

9(47.925)

P

ՃԱՆԱԳԻՐ ՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆ

Ի ԼՆՀԱՍՏԱՆ

ՅՅՈՒԳԱՅՍ Է 1961 թ.

ԵՒ ՅԱՅԼ ԿՈՂՄԱՆՍ ԲՆԱԿԵԱԼՍ Ի ՀԱՅԿԱԶԱՆՑ ՍԵՐԵԼՈՑ
Ի ՆԱԽԵԱՅ ԱՆԻ ՔԱՂԱՔԻՆ

ՇԱՐԱԳՐԵԱԼ ՀԱՆԴԵՐՁ ԶԱՆԱԶԱՆ ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ
ՏԵՂԵԿՈՒԹԵԱՄԲԲ

ՏՆ Հ ՄԻՆԱՍԱՅ ԲԺՇԿԵԱՆՑ

ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ Ի ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՈՒԽՏԻՆ
ԱՌԱՋՆՈՐԴԻ Ի ՏԱԻՐԻԱ

ՏՊԱԳՐԵԱԼ

Ի ՅԱԻԷՐԺԱԿԱՆ ՅԻՇԱՏԱԿ ՀՈԳԻՈՅ
ԲԱԶՄԱՎԱՍՏԱԿ ԵՒ ՄԵԾԱՆՈՒՆ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆԻՆ
ԱՂԱ ՍՏԵՓԱՆԻ ԱՄՊԱՐԵԱՆ ՏՐԱՊԻԶՈՆՅԻՈՅ
ՓԱՓԱՔՈՂԻ ԳՈՐԾՈՅՍ

3572

340

Ի ՎԵՆԵՏԻԿ

Ի ՎԱՆՍ Ս Ր Բ Ո Յ Ղ Ա Ձ Ա Ր Ո Ւ

1830 ՌՄՀԹ

111

011

ՅԵՌԵՂԵԱՆ

Լազար երթայ և ազգ գայ՝ և երկիրս յաւիտեան
կայ, ասաց Սողոմոն : Քանզի Լարաչապետն բոլորե-
ցուն զեղեցիկ արարչագործեալ զայս մեծատաւած աշ-
խարհ ետ մարդկութեանս 'ի բնակութիւն : Լայնպէս
զի՝ բազմացեալ 'ի նմին միացին ընկերական ոգւով և
յաջորդաբար 'ի տեղի միմեանց փոխաբերելով շէն և
զարդարուն պաշտօնս զաշխարհ բնակութեան իւ-
րեանց : Որով մնայ նիւթականս աշխարհ 'ի կայի իւ-
րում յաւիտեան, թէ և բնակիչք անդադար փոփոխե-
ցին յանկայուն յաջորդութեան իւրեանց : Սակայն և
այնպէս ոգի ընկերական գիտէ յաւերժաբար թաղա-
ւորել յաշխարհ 'ի յորդուց յորդիս առ 'ի պաշել զնո-
սա 'ի քաղաքականութեան և զաշխարհ 'ի շինութեան
կարգօք և կանոնօք, ըստ որում անկ մարդկութեանս
բանական մասին, որով միայն լինի ճանաչել և ծա-
ռայել Լարաչապետին 'ի բնական կարգի ունելով զա-
մենայն :

Տինա՝ ընդ տեսանել մարդկան զարե՝ սկսան բնա-
բոյս բերմամբ շինուածս կառուցանել և բնակարանս
հաստատել առ ընթեր միմեանց առ 'ի միանալ ընկե-
րական ոգւով : Յոր որչափ առաւել սովորիլ կըլթե-

ցան, այնչափ առաւել իմաստնացան քաջալաւութեամբ
և միաբանասիրութեամբ. մինչև ձեռն 'ի գործ արա-
րեալ վայելուչ կանգնել մեծաշէն քաղաքս և հաստա-
տել տերութիւնս : Այլ ուր ուրեք բազում շէնս առ
միմեանս շարունակեցին , անդ եղև մեծ քաղաք և մեծ
միաբանութիւն . և ուր սակաւ՝ սակաւ միաբանութիւն
և փոքր քաղաք կամ գիւղաքաղաք :

Աւ քանզի 'ի կենակցիլ բազմաց 'ի միասին՝ մեծ և
զօրաւոր լինի ոգի ընկերական , անպակաս ուսանելով
յիրերաց զպիտանիս , և հաղորդելով միմեանց զհան-
ճար և զգիւտ . նմին իրի անդէն և անդ ծովանայ ոյժն
և յառաջ գան հիառքանց մեծագործութիւնք , և ի-
մաստուն կարդք մեծիմաստ աշխարհաշինաց 'ի մայրա-
քաղաքս աշխարհի . յորս թագաւորէ պանծանօք ոգի
ընկերական և քաղաքականութեան : Այլոն աղաղաւ
ուղղադատ իմաստունք ընդ տեսանէն 'ի քաղաքա-
մէջս զերևելի և հոյակապ շինուածս՝ անվրէպ կշռա-
դատէին , թէ գոյ անդ ընկերական ոգի , և անպակաս
միաբանասէր աշխարհաշէնք :

Աստ այսմ 'ի սկզբան անդ 'ի բազմանալ աճելու-
թեամբ ծննդոց՝ Ախահօր՝ հարկ եղև վեհ աշխարհա-
պետաց քաղաք շինել . որպէս զի միացեալ 'ի մի մար-
դիկ զօրասցին քաղաքականութեամբ . որով և եղեն
արուեստապետք պիտոյից մարդկութեանս և ճարտա-
րապետք մեծագործութեանց աշխարհի . (Ղե՛մ. 568) :
Ապէս յետ աշխարհակուլ ջրհեղեղին երկրորդ՝ Ա-
խահայր մարդկութեանս ընդ կոխել 'ի ցամաք , յառա-
ջին դործն կարգեաց կառուցանել զսպնջարան ան-
ձին զիւրն՝ Ախիթիւն , որպէս զի՝ յառաջ քան ըղ-
ցրուիլ մարդկան՝ տեսցի անդ ոգի միաբանութեան և
քաղաքական ընկերութեան :

Իսկ զկնի աշտարակալինու թեան իբրև ցան և ցիր
եղեն մարդիկ տարազնաց խուճապմամբ՝ գունդ գունդ
'ի կողմանս կողմանս աշխարհի եկեալք և միացեալք
քաղաքականութեամբ տէրութիւն կազմեցին, քաղաք
շինեցին, աղգք և ժողովուրդք եղեն ողուով միաբանու-
թեան: Ուր ուրեք առաւել զօրացաւ այն ոգի, անդ
բազմաժողով աղգ եղև ծաղկեալ կարգօք իմաստու-
թեամբ և վաճառականութեամբ: Եւ ուր ոչ զօրա-
ցաւ՝ անդ և ոչ մի ինչ 'ի լաւագունից տեսաւ. մանա-
ւանդ զի մարդիկ անուս և անքաղաք մնացին անմիա-
բան ոչ ինչ ընդհատ 'ի լեռնաբնակ դաղանաց, որպէս
տեսանի ցարդ յանկիւնս ինչ ինչ աշխարհաց. (Հճ. 284): Ապաքէն 'ի հնումն բազում էին այսպիսի վայ-
րենամիտ անմիաբանասէր աղգք, մանաւանդ 'ի Յու-
նաստան և յԱւրոպիա. որք ասպ պիտանի կարգօք և
իմաստուն օրինօք Փիլիսոփայից յղացան զհոգի ընկեր-
սիրութեան, և անդէն իջեալ 'ի լեռնաց անտի մերկա-
ցան զվայրենութիւն, և միացեալ քաղաքականու-
թեամբ բոլորեցին զքաղաքս, և հաստատեցին զտէ-
րութիւնս զարմանալի կարգաւորութեամբ. որպիսի
էին Աթենացիք, Հռովմայեցիք, և այլք:

Այսպիսի իմն օրինակաւ եղեն քաղաքական և
Ամերիկացիք, որոց վայրենութիւն գլխովին օտարա-
ցուցեալ զնոսա 'ի մարդկութենէ՝ տայր նոցա որսալ
զմիմեանս և ուտել դաղանաբար, համարելով զայն
գործ իմն բարեպաշտութեան (Սօպէն, Դիս. ԺԷ.):
Եւ սակայն մեծահասակ օրէնք բազմիմաստ Եւրո-
պացւոց այնպէս 'ի գեղեցիկ քաղաքաւարութիւն ա-
ծին զնոսա, մինչև յապուշ կրթիլ իմաստուն մտաց
'ի վերայ մեծագործութեանց և բարեկարգութեանց
նոցին:

Եւ այսպէս Եւրոպացիք և Ղազարիկացիք որչափ առաւել զօրացան ոգւով միաբանութեան, այնչափ առաւել մեծացան աշխարհօք՝ Թադաւորութեամբք և իմաստութեամբ, մինչև կանոնս և օրէնս տալ աշխարհի : Իսկ Ղսիացիք և Ղազարիկացիք՝ ի սկզբան անդ դուրս քաղաքական և միաբանասեր, նախ քան զայլս ինքեանք ծաղկեցան յաշխարհի քաջալաւութեամբք հաստատելով զականաւոր մայրաքաղաքս և մեծազօր տէրութիւնս :

Եւ արքէն Հայկ և Հայկազուն նահապետք, նաև Բել, Նինոս, և Շամիրամ մեծապանծ գործովք զաշխարհ գողացուցին, և զՂսիա գշտոյ կացուցին ի վերայ ամենայն աշխարհաց երևելի շինութեամբք, կարգօք, և մեծութեամբք : Սեստրեմ շինող Եգիպտոսի, ևս և Վիլնիկացիք, Սիդոնացիք, և Սարկեդոնացիք այնպէս ծաղկեցան քաղաքականութեամբ, մինչև հետք մեծագործութեանց նոցա յապուշ կրթի զմիտս իմաստունս : Ոքա եղեն կանգնիւք եօթնաթիւ Հրաշալեաց աշխարհի (ՂԵԺ. 546.) Ղսոցանէ եղեն առաջին Թադաւորք, առաջին բանիբունք և հանճարիւք գիտութեանց, արուեստից և ամենայն կարգաց : Սակայն զարմանք մեծ, զի երբ Եւրոպացիք սկիզբն արարին քաղաքականութեան, Ղսիացիք և Ղազարիկացիք սկսան վերջանալ անտի : Ոքա միաբանութեամբ հաստահիմն կանգնէին զմեծանուն քաղաքս, նոքա անմիաբանութեամբ տապալել բերէին զանքակտելի ամբողջութիւնս իւրեանց : Ոքա բաղմահանճար կարգօք Թադաւորութիւնս ծաղկեցուցանէին, նոքա վայրենացեալ զիրեարս կոտորէին մոռացեալք արդարև զմարդկութիւն : Որով հիմնայատակ եղեն այն մեծաշէն մայրաքաղաքք և հոյակապ արքունիք, անհետ լինելով ան-

նուաճելի, թագաւորութեանցն ընդ ամենայն ճոխութեանց և բարեկարգութեանց: Սինչ զի՝ այն անբաւ ժողովուրդք ոչնչացեալք կէս մի ինքնահալած ցրուեցան յանմիաբանութենէ ընդ ոլորտս երկրի. և կէս մի ծախեցան ՚ի ծարաւ սրոյ թշնամեաց: Բայնկէս զի՝ ծառայք իւրեանց առին զմիաբանական ոգի նոցա, եղեն ազգ և զօրացան, և տիրեցին տերանց իւրեանց: Իսկ ինքեանք վատացեալք գերի և ծառայ եղեն ծառայից իւրեանց դանդաւեալք յօտար աշխարհս և ՚ի ժողովուրդս:

Սանաւանդ ազգ Հայոց, որչափ յինքն պահէր զոգի միաբանութեան պանծալի հանդիսանայր արութեամբք և մեծագործութեամբք. որպէս վկայեն ցարդ դրութիւնք օտարաց, և հետք շինութեանց նոցին: Բայց սակայն ընդ կորուսանել զայն ոգի՝ իբրև զոյժ Սամիսոնեան, վերացաւ ՚ի նոցանէ և ոգի արութեան՝ անբաժ գտեալ յամենայն բարեւաւութեանց, զրկեալ ՚ի մեծապանծ թագաւորութենէ ընդ գեղեցկադիր շինանիստ դաւառաց, և յարքայակերպ նախարարութեանց: Որոց տեարք և բնակք եղեն օտարազգիք կամ այլազգիք, ինքեանք ցրուեալք ՚ի հեռաձիգ խորշս աշխարհաց յորս գէպ եղև մեզ ըստ մասին ճանապարհորդել:

Բրդարև ողբալի լինէր պատմութիւնս, եթէ մարթ էր զամենայն արկածս թշուառութեանց պատահելոց ազգիս ՚ի գիր արձանացուցանել: Բնէտալի դարձեալ՝ եթէ զանցս ամենայն երևելի քաղաքաց մերոց լինէր ինձ բանագրել ՚ի կարգիս, թէ զինչ ինչ կրեցին այն բարեշէն քաղաքք. և թէ զի՞նչ բազմաթիւ ժողովուրդք գերի վարեալ ռաճակոխ եղեն: Գառն է ապաքէն լսել անգամ զաղէտ տարակուսա-

նաց, զոր անցուցին պարսիկք ընդ քաղաքս և ընդ ազգն մեր՝ սրով, հրով, և գերութեամբ մաշեալ զամենեսեան :

Եւ մեզ յայսմ վայրի յաւէտ ընտրելի, ՚ի բաց միանգամայն թողեալ զայն ամենայն՝ միայն զանցս մեծի քաղաքին Եւսոյ առնուլ ՚ի վէպ յայս հիւսիսաճեմ ուղեգնացութեան մերում, յորս բնակեալ հայկազունք ըստ մեծի մասին գոլով սերեալք ՚ի նախնի Եւսեցւոց, ցանկալի է նոցա գիտել զանցս և զպատմութիւն Եւսոյ, իբր նախնի հայրենոց իւրեանց : Ասան որոյ քննելով նախ պատմեսցուք թէ զիարդ ծաղկեցաւ, և որպիսի թագաւորք տիրեցին, և զօրացան ՚ի նմին :

Եւ իրկորդ՝ թէ քանիցս առաւ ՚ի թշնամեաց, և որպիսի աւերմամբ կործանեցաւ :

Եւ իրորդ՝ թէ ուր ցրուեցան Եւսեցիք, և յինչպիսի վիճակի կան մինչև ցայժմ :

Զորրորդ՝ թէ յինչ աշխարհս բնակին այժմ. և զինչպիսի շինութիւնս արարեալ են : Ուր շրջեալ մեր անձամբ ՚ի բազում տեղիս յորս ցրուեալ կային ազգ մեր ՚ի կողմանց անտի Եւսոյ, և ստուգեալ աշխարհագրական քննութեամբ ՚ի մատենից և ՚ի զննութեանց՝ պատմեմք, սկսեալ զվէսն ՚ի Շիրակ գաւառէ, ուր է Եւսի. և անցեալ ընդ տեղիս՝ յորս մասամբ իւրք յածեալ է մեր՝ ընդ Ահաստան, ընդ Ուոսաստան, ընդ փօրն (Թ)աթարստան, և ընդ Արաստան, բովանդակեալ զամենայն յերիս մասունս :

Եւ աջին մասն է Տեղեհութեան ՚ի Վերայ Եւսոյ : Եւ իրկորդ մասն է Շահապարհորդութեան, կամ Բռն Պարսոսութեան Ռաշիդնադութեան մերոյ : Եւ իրկորդ մասն է Յաւելութեան, կամ Ղարախանութեան պարսոսութեան :

Լսյա գործ ակներև ունի ցուցանել խոհական
մտաց զոյժ և զզօրութիւն աշխարհաշէն միաբանու-
թեան, և զաղէտալի փնաս աշխարհակործան անմիա-
բանութեան. միոյն երկնահանգէտ բարձրացաւ Լնի,
և միւսոյն անկանգնելի կործանեցաւ: Յորմէ սլան-
ծալի հանգիստանայ ճշմարտութիւն բնաբանիս, թէ
Լլգ երթայ և աղգ գայ, ոչ միայն փոփոխականու-
թեամբ ծննդեան և մահուան, այլև անմիաբանու-
թեամբ և անբաղաբականութեամբ. իսկ երկիրս ան-
քակ միաբանեալ ընդ տարերաց՝ յաւիտեան այսինքն
ցկատարած աշխարհի կայ անսասան:

ՄԸՍՆ ԼՈՒԹԻՆ

ՈՐ Է

ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆ

Ի ՎԵՐԱՅ ԱՆՒՈՅ ԵՒ ԱՆԵՑՈՑ

Բստ ծանուցանելոյ մեր 'ի յառաջաբանութեան, քանզի ցանկալի է ամենայն հայկազանց սիւն-
լոց յօտար աշխարհս Լւերդալիոյ, յորս շրջեցաք, դիտել
զվիճակ Լ'նի քաղաքին, յորմէ է նախկին ծագումն
նոցա, վասն որոյ նախ քան զսկսանել մեր զստմուն-
թիւն ճանապարհորդութեան մերոյ, յայսմ վայրի
պատմեսցուք կարգաւ զսկզբնաւորութիւն այնր մեծի
քաղաքի և զկատարած նորա :

Լւրդ Լ'նի 'ի հնումն էր փոքրիկ և աննշան բերդ-
շինեալ յԼւրարտեան աշխարհի 'ի Շիրակ գաւառի .
քանզի 'ի ժամանակս Թագաւորութեան Լւրշակու-
նեաց՝ արքայանիստ քաղաքն էր Սաղարշապատ . ու-
րանօր էին և ծաղկեալ քաղաքք Հայոց . իսկ Շի-
րակ գաւառ չէր 'ի համարի : Լոյս յամի Տեառն 321 .
յորժամ Տրդատ արքայ ետ զայն գաւառ Սամար իշ-
խանին, այնուհետեւ կամարական՝ Սախարարք տիրե-
ին Շիրակայ և Լ'նոյ . որ սկսաւ հետզհետէ ծաղ-
կիլ իմաստուն կառավարութեամբ իշխանացն . զորմէ
ասէ Խոր. Բ. 90. * Տայ ժառանգութիւն (Սամարայ
նահապետին) ... զգաւառն Շիրակ ॥ :

2. Դիւրք գաւառիս գոլով զաշտաւայր մերձ յԼ-
րասի գետ՝ այնչափ բարելի և արգաւանդ է՝ զի 'ի
հնումն Թոռն Հայկայ Լւրմայիս ետ զայն Շարայի
որդւոյ իւրում, որպէս զի մարթասցի հայթայթել զգ-
պէտս շատակերն այն առատութեամբ երկրին՝ ըստ

Խոր. Թ. 12 : * Եւ զորդին իւր զՇ արայ զյուլուածին
 ,, և զշատակեր , առաքէ ամենայն՝ աղիւսիւ իւրով 'ի
 ,, դաշտ մի մօտաւոր արգաւանդ և բարի , յորում
 ,, գնան ջուրք . . . յորոյ անուն և զգաւառն ասէն ա-
 ,, նուանել Շիրակ : Ասն որոյ արդարանալ Թուի
 ,, առասպելին՝ որ ասի 'ի մէջ գեղջկաց , Թէ քո Շ արայի
 ,, որկորն է ասէն , մեր Շ իրակայ ամբարքն չեն : Եւ
 ,, է Թէ դու նման Շ արայի շատակեր իցես , սակայն
 մեք չունիմք զբարեւրից համբարս Շ իրակայ յագեցու-
 ցանել զքեզ :

3 . Եւս գաւառ Թէսկտ 'ի սկզբանէ անտի անուա-
 նի եղև , մանաւանդ առ Վամարական իշխանօք , սա-
 կայն բերդն Ենի կառուցեալ 'ի դաշտավայրի անդ՝
 փոքր էր . և մնաց այնպէս մինչև ցբարձումն Թագա-
 ւորութեան Երշակունեաց : Իսկ զինի անկման այնր
 մեծապանծ Իշխանութեան , վեր 'ի վայր տապալեցաւ
 Հայաստան յերեսաց կրակապաշտ Պարսից , և ան-
 միաբանութեամբ Վախարարաց Հայոց : Յայնմ հե-
 տէ նուազեցան ամենայն բարեկարգութիւնք , և նսե-
 մացան ծաղկեալ քաղաքք մեծամեծ նահանգաց . և
 իսպառ անշքացաւ Թագաւորանիստ քաղաքն Վաղար-
 շապատ յԵրարատեան նահանգի :

Եւսնուհետև ապա նախարարք Հայոց Թողեալ զաշ-
 խարհն 'ի ձեռս օտար ազգաց՝ ոչինչ փոյթ առնէին .
 նմին իրի՝ էր զի Պարսիկք տիրէին 'ի ձեռն Սարգսի
 իշխանաւորաց , և էր զի Եւլաղգիք 'ի ձեռն Ստի-
 կանաց : Որք և այնչափ բռնացան և կեղեքեցին ըզ-
 Հայս , մինչ զի բարձաւ բոլորովին ոգի միաբանու-
 թեան 'ի Հայաստանեայց , և ամենեքեան շուարեալ
 կային յուսակտուր : Սմին իրի արժանապէս ողբայ
 Շնորհալին յողբն Եգեսիոյ :

4 . Եւսմին իսկ ժամանակի Եւոտ և Շ ապուհ իշ-
 խանազուն եղբարք որդիք մեծի իշխանին՝ Մաբատայ
 բաղրատունոյ՝ վառեալք ոգւով ազգասիրութեան՝
 այնպիսի քաջութեամբ պատերազմեցան և յաղթեցին
 օտարաց , մինչև զամենայն Թշնամիս հալածական արա-
 րին 'ի Հայաստանէ և խաղաղացոցին զաշխարհն :
 Եւ ապա 'ի ձեռն բազում դանձուց գնեցին զՇ իրակ
 գաւառ 'ի կամարական նախարարութենէ : Յայն-
 ժամ Եւոտ , որ և 'ի հագարացոց կոչեցաւ մնակեր ,

նորոգ շինեալ ամրացոյց զԼՆի, և անդ բնակեցոյց զընտանիս իւր յամի Տեառն 783 :

5. ԼՂԼ ծաղկիւ քաղաքին ԼՆույ ամենայն վայելչութեամբ սկսաւ յաւուրս ԼՂոտոյ Դ. Թագաւորին, զորմէ ունիմք գրել ստորեւ. քանզի յայնմ հետէ արդարակորով իշխանք կառուցին հետզհետէ զերեւելի շինուածս, մեծամեծ պալատս, զականաւոր եկեղեցիս, իջլանս և վաճառանոցս այլովքն հանդերձ. մինչև անուանեցաւ մայրաքաղաք նոյն դաւառին. զոր Սատթէոս պատմիչ կոչէ Սափափաթնախ: Ուրանօր ապա զօրացաւ ոգի ընկերսիրութեան և քաղաքակաշնութեան, մինչև լինել ցանկալի բազմաց, և վայր իմաստնոց: Եղեն 'ի նմին մեծանուն հայրապետք, մեծազօր Թագաւորք, հոյակապ եկեղեցիք և վանորայք, մեծաշէն հայրապետանոցք և գեղեցիկ արքունիք: Սան զի բազրատունի Թագաւորք 'ի Շիրակ դաւառի զօրացան, և յԼՆի սկսան Թագաւորել: Սկիզբն այսր պայազատութեան եղև յԼՂոտ իշխանէ յամի Տեառն 856. և ձգեցաւ մինչև ցվերջին Վաղիկ Թագաւոր յամի 1079: Ուստի ճոխութիւն և Թագաւորութիւն Բագրատունեաց տեւաց զամս 22½:

6. Եւ արդ՝ ժամ է մեզ կարգաւ դնել զյաջորդութիւն Թագաւորաց նոցա նշանակելով, թէ զինչպիսի շինութիւնս արարին, և զիարդ ծաղկեցուցին կամ թէ որպէս զօրացան ինքեանք ոգւով ազգասիրութեան և զիարդ նանրացան անմիաբանութեամբ: Որով և գեղեցիկ քաղաքն ԼՆի, Թափեալ 'ի փառաց անկանդնելի կործանեցաւ. մինչև կոչել զայն յողբս իւր Շնորհալոյն յասելն դիմառնութեամբ.

- * Բայց և ըզբեզ յայս հրաւիրեմ,
 „ Երեւեան քաղաքդ ԼՆի ...
 „ Շինեալ եղեր տուն արքունի,
 „ Բնտրեալ նահանգըդ Շարայի.
 „ Թագաւորաց բազրատունի,
 „ Որ 'ի ցեղէն Խարայելի ...
 „ Վեղեցկանուն զարմանալի,
 „ Որ երրակի տառիւ բերի || :

Ուր. Երեւն :

7. Թագաւորք Մուղ էին 'ի նախարարութենէ Քաղրատունեաց 'ի ցեղէն Հրէից: Իբրեւ զի՝ յորժամ 'Եաբուքոդոնոսոր էաւ զԼըրուսաղէմ և զՅուդա դէրի վարեաց 'ի Քաբելոն իբր 600 ամօք յառաջ քան զԲրիստոս, Հայկակ արքայ Հայոց գոլով ընդ նմա՝ խնդրեաց և էաւ 'ի 'Եաբուքոդոնոսորայ զիշխանաւոր Հրէայն Շամբատ Հանդերձ ընտանեօքն, և բերեալ ընակեցոյց պատուով 'ի Հայաստան յամի աշխարհի 3398: 'Ի ցեղէ սորա էր Քաղարատ քաջ և զօրաւոր իշխան. զոր արքայն Սաղարշակ կարգեաց Թադադիր 'Եախարար յամի աշխարհի 3859. որոց պաշտօն էր Թագ դնել արքային Հայոց յորդուց յորդիս: Սորա յերկար ժամանակ պահելով զիւրեանց աստուածապաշտութիւն՝ ոչ դարձան 'ի կռապաշտութիւնս Հայոց. մինչ զի բազումք նահատակեցան վասն չգոհելոյ կողոյ 'ի ժամանակս Լըշակայ արքային մերոյ:

Իսկ 'ի ժամանակս քրիստոնէութեան, որչափ առաւել քրիստոսասէր և բարեպաշտք էին, այնչափ զօրացան բազումք 'ի նոցանէ: Որոց վառեալ ողով ազգասիրութեան՝ բազում երեւելի գործս կատարեցին քաջութեամբ հալածելով զթշնամիս և ազատելով զազգն 'ի բռնութենէ անհաւատից. մինչև արժանացան օծանիլ Թագաւոր 'ի վերայ Հայոց. որոց առաջին եղև Մշտ իշխան: Մյս անուն ելեալ է յանուանէս Մսուր. որ էր որդի առաջնոյն Շամբատայ, և աստի ելեալ է անունս Սմբատ:

8. Միգ բաղրատունեան ցեղ յետ լինելոյ Թագադիր նախարար Լըշակունեան Թագաւորաց Հայոց, և յետ բարձման այնր Թագաւորութեան միշտ մեծանուն դտաւ. և 'ի տեղիս տեղիս զօրացան բազումք 'ի նոցանէ Սպարապետութեամբ և Կիւրապաղատութեամբ կամ Պատրիկութեամբ. որպէս Սմբատ բաղրատունի կարգեցաւ Կիւրապաղատ 'ի Եւոն կայսերէ յամի Տեառն 695: Մյա յամի Տեառն 743. առաւել նախապատիւ հանդիսացաւ Մշտ իշխան որդի Սասկայ բաղրատունւոյ. և կացուցաւ Պատրիկ կամ Իշխան իշխանաց 'ի Սրուան Ստրիկանէ հազարացւոյ:

Որոյ երէց որդին էր Սմբատ . և սորա որդին էր վերոյդրեալ քաջն Աշոտ մնակեր , որ գնեաց զԱնի քաղաք (4) . Որդին Աշոտոյ էր Սմբատ խոստովանող , որ մեռաւ 'ի հալածանս հաղարացւոց . և սորա որդին էր Աշոտ իշխան , որ օծաւ Թագաւոր :

9 . Խ . Աշոտ սմբատեան մեծագոր իշխան նախ եղև Սպարապետ Հայոց . և այնչափ գեր 'ի վերոյ հանդիսացաւ յաւէտ քաջութեամբ , իմաստութեամբ , ազգասիրութեամբ և բարեպաշտութեամբ , մինչև փառելի և սիրելի լինել ամենեցուն՝ շահելով զբոլոր ազգն յամի Տեառն 856 . զորմէ այսպէս գրէ պատմիչն՝ Հովհաննէս կաթողիկոս . * 'Ի տիս հասեալ միջակութեան՝ քաջասակ էր նա և անձնեայ և թիկնաւէտ և զուարթերես և մրայօն . նկարէն իմն և նիշարեան յաչս ունելով , որպէս զյակինթ կարմիր 'ի մէջ մարգարտի ծագեալ , և վայելացեալ գեղեցկուութեանն ալեօք . մեծիմաստ և քաղցրաբան . և առկերակուրս խրախճանաց զգաստ . ոչ խանդացեալ ուրա ընդ լաւագոյնն , և ոչ արհամարհեալ զնուաստագոյնն . այլ հասարակաց 'ի վերայ տարածէր զըզգեստ խնամոցիւրոց , և լծակօք իմն կռէր նախ զիւր , և ապա զամենեցուն կենցաղս . միանգամայն իսկ աւսել , եթէ որ ինչ մարդկութեանս է պիտանի , ոչինչ , կասեցուցանէր ॥ :

'Իարձեալ նա ինքն գրէ այսպէս * 'Իրեթէ ամենեւորն քան զնա նախագունիցն վեհագոյն ճանաչուր . վասն զի ընկալեալ զմեծարանս՝ 'ի բաց արհամարհէր զանարգանս . և միշտ 'ի հրահանգս բարւոյ կրօնութեան զինքն վարժէր , և բարի ազգումն իւրոյ ոգւոյն տայր , ընդ ամենեսեան կալեալ սերտ սէր , ոչ 'ի հակառակութիւնս ինչ կամ 'ի կռիւս ընդ թրջնամիսն մաքառեալ , քան թէ բարեզգեսց բանիւք և բարի օճանաւ զնոսա ածել յուղղութիւն և 'ի կամս իւր . իսկ զպաճարանս սնտոի շահուց փնաս իւր վարկեալ , և առատաձեռն առ ամենեսեան գտեալ . յինքն զբաղմաց միտս յանդուցանէր սիրալիր սրտիւ . որպէս զի՝ յայսմ սակի ամենեքեան իսկ նմա հաճեալ հաւանեալ էին ॥ :

Իսկ Կոստանդին կայսրն Պերփեռուփէն այսպէս գովաբանէ . * Սեճն այն և տիտանեան հայ , երկայ

„նաձեռն այն և յերկոցունց ձեռաց յաջողակն , զոր
 „ի հայ բարբառ Մշտտ կոչէին . զայն ասեմ՝ որ եկն
 „երբեմն առ լեւոն (հայր իմ) երևեւի կայսր ॥
 Պիւրք ։

Մշտտ սպարապետ այսպիսի իմաստուն և բարեպաշտ
 կարգօք այնչափ մեծանուն պանծացաւ , մինչև Սաբ-
 սամ Մմիրապետ լուեալ զհամբաւ նորա՝ առաքեաց
 առ նա սարգեւս մեծագինս և ազնիւ զգեստս , անուա-
 նելով զնա իշխան իշխանաց . որ և այնուհետև իբր ան-
 կախ սկսաւ պայազատել՝ տալով միայն հարկս Մմի-
 րապետին ։

10 . Յամի ԹՆ 859 սկսաւ Մշտտ գեղեցիկ իմն բա-
 րեկարգել զաշխարհ իւր և զգորս . և եղ սպարապետ
 ՚ի վերայ զորաց իւրոց զեղբայր իւր Մբաս : Մպա մե-
 ծամեծ քաջագործութեամբք խոնարհեցոյց ՚ի կամս
 իւր զամենայն ասպտամբս . յետ որոյ նստաւ իբրև մեծ
 Պայազատ կառավարելով զազգն ամենայն խոհեմն .
 Թեամբ : Սորա մեծագործութիւնք և քաջալաւու-
 թիւնք ստիպեցին զնախարարս և զկաթուղիկոսն խոր-
 հիւ վասն Թադաւորեցուցանելոյ զՄշտտ ՚ի վերայ հայ-
 ոց , զոր և ծանուցին Մմիրապետին Բաբելոնի : Ար
 և յոյժ հաճեցաւ ընդ խորհուրդ նոցա , և առաքեաց
 վասն նորա Թագ և զգեստ Թադաւորական , զարդ և
 ձի ահաւոր . զորս եբեր Ստիկանն Յիսսէ : Մպա մե-
 ծաւ հանդիսիւ եղ զԹագն ՚ի գլուխ Մշտտոյ , և ար-
 կեալ զնովաւ զարքայական զգեստն ՚ի մէջ սլալատի
 նորա՝ անուանեաց զնա Սպարապետ ՚ի դիմաց Մմիրապե-
 տին : Մնդ էին ամենայն նախարարք հայոց և Վեորդ
 կաթուղիկոս , որք մեծաւ հանդիսիւ ածին զնա յե-
 կեղեցին , և անդ կաթուղիկոսն էօծ զնա Թադաւոր
 յամի տեառն 885 : Իբրև լուաւ կայսրն Յունաց Սա-
 սիւ , ինքն ևս առաքեաց առ Մշտտ Թագ և մեծագին
 զարդ , անուանելով զնա որդի սիրելի . և ՚ի սէր նո-
 րա յետս դարձոյց զբերդսն հայոց , զորս սեպհակա-
 նեալ էին Յոյք :

11 . Մշտտ յետ օծանելոյ Թադաւոր՝ ձեռն էարկ
 նորոգել զամենայն եղծեալ կարգս , և հաստատել զօ-
 րէնս՝ կարգելով զպետս , զիշխանս , զգատաւորս , ևս
 և զօրականս , տասնապետս , հարիւրապետս և հազա-
 րապետս : Կառոյց զամրոցս , արար և զերևելի երևե-

լի շինութիւնս . միով բանիւ , բարեզարդեաց զՀայաստան ամենայն ճոխութեամբ և վայելչութեամբ : Իսկ զաթոռ թագաւորութեան եդ 'ի Ռադարան քաղաք շինեալ յարքայէն Լըրուանդայ 'ի վերայ Լխուրեան դէտոյ :

Բայա չոքաւ 'ի Կոստանդինուպօլիս և մեծապէս սլատուեցաւ 'ի Լ եւոն կայսերէ : Իբրեւ դարձաւ անտի , 'ի ճանապարհին մերձ 'ի Շիրակ հիւանդացաւ . և կոչեալ առ ինքն զկաթուղիկոսն՝ կատարեաց զամենայն հոգեւոր գործս աստուածապաշտութեան՝ բաշխելով բազում գանձս աղքատաց՝ եկեղեցեաց՝ և վանորէից : Եւ այսպէս բազում գովութեամբ և օրհնութեամբ վախճանեցաւ Բշտ արքայ 72 . ամաց , զինի հնգամեայ օծութեան իւրոյ . յամի տեառն 889 . սայազատեալ ընդ ամենայն ամս 31 : Իսկ մարմինն նորա թաղեցաւ թագաւորական հանդիսիւ 'ի մայրաքաղաքն Ռադարան . թողեալ զթագաւորութիւն իւր երէց որդւոյ իւրում Սմբատայ :

Տեսաք զաւետարան մի մագաղաթեայ երկաթադիր գրեալ 'ի սմին ժամանակի , ըստ որում պատմէ 'ի ըսկիզբն այսպէս . * Վրեցաւ սուրբ եւ կենսաբեր աւետարանս այս յԼԳ (887) Թուականութեան հայոց . 'ի հայրապետութեանն Վեորդայ հայոց կաթուղիկոսի եւ յիշխանութեանն Բշտի իշխանաց իշխանի . և 'ի տէրութեան սմբատայ բազրատունւոյ . ես սա , հակ վանանդացի որդի վարդա վանանդացւոյ . որում կրկին մէհ կոչէրն ॥ . և այլն :

12 . ք . Յամի տեառն 890 . Սմբատ յաջորդեաց հօրն և շինեաց զհոյակապ եկեղեցին Սուրբ Փրկիչ՝ յԼըրազգաւորս քաղաք , որ է Շիրակաւան . ուրանոր եդ զաթոռ թագաւորութեան իւրոյ : Բայլ զինի երկուց ամաց իբրեւ լուաւ Բմիրապետն զթագաւորելնորա 'ի տեղի հօրն՝ առաքեաց առ նա թագ արքայական և զգեստ ոսկեղարդ . և այնուհետեւ հանգէս արարեալ օծաւ 'ի կաթուղիկոսէն թագաւոր յիւր շինեալ եկեղեցւոյ : Յետ այսորիկ Լ եւոն կայսր առաքեաց առ նա թագ և նամակ սիրոյ հանդերձ մեծաւ մեծ պարգևօք՝ նորոգելով զսէր բարեկամութեան իւրոյ , զոր ունէր ընդ հօր իւրում . նաև ամ ըստ ամէն առաքէր առ նա ընծայ և գանձ :

Բյնչափ փառաւորեցաւ անուն Սմբատայ, մինչև մեծամեծ իշխանք 'ի հեռուստ երթային 'ի տես նորա, և զարմանային ընդ իմաստութիւն և ընդ քաջութիւն նորա: Որչափ առաւել պանծալի հանդիսացաւ անուն նորա, այնչափ առաւելաւ բարեսիրութիւն և խոհականութիւն նորա. մինչ զի լուեալ Բմիրապետին ըզհամբաւ լաւութեան նորա՝ առաքեաց առ նա դարձեալ թագ, ոսկի կամար, և սուր. նաև հրաման արար, զի ինքնին կարգաւորեսցէ զամենայն ինչ՝ առանց ոստիկանի, և վճռեսցէ ըստ խոհականութեան իւրում. զորմէ այսպէս գրէ՝ Յովհաննէս Կաթ.* Յաւուրսն յայնոսիկ այց արարեալ տեառն, և պարսպեալ և յաջողեալ 'ի բոլոր բարութիւնս՝ բնակեցան իւրաքանչիւր ոք 'ի ժառանգութիւնս իւրեանց: Եւ սեպհա կանեալ զերկիր՝ տնկեցին զայգիս, և արմատացուցին բուրաստանս ձիթենեաց և պարտիզաց. հերկեցին հերկս արտաքոյ փշոց, և կթեցին պտուղս հարիւրաւորս ... Եւ գլխաւոր նախարարք մեր յապարհաւացեալք 'ի հինից ասպատակաց՝ շինէին եկեղեցիս վիմարդ հաստահեղոյս ձուլեալ կրով ... 'Եւ վերայ այսոցիկ բարերարութեանց՝ թագաւորն հռոմոց լեռն ունչ սակաւ նախախնամէր զարքայն ... և բազում ընծայս և պարգևս և պատիւս ամ յամէ առաքէր ||:

13. Սեծանուն արքայն Սմբատ արդարեւ ըստ բարեպաշտութեան իւրում ունէր և զաստուածային յաջողութիւն. որով դողացուցեալ զամենեւեան՝ հալածական առնէր զթշնամիս 'ի սահմանաց իւրոց, և զօրանայր քաջութեամբ՝ ցորչափ նախարարք իւր ունէին զգեցեալ զոգի ազգասիրութեան և միաբանութեան: Եւ իբրեւ մերկացան զայն, հեռացաւ 'ի նոցանէ աստուածային յաջողութիւնն, և զրկեցան 'ի մեծութենէ անտի: Բյնուհետեւ ոմանք սկսան նախանձիլ ընդ միմեանս և հակառակիլ ատելութեամբ. և ոմանք ասպտամբիլ յարքայէն: Բյնչափ եղև կատաղութիւն նոցա, մինչև ոմանք յանդգնեալ յարձակեցան 'ի քաղաքն ուր նստէր նա, և կողոպտեցին, յորժամ չէր արքայն 'ի Շիրակ:

Ի ուր եղև այս թշնամեաց, որք անդէն և անդ զօրացան, և սկսան հարստահարել զհայաստան: Իսկ

անմիաբան նախարարք փոխանակ միանալոյ ընդ ար-
քային և հալածելոյ զԹշնամիս, միաբանեցան ընդ Յու-
սուրի այլազգ Ստիկանին, և սկսան պատերազմիլ ընդ
Սմբատայ և ընդ Հայոց : Յետ բազում աղէտից տե-
սեալ մեծին Սմբատայ, Թէ Հայք սպառին 'ի մի-
մեանց և ոտնակոխ լինին յայլազգեաց անձնատուր ե-
ղև Յուսիայ և դադարեցոյց զպատերազմն, զի մի
խաղառ կործանեսցի ազգն : Իսկ անօրէն Ստիկանն
ընդդէմ երդմանն զոր արարեալ էր նմա՝ անտանելի
տանջանօք չարչարեաց զնա, որպէս զի տկարացուացէ
զնա 'ի հաւատոց : Ըսլ նորա քաջուԹեամբ ընդդէմ
դարձեալ նահատակեցաւ յամի տեառն 914. յետ
Թագաւորելոյ ամս 24 :

14. Գ. Ըշտ Բ. որդի նահատակին Սմբատայ գողով
'ի հեռաւորուԹեան իբրև լուաւ զմահ հօրն 'ի խոր խռ-
ցեցաւ անհնարին տրտմուԹեամբ : Ըստ սԹափեալ
եկն 'ի Հայաստան, և ժողովեալ զքաջս՝ սկսաւ հալա-
ծական առնել զԹշնամիս և վրէժխնդիր լինել արեան
հօրն : Ըսնչափ էր 'ի սմա ոգի ազգասիրուԹեան, մինչ
էլ 'ի սուղ ժամանակի զօրացեալ քաջուԹեամբ՝ չէր
ոք, որ համարձակեր ելանել ընդդէմ նորա : Յետ վա-
նելոյ յաշխարհէն զամենայն Թշնամիս, տեսին նախա-
րարք, Թէ Ըստուած օգնական է նմա յաջողուԹեամբ,
եկին առ նա յամենայն կողմանց, և միաբան ոգւով
Թագաւորեցուցին զնա 'ի տեղի հօրն յամի տն 915 :
Սկսաւ այնուհետև ուղղուԹիւնս առնել և զօրացու-
ցանել զՀայս :

15. Յայնժամ Կոստանդին Պերփեռուժէն կայսր
Յունաց հրաւիրեաց զնա առ ինքն, և նա յօժարու-
Թեամբ չոքաւ անդ 'ի Կոստանդինուպօլիս քանի մի
նախարարօք : Կայսրն յոյժ սիրեաց զնա և մեծարեաց
ընդ նախարարացն : Յոյն պատմիչք բազում գովու-
Թիւնս գրեն սակա քաջագործուԹեանց Ըշտոյ, հաս-
տատելով, Թէ յաւուր միում առեալ 'ի ձեռին զհաստ
գաւազան երկաթի՝ բոլորեաց պսակաձև, և յայնմա-
նէ անուանեցաւ Ըշտ երկաթ : Ըստ զկնի դարձին 'ի
Կոստանդինուպօլսոյ այնչափ մեծամեծ պատերազմունս
մղեաց և քաջուԹեամբ յաղթեաց բազմաց, մինչև
տկարացեալ հիւանդացաւ, և առ մեծի վշտացն, զոր
կրեաց յանմիաբանուԹենէ ազգակից նախարարաց ան

տի՝ վտանգեցաւ, և մեռաւ անորդի յամի տեառն 928.
յետ տիրելոյ ամս 14. և զամիսս 6 :

16. Դ. Աբաս եղբայր Աշոտոյ Թադաւորեաց յամի տեառն 929. և խաղաղացոյց զազգ իւր 'ի Թշնամեաց անտի. նմին իրի 'ի բազում տեղիս երևելի երևելի շինուածք կառուցան, և բազում վանորայք հաստատեցան. յորս ոչ սակաւ գիտնական վարդապետք ծաղկեցան : 'Ի նմին Ժամանակի կառուցան կամ նորոգեցան Վարէվանքն և Վարեկայ վանքն. յորս ծաղկեցան սուրբն Վրիգոր Վարեկացի և Ռարսեղ : * Աւարար (ասէ Վարդան) 'ի ձեռն սրբոյն Ռարսղի մականունն , ճոն կոչեցելոյ, որ էր առաջնորդ սուրբ ուխտին՝ որ
" Վարսավանքն կոչի 'ի գաւառին Անոյ : Աւ այլուր ասէ . * 'Ի Վարսավանից տարան զխաչն որ յանունն , սուրբ աստուածածնին. որ արդ վարձիոյ կոչի ... և
" է սրբոյն Սեսրուպայ օրհնեալ և կամ Ռարսղի սրբոյ , ճոնին . և ունի գիր հայերէն յաջ Թեւն, և ծածկեալ
" են ոսկով : Ստամբ Ասողիկ վասն վանացն, զոր շինեաց Սուլէս վարդապետ, և զայն ելից ասէ * Աւարեղարդ կարգադրութեամբ, բաղմութեամբ եղբարց, բազմապայծառ բանական իմաստնովք : :

Իսկ Աբաս արքայ այսպիսի բարեշինութեամբ 'ի խաղաղութեան պահելով զաշխարհ իւր մեռաւ 'ի 951. յետ տիրելոյ ամս 24 :

17. Է. Աշոտ Դ. երեց որդի Աբասայ Թադաւորեաց 'ի տեղի հօր իւրոյ. որ և զամս հինգ զարմանալի քաջագործութեամբ վանեաց զԹշնամիս և հալածական արար. որով և աղատեաց զհայաստան 'ի բռնաւորաց անտի. այնպէս զի աշխարհ իւր 'ի մեծի խաղաղութեան վայելէր : Յայնժամ ամենայն նախարարք միաբանեալ ժողովեցան յԱնի. ուր ետուն բերել զԱնանիա կաթողիկոս, որ էօծ զԱշոտ Թադաւոր յամի տեառն 961 : Անդ էին անհամար իշխանք և իշխանազունք. նաև արքայն Աղուանից :

Այնուհետև ապա Անի եղև արքայանիստ քաղաք, ուր շինեցաւ հոյակապ պալատ արքունի և այլ մեծականոյց շինուածք : Շինեցան յայնժամ 'ի Շիրակ գաւառի երևելի վանորայք և եկեղեցիք. մինչ զի ամենեքեան ջանային վասն շինութեան աշխարհին : Իսկ Խոսրովանոյշ բարեպաշտուհի Վշխոյն Աշոտոյ շինեաց

զերկու հռչակաւոր վանորայս . զմին 'ի գիւղն Սանահին , և զմիւսն 'ի Հաղբատ , միով ժամաւ հեռի 'ի միւսեանց , որք են մեծակառոյց շինուածք . մանաւանդ՝ Հաղբատայ վանքն սուրբ Աշան որ ամրաշէն է մինչև ցայժմ : Տեսաք զյիշատակարանս , որք յիշեն զՍմբատ և զՎուրգէն թագաւորս . տես 'ի թիւն 119 :

18 . Արդ՝ Աշոտ արքայ այնչափ զօրացաւ մեծաւ մեծ քաջագործութեամբք , մինչև Ամիրապետն յղեաց առ նա կրկին թագս անուանելով զնա Շահխարթն . զորմէ այսպէս գրէ Մողղիկ . * Այս Աշոտ խաղաղաւ սէր բարուք կալեալ զաշխարհս հայոց խոնարհու . թեամբ և ողորմածութեամբ զանցոյց ամենեքումբք : Այսն զի զգոնջացեալսն և զկաղսն և զկոյրսն հաւաքէր առ ինքն՝ բարձակից ինքեան առնելով 'ի խրախճանութիւնսն . որոց զոմանս իշխանս , և իշխանաց իշխանս և կիւրապաղատս անուանէր ... Այս , այնքան առատաձեռնութեամբ բաշխէր կարօտեւոց , մինչև 'ի մահուն իւրոյ ոչ լինել գրամ մի 'ի գանձատան նորա : Այս վասն այսպիսի բարեգործութեանց անուանեցաւ Այոռողորմած :

19 . Աշոտ շինեաց զներքին պարիսպս Մուոյ և ամրացոյց մեծագործ աշտարակօք և զարմանալի բրգօք : Ուրանօր կառոյց զմեծաշէն սլաշատս , զվանորայս , պայծառ եկեղեցիս , կուսանոցս , աղքատանոցս , հիւանդանոցս և զայլ հոգեւոր պիտանի շինուածս . մինչև ըստ ամենայնի զարդարեցաւ քաղաքն՝ ամենայն բարեգործութեամբ և գեղեցկաշինութեամբ . և եղև մի 'ի թագաւորանիստ մայրաքաղաքաց . * Օփոքր պարիսպ քաղաքին Մուոյ շինեաց (Աշոտ , ասէ Սարգան) և զամենայն բրգունսն եկեղեցիս յօրինեաց 'ի նժդ թիւն || (964) : Ասմին ժամանակի այնչափ զօրացեալ էր ոգի միաբանութեան և սիրոյ 'ի մէջ Մեղեւոց , զի ամենեքեան 'ի պատիւ զմիմեամբք ելանէին . մեծ և փոքր վառեալ էին ոգւով ազգասիրութեան . նմին իրի միշտ 'իլաւ անդր թեակոխէին մեծութեամբ :

20 . Այս թագաւոր ոչ միայն ողորմած էր , այլև ազգասէր և խոնարհ , փութաջան միայն վասն օգտի հասարակաց . իշխանք և մեծամեծք 'ի մի կապ սիրոյ հաստատեալք՝ ծայրագոյն հպատակութեամբ ջանային

վասն զօրութեան թագաւորին, և վասն պայծառութեան ազգին: () մտաւ ածեալ միանգամայն խոհական կշռութեամբ, թէ երբ պլուխ իւրեանց լինի զօրաւոր, ինքեանք ևս զօրաւոր լինին. ապա թէ ոչ՝ ամենեքեան 'ի կորուստ դիմեն: Աւ նորին աղաղաւ օրքան զօր ինքեանք զօրանային, և թշնամիքն կորանային. քաղաքք և ժողովուրդ իւրեանց պայծառանային. իսկ թշնամիքն խաւարեալ կորնչէին. ուր և գնային՝ յաղթօղ հանդիսանային յամենայն մրցմունս: Ս'ինչ զի օտար թագաւորք և այլազգիք սասանեալ կային 'ի սարսիչ զօրութենէ հայոց. քանզի աստուածային զօրութիւն ակներեւ փայլէր 'ի վերայ միաբանասիրացն այնոցիկ:

Աւստի և 'ի բազում տեղիս սկսաւ ծաղկիլ գիտութիւն. երեւեցան յայնժամ մեծանուն գիտնական վարդապետք, և լուսաւորեցին զհայաստան. որպիսի էր Յովհաննէս գիտնական առաջնորդ վանաց Սանահնի. մեծն Խոսրով անձեացի, և մեծիմաստ որդիք իւր Յովհաննէս վանական, և Գրիգոր Արեւիկացի. Ղ եւոնդ վարդապետ փիլիսոփայ, Յովհաննէս խաչակիր, Սեւրոպ երէց և այլք. Մհա այսպիսի դեղեցիկ կարգաւորութեամբ և զարմանալի քաղաքավարութեամբ կառավարեաց Աշոտ զազգն զամս 26. և ասպա մեռաւ յԱ'նի. յամի տեառն 977:

21. Դ. Սմբատ քանդերանիկ որդի Աշոտոյ 'ի նմին աւուր նստաւ թագաւոր յԱ'նի: Այլ քանզի հայրն բազում բարեկարգութիւնս արարեալ և զհիմն պիտանի պիտանի գործոց եղեալ էր, նմին իրի Սմբատ կալեալ զգովելի շաւիղ հօր իւրոյ, անդէն զօրացաւ և անուանի եղև քան զամենայն թագաւորս հայոց: Ալ եթող 'ի հայաստան ապստամբ և բռնաւոր ոք. դողացոյց զհեռաւորս և զմերձաւորս, մինչև կոչեցաւ յայլազգեաց Շահնշահարմէն կամ Տիեզերակալ:

22. Սմբատ տիեզերակալ կամելով մեծագործ ինչ յիշատակ թողուլ յաշխարհի յամի տեառն 979. կառոյց շուրջ քաղաքաւ Անոյ զահագին մեծ և լայն պարիսպ բարձր յոյժ, որ սկսեալ յԱ' խուրեան դէտոյ հասանէր մինչև 'ի ծաղկոցածորն: Աւրանօր կանգնեաց զբարձրաբերձ բրդունս և աշտարակս. նաև ետ փորել շուրջ զպարսպաւ խրամ խոր և լայն. զոր և

պատեաց քարաշէն և աղիւսադործ որմովք, որոյ վասն
աշխատ եղև ամս 8. ուստի առաջին քաղաքն կոչեցաւ
ներքին բերդ: Վրէ Լսողիկ 7. 11: * Ի իր արկեալ
„ պարսպափակ առնէ զպարիսպն Լսող, յԼսուրեան
„ դետոյ մինչև ցձորն ծաղկոցաց՝ կրով և վիմով մա-
„ ծուցեալ մահարձանօք և աշտարակօք բրդացն բարձ-
„ րաբերձ պարսպեալ, բացագոյն քան զհին պարիսպն
„ յընդարձակութիւն քաղաքին, և մայրաքերան դը-
„ րամբք երկաթադամ հաստահեղոյս բեւեռապինդ ա-
„ մրացուցեալ ॥ :

Լա ինքն Սմբատ շինեաց ՚ի մէջ Լսող հոյակապ և
մեծապանծ եկեղեցիս. նաև հիմն եղև թուղիկէ մայր
եկեղեցւոյն ձեռամբ մեծանուն հայ ճարտարապետին
Տրդատայ յամի 989: Լսա հռչակելի քաղաք բաց ՚ի
փառաւոր շինուածոց ունէր անբաւ մեծութիւն. և լի
բազմութեամբ մեծամեծաց. միայն հարիւր հազար
պալատք և հազար մի եկեղեցիք կային ՚ի նմա: Ուստի
ռամիկք ՚ի վերայ 1001 եկեղեցեաց երդնուին: Լսա-
պէս պատմէ յիշատակարան հին Հայաստաւորաց, զոր
գտաք ՚ի Նոր ուստիս. * Սեծ թագաւորանիստ քա-
„ ղաքն մեր Լսի իշխանաց և ազնուականաց էր բնա-
„ կութիւն. և զի ոչ կարեմք ներ սահմանի արկանե-
„ լով պատմել զանսահման և զանհուն հարստութենէ՝
„ յիշխանացն ազնուականացն մինչև ցգոռհիկս. և
„ բաց ՚ի զանազան ոսկեզօծ պալատից իւրաքանչիւ-
„ րոցս ունէաք նաև ՚ի նմա հազար և մէկ եկեղեցիս ॥ :
* Լսապէս երդնուին (ասէ Կիրակոս) Լսոյ հազար և
„ Դ եկեղեցիս ॥ :

Եւ արդ՝ ահա այսպէս է գործ միաբանութեան և
ազգասիրութեան, սա միայն է շինող աշխարհաց և
հաստատութիւն թագաւորաց: Վանդի յառաջ քան
զԼսոտ՝ կորուսեալ իշխանաց զոգի միաբանութեան,
և անկեալ ՚ի խորշս Հայաստանու սպառելին ՚ի թշնա-
մեաց. բայց ընդ լինել միաբանութեան՝ եհաս առ նո-
սա նախախնամութիւնն աստուածային. որով հալա-
ծական արարեալ զամենայն թշնամիս բռնացեալ՝ ա-
զատեցին զՀայս յայնչափ աւերմանց և՝ գերութեանց.
նաև այնքան հիասքանչ շինութեամբք սոյժառացու-
ցին զաղբն միանգամայն և զբրիստոնէութիւնն:

23 Ի նմին ժամանակի բազում էին ՚ի Հայաստան

երևելի և բարեպաշտ իշխանք, որք միամիտ հպատակութեամբ միացեալ ընդ Սմբատայ գործէին զարմանալի քաջագործութիւնս: Սեծ իշխանն Սասակ պաշտաւունի 'ի ցեղէն՝ ուսաւորչայ էր Սպարապետ, որոյ որդին էր Գրիգոր մագիստրոս: Իսկ Սահրամ եղբայր Սասակայ այնչափ բարեպաշտ և աշխարհաշէն էր, մինչև կառուցանել զբազում վանորայս. մանաւանդ զմեծագործ Սարմարաշէն եկեղեցին, որ մինչև ցայժմ կանգուն կայ. զորոյ արձանագիր տես 'ի կարգս յիշատակարանաց (116): Օայս յիշէ և Սամուէլ յասէն 'ի թուին նլէ (986) * Սկիզբն շինուածոյ մեծ, անուն և վայելչաշէն զարմանակերտ և հոյակապ ուխտին Սարմաշինոյ՝ 'ի քրիստոսասէր իշխանաց իշխանէն Սահրամայ: Որոյ աւարտն եղև 'ի նիսգ (994): Ըյս իշխան ապա նահատակեցաւ վասն 'ի քս հաւատոյ (66):

Օայսու ժամանակաւ Խաչիկ կաթողիկոս շինեաց մերձ յԼ՛նի 'ի մէջ Ըրգենայ գիւղաքաղաքի զփառաւոր կաթողիկոսարան և զմեծագործ եկեղեցի զարդարեալ զարմանալի արձանօք և զարդուք: Շինեաց նաև զերիս փառաւոր եկեղեցիս նորաձևս, և դրատուն մի փառաւոր՝ լի մատենիւք: Ըյս կաթողիկոս ընտրեցաւ յԼ՛նի 'ի ձեռն ժողովոյ: Իսկ Սմբատ տիեզերակալ յետ թագաւորելոյ ամս 13. ամենայն յաջողութեամբ, մեռաւ յամի տեառն 989:

24. Դ. Գագիկ Կ. միջին որդի Սմբատայ՝ որ կարգեալ էր իշխան իշխանաց, 'ի նմին աւուր նստաւ թագաւոր յԼ՛նի, և կոչեցաւ Շահնաւ: Իայց յառաջքան զհանգէս թագաւորութեան՝ կին ոմն անեցի շփութութիւն իմն եհան, թէ երազ տեսի՝ զի ողջ է Սմբատ արքայ. յորմէ այնչափ մեծ այլայլութիւն եղև 'ի մէջ ժողովրդեան, մինչև Գագիկ ոչ կարաց այլազգ խափանել զայն, բայց եթէ՝ տուեալ հանել զմարմին Սմբատայ. զոր և ցուցեալ ժողովրդեան՝ հանգրտեցոյց:

Իսկ սակս Գագիկայ արքային այսպէս գրէ Ըսողիկ ակննատես. * Իրայր սրամիտ և վարժ 'ի պատերազմի, և առատաձեռն 'ի բաշխել. և իւրով իմաստուն, թեամբ և քաջութեամբ՝ զբաժ հարկաց յոլովից տև, զէաց ազատեաց. և զկիւրակեացն զցայգունս պաշ-

„ տօն սաղմոսերգութեամբ կատարէր ॥ Եւ Լաստի
վերտցին անուանէ զնա * Լ.ՅԲ ՀԳՐ և յաղթօղ 'ի
„ պատերազմի. սա 'ի խաղաղութեան կալաւ զաշխարհս
„ Հայոց. 'ի սորա ժամանակս պայծառացան կարգք եւ
„ կեղեցւոյ, և լուսաւորեցան մանկունք ուխտի սրբու-
„ թեամբ ॥ :

25. Կատրամիտէ Թագուհի սորա կատարեաց զկա-
թուղիկէ եկեղեցին Լ'նւոյ, զոր հիմնեալ էր Սմբատ
արքայ (22), և եղև պայծառ յոյժ և մեծագործ բարձ-
րակամար և գմբէթայարկ, զարդարեալ և զներքին
վայրն եկեղեցւոյն անգին զարդուք, արծաթեղէն և
ոսկեղէն անօթովք : Ար և կատարեցաւ յամի 993, և
այնուհետև յԼ'նի հաստատեցաւ աթոռ կաթուղիկո-
սութեան, Լ.Յս եկեղեցի դեռ կանգուն կայ յԼ'նի առ-
երի Թագաւորական պալատին. տես զարձանագիրն 'ի
կարգս յիշատակարանաց (113) : Իսկ ինքն Թագու-
հին բարեպաշտութեամբ և աղօթասիրութեամբ կան-
խեալ հանապազ յեկեղեցին՝ պարապեր յաղօթս :

Յիշէ Լ'սողիկ (թ. 30). Թէ ոչ կարաց Սմբատ 'ի գը-
լուխ հանել զայս եկեղեցի առ կանխելոյ օրհասին և կա-
տարեաց Կատրամիտէ Թագուհի կինն իմ Կազկայ ար-
քային. * Լ.ՅԼ կինն նորա Կատրամիտէ Թագուհի (ասէ)
„ բարեպաշտութի եղեալ, որ էր դուստր վասակայ սիւ-
„ նեաց իշխանին, շինեաց զհիմնարկեալ եկեղեցին
„ Սմբատայ, ամենապայծառ վայելչութեամբ, բարձ-
„ րաբերձ կամարօք գմբէթաւորեալ խորան երկնա-
„ նման. և զարդարեաց 'ի զարդ ծիրանեծաղիկ ոս-
„ կէթել նկարագործ անկուածոց, արծաթեղէն և ոս-
„ կեղէն անօթոց, և բազմապայծառ լուսատու անօ-
„ թոց վայելչութեամբ, որովք ջահանայր ըստ երկ-
„ նային կամարին կաթուղիկէն սուրբ՝ որ 'ի քաղա-
„ քին Լ'նուոյ ॥ :

Լ'ստ այսմ երգէ և Շնորհալին .

- * Յարմարածով յօրինուածով,
- „ Կաթուղիկէ եկեղեցի .
- „ 'Ի նոր հանգէս և հաւասար ,
- „ Սերնակառոյցըն խորանի ,
- „ Հայրապետք եպիսկոպոսք ,
- „ Եւ քահանայք այլ ըստ կարգի .

„ Օ իւրաքանչիւր յիւրում դասի ,
 „ Պատշաճաւոր յայն տաճարի ,
 „ Օ որ թէ ասել հարկ լինիցի ,
 „ Եւ դժուարին յերկարելի ։

Ուր . Եւրե . :

26 . Նոյնպէս Վազիկ թագաւոր շինեաց ապա զմեծ
 և զփառաւոր եկեղեցին Լուսաւորի յԼ՛նի ՚ի կողմն
 ծաղկոցաձորոյն . որոյ դմբեթ բարձր էր , և ՚ի նմին
 էին զարմանալի քանդակք . ունէր երիս դրունս . որ
 և շինեցաւ ըստ օրինակի եկեղեցւոյն , զոր շինեալ էր
 Վերսէս հայրապետ ՚ի վաղարշապատ , և կատարեցաւ
 յամի 1000 : Պատմէ Լսողիկ (Գ . 47 .) * Օ մեծաշէն
 „ եկեղեցին որ ՚ի Վարուդաշտի անուամբ սրբոյն Վրիւ
 „ գորի շինեալ . որ էր փլեալ և կործանեալ , կամե-
 „ ցաւ (Վազիկ) նոյնաձև չափով և յօրինուածով յար-
 „ դարել ՚ի քաղաքն Լ՛նուոյ , հիմնարկեալ ՚ի կուսե-
 „ ծաղկոցաձորոյն ՚ի բարձրաւանդակ տեղւոջն տար-
 „ փատենչ տեսողացն . (զոր) մեծատաշ վիմարդեան
 „ կոփածու վիմօք մանուածոյ քանդակեալ յօրինէ ,
 „ լուսանցոյց պատուհանովք , երրակի դրամբք սքան-
 „ չատես տեսմամբ դմբեթաւորեալ , դունակ դերամ-
 „ բարձ և երկնանման գնդին ։

27 . Եւր ՚ի յԼ՛նի և փառաւոր դամբարան թագա-
 ւորաց ուր թաղէին զնոսա : Յամի տեառն 992 . Ժո-
 ղով եղև յԼ՛նի հրամանաւ Վազիկ թագաւորին , որ
 և եդ յայնժամ կաթուղիկոս զտէր Սարգիս այր խո-
 հեմ և բարեսէր . որ արար բազում շինութիւնս : Սա
 հետեւելով եգիտ զբազում նշխարս սրբոց Հռիփսի-
 մեանց , և յանուն նոցա շինեաց զեկեղեցի մերձ ՚ի կա-
 թուղիկոսարանն . ապա յամի 1019 . ձեռնադրեաց յԼ՛-
 նի զՊետրոս կաթուղիկոս : Սարգիս յիշէմ Սարգիս
 կաթ . յասելն . * Ը ինեաց , զվկայարան սրբոց հռիփ-
 „ սիմեանցն աւուրն թեր կաթուղիկէին Լ՛նոյ , և փո-
 „ խեաց անդր զնշխարս նոցա՝ բերեալ մեծաւ հանդի-
 „ սիւ և կարգեաց զօրն տօն մեծ ։ Եւ մահուան
 Սարգիս՝ Պետրոս հայրապետ նստեալ յԼ՛նի՝ հովուէր
 զաղքն իմաստութեամբ և ողջամիտ վարդապետու-
 թեամբ . մինչև հռչակեցաւ անունն նորա յոյժ յոյժ :

28 . Օ այնու ժամանակաւ կային ՚ի Հայաստան ինք-

նադուլն նախարարը, որք անկախ յումեքէ իբրև թա-
գաւոր կառավարէին զաշխարհ իւրեանց, որպէս էր
Սենեքերիմ ընդ երկուց եղբարց իւրոց. զորոց այս-
պէս խօսի Պրիգոր՝ Լարեկացի. * Թագաւորեալք և
« փառաւորեալք 'ի մի ամանակի. արք բարիք և առ-
« տուածասէրք խոհեմութեամբ հանճարոյ առաւել-
« լեալք, և ըստ պատահման դիմաց պատկերի տես-
« ման երեսի՝ յաւետ ցանկալիք. իսկ 'ի սէր սրբոց, 'ի
« պատիւ ընտրելոց, 'ի յարգումն հեղոց, յընդունել-
« լութիւն ուղղոց, 'ի զարդ եկեղեցեաց, 'ի պայծա-
« րութիւն սրբութեան տեղեաց և քրիստոսեան նշա-
« նաց 'ի սպաս մարտիրոսաց անկշիւք և անզուգա-
« կանք ։

Ըհա այսպիսի փառաւոր իշխանօք և արդարակո-
րով թագաւորաւ փայլէր յայնժամ հայաստան գլը-
խովին, մինչև ամենայն տեղիք զարդարեցան բարե-
կարգութեամբ և շինութեամբ. իսկ Լնի մի միայն
գերազանց փայլէր յաշխարհի, ասէ Սատթէոս. * Եր-
« Լնի բազմամբովն լցեալ քաղաքն, բիւրք բիւրօց ա-
« րանց և կանանց ծերոց և տղայոց, որ և հիացումն
« արկանէր տեսողացն զոր կարծեալ զօրացն բազմաց՝
« եթէ մեծ մասն աշխարհիս հայոց իցէ. և յայնմ ա-
« լուր հաղար և մէկ եկեղեցի 'ի պատարագի կայր 'ի
« յԼնի, և էր քաղաքն շուրջանակի քարակտուր. և
« էր գետն ախուրեան շրջապատ. բայց միայն 'ի մի
« կողմն կայր տեղի ինչ դոյր. որպէս թէ նետընկէց մի։
Յիշէ և Շնորհալին 'ի խօսիլն դիմառնութեամբ ընդ
Լնոյ.

- * Յորում էիր ժամանակի,
« Բերկրեալ ուրախ և ցնծալի.
« Որպէս այգի ողկուղալի,
« Կամ ձիթենի պտղով 'ի լի.
« Մանկունքն քո զուարթալի,
« Լման նորոգ բուրաստանի.
« Ղատերք քո պաճուճալի,
« Յերգ և 'ի քնար միշտ 'ի խաղի.
« Իսկ թագաւորք քո պանծալի,
« Ետեալ յաթու թագն 'ի գլխի,
« Եւ զօրականք աստի լանտի,
« Կալով 'ի սպաս իւր սահմանի.

» Եւան որդիքըն Սիօնի ,

» Եւան դասուցըն հրեղինի ॥ :

Ուրբ . Երեւ :

Իսկ Գաղիկ արքայ յետ Թադաւորելոյ ամս 30 . մեռաւ յամի տեառն 1020 . Թողեալ ՚ի բարեպաշտ Թադուհույն իւրմէ զերկու որդիս զՅովհաննէս և զԼւշոտ :

29 . Ը . Յամի տեառն 1020 . Յովհաննէս երէց որդին նստաւ Թադաւոր յԼւնի քաղաք յանձնարարու Թեամբ հօրն . որ Թէպէտ էր այր խոհական , բայց տկար և Թուլամորթ էր յոյժ . իսկ եղբայրն Լւշոտ ընդհակառակն էր այր քաջ և փառաւոր : Եւմին իրի մերժեալ զեղբայր իւր՝ կամեցաւ ինքն Թադաւորել . յորմէ բազում խռովութիւնք ծագեցան , և բաժանումն չարաչար : Սակայն և այնպէս ժողովուրդն միշտ ըզ- Յովհաննէս ճանաչէր Թադաւոր : Յայնժամ զօրա- ժողով եղև Լւշոտ և բազում զօրօք եկն և սաշարեաց զԼւնի , որ ՚ի նմին ժամանակի ամենակերպ մեծութեամբ և ճոխութեամբ սանձայր . նախարարք Հայոց խորհեալ ընդ Կաթուղիկոսին գիտացին , թէ այն գործ ՚ի չարն ունի եզերիլ . ջանահնար եղեն հաշտեցուցանել զնոսա : Բայց նախ զերդումն առին յերկոցունց այսու դաշամբ , զի Յովհաննէս նստցի Թադաւոր յԼւնի , և տիրեսցէ նոյն կողմանց . իսկ Լւշոտ իբր երկրորդ Թադաւոր իշխեսցէ այլ կողմանց Հայաստանու . և թէ Յովհաննէս յառաջ մեռցի , Լւշոտ լիցի Թադաւոր :

Լւսու Թէպէտ խաղաղութիւն եղև , այլ չար բաժանումն անկաւ ՚ի մէջ . քանզի ոմանք ՚ի նախարարաց զմի կողմն , և այլք զմիւս կողմն ունէին . որով և անդէն տկարացաւ և նսեմացաւ տէրութիւնն . իսկ Թըշնամիքն զօրացեալք գլուխ ամբարձին . և կատարեցաւ բան տեառն , թէ * Լւնայն Թադաւորութիւն բաժաւ , նեալ յանձն իւր՝ աւերի , և ամենայն քաղաք կամ , տուն բաժանեալ յանձն իւր՝ ոչ կացցէ ॥ :

30 . Ըրդ՝ Յովհաննէս արքայ որչափ սիրօղ էր խաղաղութեան , այնչափ անպակաս էր խռովութիւն , և կործանումն յաւէտ անմիաբանութեամբ նախարարաց . մինչև կորուսին ընդ քաղաքական հոգւոյ , և զյաջողութիւն աստուածային . ըստ որոյ նկարագրէ Գա-

զար փարպեցին զանմիաբանութիւն իշխանաց իւրումն
 ժամանակի . * յ՝ միաբանին՝ (ասէ) տեսանէին զայ
 ,, օգնականութիւն յանձինս և յաշխարհս . և ՚ի քա-
 ,, կիլն և ՚ի պառակտիլն՝ զմաս և զկորուստ և յան-
 ,, ձինս և յաշխարհս ॥ :

31 . Եւ ահա այսպէս եղև սկիզբն կործանման ամե-
 նայն թագաւորութեանց . ուր փոխանակ զիրեարս շա-
 հելոյ , ջան դնեն իշխանք զմիմեանս կործանել դառն
 ատելութեամբ . և որ չարն է , երթան միանան ընդ
 թշնամեաց , և կուրուցեամբ իմն կոչեն զնոսա փու-
 թալ կործանել զաշխարհ և զտուն իւրեանց . որպէս
 արարին ՚ի սմին ժամանակի Մեգիլ : Վանդի ոմանք
 յիշխանաց դիմեցին առ թագաւորն Սրաց , որպէս զի
 զօրութեամբ նորա ձգեսցեն զՅովհաննէս ՚ի թագա-
 ւորութենէ : Եւ իկին զօրք Սրաց մերձ յՄնի , և դա-
 րանեալ սպասէին , զի ընդ ելանելն ՚ի քաղաքէ ար-
 քային՝ կալցեն զնա : Եւ նորա ոչ գիտելով զայս խոր-
 հաւրդ թշնամեաց՝ ել յՄնոյ զնալ ՚ի ձմերոցն , և ա-
 հա դարանակալ Սրացիք յանկարծ յարեան ՚ի վերայ
 նորա : Յովհաննէս գտլով թանձրամարմին ոչ կարաց
 փախչել . նմին իրի կալան զնա , և մտեալ յՄնի կո-
 տորեցին զբազումս , և մտին ՚ի կաթուղիկէ եկեղեցին ,
 և հանեալ զբւեռս խաչելութեանց՝ աղաղակէին նա-
 խատանօք , թէ զայսոսիկ բւեռս արասցուք պայտս ե-
 րիվարաց մերոց . քանզի ինքեանք առանց բւեռի ու-
 նին զխաչս :

32 . Մեգ՝ ածին զՅովհաննէս արքայ ՚ի Սրաստան
 առ Պորգի թագաւոր իւրեանց . որ արկ զնա ՚ի բանտ ,
 և ապա զերիս ամրոցս առեալ ՚ի նմանէ՝ արձակեաց ՚ի
 տեղի իւր : Սակայն ոչինչ փոյթ եղև նախարարաց օգ-
 նել արքային , և վրէժս հանել ՚ի թշնամեաց . այլ ա-
 տելութիւնն քաղցրացոյց նոցա կրել զայնչափ թշնա-
 մանս ՚ի Սրացոց . և երազել անձանց զաղետալի կոր-
 ծանութիւն : Օ այսպիսի ցուրտ և վտանգաւոր անմիա-
 բանութիւն տեսեալ Մշոտոյ՝ հաստատեաց ՚ի միտս
 իւր , թէ ցորչափ ողջ է Յովհաննէս , նախարարք ոչ
 միաբանին ոչ ընդ ինքեան , և ոչ ընդ արքային : Եւ մին
 իրի խորհուրդ վատ եղ ՚ի մտի իւրում . փոխանակ
 միաբանելոյ ընդ եղբօր իւրում , և վանելոյ զթշնամիս ,
 որպէս բազում անգամ արարեալ էին , հիւանդ ձեա-

ցաւ, և 'ի նմին սենեկի մերձ 'ի մահիճ իւր ետ փորել զորոգայթ, և ապա կոչեաց զՅովհաննէս 'ի տեսութիւն: Իսկ նա ընդ մօտին առ Ղշոտ՝ անկաւ 'ի մէջ որոգայթին: Յայնժամ հրամայեաց Ղշոտ իշխանին Ղպիրատայ կապել զեղբայր իւր և սպանանել. իսկ Ղպիրատայ ոչ հաճեալ ընդ անգթութիւն Ղշոտոյ՝ կապեաց զՅովհաննէս և տարեալ յԱնի՝ նստոյց յաթոռ իւր ասելով. լա՛ւ է հայոց ունել զարքայ իմաստուն, քան զանողորմ՝ բռնաւոր:

33. Իսկ թշնամիք տեսեալ զայսօրինակ թշուառութիւն արքային՝ զօրացան, մանաւանդ զի տեսեալ զանմիաբանութիւն նախարարաց՝ սկսան նեղել զաղջն յամենայն կողմանց: Ուստի ոչ միայն Պարսիկք և Ղյւլաղգիք, այլև հոռոմք և Սրացիք հարստահարէին զհայս: Իսկ իշխանք ընդարմացեալք՝ ոչինչ շարժէին 'ի տեղւոյն իւրեանց, միայն զանձանց օգուտ խնդրելով. և զայն ոչ զմտաւ ածելին, թէ երբ գլուխն վերաւորի և փնասի, զիմրդ անդամոց մարթ իցէ ողջ մնալ. և յորժամ տունն կործանի, զիմրդ կարեն ընտանիք 'ի հանդստեան մնալ:

34. Յամի տեառն 1021. Ղորդի թաղաւոր Սրաց ապստամբեցաւ 'ի տէրութենէ Յունաց, որում խորհրդակից և ձեռնտու եղև Յովհաննէս արքայ: Իսկ Սասիւ կայսր՝ բազում զօրօք ել 'ի վերայ նորա, և նկուն արարեալ՝ ոտնակոխ արար զՍրաստան, մինչև մագապուրծ փախեաւ Ղորդի: Յայնժամ յուսահատեալ Յովհաննու՝ սկսաւ դողալ. զի լսէր թէ կայսրն հանդերձեալ է ելանել 'ի վերայ նորա: Ղյւլ նա չօքաւ 'ի Տրապիզոն՝ ձմերել անդ. սակայն իբրև լուաւ Յովհաննէս թէ կայսրն 'ի դարնան ունի յարձակիլ 'ի հայաստան, խորհեցաւ առ անարի բնութեանն զխորհուրդ վտանգաւոր: Օհ այս է գործ փոքրոգի տկարաց՝ 'ի նեղ ժամանակի՝ նկուն լինել առաջի թշնամեաց. իսկ առաքինիք քաջ ևս արիանան յայնպիսում ժամանակի: Վմին իրի լաւ էր թէ այնպիսի անձինք բնաւ ոչ զհետ պնդէին իշխանութեան. այլ մնային յառանձնութեան, առ 'ի չլինելոյ սպառնալ կործանման տէրութեանն, զոր նախնիք ստացեալ էին այնչափ աշխատանօք զարիւնս թափելով:

35. Ղրդ՝ յամի տեառն 1022. Յովհաննէս արքայ

առաքեաց զՊետրոս կաթողիկոս 'ի Տրապիզոն առ
կայսրն՝ խօսիլ 'ի հաշտութիւն։ Բայլ քանզի Յովհան-
նէս անդաւակ էր, և անարգեալ յամենայն իշխանաց
Հայոց, նմին իրի խորհեցաւ տալ կայսեր զքաղաքն
Լ'նի։ Ուստի գրեաց առ նա նամակ հանդերձ երդ-
մամբ, թէ տայ կայսեր զԼ'նի ընդ ամենայն դաւառաց .
միայն թէ յորչափ ողջ եմ ասէ՝ մնացից թագաւոր, և
գու լիցիս ինձ բարեկամ և պաշտպան։

Իբրեւ ընթերցաւ կայսրն զայս թուղթ՝ խրախ եղև,
և հաճեցաւ ընդ դաշնադրութիւնն անկարծելի . զոր
բազում զգուշութեամբ պահէր առ իւր։ Եւ զՊե-
տրոս կաթողիկոս մեծարեալ՝ պահեաց առ իւր ժամա-
նակ մի. և 'ի տօնի մկրտութեան ետ օրհնել զջուրն
'ի դետն Տրապիզոնի . որպէս տեսաք զտեղին, ուր ե-
րևեցան սբանչելիք։ Տէս 'ի Պոնտոս 134։

36. Կայսրն Սասիլ յետ դառնալոյ 'ի Կոստան-
դինուպօլիս՝ ոչ յետ բազմաց մեռաւ, և թագաւորեաց
Կոստանդին եղբայր իւր յամի տեառն 1025. որ զինի
երից ամաց սաստիկ հիւանդացաւ, և տեսեալ թէ մե-
ռանի, հարաւ խիղճնորա, և յիշեալ զնամակ Յով-
հաննու արքային՝ ցաւեցաւ 'ի վերայ ազգին Հայոց։
Ուստի հրամայեաց գտանել զհաւատարիմ ոք 'ի
Հայոց անտի Կոստանդինուպօլսոյ . և նոցա գտեալ
զերէց ոմն Կիրակոս անուն, որ յառաջ եղեալ էր հիւ-
րատես կաթողիկոսարանին, և զնացեալ էր անդր
սակս գործոց ինչ, ածին առ կայսրն, որ ետ նմա զայն
նամակ ասելով . Տուր զայս թուղթ արքային ձերոյ և
ասա յինէն կողմանէ . որովհետեւ հողածին եմք, եհաս
ինձ մահ իմ, և ոչ կամիմ զի նամակ նորա մնասցէ
աստ . տացէ՛ թագաւորութիւնն զաւակի և ազգի իւ-
րում և որդիք որդւոց իւրոց փոխանցուցեալ պահեա-
ցեն զտէրութիւն իւրեանց, և մի լիցին գերի օտարաց,
և կործանեսցին քաղաքք և աշխարհն գլխովին։ Եւ պա-
ասէ ց'Կիրակոս քահանայ . տես որչափ է գութ իմ 'ի
վերայ ազգի ձերոյ . յորմէ օրինակ առեալ ձեր՝ ուսա-
րուք ունել սէր և միաբանութիւն։ Եւ թէ գու ևս հա-
ւատարիմ գտցիս, այսու մեծի փառաց արժանի լինիս։
Իսկ Կիրակոսի յամի տեառն 1028 . առեալ զայն նա-
մակ 'ի կայսերէ՝ պահեաց առ իւր լուութեամբ։

37. Լուակ է օտարաց, թէ վասն Հայոց չէ հարկ յայլոց խնդրել զԹշնամի. այլ ինքեանք են զօրաւոր թշնամի 'ի կորուստ ազգին: Բաւական է սուր իւրեանց կոտորել զիրեարս, և չէ պիտոյ մատնիչ և լըտես վասն նոցա, զի ինքեանք քաջ մատնիչ և լըտես են կորուսիչ. որպէս եղև և այս Կիրակոս երէց: Վրան զի զկնի կայսերացն Կոստանդեայ և Ոսմանոսի իբրև նստաւ կայսր Սիսայէլ, այս անօրէն քահանայ չորաւառ կայսրն, և ետ նմա զայն նամակ Յովհաննու արքային, և էառ զանձ բազում 'ի նմանէ յամի տեառն 1034: Իսկ կայսրն ուրախու թեամբ պահեաց զայն թուղթ յարքունի դիւանին, և սպասէր մահուան Յովհաննու. որպէս զի՝ առեալ զԼ'նի տիրեսցէ բոլոր Հայաստանեայց: Բնդ որ այսպէս ողբայ Լըիստակէս վարդապետ. * Ո՞վ դառն վաճառուն այնորիկ. քանի՞ առեանց զանձն պարտական կացոյց. քանի՞ եկեղեցիք 'ի ձեռն վաճառուն այնորիկ աւերեցան. քանի՞ դաւառք անմարդ յամայի դարձան. քանի՞ մեծանիստ աւանք մարդաթափ 'ի բնակչաց եղեն... Լ'յս վաճառ անմարդագոյն գոլ թուի ինձ, քան զՅուդային. քանզի անդ թէպէտ վաճառօղն ընդ պարսաւանոք, այլ վաճառն գինք եղև փրկութեան ամենայն աշխարհի... Իսկ աստ վաճառօղն յոյժ ապառուժմն և տմարդի. զի այսքան չարեաց զանձն պարտական կացոյց. զի այգի, զոր տնկեաց տէր, և մշակեաց Լուսաւորիչն մեր իւրով հնգետասանամեայ քրտնալիր աշխատութեամբն, նա քակեաց զցանկ նորա, և կործանեաց զաշտարակս նորա և արար զնա կոխան անցաւորաց. մինչև ապականեաց զնա խոզ անտառի, և կինճ վայրի ճարակեցաւ 'ի նմա, ըստ դաւթական ողբոյն ॥ :

38. Յամի տեառն 1036. հրամանաւ Յովհաննու արքային եղև մեծ ժողով յԼ'նի վասն բարեկարգութեան, ուր կային բազմութիւն հայրապետաց և վարդապետաց. յորս էին բազում երևելի և գիտնական անձինք: Ի սմին ժամանակի դեռ պանծալի էր Լ'նի մեծագործ շինուածովք, փարթամութեամբ և բազ-

մամարդութեամբ, մինչ զի՝ մի էր յականաւոր մայրա-
քաղաքաց աշխարհի: Այնպէս թուէր թէ բազում
ժամանակաց, և մեծի դժուարութեան կարօտի տի-
րել մեծի մայրաքաղաքիս սակս զարմանալի ամբու-
թեան, անմատչելի մարտկոցաց և աշտարակաց: Ա-
նաւանդ զի անկարելի թուէր, թէ ոտք թնայմեաց ու-
նիցին կոխել ՚ի նմին յերեսաց անպարտելի քաջաց սա-
տերազմականաց, որք ՚ի սուղ ժամանակի ողւով միա-
բանութե հալածական արարեալ զամենայն թնամիս
ոչ միայն ազատեալ էին զազգն ՚ի գերութենէ, կանգ-
նելով զաթու թագաւորութեան Քաղբատունեաց,
այլև յայն վիճակ հասուցեալ էին զքաղաքն Անի, մին-
չև ցանկալի լինել արքայից և կայսերաց:

39. Քայց սակայն անյեղլի է վճիռ իմաստնոց, թէ
չէ մարդն տիրող աշխարհի, և ոչ կայսերաց զօրու-
թիւն, այլ միաբանութիւն հանդերձ իմաստութեամբ.
զի ուր դոյ իմաստութիւն զոյգ ընդ միաբանութեան,
անդ դոյ ամենայն բարելաւութիւն անթերի. և ուր
պակասի՝ անդ տկարանայ ամենայն զօրութիւն, փու-
թով կործան անկանի տերութիւն և մեծութիւն:
Ասեմ հեռանայ իսկ աստուածային յաջողութիւն, որ
պէս եղև յԱնի. ուր քարինք, և ամրոցք ոչ ինչ զօրե-
ցին ընդդէմ անմիաբանութեան. այլ ամենայն զօրու-
թիւնք և կարծեալ մեծութիւնք ՚ի սուղ ժամանակի
յոյնն զարձան. ազատ ազատ ոտնակոխ արարին թըշ-
նամիք. կործանեցին զահեղ ամբութիւնս և բարձին
զամենայն վայելութիւնս: Աւ չեն ինչ զարմանք. զի
ասէ Աղիշէ վարդապետ, թէ * Անդ քակտիլ միաբա-
նութեան, և երկնաւոր առաքինութիւնն հեռանայ ||:

40. Արդ՝ յամի տեառն 1039. մեռաւ Յովհաննէս
արքայ Հայոց յետ թագաւորելոյ ամն 20. և յառաջ
քան զնա ՚ի նմին ամի մեռաւ և Աշոտ եղբայր նորա.
և երկոքին իսկ թաղեցան յԱնի ՚ի գերեզմանս ար-
քայից. և մնաց որդի մի Աշոտոյ Վազիկ անուն 14
ամաց, մանուկ իմաստուն և քաջ, ուր Յովհաննէս դու-
լով անորդի՝ սա էր ժառանգ թագաւորութեան: Ա-
կայն նախարարք անմիաբանութեամբ դիտովին անպի-
տանացեալ էին. և չունէին փոյթ դնել թագաւոր:
Ամին իրի մնաց Հայաստան անտէր, և Անի անխնամ:
Անչ զի նախարար ոմն Աւետ Արդիս կոչեցեալ բռն-

նացաւ յԼ՛նի, և կողոպտեաց զգանձն արքունի, և խորհէր նստել Թագաւոր :

41 . Իսկ կայսրն Սիխայէլ իբրեւ լուաւ զմահ Յովհաննու, սկսաւ ջանահնար լինել յափշտակել զԼ՛նի, իբրեւ սեպհական ժառանգութիւն իւր, որպէս խոստացեալ էր Յովհաննէս (35) : Եւ մին իրի դեսպան առաքեաց ՚ի Նայս՝ յանձնել նմա զքաղաքն Լ՛նի : Նայք իբրեւ լուան զայս՝ շուարեալ խռովեցան, և բնաւ ոչ հաւանեցան տալ : Վասն զի մի միայն մնացեալ էր ՚ի հայաստան մեծաշէն, բաղմագանձ և մարդաշատ քաղաք : Սակայն և այնպէս Սիխայէլ կայսր ոչ դադարէր ՚ի պահանջելոյ զայն . բազում անգամ դեսպանս առաքելով՝ հնարս հնարէր ՚ի ձեռս բերել : Եւ իբրեւ ետես Թէ ամենայն հնարք իւր ՚ի դերեւս ելին խորհեցաւ պատերազմաւ վճարել զգործն . ուստի առաքեաց ՚ի Նայաստան զօրս հարիւր հազար առ ՚ի տիրել Լ՛նոյ :

42 . Եւս բնութիւն է Նայոց . զի երբ կորուսանեն զոգի միաբանասիրութեան, առաւել ընտրեն ծառայել օտար աղբաց և սիրելի լինել նոցա . և որ չարագոյն է, արհամարհեալ զազգն միանան ընդ Թննամեաց : Առպէս եղև անօրէն Սէտ Սարգիս, որ յայնժամ գլուխ դուրս անգլուխ ազգին՝ ել ընդդէմ զօրացն Յունաց . բայց փոխանակ հալածելոյ գնոսա, օգնական եղև նոցա, որք անաշխատ մտեալ ՚ի Նայաստան՝ սկսան չարաչար հարկանել և կողոպտել զՆայս : Աւր չէր աղաքասէր ոք, որ ընդդէմ դառնայր նոցա . նորին աղաքաւ յաճախ ոտնակոխ առնելով զաշխարհն, տկարացուցին զգորութիւն նոցա, մինչև յառաջացեալ հասին Յոյնք ՚ի Շիրակ գաւառ, և պաշարեցին զԼ՛նի : Թշուառ Նայք յայնժամ զարթեան ՚ի քնոյ, և բորբոքեալ սրտմտութեամբ դիմեցին ամենեքեան առ ծեր Սպարապետն Սահրամ պաշաւունի, և խնդրեցին լինել նոցա առաջնորդ առ ՚ի պատերազմել ընդդէմ Յունաց : Սահրամ վառեալ ոգւով ազգասիրութեան՝ յանձն էառ . խնդրեաց ՚ի նոցանէ 30 հազար հետեակս, և 20 հազար ձիաւորս . որք յերիս գունդս բաժանեալ ելին ՚ի Նայաղկոցադրանէ արտաքս, և յանկարծ անկեալ ՚ի վերայ բանակին Յունաց՝ չարաչար շփոթելին զօրսն՝ ամենայն քաջութեամբ և արագութեամբ .

մինչ զի Յոյնք սարսափեալ ցիրեցան եղէն և առ հա-
սարակ սկսան փախչիլ : Իսկ զօրքն Հայոց արագու-
թեամբ իմն կալեալ զառաջս նոցա , այնպէս անխնայ
կոտորեցին , մինչև արիւնն հեղեղեալ ընդ փողոցս ներ-
կեաց զծուր Լխուրեան գետոյ . շատք ևս գետակուր
եղէն :

43. Տեսեալ Յունաց , թէ սպառին 'ի ծարաւ սրոյ
Հայոց , սկսան աղաղակել , զի խնայեսցեն 'ի նոսա :
Յայնժամ քաջն Սահրամ յառաջ մատուցեալ սկսաւ
յորդորել զզօրս իւր զադարիլ 'ի հարկանելոյ զՅոյնս :
Եւ այսպէս հազիւ կարաց դադարեցուցանել զնոսա .
որով և Յոյնք ոգի առեալ սկսան փախչիլ մինչև յաշ-
խարհ իւրեանց : Իսկ անօրէնն Սարգիս սկսաւ այնու-
հետեւ զաղանի հնարիւք որսալ զսիրտս Հայոց , նստու-
ցանել զինքն յԼ՛նի թագաւոր : Սակայն Սահրամ ըս-
տարապետ Յօ իշխանօք և նախարարօք խորհեալ ընդ
Պետրոս Կաթուղիկոսի՝ որոշեցին օժանել թագաւոր
զՎազիկ եղբօրորդի Յովհաննու արքային , որ փախըս-
տական շրջէր 'ի ձեռաց Սարգսի . ուստի ամենայն ըզ-
գուշութեամբ ետուն բերել զնա յԼ՛նի և օծին թա-
գաւոր :

44. Թ. Յամի տեառն 1042 . Վազիկ ք. եօթնե-
տասնամեայ նստաւ թագաւոր յԼ՛նի . որ 'ի մանկական
տիս կրթեալ 'ի պէսպէս ուսմունս Հելլենացւոց , և 'ի
գեղեցիկ կարգս աստուածալաշտութեան , եղև զօրա-
ւոր և քաջ , իմաստուն և վեհանձն : Յորոյ վերայ այն-
պէս փայլէր նծային յաջողութիւն , զի եթէ նախա-
րարք միաբան և միակամ լինէին ընդ նմա՝ ոչ ինչ պա-
կաս քան զնախնի Հայկազունս տիրէր բոլոր Լ՛սիոյ ,
և շարժէր 'ի տեղւոջէ իւրմէ զկայսերութիւն Յունաց :
Սակայն երբ ազգն էր անմիաբան և տիրատեաց , ոչ
ինչ ունէին զօրել այն ամենայն քաջութիւն և մեծու-
թիւն . թագաւորն որչափ իմաստուն և քաջ լիցի , երբ
ժողովուրդն է անմիաբան , և խնդրօղ կորստեան , զինչ
օգուտ անտի : Որպէս ոչինչ օգուտ գիտաց առնել ի-
մաստութիւն և քաջութիւն Վազիկ թագաւորին . զի
բարձեալ էր յիշխանաց ոգի ազգասիրութեան , և տի-
րեալ էր չար ոգի անմիաբանութեան և ատելութեան ,
մինչ զի ընտանի իմն թշնամի եղեալ էին բնիկ Տէրու-
թեան . որոյ գլուխ և առաջնորդ էր անօրէնն Սարգիս :

Վանդի այս Սարգիս տեսեալ, թէ Վազիկ նստաւ
 թագաւոր, ժողովեալ զսիկարեանս՝ եմուտ 'ի ներքնա-
 բերդն Լ'նոյ, և անդ ամրացաւ : Օայն լուեալ ար-
 քային անդէն և անդ ել միայնակ՝ և չոքաւ 'ի ներքս
 անդ. և զայնպիսի իմաստուն և զօրաւոր բանս խօսե-
 ցաւ անվեհեր, մինչև նկուն արար զՍարգիս առաջի
 իւր : Սակայն այր նենգամիտ ոչ գիտէ գազարիլ 'ի
 չարեաց իւրոց. այլ միշտ ջան դնէ անհանգիստ առ-
 նել զամենեսեան : Սպէս և այս անօրէն սկսաւ գր-
 դուել զՅոյնս ընդդէմ Հայոց, և ինքն աստանդական
 շրջեալ հարկանէր զՀայաստան : Իսկ Վազիկ քանի
 մի քաջ արամուք ել 'ի վերայ նորա, և կալեալ կապեաց
 զՍարգիս, և տարեալ յԼ'նի եդ 'ի բանտի. այլ խնայ-
 ելով 'ի նա ոչ կամեցաւ սպանանել, և 'ի խնդրոյ ոմանց
 ազատեաց զնա :

45. Լ'սպքէն վտանգ մեծ է մեծամեծաց երբ կարի
 իմն 'ի դուր շարժեալ բարիս առնեն անզգամաց. որք
 ոչ միայն այնու ոչ ուղղին, այլ և համարձակու թիւն իմն
 գտեալ՝ չարաչար ևս զհետ լինին կորուսանել զբարե-
 րարս : Որպէս արար Սարգիս Վազկայ արքայի, որ
 խաբեալ 'ի կեղծուպատիր բանից նորա, արար զնա ին-
 քեան խորհրդական. իսկ նա գուլով միշտ 'նոյն, միշտ
 մատնիչ եղև արքային, և արքունական քաղաքին Լ'նոյ :

46. Ի նմին ժամանակի Վազկայ պատերազմեալ
 ընդդէմ Սկիւթացոց՝ մեծ յաղթու թիւն արար հա-
 լածելով զթշնամիս : Յայնժամ Սոնոմախոս նստաւ
 'ի Սոստանդինուսօլիս կայսր Յունաց զինի Սիխայե-
 լի. որ և գտեալ 'ի դիւանի իւրում զնամակն տուեալ
 յարքայէն Հայոց (35). դեսպան առաքեաց առ Վա-
 զիկ՝ զի տացէ նմա զքաղաքն Լ'նի : Վազիկ մեծ պա-
 տուով և խոհեմութեամբ խօսեցաւ՝ ցուցեալ զինքն
 խոնարհ հպատակ կայսեր. սակայն ոչ երբէք հաւանե-
 ցաւ տալ զարքայանիստ քաղաքն Լ'նի : Սոնոմախոս
 անդադար ստիպէր զնա տալ. այլ իբրև ետես թէ չէ
 հնար լինել կամագիւտ, ժողովեաց զբազում զօրս և
 տուեալ 'ի ձեռս Լ'սիտ իշխանին առաքեաց 'ի վերայ
 Լ'նոյ : Որք բազում հնարս հնարեցին յափշտակել
 զայն. բայց Վազիկ անպարտելի քաջութեամբ ել ընդ-
 դէմ նոցա, և այնպիսի չարաչար հարուածս ետ Յու-
 նաց, մինչև խայտառակեալ փախեան 'ի Հայաստանէ :

47. Բնդ այս աւելի իմն զւարեալ կայսեր՝ մեծաւ պատրաստութեամբ առաքեաց զՆիկողայոս զօրաւարն . նաև նամակ գրեաց առ Մպուսլար պարսիկ իշխան Վսիւայ, զի ՚ի միւս կողմանէ ելեալ շփոթեացէ զՀայս . որ և յանկարծ ելեալ յափշտակեաց զբաղում ամբոցս : Իսկ Վադիկ ել քաջութեամբ ընդդէմ Նիկողայոսի, և ահագին պատերազմաւ աշխատարար զնա յոյժ : Բայլ տեսեալ թէ Մպուսլար պարսիկ ՚ի միւս կողմանէ զօրանայ, զարմանալի խոհեմութեամբ հաշտութիւն խօսեցաւ ընդ նմա, և շատ դանձտուեալ բարեկամացաւ : Մպա դարձեալ անդրէն ՚ի վերայ Յունաց կոտորեաց զնոսա, և խորտակեալ զըօրութիւն ահեղ պատրաստութեանն՝ հալածական արար զնոսա յաշխարհէ իւրմէ : Սակայն և այնպէս ոչ օգուտ ինչ եբեր այս մեծ յաղթութիւն . զի թէպէտ արտաքին թշնամիք կորագլուխ կորեան, այլ ներքին թշնամին միշտ գոլով ընդ նմա, իբրև լրտես և մատնիչ միշտ գրգռէր զՀոյս առնուլ զԲնի : Եւ ոչ այսչափ միայն, այլ և անդադար քսութիւն և բանսարկութիւն արարեալ էարկ զատելութիւն ՚ի մէջ արքային և իշխանաց . նոյնպէս ցրտութիւն պատճառեաց ՚ի մէջ կաթուղիկոսին և արքային : Սինչ զի ետ փախուցանել ՚ի Հայաստանէ զերևելի գիտնական իշխանն Վրիդոր Սագիստրոս :

48. Եւ այսպէս Սարգիս գոլով անօթ սատանայի էարկ ՚ի մէջ մեծամեծաց Հայոց խռովութիւն ամենաչար՝ քակեալ յիրերաց զամենեսեան : Եւ բիւրակերպ կեղծաւորութեամբ քայքայեաց զազգն, և վրտանդեաց զտէրութիւնն : Եւ քանզի ոչ զօրեաց զօրութիւն Յունաց և Պարսից խորտակել զանսարտելի ոյժ Վագկայ և Հայոց, այնչափ հնարք և պատերազմունք չկարացին պարտել զՀայս : Եմին իրի հարկ եղև ՚ի ձեռին ունել զսովորական կորուստ ազգին, այն է անմիաբանութիւն . զի բաց յայնմանէ այլ հնար ոչ գոյր, որպէս բազում անգամ փորձեալ էին :

49. Եւ զի ցորչափ ՚ի տեղի ազգասիրութեան ազգատեցութիւն բուռնեալ էր ՚ի մէջ Հայոց՝ չէր ինչ դժուարին նկուն առնել զանդրդուելի քաջութիւն արքային, և մատնել զմեծաշէն արքայանիստ քաղաքն Բնի : Որով և յաջողեցաւ անօրէն Սարգսի մատնել

զայն օտարաց, և կործանել զազգն գլխովին. որպէս եղև առ քաջն Սարգանաւ, ուր յաջողեցաւ անօրէն Սասակայ մատնել զաշխարհն և զազգն Տայոց 'ի ձեռս Պարսից: Գողով և Սարգիս 'ի ցեղէնորա՝ ժառանգ դտաւ կեղծաւորութեան նորա, մատնութեան և վատանունութեան: Սուտի իմաստութեամբ ասաց Յովհան Սանդակունի. * Լսեալն անօրէնութիւն եր, „ բեմն սաստկացեալ բորբոքի, և երբեմն դադարի. „ իսկ քինահանութիւնն միշտ բորբոքի յանօրէն խո, „ րամանկութեան խորհուրդս ॥:

50. Սարի վտանգաւոր է և պատճառ կործանման մեծամեծաց՝ յորժամ իշխանաւորք հաւատան կեղծաւորաց, և հաճելի լինին նոցա շոգմոգ բանք մարդէլուղաց. մանաւանդ երբ փորձ և խոհական մարդիկ ազդ առնեն հեռի կալ 'ի սուտակասպաս բանից, և նոքա ոչ ինչ լսող լինին: Եւ որ չար ևս է, թագաւորք ոչ միայն զայնպիսիսն ոչ հեռացուցանեն յինքեանց, այլև զխորհուրդ բարեխորհուրդ բարեկամաց թողեալ, այնպիսի խորամանկ խորհրդականաց հետեւին: Սւր թէ և ոչ ինչ չար երեւէր նոցա բանսարկութիւն մարդահաճոյից, գէթ սլարտ էին հետեւիլ աղդարարութեան հաւատարիմ խոհականաց: Սուտի որ միանգամ զայս կանոն ոչ պահեաց, միշտ սխալեցաւ հանդերձ մեծամեծ կորստեամբք. և պատճառս ետ կործանման, թէ անձին և թէ տէրութեան: Վանգի ծառ չար պտուղ բարի ոչ առնէ. և այր անօրէն չունի զործել զգործ օրինաւոր: Լսա վայ նմա, որ անկեալ 'ի ձեռս անօրինին՝ հաւատայ բանից նորա. որով և խաբի չարաչար. որպէս եղև Վագիկ արքայ, որ խաբեալ 'ի բանից չարարուեստ Սարգսի՝ ոչ ինչ կամեցաւ այնուհետև անսալ օգտակար ազդարարութեանց հաւատարիմ բարեկամաց և իշխանաց: Եւ որ չարն է, արհամարհեալ զհաւատարիմ անձինս՝ անձնատուր եղև մատնչին, և կործանեաց զթագաւորութիւնն. զի գոյ և իմաստնոց քուն:

51. Երբ խորամանկ Սարգիս առ 'ի գլուխ տա-
նիւ զվատ խորհուրդ իւր՝ գաղտ ծանոյց Սոնոմախոս
կայսեր որչափ ինչ քսուծիւնս արարեալ էր և որ-
չափ ատելուծիւնս սերմանեալ 'ի մէջ իշխանաց, կամ
թէ որպիսի որոգայթ լարեալ էր վասն Վազկայ :
Կայսրն լուեալ գայս ամենայն՝ ուրախ եղև յոյժ . և
վստահ եղև, թէ այս ամենայն վասն իւր են մեծ յա-
ջողութիւնք, և վասն Հայոց պատճառք կործանման :
Վմիս իրի յուսայր թէ սակաւ աշխատանք կարացե-
տիրել լինոյ, և բառնալ զԹագաւորութիւն Հայոց :
Եւ պա պատգամ առաքեաց առ Սարգիս և առ այլ
նախարարս խոստանալով բազում ինչ, որպէս զի որ-
սացեալ զմիտս Վազկայ արքային հաւանեցուցեն տալ
զլ'նի կայսեր :

52. Եւս անօրէն իշխանք գոլով միախորհուրդք 'ի
ծածուկ, սկսան այնուհետև զօրանալ . և խորհուրդ-
լար խորհեցան մատնել զլ'նի և զՎազիկ միանգա-
մայն : Ուստի գրեցին թուղթ առ կայսրն՝ խորհուրդ-
տուեալ, զի պատճառաւ իմն հաշտութեան կոչեսցէ
զՎազիկ 'ի Կոստանդինուպօլիս, և արկցէ 'ի բանտ :
Եւսնուհետև, ասեն, հեշտ լինի առնուլ զլ'նի և զտե-
րութիւն Հայոց : Եւս որոյ և կայսրն գրեաց առ Վա-
զիկ թուղթ սիրոյ լի կեղծուպատիր բանիւք . և յոր-
դորէր զնա երթալ 'ի Կոստանդինուպօլիս առ 'ի հաս-
տատել զսերտ բարեկամութիւն : Եւայց Վազիկ ամե-
նէին ոչ կամեցաւ երթալ . զի կասկած ունէր, թէ
Հոյք վրէժխնդիր լինին այնչափ արեանհեղուծեանց,
զոր կրեցին : Եւ պա կրկին անգամ գրեաց կայսրն մե-
ծամեծ երդմամբք վկայ կոչելով զսուրբ խաչն և զսուրբ
աւետարանն . մինչև խոստացաւ տալ նմա զնամակն
Հովհաննու արքային, և հաստատել 'ի մէջ իւրեանց
սէր և հաշտութիւն մշտնջենական : Սակայն Վազիկ
առաւել ևս կասկածոտ եղև սակս երդմանցն, և հաս-
տատեաց 'ի միտս չերթալ բնաւ : Որովհետև Սա-
րգիս մեծ սպարապետ և այլք յիշխանաց միաբան ան-
դադար յորդորէին զարքայն, չհաւատալ երբէք Յու-
նաց և ոչ զնալ 'ի Կոստանդինուպօլիս :

53. Իսկ նենդամիտն Սարգիս ընդ խորհրդակից նա-

խարարաց սկսաւ ստիպել զարքայն գնալ առ կայսրն :
 Եթէ ոչ կամիցիս գնալ , ասէին , մեծամեծ չարիք և
 խռովութիւնք ծագին 'ի մէջ մեր և Յունաց . և մեք
 չկամիմք այլ ևս պատերազմիլ ընդ կայսեր : Եւս և եթէ
 ունիցիս կասկած ինչ , ահա աստ եմք մեք , և պատ-
 րաստք պաշտպանել , թէ զքեզ , և թէ զաշխարհ մեր :
 Սակայն և այնպէս Վազիկ ոչ հաւանեցաւ բանից նո-
 ցա . մինչև կոչեցին զՊետրոս կաթողիկոս և զայլ նա-
 խարարս երգուան զհաջադին երգմունս առաջի սրբոյ
 պատարագին . և որպէս ասեն պատմիչք , զգիր երգ-
 մանն գրեցին արեամբն Վրիստոսի , և յանձնեցին 'ի
 ձեռս կաթողիկոսին :

54. Վազիկ արքայ վստահացեալ ընդ երգմունսն
 հաւանեցաւ և պատրաստեցաւ գնալ 'ի Կոստանդի-
 նուպօլիս : Ուստի յանձնեաց զքաղաքն կաթողիկո-
 սին , և յատկապէս եղև քերականու զիշխանն Վարդատ :
 Իսկ զընտանիս իւր յանձնեաց անօրէն Սարգսին . և
 ինքն հաւատարիմ արամբք չոքաւ առ կայսրն 'ի չոր-
 րորդ ամի թագաւորութեան իւրոյ . յամի Թն 1045 :
 Սոսմոխիս իբրև լուաւ զգալուստ Վազկայ ուրա-
 խութեամբ մեծաւ առաքեաց զմեծամեծ իշխանս ընդ
 առաջ նորա , որք մեծաւ փառօք ածին գնա առաջի
 կայսեր . որ յայնժամ մեծ պատիւ և սէր եցոյց նմա :
 Եւս զինի առուրց ինչ սկսաւ պահանջել 'ի նմանէ ըզ-
 քաղաքն Բնի . և խոստանայր տալ նմա փոխանակ ըզ-
 Սալաթիա քաղաք փոքր հայաստանու : Իսկ Վազիկ
 ամենևին չէառ յանձն տալ . մինչև կատաղեալ կայ-
 սեր արդել գնա չփախչիլ 'ի քաղաքէն . և ընդդէմ ա-
 հադին երգմանցն եղև գնա թշուառաբար 'ի բանտի 'ի
 կղզի ինչ Պօլսոյ :

55. Եղև ինչ կալանաւոր եղև առ իւծանման արքայն
 երբ փակեցաւ 'ի բանտի անդ . որ առ անհնարին տըրտ-
 մութեան ոչ գիտէր զինչ առնել : Եւս միջնորդ զմե-
 ծամեծս , որպէս զի հաւանեցուցեն զկայսրն , այլ չե-
 ղև հնար : Յիշեցուցանէր նմա զոսկալի գերդմունսն
 զոր արարեալ էր . և թէ զիարդ խաբեաց գնա . մա-
 նաւանդ թէ զմեծ . և թէ այսպիսի անարդ կեղծաւո-
 րութեամբ որպէս արդել զինքն ընդդէմ կամայն Բա-
 տուծոյ . որ ոչ խաբի , այլ արդար է և անդարապէս
 հատուցանէ փութով :

56, 'ի զիւր եղէն այս ամենայն արդարացի բանք Վաղկայ, որ ջանայր զանխիղճ կայսրն 'ի խիղճ ածել. որոյ սիրտ քարացեալ էր շահասիրութեամբ. մանաւանդ՝ երբ զմտաւ ածէր զբազմազանձ ճոխութիւն և զմարդաշատ ընդարձակութիւն մայրաքաղաքին Մուղոյ, այլ յայլմէ լինէր, թէ այս որպիսի յաջողութիւն իցէ, որ պատահեցաւ ինքեան: Սոնումախոս հազիւ եհաս բազմամեայ փափաքանաց. և զիաճող կարէր խորհիլ զարդարութիւն և երկնչիլ յանիրաւ երդմանցն կամ արձակել զՎաղիկ 'ի բանտէն: Որ 'ի նեղ վայրի տաղնապեալ իմանայր զինչ պատահեցաւ նմա հաւատալովն սուտ բարեկամաց. ուստի արիւն նորա եռայր յերակունս, այլ զինչ շահ. զի յամենայն կողմանց պաշարեալ կայր, օգնութիւն խնդրէր յազգէ իւրմէ, այլ զտանէր զմատնութիւն: Յուսայր թէ գէթ իշխանք իւր երկուցեալ 'ի սոսկալի երդմանցն, զոր արարին առաջի Մտուծոյ, մնալ ունին հաստատ, և ոչ մատնեն զԼ'նի մայրաքաղաք: Սակայն այն երդումն եղեալ էր միայն 'ի կորուսանել զնա, և ոչ պաշտպանել. ջան նոցա էր առ 'ի ձգել զնա յորոգայթ, և ոչ ազատել: Արածէր ողբալին, թէ գէթ վասն օգտի իւրեանց ջանահնար լինին չմատնիլ անարդութեամբ 'ի ձեռս Յուանաց: Լայց այն երդմազանց ուխտադրութք այնպէս կուրացեալ էին չար նախանձու, զի կամէին յաւէտ գերի լինել Յունաց՝ քան ազատութեամբ ունել ըզթագաւորութիւն: Ուստի բարեռք ասաց խնամարիտ Սարգապետ. * Զար է նախանձ. և որք նովաւ վարակեալ են, չաճեն ինչ 'ի պատշաճիցն զմտաւ ॥ :

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՏՆՈՒԹԻՒՆ ԱՆԻՈՅ

57. Իշխանք Մուղոյ իբրեւ լուան զկալանաւորիլ արքային՝ խռովեցան, և ոչ գիտէին, թէ զինչ արասցեն. քանզի որք դաշնադիր էին ընդ կայսեր, ստիպէին զայլս միանալ ընդ նոսա և մատնել զքաղաքն: Իսկ այլք յիշելով զսարսափելի երդմունսն՝ զոր արարին, բնաւ ոչ հաւանէին նոցա: Յայսմ մեծի շփոթութեան անօրէնս Սարգիս կեղծուպատիր բանիւք որսաց 'ի կողմն իւր զայլ իշխանսն: Եւ այնպէս և Վետրոս կաթուղիկոս

հաւանեցոյց զամենեւեան տալ կայսեր զԼինի քաղաք, և յանձնել Յունաց զտէրութիւն Հայոց, և մի մնալ այնպէս երերեալ և անգլուխ: Բայժմ փաստակար խորհրդոյ հետեւեցան ամենեքեան և միաբան գրեցին թուղթ առ արեւելեան իշխանն Յունաց, խոստանալով թէ մեք պատրաստ եմք տալ կայսեր զԼինի. միայն թէ պաշտպանեսցէ զմեզ 'ի թշնամեաց: Օ կնի այսուրիկ ապա Սարգիս ընդ իւր համախոհից առաքեաց առ կայսրն զբանալիս Լինոյ և թագաւորական պալատին, գաղտ 'ի կաթուղիկոսէ և 'ի բարեպաշտ նախարարաց: Եւ և գրեաց թուղթ, թէ այսուհետեւ ձեր է Լինի և բոլոր Հայաստան: Եւ այսպէս յետ մատնելոյ զայն պանծալի քաղաք և տէրութիւն՝ գնացին իւրաքանչիւր 'ի տեղիս իւրեանց: Բայսպէս է ահա դործ տիրանենդութեան. այսպէս նախանձ և առելութիւն. որ այնպէս կուրացուցանեն զմարդ, զի զտուն և զտէրութիւն իւր կամակար կորուսեալ ինքնամասն գերի լինի օտարաց, և ոչ իմանայ զկորուստ իւր: Եւ զկեղծ արքայն 'ի մէջ բանտին կաշկանդեալ ոչ ինչ վերջնայ մաքառիլ ընդ թշնամեաց գէթ բանիւք. որպէս զի ազգն մի լիցի գերի Յունաց, և մի կործանեսցի տէրութիւնն: Իսկ անպիտան իշխանք դուն դործեն կործանել և զազգն և զաշխարհն յաղատութեան իւրեանց:

58. Բարդ՝ կայսրն Սոնոմախոս իբրեւ ետես զբանալիս Լինոյ, ուրախացաւ ուրախութիւն մեծ. զի բազում աշխատանաց պէտս ունէր առ 'ի տիրել այնր մեծի մայրաքաղաքին: Եւ առ 'ի կործանել զտէրութիւն այնպիսի զօրեղ ազգի և քաջ թագաւորի՝ զբիւրաւոր զօրս և զբազում գանձս ունէր վատնել: Եւ ահա ինքեանք առաքեն զբանալիս, և զիւրդ ոչ ունէր նա և իւրքն իրաւունս խրախանալոյ ընդ անակնկալ դիպուածն ընդ այն: Ուստի կայսրն ընդ առնուլն զբանալիս Լինոյ՝ ետ բերել առաջի իւր զարքայն Վազիկ, և ցուցեալ նմա զայնս՝ ասաց. Բայժմ զինչ ինչ ունիս ասել. ահա նախարարք ետուն ինձ զԼինի ընդ բոլոր Հայաստանեայց: Վազիկ իբրեւ ետես զայն, յոգւոց եհան ասելով. ստտուածային ահեղ դատաստանին թուղթ զիմ մատնիչ դաւաճանօղս. թող արդար դատաւորն տեսցէ զիմ դատաստան:

59. Բայսպէս դարձեալ առ կայսրն ասաց, զիցուք թէ

նորա տուեալ իցեն . մի թէ դու կարես արդարու-
 թեամբ տիրել : Բսէ կայսրն . նորա ետուն , հարկ է
 զի և ես առից : Վատասխանի ետ Վազիկ . նորա ոչ
 Լնույ տէր են , և ոչ Հայաստանեայց . ես միայն եմ
 տէր հանդերձ իշխանօքս . երբ ես ոչ տամ հանդերձ
 նորօք , և ոչ տաց բնաւ , դուք ոչ կարէք իրաւամբք
 առնուլ : Թովղ զայն , զի շատք 'ի նախարարաց չեն
 միաբան ընդ նոսա , այլ ընդ իս են . ապա զիարդ կա-
 րէք ժառանգել զտէրութիւնս և զքաղաքս այլոց . և
 ուր է ձեր արդարութիւն : Բաց կայսրն . բաւական
 է , զի այնչափ նախարարք միաբանեալ՝ ետուն հանդերձ
 նամակաւ : Յովհաննու արքային , որ տէր էր Լնույ , և
 յօժարակամ ետ մեզ : Ետ պատասխանի Վազիկ . այ-
 դոքիկ նախարարք առանց հաւանութեան թագաւո-
 րին չեն կարօղ տալ զթագաւորական քաղաքն , և ոչ
 իսկ թագաւորն կարօղ է տալ առանց հաւանութեան
 նախարարաց : Վանդի թէպէտ քաղաքն ասի թագա-
 ւորին , այլ զճշմարիտն խօսելով՝ բոլորն է ազգին :
 Եթէ Յովհաննէս թագաւորն ետ զայն , և եթէ նա-
 խարարք , միշտ անիրաւ է՝ երբ չիք հաւանութիւն յեր-
 կուց կողմանց . յայնժամ նախարարք չունէին հաւա-
 նութիւն , և այժմ թէ և նորա ետուն զբանալիս , այլ
 թագաւորն չունի հաւանութիւն , որ ես եմ : Յայն-
 ժամ սկսաւ կայսրն սաստիկ իմն նեղել և ստիպել զաբ-
 քայն հաւանիլ . իսկ նա կրկնեաց քաջութեամբ : Եր-
 դար իրաւամբք ես եմ ժառանգ թագաւորութեան
 Հայոց . և մեք արեամբ մերով առեալ եմք զայն 'ի
 թշնամեաց . ես չեմ իսկ փնասակար կայսերութեան
 ձերում . նաեւ ամենեւին չունիմ կամս և ոչ հաւանու-
 թիւն՝ տալ ձեզ զայն : Բայա ուրեմն ընդդէմ հաւա-
 նութեանս չէք կարօղ արդարութեամբ յափշտակել
 զիմ թագաւորութիւն յինէն :

60 . Բայլ քանզի կայսրն ջանահնար լինէր առնուլ
 զհաւանութիւն յարքայէն Հայոց , որպէս զի իրաւամբք
 տիրօղ լիցի թագաւորութեանն , նմին իրի յերկարիլ
 խօսակցութեանց՝ ասէ կայսրն . թէպէտ և դու էիր
 ժառանգ թագաւորութեան Հայոց , սակայն հօրեղ-
 բայր քո զրկեաց զքեզ 'ի ժառանգութենէ՝ տալով
 մեզ զԼնի : Ետ պատասխանի Վազիկ . հօրեղբայր
 իմ չունէր բնաւ իրաւունս զրկելոյ զիս . ապա և ոչ

դու ունիս իրաւունս ժառանգելոյ զիմ թագաւորութիւնն : Այլ թէ դու լինէիր 'ի տեղի իմ, և նախորդն քո Սիսայէլ կայսր խոստանայր տալ այլում զկայսերանիստ քաղաքդ առանց հաւանութեան իշխանաց և ազգին, այժմ կարէր առանց հաւանութեան քո տիրել այսմ քաղաքի, և ժառանգել զայն արդարութեւն : Իսկ կայսրն, թէ ոչ երբեք կարէր առնուլ : Իսկ Վազիկ, ապա դու որպէս կարես պահանջել և առնուլ զԼնի առանց իմոյ հաւանութեան . որոյ իսկապէս ժառանգ և թագաւոր ես եմ : Իսկ եթէ կամիս բռնութեամբ յափշտակել, կարող ես . և ոչ ոք ունի ասել ինչ . որովհետեւ իշխանք իմ նենգեցին ինձ, և դու խաբէական երդմամբ կոչեցեր զիս աստ . սակայն եթէ քաջութեամբ կամիցիս առնուլ, ահա պատրաստ եմ :

61. Վազիկ թագաւոր այսպիսի քաջութեամբ խօսելով եւ արտաքս վշտալի և անհնարին բարկութեամբ, Բայց զինչ շահ, զի 'ի նեղ անկեալ էր, և 'ի ձեռս արանց անիրաւաց մատնեալ կայր . արդարութիւն խնդրէր ուր ոչ գոյր արդարութիւն, նորին աղագաւ և ոչ իսկ լսելի եղեն արդարացի բանք և բողոք նորա . զի նոքա ոչ զարդարութիւն, այլ զթագաւորութիւն նորա խնդրէին : Աղագս որոյ այլ ոչ կարաց տանել վշտատես արքայն . եւ արտաքս յերեսաց անիրաւ կայսեր : Վիտաց թէ այնուհետեւ չիք հնար, այլ միայն լսել և ապաւինիլ յարդարադատն Լստուած :

Լսո՞ւ բազում ինչ խորհեցաւ լայնախորհուրդ քաջն այն . այլ ոչ կարաց ելի հնարս գտանել՝ ոչ զանձն ազատելոյ և ոչ զթագաւորութիւնն 'ի ձեռաց թշնամեաց : Իպա այնուհետեւ սկսաւ յուսակտուր լինել, մանաւանդ երբ զմտաւ ածէր, թէ մատնութեամբ իշխանաց իւրոց յայն դառնութիւն անկեալ կայր : Ուստի կամայ ահամայ հաւանեցաւ տալ կայսեր զարքայանիստ քաղաքն Լնի : Իսկ կայսրն թուղթ առեալ 'ի նմանէ՝ ետ փոխարէն քանի մի վայրս 'ի կողմն Կապաղովկիոյ . նաեւ մեծ պալատ մի 'ի մէջ Կոստանդինուպոլսոյ :

62. Լսլ քանզի ծանր և դժուարին է քաջ տանուտերանց թողուլ զտիրութիւն իւրեանց՝ անկանիլ ընդ տէրութեամբ այլոց, և 'ի սահմանս թշնամեաց դանդաղել : Երդարեւ ծանր եղև և դառն Վազիկայ արքայ-

ին երբ ետես զինքն զրկեալ 'ի Թագաւորութենէ, պանդուխտ տատանեալ 'ի մէջ Յունաց, ուր ոչ ուրեք կարէր լինել գոհ և հանգիստ : Եւ կարի իսկ քաջ քան զի որ յընդարձակութեան աշխարհին Հայոց իբրեւ զաւիւծ գոչէր և զաշխարհ դողացուցանէր, այժմ իբրեւ անդօր եղիկելի աստանդական տատանի, որով և զիւր գեղաճաղիկ հասակ քսաններկամեայ հաշէր և մաշէր ողբալով : Ասան զի քաջ զիտէր, թէ այլ ոչ ևս ունի յինքն դառնալ Թագաւորութիւն իւր, և ոչ ազգն ազատանալ 'ի գերութենէ անտի : Սանաւանդ մեծապէս մօրմոքէր 'ի վերայ սիրելւոյն իւրոյ գեղեցկաշէն Մուոյ, որ այնպէս չարաչար մատնեցաւ. բայց սակայն 'ի զուր վշտանայր. զի մատնիչք էին բուն իշխանք իւր, և յափշտակօղն էր կայսր :

ԱՌԱՋԻՆ ԱՌՈՒՄՆ ԱՆԻՈՅ

63. Յամի Տեառն 1046. Սոնումխոս յետ առնլոյ հաւանութիւն 'ի Վազկայ՝ առաքեաց զԼիկողայոս զօրապետ իւր 'ի Հայաստան բազում զօրօք և նամակաւ Վազիկ արքային, որպէս զի տիրեսցէ Մուոյ. նաւ մեծամեծ պարգևս առաքեաց Պետրոսի կաթուղիկոսի : Օայն իբրեւ լուաւ Մալիրաւ իշխան, որ վերակացու էր քաղաքին, բնաւ ոչ հաւանեցաւ տալ. և ասէր ց'Յոյնս, թող եկեսցէ տէր քաղաքին և տացէ ում և կամիցի. մեք մինչև ոչ տեսցուք զնա, ոչ տամք զքաղաք նորա : Օայս բան լուեալ Յունաց՝ չարաչար կատաղեցան, և պաշարեալ զքաղաքն՝ սկսան պատերազմիլ : Իսկ Հայոց տեսեալ զանիրաւ բռնութիւնս Յունաց, սկսան ազաղակել, և ձայն տուեալ միմեանց անհնարին բարկութեամբ ելին արտաքս 'ի քաղաքէն, հարին չարաչար և խորտակեցին զբանակս նոցա, և հաւածեալ վանեցին 'ի սահմանաց իւրեանց :

64. Մյսպէս է հաւատարիմ միաբանութիւն, և գովելի ջանք ազատութեան հայրենեաց. զի թէ և անձինք սակաւ իցեն, այլ միաբանութիւնն պաշտպան լինի և տանի զյաղթութիւն 'ի ձեռն աստուածային նախախնամութեան : Սակայն ուր չիք միաբանութիւն և հաւատարիմ ծառայութիւն, տեղի տայ աստուածայ

ին յաջողութիւնն, և լքեալ խորտակի սիրտ քաջաց . որպէս դիպաւ հայրենասէր Մեկեղոց : Որք թէպէտ անպարտելի քաջութեամբ հալածեցին զԹշնամիս, բայց իբրեւ տեսին, թէ իշխանք և նախարարք իւրեանց մատնիչ լինին թագաւորութեան, և թագաւորն դերեալ կայ յանդառնալի օտարութեան, յայնժամ ապա ինքեանք ևս լքեալ լուծեալ՝ ողբս 'ի բերան երթային գունդ գունդ 'ի վերայ գերեզմանաց Ղազրատունի թագաւորաց, և անկեալ գոչէին, լային, և ցաւազինս անիծանէին զոսա, որք պատճառ եղէն այնչափ աղէտից, և մեծի կործանման ազգին, և թագաւորութեան Ղազրատունեաց :

Մյա այնուհետեւ ուժաթափ եղեալ՝ գիտային թէ հեռացեալ է 'ի նոցանէ ոգի միաբանութեան զոյգ ընդ աստուածային յաջողութեան . ուստի հողային զի գէթ մի կործանեցի մեծագործ մայրաքաղաքն Մի դառն պատերազմաւ . գրեցին առ Մսիտ յոյն իշխան, որ եկն էառ խաղաղութեամբ զՄի, սէր բազում ցուցեալ Հայոց :

65 . Սակայն աստուածային բարկութիւնն անդէն և անդ եհաս . որովհետեւ մարդիկ չկամեցան վրէժխնդիր լինել անիրաւաց և պաշտպանել զհայրենիս, տարերք եղէն վրէժխնդիր : Ուստի 'ի նոյն աւուրս այնպիսի ահագին երկրաշարժութիւն եղև անդ, մինչև անկան կործանեցան մեծաշէն պալատք և եկեղեցիք . երկիրն եբաց զբերան և եկուլ զբազում մարդիկ, որք 'ի ներքուստ անտի ողորմելի աղաղակէին . իսկ այլք սասանեալ կային : Մըդ՝ Սոնոմախոս կայսր և տէրութիւն Յունաց հանդեան 'ի հողոց . և խրախուժեամբ զուարճանային 'ի վերայ անիրաւ յափշտակութեանն : Եւ այնուհետեւ տիրեցին բոլոր կողմանցն այնոցիկ, ևս և ողջոյն Հայաստանեայց . բայց և այնպէս թողին զեղկելի ազգն Հայոց անտէր և անօգնական : Որոց պարտ էր զմտաւ ածել, թէ անիրաւ վաստակ գիտէ կորուսանել և զարգար վաստակս, և անիրաւ ուրախութիւն փութիւ փոխի 'ի տրտմութիւն . որպէս պատահեցաւ նոցա : Քանզի յետ ոչ բազմաց Յոյնք կորուսին ոչ միայն զօր առին 'ի Հայոց, այլև զիւրեանց իսկ սեպհական քաղաքս :

66 . Իբր զի՝ կայսրն զկնի տիրելոյ Մուոյ առաքեաց

զօրս 'ի վերայ Լսուսլար Պարսիկ իշխանին Ղաֆայ , որպէս զի ստիպեցէ զնա դարձուցանել առ Յոյնս որչափ ինչ տեղիս առեալ էր 'ի Հայոց , իբր մասն այնր տէրութեան : Բայց Յոյնք այնպէս չարաչար խոր տակեցան յերեսաց Պարսից , զի սակաւ ոմանք զերծան : Բայնա անդէն առաքեաց զօրս , նոքա ևս խոր տակեցան 'ի Պարսից : Սինչ զի՝ Բայազգիք միացեալք ընդ Պարսից դիմեցին 'ի սահմանս Լնւոյ , և անհնարին վիշտս հասուցին քրիստոնէից . քանդեցին զեկեղեցիս և զերևելի պալատս . ուր և բազումք նահատակեցան . յորոց մի էր և ծերունին Սահրամ Պաշաուունի . որ ութնամեայ գոլով մեծաւ քաջութեամբ կատարեցաւ . զորմէ այսպէս գրէ Բրիստակէս Սարգապետ * Սահրամ այր հզօր և անուանի . և բարեպաշտ , տութեամբ յոյժ վեհ , որպէս թէ ոչ ոք հաւասար , նմա , Պաշաւ ... մեծ սուգ հասոյց Հայոց ։

67 . Յորչափ կենդանի էր մեծն Սահրամ , Յոյնք ակնածեալ 'ի նմանէ՝ ոչ այնչափ հարստահարէին ըզհայս . այլ զկնի մահուան նորա սկսան անարդանօք նեղել զնոսա : Եւ որպէս ջանահար եղեն բառնալ յԼնւոյ զթագաւորութիւնն , նոյնպէս ջանային բառնալ զկաթողիկոսութիւնն Հայոց . ուստի զկնի Բսիտայ իբրև նստաւ Կամենաս վերակայու յԼնի՝ սկսաւ նախատանօք վարիլ ընդ Պետրոսի կաթողիկոսին , և ասպա գրեաց ամբաստանութիւն զնմանէ առ կայսրն , որպէս թէ կամի աստամբեցուցանել զՀայս : Ետոյ հրամայեաց նմա երթալ նստիլ 'ի Կարին , անտի ևս վարեալ եդին 'ի բերդն Խաղտոյ իբրև բանտարգեալ : Բայց կայսրն ետ տանիլ զնա 'ի Կոստանդինուպօլիս , և պատուիրեաց նստիլ պատուով յառանձնութեան . զի ըստ Լաստիվերտցոյն * Կասկածէր , թէ գուցէ , երթեալ աստամբեցուցանէ զԼնի : Բայա միջնորդութեամբ Վազիկ արքային հրաման եղև նմա նրստիլ 'ի Սեբաստիա մինչև մեռաւ անդ :

68 . Լնգութ կայսրն հազիւ հրաման ետ Վազկայ ելանել 'ի Կոստանդինուպօլսոյ և նստիլ 'ի Պիզա քաղաք , զոր ետուն նմա փոխանակ Լնւոյ : Լնդ կառոյց վանս և յաճախ երթայր և լայր 'ի վերայ ազգին Հայոց , որոյ եղեն և երկու որդիք Յովհաննէս և Վաւիթ : Լնա այսչափ է ժանտ զօրութիւն անմիաբանութեան ,

որ աներկաթ կապէ զառիւծանման քաջս, և խաղալիկ առնէ անպիտան ազգաց ըստ նմանութեան Սամիրսոնի. որոց ամբակուռ ոսկերք մաշեալք յընդունայնութեան՝ անկան 'ի քաղաքս Յունաց:

ՄԱՀ ԳԱԳԻԿ ԹԱԳԱՒՈՐԻՆ

69. Սոնոմախոս կայսր և ամենայն իշխանք նորայետ զրկելոյ զՀայս յամենայն իշխանութենէ՝ սկսան այնուհետեւ աւելի իմն չարանալ ընդդէմ Հայոց. մինչև ջանային ջնջել և զամենայն իշխանս նոցա: Ուր ուրեք տեսանէին ղերեւելի Հայ իշխան, զհետ պնդէին 'ի ձեռս բերել խաբէական երգամբք և մեծամեծ խոստամբք. զորս և զրաւէին 'ի կենաց: Տեսեալ Վազկայ զայսպիսի աղէտս՝ ջանայր թողուլ զՀունաստան և անցանել առ Վարսիկս, որպէս զի կարասցէ տիրել Հայաստանու: Իայց իշխանք Հայոց կուրացեալք նախանձու՝ ամենեւին ոչ կամեցան ձեռնտու լինել նմա (84):

70. Մարկոս Մետրապօլիտ կեսարիոյ այնչափ ատելութիւն ունէր ընդդէմ Հայոց, մինչև զիւր մեծ շուն անուանէր Լաբէ, որում չհանդուրժեալ Վազկայ՝ չորաւ 'ի կեսարիա առ Մետրապօլիտն հանդերձ ծառայիւք, որ և պատուեալ զնոսա առ երես ընկալաւ. իբրեւ խրախացան 'ի խնջոյս, Վազիկ ետ բերել զշունն և եհարց թէ սա Լաբէ կոչի. ասէ Մարկոս յանդգնութեամբ, թէ դեռ տղայ է վասն այնորիկ Լաբէ կոչեմք: Յայնժամ բարկացեալ արքային հրամայեաց ծառայից իւրոց զնել զշունն և զՄարկոս 'ի պարկի, որ խեղդամահ եղև 'ի գաղանէ անտի: Օայն լուեալ Յունաց՝ այնչափ կատաղեցան, մինչև յամենայն վայրս եղին դարանակալս սպանանել զՎազիկ, 71. Իսկ նա թէպէտ զգուշութեամբ շրջէր 'ի մջ Յունաց, սակայն յառուր միում եթող զարս իւր յայլ ուրեք, և ինքն երիւք և եթ չորաւ մերձ առ բերդն Կաղիստրայի: Տեաք բերդին երէք եղբարք որդիք Սանտալէի իբրեւ գիտացին թէ Վազիկ անդ է, եղին 50 արս 'ի դարանի. և ինքեանք յառաջ մատուցեալք երկիր պաղին արքային, և խօսելով ընդ նմա՝ բերին

ուր էին թաղուցեալ դարանակալք, որք յանկարծ ելեալ կալան զՎազիկ, և կապեալ եդին 'ի բերդի անդ: Թէպէտ հայ իշխանք ժողովեցան անդ և սա- տերազմեցան, զի կարասցեն առնուլ զթաղաւորն. սա- կայն անօրէնք սպանին զնա չարաչար տանջանօք, և կախեցին զմարմին նորա ընդ պարիսպն. և ապա թա- ղեցին արտաքոյ բերդին. զոր ապա անեցի հայ մի գո- ղացեալ անտի թաղեաց 'ի Պիզա:

72. ԲՏա այսպէս թշուառաբար վերջացաւ թաղա-ւորութիւն Բաղրատունեաց յամի 1079. և յայնժամ Վազիկ էր 55 ամաց, որ զերիս ամս ևեթ թաղաւո-րեալ էր, և 35 ամս թափառական կայր 'ի Յունաս-տան: Բրդ՝ մեր դարձ արարեալ 'ի հայաստան տես-ցուք թէ յինչ վիճակ հասեալ կան անտէր և անգլուխ հայք. քանզի Յոյնք կարծէին թէ բառնալով զքաջս հայոց՝ ինքեանք զօրաւոր լինին, և ոչ գիտէին թէ այն անսպարտելի քաջք էին ևեթ պատասպարան ընդ-դէմ թշնամեաց: Իբրև նոքա տեղի ետուն, այլազգիք զօրացան, և յամենայն կողմանց դիմեալ 'ի հայաս-տան՝ ոտնակոխ արարին, և հալածեալ զՅոյնս գերի վարեցին զբնակիչս. յորոց վերայ այսպէս ողբայ Բրիս-տակէս վարդապետ:

* Բյսպէս մատնեալ եղաք 'ի ձեռս արանց չարաց
 ,, և անողորմից, և ոչ եղև մեզ այցելութիւն 'ի Տնէ ...
 ,, Բշխարհ ամենայն 'ի խաղաղութեան բնակէ, և մեք՝
 ,, գերիք և կալանաւորք, սրակոտորք, տնաւերք և
 ,, յլնչից կողոպտածք ... Ըարգարէքն քանի սպառ-
 ,, նական բանս մարգարէանային, որ յետ ժամանակաց
 ,, լինելոց էր. ժողովուրդն ընդ այս դժկամակ լինէին:
 ,, Իսկ ես ոչ թէ սպառնալեաց եմ քարոզ, այլ զե-
 ,, ղեալ և զ'ի գլուխ ելեալ իրս պատմեմ. որպէս զի
 ,, ամենեցուն՝ որք լիցեն, շարժեցից արտասուս, թէ
 ,, որքան դառն ժամանակի հանդիպեցաք ||:

73. Յամի Տեառն 1046. երբ տիրեցին Յոյնք Մնւոյ, գտին զայն լի ամենայն ճոխութեամբ և բարեշինութեամբ. որք թէպէտ ոչ կողոպտեցին զբաղաքն և ոչ քանդեցին զշինութիւնս, բայց հեռացուցեալ անտի զօրաւոր իշխանս Հայոց՝ տկարացուցին, և ՚ի տեղի նույն Յոյնք մտին. որպէս զի ապահով լիցին: Եւ զայն ոչ զմտաւ ածին, թէ ՚ի պակասիլ զօրաւորաց՝ անզօր մնայ քաղաքն և զօրանան թշնամիք. որով և անիրաւութիւն իւրեանց պատուհասի յԱրարչէն. որպէս եղևն իսկ:

74. Վանգի յամի Տեառն 1064. թագաւորն Պարսից Մուսսուլան, որ առ նոսա գրի Ալաբուսան, այսինքն Հզօր առիւծ, բազմութեամբ զօրաց դիմեալ յաշխարհ Արարտեան՝ ներկեաց զերկիրն արեամբ բնակչաց. և նովին բռնութեամբ եկն եհաս ՚ի Շիրակ գաւառ, և եդ զբանակն հանդէպ Մնւոյ. որոյ իշխան ՚ի կողմանէ Յունաց էր Բագրատ դուքս հայ ազգաւ, և երկրորդ նորա էր Վրիգոր վրացի: Մուսսուլան տեսեալ զահեղ բարձրութիւն քաղաքին և զարմանալի ամուր շինուածս և բուրգս, զոր կանգնեալ էր Սմբատ տիեզերակալ, շուարեցաւ ՚ի միտս. զոր և պաշարեալ աւուրս ինչ՝ ետես թէ չիք հնար բռնութեամբ և սատերազմաւ առնուլ, յառաջ մատոյց զննիչս զննել, թէ ընդ ո՞ր կողմն կարեն արգեօք պատերազմիլ: Տեսեալ նոցա թէ յամենայն կողմանց անառիկ էր, և միայն ՚ի միոյն կողմանէ կարէին մարտնչիլ, և այն յոյժ դժուարաւ, հրամայեաց, զի ընդ այն կողմն ուղղեսցեն զպարսպամարտ գործին բաբան, որ ահագին էր մեծութիւնս քաղաքացիք իբրեւ տեսին զայնչափ անթիւ բազմութիւն թշնամեաց շուրջ զքաղաքաւն՝ զահի հարան. զի չէր նոցա տեսեալ զայնպիսի ինչ, և ոչ իսկ ունէին պատրաստութիւն պատերազմի. և չէին ՚ի միջի քաջ պատերազմականք: Թէպէտ քաղաքն էր անառիկ. բայց զինչ օգուտ անտի երբ չիք զօրութիւն: Մին իրի յերկիւղ մահու ըմբռնեցան Մնեցիք. մանաւանդ երբ տեսին զայն մեծ մեքենայ կանգնեալ հանդէպ քաղաքին: Առաւել ևս զարհուրեցան, երբ սկսան Պարս

սիկք այնու բաբանաւ ձգել զմեծամեծ քարինս 'ի սլա-
րիսպն քաղաքին . և առ ահին առ Մտուած աղաղա-
կէին : Իսկ Ռազրատ դուքս ժողովեալ զզօրաւորս
քաղաքին՝ պատերազմէր քաջութեամբ 'ի ներքուստ
անտի սատակելով զբազումս 'ի թշնամեաց : Սակայն
բաբան յաճախ ձգեալ զքարինս վտանգեաց զայն կողմն
սլարսպին . և Ռազրատ արձանացեալ անդ պատերազ-
մէր , և գիմադրէր բռնութեանց նոցա :

75 . Ինդ առաւօտն յառաջ քան զծագումն արեւու
դարձեալ սկսան Պարսիկք հարկանել բաբանաւ զնոյն
կողմն , մինչև անկաւ մասն սլարսպին : Պարսիկք աղա-
ղակէին առ հասարակ ցնծութեամբ . զի կարծէին դիւ-
րութեամբ մուտ ունել 'ի քաղաք անդր : Իսկ քաղա-
քացիք երկնչէին , մի գուցէ և այլ կողմանք սլարսպին
այս օրինակ անկցին : Յայնժամ Ռափասլան սրտապըն-
դեաց զզօրս իւր . ամենեքեան անդ գիմեցին , և ջա-
նային 'ի ներքս անկանիլ՝ բայց պատառուածն գորով
նեղ և դժուարակոխ՝ անկարանային : Իսկ քաղաքա-
ցիք տեսեալ թէ կարեն վանել զնոսա , ամենայն զօ-
րութեամբ մարտ եղեալ՝ զբազումս դիւթաւալ առ-
նէին : Ռափասլան գիտաց , թէ անհնարին է առնուլ
զայն քաղաք ոչ 'ի պատառեալ կողմանէ , և ոչ յայ-
լուստ մարթ է պատերազմել բաբանաւ : Ուստի հրա-
մայեաց զօրաց իւրոց դադարիլ 'ի պատերազմելոյ և
դառնալ յետս : Եւ որպէս Պարսիկք , նոյնպէս և
տկարամիտ իշխանք Բնոյ յուսահատեալ երկնչէին
յառաջ մղել զպատերազմն , և անարի սրտիւ սաշա-
րեալ կային , կարծելով , թէ սլարսիկք անդրէն ունին
պատերազմիլ :

76 . Ուստի խորհեցան կամ մտանել 'ի ներքնաբերդն
ամրանալ , կամ փախչիլ , և կամ տալ խաղաղութեամբ
զքաղաքն 'ի ձեռս Պարսից . որոց տեսեալ զահեղ շի-
նուածս քաղաքին՝ կարծէին թէ գոյ անդ հոգի հայկա-
զուն քաջաց , և ազգասէր որդիք նախնեաց , որք ե-
լեալ արտաքս 'ի քաղաքէն կոտորեն զնոսա : Եւ ոչ
գիտէին թէ չէր մնացեալ այնպիսի ոք . այլ քանի մի
անզօր Յոյնք , և յուսացեալք ոմանք . որք չեղեն
կարօղ զայն անառիկ բերդաքաղաք սաշտպանել , որ
ինքնին սաշտպանեալ էր մեծագործութեամբ մեծին
Սմաւտայ : Թո՛ղ զի քաջ և ամուր քաղաքն քաջ բա-

ղաքացի և քաջ պատերազմող խնդրէ . առակ է իմաստնոց, թէ նեաք 'ի գիրկս կորովեաց խնդրեն 'ի գրուկացն զօրութիւն :

Բայց զարմանալին այն է , զի Յոյնք այնչափ ջանահնար եղեն առնուլ զԼ'նի , ոչ յաստուածային արդար դատաստանացն երկուցեալ , և ոչ դառն գերութեամբ քրիստոնէից 'ի դուծ շարժեալ : Իսկ այժմ այնպիսի գիւրութեամբ որոշեցին տալ զայն 'ի ձեռս թշնամեաց , որք արդէն սկսեալ էին դառնալ հետս և փախչիլ : Բայսպէս անիրաւ վաստակն փութով կորնչի . և անիրաւ շահօղն պարտական մնայ աստուածային արդարութեան յաւիտեան :

77 . Լ'րդ' այն տկարամիտ իշխանք Լ'ուոյ այնու վատ խորհրդով մտին 'ի ներքնաբերդն ամրացան հանդերձ զօրօք : Իսկ եղկելի քաղաքացիք , որք զայնպիսի անարի ուստերազմօղս չէին տեսեալ , իբրև գիտացին զփախուստ իշխանաց 'ի ներքնաբերդն՝ խռովեալ առ հասարակ ազաղակէին : Բայա իբրև տեսին , թէ պարսիկք հեռացան 'ի քաղաքէ անտի , ժամանակ է ասեն փախչելոյ . և այսպէս սկսան 'ի միւս կողմանէ փախչիլ . և մինչև յիսուն հազար անձինք ելեալ արտաքս ցրուեցան : Իբրև լուան մնացորդք զօրաց Պարսից ըզջիւթ աղաղակի Լ'նեցւոց և զփախուստն՝ զարմացան : Բայա ոմն 'ի նոցանէ մերձեցեալ 'ի քաղաք անդր և իմացեալ եհաս և պատմեաց այլոց . և ոմանք աճապարեալ ծանուցին Լ'լփասլանին . և այլք 'ի ներքս մտեալք ընդ պատառուածն , և յափշտակեալ զմանկիկ մի 'ի գրկաց մօրն տարեալ ցուցին Լ'լփասլանին ասելով՝ թէ քաղաքն մատնեցաւ 'ի ձեռս մեր :

78 . Լ'լփասլան 'ի սկզբան անդ ոչ հաւատաց . այլ իբրև ետես զտղայն հաւատաց և ասէ՝ թէ * Լ'սորոածն նոցա մաքնեաց զնոսա այսօր և պանատ քաղաքն Լ'նի 'ի չեռս էմ : Բայա փութացեալ դարձոյց զզօրս իւր , որք մտին անաշխատ յԼ'նի նման ահագին հեղեղաց , և սուր 'ի ձեռին սկսան չարաչար կոտորել զքաղաքացիս անհնարին կատաղութեամբք՝ ըստ որում հարուածեալ էին 'ի նոցանէ ինքեանք . և փողոցք քաղաքին լի եղեն արեամբ , և ներկեցաւ ջուր Լ'խուրեան գետոյ : Բայա այնուհետև սկսան Պարսիկք խորտակել զգրունս մեծամեծ պալատից , և մտեալ 'ի ներքս յափշտակէին

զամենայն ինչս . զաղջկունս և զմանկունս գերէին , և զայլս կոտորէին անխնայ . իսկ զիշխանս չարաչար տանջանօք չարչարէին և կտրատէին զանդամս , զի ցուցցեն զտեղի գանձուց իւրեանց : Բայկէս զի՝ ամենայն անկիւնք քաղաքին լցան գիւղականք :

79 . Բայս սկսան կոտորել և զգրունս եկեղեցեաց , պղծեցին զսուրբ տաճարս , և զքահանայս զօմանս ՚ի հուր այրէին , և զայլս անտանելի տանջանօք չարչարէին , զի ցուցցեն զտեղիս գանձուց եկեղեցեաց . զօմանս մորթեցերծ առնէին , և զայլս չարաչար խեղդէին : Սերկացուցեալ կողոպտեցին զամենայն եկեղեցիս և զամենայն պալատս : Ոմն ՚ի Պարսից ելեալ ընդ ծածուկ ճանապարհ մեծի եկեղեցւոյն եհաս ՚ի մեծ կաթուղիկէ գմբէթին , և բազում աշխատանօք կորզեաց և հարկ ՚ի վայր զմեծագին մեծ խաչն արծաթի , որ եդեալ էր ՚ի Վապաթն . և անտի մտեալ ՚ի գմբէթն , հատեալ հարկ ՚ի վայր զմեծ ջահն ասպակեղէն , զոր Սմբատ արքայ տուեալ էր բերել ՚ի շինելն զեկեղեցին . ընդ որ տրտմեցաւ և Բլիսսլան :

Եւ այսպէս ոչ միայն անդուլ կոտորէին զընակիչս Բնոյ , այլև չարաչար քանդէին զգեղեցիկ գեղեցիկ շինուածս . մինչև երկինք ևս սկսաւ սուգ առնուլ , և յանկարծ մթաղնեալ սարսափելի որոտմամբ այնպէս տարափեաց , մինչև լի եղև քաղաքն ջրով , և հեղեղեալ տարաւ զմարմինս անկելոց ՚ի գետ անդր : Բայս գիպուած թէպէտ դադարեցոյց զՊարսիկս ՚ի կործանելոյ զքաղաքն , սակայն ՚ի հետևեալ աւուրս անդրէն սկսան քանդել , և յամենայն վայրս մտեալ խուզել և յափշտակել զամենայն ինչս :

80 . Բայսուհետև սկսան պատերազմիլ ընդ ներքնաբերդին , ուր քաղաքապետ իշխանք ամրացեալ էին անարի ոգւով , և յանձնեալ զայն պահապանաց , որք ընդ ծածուկ ճանապարհ փախուցեալ էին . նմին իրի դիւրաւ մտին անդ Պարսիկք , և կալեալ զքաղաքապետս կապեցին , և զամենայն ինչս յափշտակեցին : Բայս հրամայեաց Բլիսսլան , զի զմնացեալ հայ իշխանս ընդ այլ բազում գերեաց վարեսցեն ՚ի Պարսկաստան , և զօմանս թողցեն անդ առ ՚ի շինել զքաղաքն : Եւ յայլևայլ կողմանց ետ բերել զընակիչս կործանեալ քաղաքին , և եդ զօմն Պարսիկ վերակա-

ցու 'ի վերայ նոցա հանդերձ զօրօք, և ինքն մեկնեցաւ անտի: Սկսեալ յետ ոչ բազմաց անդէն լցաւ Մի բազմութեամբ բնակչաց, բայց զայն առաջին մեծութիւն և զփառս ոչ երբեք եզիտ. մանաւանդ թէ հետ զհետէ յաւելի իմն թշուառ վիճակ անկաւ. մինչև բնակչաց լքեալ սկսան գունդ գունդ փախիլ յայլ և այլ կողմանս աշխարհի:

81. Մհա 'ի սմին ժամանակի յամի տեառն 1062. սկսան Մեցիք թափառական զնալ դէպ 'ի Լէհաստան. որպէս ունիմք պատմել (162): Ուր Յովհաննէս յոյն պատմիչ ցաւելով 'ի վերայ Մեցոյ ասէ. * Մհա „ յայս վիճակ թշուառութեան հասին սահմանք (հայ, „ ոց), որք էին ընդ տէրութեամբ յունաց յասիա, և „ յամենայն արևելս: Մյնուհետև Յոյնք քաջ ծառնեան զքաջութիւն և զխոհեմութիւն հայ թափառուրաց, որք այնպիսի գազան թշնամեաց յաղթել զիտէին: Իմացան ևս թէ քանի գժուարին է արձանանալ 'ի բերան թշնամեաց և վարել զթափառութիւն: Բայց զինչ օգուտ, կորեաւ յափշտակեալն, և 'ի կորուստ մատնեցաւ ազգ հայոց յետին թշուառութիւն: Փոխանակ զի ոչ գիտացին զյարգ իմաստուն և քաջ թափառորին. մատնեաց զնոսա Մստուած 'ի ձեռս անարի իշխանաց, որք յիմարութեամբ փախուցեալ 'ի ներքնաբերդն պատճառ եղեն կործանման քաղաքին, և այնչափ քրիստոնէից հայոց և Յունաց: Սորին վասն դարձեալ ողբայ Մրիստակէս վարդապետ:

82. * Իսառն է ինձ պատմութիւնս, և բազում ողբոց արժանի. աշխարհ՝ որ երբեմն ժամանակաւ իբրև զդժբախտ տնկախիտ առաջի իւր կանաչագեղ տեղաւից պտղաբեր գեղեցկաշուք և երջանիկ անցաւ, և որացն ցուցանիւր: Բանգի իշխանք նստէին յիշխանական գահու զուարթահայեաց դիմօք, և զօրացն զգարնանաբեր ծաղկանոցաց բերեալ զնամանութիւն վառ իվառ գունովք առաջի կացեալ, ուրախական երգոց և բանից միայն լինէին հանդերձ... Մըդ այժմ թափառորն անկեալ 'ի պատուոյ իբրև զգերի կալանաւոր նստի 'ի հեռաբնակ տեղիս: Մյսպէս և հայրապետական աթոռն ամայացեալ 'ի բնակողէն, ցուցանի տիուր դիմօք իբրև զկին նորահարսն մնացեալ յայրիւթեան: Հեծեալզօրն անտերունչ

„ շրջեալ ոմն 'ի սարս, ոմն 'ի յոյնս, և ոմն 'ի վիրս :
 „ Սեպուհ գունդն ազատաց ելեալ 'ի հայրենեաց, ան-
 „ կեալ 'ի ճոխութենէ մունչեն ուր և են . . . Լ. յԺԺ
 „ ողբս փոխեցաւ մեզ ամենայն, և ուրախութեան պատ-
 „ մուճանն այն յարջնազգեստ խորդ փոխադրեցաւ :
 „ Ո՛ր լսելիք տանիցեն զթշուառութեանս մերոյ զպատ-
 „ մութիւն : Լ. երեցան դաւառք, և գնացին յաւար
 „ տանն Պարսից և Յունաց . եղեն շինանիստ աւանք
 „ բնակութիւն գաղանաց, և անդաստանք նոցա յա-
 „ րօտս երէցոց : Տունք ցանկալիք բարձրաձեղունք և
 „ մեծամեծք՝ եղեն բնակութիւնք համբարուաց և ուշ-
 „ կապարկաց . . . Ստին հեթանոսք 'ի տաճարն սուրբ,
 „ և յաւարի տարան զանդաստանս նորա . . . և համար-
 „ ձակեցան յանմտանելիսն, և պղծեցին պիղծ գարշա-
 „ պարօք զսրբութիւնս նորա . . . հեղին զարիւնս ծա-
 „ ռայիցն ան, որպէս ջուր . . . յամենայն տեղիս ողոր
 „ և հառաչանք : Լ. մեք չարագանեալք և կործա-
 „ նեալք և տեսարան աշխարհի եղեալ, և չար պատ-
 „ մութիւն թողեալ զկնի մեր ազգաց յազգս ॥ :

ԵՐՐՈՐԴ ԱՌՈՒՄՆ ԱՆԻՈՅ

83. Յամի Տեառն 1072. այլազգ իշխանն փառ-
 լուն Լ. միրայ լուեալ զշինութիւն Լ. նոյ՝ փափաքէր
 առնուլ և վերստին ծաղկեցուցանել : Ուստի ետ դանձ
 բազում Լ. փասլանայ Պարսից արքային և գնեաց զայն.
 և եդ վերակացու անդ զթոռն իւր Սանուէէ մանուկ :
 Սա իբրեւ եհաս յարբունս՝ նորոգեաց զքանդեալ տե-
 ղիս և զպարիսպս, և սկսաւ այնուհետեւ անդ հաւա-
 քել զիշխանաւոր հայս ցրուեալս աստ և անդ : Որք
 իբրեւ ժողովեցան անդ, սկսան քաղաքական ոգւով շա-
 հել զիրեարս, և խաղաղանալ փոքր ինչ ընդ ձեռամբ
 այսր իշխանի : Լ. յս առումն Լ. նոյ բարի եղև Լ. նե-
 ցուց . զի արդարակորով իշխանն թէ և այլազգի, քան
 զհոյնս առաւել գութ էարկ 'ի վերայ հայոց կողոպ-
 տելոց 'ի Պարսից, և փոյթ մեծ ունէր շինել զքաղաքն :

84. Լ. որդ՝ 'ի սմին ժամանակի սպանաւ Լ. փասլան,
 և որդի նորա Սէլիք շահ նստաւ թագաւոր Պարսից,
 որ գլով այր խաղաղասէր և քաղցրաբարոյ՝ ողորմե-

ցաւ Հայոց և 'ի խաղաղութեան եթող զՀայաստան :
 Յայնժամ դեռ կենդանի էր Վազիկ թագաւոր , որ
 լուեալ զայս ամենայն յաջողութիւնս՝ վառեցաւ սիրտ
 նորա զնալ առ Սէլիք շահ , և օգնութեամբ նորա ա-
 զատել զազգն 'ի գերութենէ : Որոյ վասն խորհուրդ
 կալաւ ընդ ոմանց իշխանաց Հայոց , որք ոչ միայն չե-
 ղեն նմա ձեռնտու , այլև յորդոր մատուցին յետս կալ
 յայսպիսի խորհրդոց . զի մի յայտնեսցի Յունաց և
 ոտնակոխ արասցեն զազգն Հայոց . ասելով թէ այնու-
 հետեւ ոչ յաշխարհին Հայոց կարեմբ անդորրանալ և
 ոչ յաշխարհին Յունաց : Լաւ այսպիսի վատ խորհրդ-
 դով նորա խափանեցին զարքայն 'ի փառաւոր դործոց
 անտի սակս անձնասիրութեան , որք միայն զգիւրու-
 թիւն անձին ինդրէին . ապա թէ ոչ՝ անտարակոյս
 կանգնէին զթագաւորութիւնն քաջութեամբ և խոհե-
 մութեամբ Վազիկ արքային : Որոյ տեսեալ զայնպի-
 սի ցրտութիւն իշխանաց՝ բեկաւ լքաւ սիրտ նորա և
 մնաց 'ի Յունաստան երերեալ տատանեալ , մինչև մե-
 ռաւ 'ի ձեռն վատ արանց . մեռան և երկու որդիք նո-
 րա , և վերջ եղև բազրատունի թագաւորաց (71) :

85. Ընդ յամի Տեառն 1080 . յաւուրս Սանուշէ
 իշխանին քաջն Ուլբէն ազգական Վազկայ բռնացաւ
 'ի Կիլիկիա . և քաջութեամբ նստաւ անդ ինքնագլուխ
 իշխան . յորմէ սկիզբն եղև թագաւորութեանն Ուլ-
 բնեանց 'ի Կիլիկիա : Ընդ էր և Վրիգոր վկայասերն
 որդի մեծի իշխանին Վրիգորի Սագիստրոսի , զոր 'ի
 հետեալ ամի եդին կաթուղիկոս : Բայց արեւելեան
 Հայք զրկեալ համարելով զինքեանս գրեցին առ նա
 թուղթ . զի կամ ինքն երթեալ հաստատեսցէ զաթու-
 իւր յԼնի , և կամ հրաման տայցէ , զի քեռորդի իւր
 Բարսեղ եպիսկոպոս հաստատեսցի կաթուղիկոս յա-
 թուռն Լնոյ : Բնդ որ հաճեցաւ վկայասերն , և ապա
 յամի Տեառն 1082 . հրամանաւ Սանուշէ իշխանին ժո-
 ղովեցան յԼնի բազում իշխանք և Տէր Ստեփաննոս
 կաթուղիկոս Դղուանից Էօծ զԲարսեղ կաթուղիկոս՝
 նորոգելով զաթուռն կործանեալ :

86 . Յամի Տեառն 1086 . այնչափ զօրացաւ Սէլիք
 շահ , մինչ զի էառ 'ի ձեռաց Յունաց զամենայն տե-
 ղիս Հայաստանու , և եհաս մինչև 'ի ծովն Սիջերկրա-
 կան : Ուստի Սանուշէ իշխան ստիպեցաւ տալ նմա

Ղլնի, և նստաւ անդրէն իշխան 'ի կողմանէ նորա :
 'Ի նմին ժամանակի Բարսեղ կաթողիկոս չոբաւ 'ի
 Պարսկաստան, և խնդրեաց 'ի Սէլիք շահէ, զի խա-
 փանեսցէ զբռնութիւն և զանիրաւութիւն Պարսից,
 զոր առնէին Հայոց : Շահն կատարեաց զամենայն
 խնդրուածս նորա . և հրաման ետ, զի յառաջոյ նորա
 խաչ տարցեն վասն պատուոյ, և բազում մեծարանօք
 առաքեաց զնա յՂնի . անդ էր և եղբայր նորա քաջն
 Վրիգոր, որ ձեռնառու եղեալ Սանուշէի՝ յանդորրու
 պահէին զՀայաստան :

87 . Յամի Տեառն 1094 . Սկիւթացի (ձաթարք
 թուով 7000 . ելին 'ի վերայ Ղնոյ, և բազմաջան պա-
 տերազմաւ կամէին տիրել . բայց Վրիգոր իշխան հան-
 դերձ քաջ արամբք ել ընդդէմ նոցա, ջերուցան ա-
 րար, և սատակեաց զգլխաւոր նոցա այր զօրաւոր : 'Ի
 սմին ժամանակի, յորժամ այլազգիք փնաս մեծ հասու-
 ջին 'ի կողմանս Սանանդայ, երևելի ոմն 'ի Հայոց ա-
 ռեալ անտի զխաչն՝ Նունեայ եբեր յՂնի, որ ձեռամբ
 Շուշանայ դստեր մեծին Սարգանայ փոխադրեալ էր
 'ի Սրաստանէ 'ի Հայաստան : Նորին աղաքաւ մեծ
 ուրախութիւն եղև յայնժամ Ղնեցոց, ուր եդին տօն
 խաչի 'ի յաջորդ կիւրակէն Սաչվերացին, որ սյժմ
 խափանեալ է :

88 . Իսկ յամի Տեառն 1104 . իբրև Սաչակիր լա-
 տինացիք եկեալք յարևմտից տիրեցին Նորուսաղեմի
 և Նդեսիոյ՝ Բարսեղ կաթողիկոս չոբաւ և նստաւ
 յԱդեսիա : Ղուքս քաղաքին ետ նմա բազում կա-
 լուածս և գիւղս՝ խնամելով զՀայոս մարդասիրու-
 թեամբ : Բայց կաթողիկոսն երբեմն երբեմն երթայր
 յՂնի և խնամէր զհօտ իւր . ուստի յամենայն վայրս
 անպակաս էր շինութիւն և բարեկարգութիւն : Վան
 զի երբ հովիւն է արթուն, ոչխարք անփնաս մնան . իսկ
 երբ հովիւն անկեալ կայ ընդ քնով, հօտն է 'ի վտանգի :

89. Յետ մահուան Սանուէի Լմիրային Լսլսուար որդի նորին նստաւ 'ի տեղի նորա, այր տկար և անալի. նմին իրի անդէն զօրացան թաթարք և բազում վիշտս հասուցին Լնեցւոց. մինչ զի բոլոր Շիրակ գաւառ ոտնակոխ եղև: Իսկ Լսլսուար փոխանակ զօրանալոյ և վանելոյ զթշնամիս՝ որոշեաց 'ի միտս վաճառել զԼնի ումեմն այլազգ Լմիրայի: () այն իբրև լուան հայք, շիթթեցան յոյժ. և զայլ հնարս ոչ գտին, եթէ ոչ իմաց արարին Վաւթի արքային Սրաց, որ անդէն և անդ հասեալ պաշարեաց զԼնի: Լսլ մատնու թեամբ քաղաքացւոց անաշխատ մտին անդ Սիրք յամի Տեառն 1124. յետ մնալոյ 'ի ձեռս Պարսից ամս 60: Վաւթի արքայ չարար ինչ մնաս ումեք. այլ մանաւանդ զքաղաքն և զեկեղեցիս մաքրեաց 'ի հեթանոսական ապականութեանց, և նորոգեաց զմայր եկեղեցին, զոր մզկիթ արարեալ էին. և մեծաւ հանդիսիւ ետ օրհնել զայն հայ եպիսկոպոսաց, և եդ 'ի վերայ գմբէթին զտուրք խաչն: Լսլա յանձն արարեալ զքաղաքն Լսլսեթ վրացի իշխանին, և որդւոյ նորա Իւանէին, ինքն չոքաւ 'ի Սրաստան. ածեալ ընդ իւր զԼսլսուար 'ի Տփլիս:

90. 'Ի նմին ամի մեռաւ Վաւթի արքայ, և թագաւորեաց որդի նորա Վեմետր. որ 'ի կողմանէ մօր հայ էր: Յայնժամ բազում հայք, որք ելեալ յԼնոյ՝ յայլևայլ կողմանս ցրուեալ էին, իբրև լուան թէ այժմ քրիստոնեայք տիրեն անդ, դարձան և բնակեցան յԼնի: Յառաջ քան զառումն Լնոյ՝ եղբայր Շնորհալոցն Վրիգոր կաթողիկոս՝ տեսեալ թէ Վիլիկիա հեռի է 'ի հայաստանէ, և ազգն անմխիթար մնացեալ, կամեցաւ երթալ անդրէն հաստատել զաթոռն յԼնի. ուստի գրեաց առ Լսլսուար և խրնդրեաց հրաման նստելոյ անդ: Լմիրայն բազում խրնդութեամբ հաւանեցաւ. այլ 'ի տիրել Սրացւոց՝ խափանեցաւ այն գործ:

91. Ըրդ՝ յորժամ առաւ Լնի 'ի Սրաց՝ որդի Լսլսուարին փառլուն գնացեալ էր 'ի Խորասան, որ ընդ լսելն զառումն Լնոյ վարձեաց 'ի Պարսից զբազում զօրս. և եկեալ եհաս 'ի Շիրակ գաւառ, և պա

շարեալ զԴիսի՝ սկսաւ պատերազմիլ : (Թէպէտ Իւանէ քաջու թիւ պաշտպանէր, սակայն պաշարումն տւեալ ամբողջ տարի մի՝ սկսաւ սով ի քաղաքի անդ, որով և քաղաքացիք առ սակաւ սակաւ փախչէին անտի . և անկեալ ի ձեռս Պարսից չարաչար կոտորէին, այն պէս զի * Լրեամբ և ոսկերօք ծածկեցաւ երկիր ॥ . ասէ Սամուէլ անեցի :

Իսկ Պարսիկք այնչափ սաստկացուցին զպատերազմն, մինչև համարձակեցան կատաղութեամբ ի վեր ընդ պարիսպն ելանել . ուր կայր կին մի քաջ Լսծեամն անուն, որ քաջութեամբ պատերազմեալ ի վերուստ անտի հալածական արար զթշնամիս՝ քարակոծ առնել լով զնոսա : (Թէպէտ արտաքուստ վիրաւորէին զնա նեախք, բայց ոչ ինչ հոգայր, այլ հանեալ զնետս ի մարմնոյ իւրմէ ձգէր առ թշնամիս : Եւ այսպէս այնչափ վիշտս հասոյց նոցա, մինչև զարմանալ ամենեցուն, թէ որպիսի է սիրտ կնոջն :

92 : Եւ իբրեւ երկու կողմանք ևս ձանձրացան յերկար պաշարմանէ, Փատլուն դեսպան առաքեաց առ իշխանս քաղաքին՝ տալ ինքեան զքաղաքն խաղաղութեամբ, և ոչ ինչ փնաս ասէ արարից ումբ . այլ միշտ ի խաղաղութեան պահեցից, որպէս հայրենի ժառանգութիւն իմ : Իսկ քաղաքացիք ժամագիր եղեն, մինչև ծանուցեն զայն Վեմետր արքային, որ խորհեալ գիտաց, թէ զայն քաղաք չկարէ այնուհետեւ պահել ապահով ի թշնամեաց, հրաման ետ հաշտութիւն խօսիլ ընդ Փատլունին այսու պայմանաւ, զի ցորչափ ինքն կենդանի է՝ իւր անուամբ մնասցէ քաղաքն, նոյնպէս և խաջն ի գլուխ եկեղեցւոյն մնասցէ :

23 . Փատլուն հաւանեցաւ ընդ այն, և երդուեալ եմուտ ի քաղաքն խաղաղութեամբ յամի Տ՜ն 1126 . և ըստ պայմանին չարար ամենեւին փնաս, այլ միշտ ջանահնար եղև պահել զայն ի խաղաղութեան . որ և քաջութեամբ զամենայն շրջակայ ազգս հնազանդեցոյց ինքեան : Սակայն և այնպէս ազգ մեր միշտ մնաց ի դառն գերութեան, և օր ըստ օրէ աղքատացեալ տնանկացաւ . ըստ որում պատմէ Սամուէլ անեցի .

* Ի սորա իշխանութեան (ասէ) թէպէտև խաղաղաւ, նայր երկիրս ի սովորական հինից, այլ յաղաքս վերջոյ գրեալ նեղութեանց, և վասն նախնի հարկապա-

„ հանջ յափշտակութեանց՝ եկն եհաս 'ի վերայ մեր
 „ աղքատութիւն, և տառապանք անհնարին, որ յա-
 „ ռաջագոյն ժամանակօք ունէր զաշխարհս հայոց, և
 „ աստանօր յաւելլաւ յաճախապէս մի ընդ միոյ մինչև
 „ յաւուրս յայտոսիկ, յորում եմքս .. և պակասեցան
 „ յունայնութեան աւուրք մեր ॥ :

94. Փատլուն Միրայ յետ պահելոյ 'ի խաղաղու-
 թեան զՄնի առ ժամանակ մի, իբրև ետես զեկեղե-
 ցական հանդէսս և զարդս ծանրազինս՝ սկսաւ նախան-
 ձիլ, և կամեցաւ ագահութեամբ յափշտակել զսուրբ
 սպասս : Յայնժամ մայր եկեղեցւոյ փակակալն էր ա-
 ռաքինի երէցն Գրիգոր աշակերտ Սարկաւագ վար-
 դապետին, որ կամեցաւ գնալ յուխտ 'ի Խոր վիրապն,
 իբրև եհաս 'ի Գոմին քաղաք, տեսեալ զբազմութիւն
 այլազգեաց՝ երկեաւ . բայց սուլոր էր ասել * () Բնեալ
 է Վրիստոս Մատուած որդին Մատուոյ ॥ : Բնկեր իւր
 ծաղր արարեալ ասէ . ահա ժամանակ օրհնելոյ զՎրիս-
 տոս, որ սուլոր էիր ասել . եթէ կարես, աստ ասա՝ հան-
 դէպ թշնամեաց . վառեցաւ յայնժամ հոգեսէր քա-
 հանայն սիրով Վրիստոսի, և սկսաւ բարձրաձայն ա-
 զաղակել . () Բնեալ է Վրիստոս Մատուած որդին
 Մատուոյ : Օայն իբրև լուան այլազգիք, կալան զնա
 և չարչար հարին . ապա իբրև լուան, եթէ յՄնոյ
 է, կապեալ շղթայիւք առաքեցին առ Փատլուն զըր-
 պարտելով, որպէս թէ հայհոյեալ իցէ զնոսա : Փատ-
 լուն իբրև ետես, ուրախ եղև զի եդ 'ի մօի, թէ 'ի
 պատճառս նորա կարէ կողոպտել զեկեղեցիս Մնոյ :
 Աստի եդ զքահանայն 'ի բանտ խաւարին, և ետ բե-
 րել զբանալիս եկեղեցւոյն . և չարչարէր զերէցն, զի
 տացէ նմա զամենայն ինչս եկեղեցւոյն . ապա թէ ոչ,
 ասէր, դու ոչ երբէք ազատիս 'ի բանտէդ, և ես բռնի
 առնում զայնս : Իսկ քահանայն առ ոչ ինչ համարեալ
 զամենայն սպառնալիս նորա կայր հաստատուն . և գի-
 մեալ առ փրկիչն անդադար աղօթէր : Եւ ահա 'ի նմին
 գիշերի երևեցան յերազի Փատլունին հրեղէն մար-
 գիկ և կամէին վիրաւորել զինքն . որ այնպէս սաստիկ
 խռովեցաւ, մինչև անկաւ 'ի ծանր հիւանդութիւն,
 և փութանակի ետ հանել զԳրիգոր երէց 'ի բանտէն,
 և աղաչեաց զնա աղօթել վասն իւր, և այսպէս հա-
 զիւ եգիտ զառողջութիւն :

95. Հանի Փատլունին գոլով 'ի Թաղաւորական զարմէ Հայոց՝ էր քրիստոնեայ . որ ոչ միայն խրատէր զԹոռն իւր խնամ ունէլ 'ի վերայ քրիստոնէից, այլ և զկրտսեր եղբայր Փատլունին սնոյց յայնպիսի բարի վարս քրիստոնէութեան, զի 'ի պատանեկութեան լուսաւորեալ աստուածային լուսով՝ բորբոքեցաւ սիրտ նորա սիրովն Վրիստոսի, և Թողեալ զՄնի քաղաք՝ առանձնացաւ 'ի լեառն սեպուհ, ուր ամս 15 . առաքինացաւ խտտամբեր ճգնութեամբ . իբրեւ կայր յաղօթս՝ լոյս ծագէր 'ի վերայ ճգնարանին . և այնպիսի սրբութեամբ ապա վախճանեցաւ 'ի Աիլիկէ :

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԱՌՈՒՄՆ ԱՆԻՈՅ

96. Յամի Տեառն 1131 . եղև սաստիկ գետնաշարժութիւն յՄնի՝ այնպէս ահագին, զի կործանեաց զմեծ հոյակապ եկեղեցին Մենափրկիչ . այլ ոչ վնասեցաւ միւս մեծագործ եկեղեցին Սուրբ Փրկիչ : Միւս զկնի միոյ ամի մեռաւ Փատլուն յետ տիրելոյ ամս 7 . սոցա զատեաց 'ի տեղի նորա Սահմուտ եղբայրն, ապա որդին Փատլուն : Իսկ զկնի մահուան Վեմետր արքային Սրաց՝ նստաւ որդի նորա Վորդի որ զօրացեալ քաջագործութեամբ՝ դիմեաց 'ի Հայաստան, և էառ զԸ իրակ դաւառ և զՄնի : Օայն իբրև լուաւ Հահարմէն Միւրայն զկնի 50 աւուրց ել 'ի վերայ Մնոյ և պաշարեաց ծօ հազար զօրօք : Վորդէ իմացեալ՝ եհաս անդ արագապէս 7 . հազար զօրօք, և մեծաւ քաջութեամբ 'ի նեղ էարկ զայլազգիս . զոմանս ետ 'ի բերան սրոյ, և զայս վարեաց 'ի գերութիւն . իսկ մնացորդք փախստական ցրուեցան : * Իւս այսորիկ ակաւնաւորս մեք եղբ . քսան և երեք հազար գրով այն էր՝ զոր գերեաց . Թող զանկեալ դիակունսն՝ որ ծածկէր զանդաստանս մեր || : Սահաւէլ անեցի :

Վորդէ եդ վերակացու Մնոյ զիշխանն Սադուն, և ինքն դարձաւ 'ի տեղի իւր : Իսս իշխան կամեցաւ նորոգել զանկեալ պարիսպս Մնոյ . բայց Վորդէ լուեալ զայն՝ 'ի կարծիս եղև թէ նա զապստամբութիւն խորհի, փոխեաց զնա, և եդ զոմն Հայ իշխան Սարգիս անուն երևելի յոյժ՝ իսկ Սադուն դառնաւ

ցեալ ընդ այս դործ՝ չոքաւ առ Ելտիուզ սպարապետ Պարսից, սակայն Վորդէ խաբեալ զնա՝ յետս դարձոյց և սպան։

97. Իսկ Ելտիուզ ունելով սաստիկ թշնամութիւն ընդ վրացիս՝ չոքաւ գրգռեաց զարքայն Պարսից եւանել ՚ի վերայ Լ՛նոյ, ուստի հանդերձ բազմութեամբ եկին և պաշարեցին զԼ՛նի աւուրս 30. այլ ոչինչ կարացին առնել, մինչև խայտառակեալ յետս դարձան։ Յորմէ աւելի իմն կատաղեալ Պարսից՝ անդադար արշաւէին ՚ի սահմանս Սրաց ամս 4, և կողոպտէին. նմին իրի յուսահատեալ Վորդէ ետ Պարսից զԼ՛նի քաղաք, և հաշտեցաւ ընդ նոսա։ Լ՛ն այսպէս այս հրաշակաւոր քաղաք անկեալ ՚ի ձեռս օտարաց եղև խաղալիկ արքայից, որք յափշտակեալ զայն յիրերաց օրքան զօր եղծանէին զվայելութիւն նորա։ Իսկ զինչ ինչ կրեցին արդեօք բնակիչք, ո՞ր կարէ պատմել. որպիսի գերութիւն, և որպիսի աղքատութիւն։

98. Յամի Տեառն 1174. Վորդէ արքային զօրացեալ եւ անդրէն բազում զօրօք ՚ի վերայ Լ՛նոյ, և առ քաջութեամբ զայն, և եդ վերակացու զսպարապետ իւր Իւանէ Ուուպելեանց, իսկ զիշխանն Լ՛միրշահ ձեռբակալ արարեալ՝ վարեաց ՚ի Սրաստան. իբրև լուաւ Ելտիուզ սրամտեալ արշաւեաց ՚ի Շիրակ և պաշարեաց զԼ՛նի. և այնչափ նեղեաց, զի Իւանէ որոշեաց տալ։ Սակայն հայք զօրացեալք ընդդէմ կացին իշխանին, և վառեալ ոգւով աղգասիրութեան, այնպէս դիմադրեցին թշնամեաց, մինչև Ելտիուզ յուսահատեալ դարձաւ յետս։

99. Ի նմին ժամանակի երևելի իշխան Լ՛նոյ Լ՛սիրատ եղբայր Բարսեղ եպիսկոպոսին Լ՛նոյ, գուրով նիզակակից և սիրելի վրաց արքային, Բարսեղ ևս զօրացաւ յոյժ. մինչ զի իբրև ինքնիշխան կաթողիկոս կառավարէր զազգն իմաստութեամբ։ Սակայն բարձեալ էր յԼ՛նոյ անդորրութիւն, այլ անդադար պատերազմ և կռիւ յափշտակելով զայն յիրերաց, երբեմն անցանէր առ Պարսիկս, և երբեմն առ վրացիս։ Օ՛ր այսպէս է անտէր տուն և քաղաք. մին ՚ի միւսմէ յափշտակէ, և բնակիչք սովով և սրով սպառին և ՚ի գերութեան մաշին։ Եւ չէն ինչ զարմանք, զի ծառն անմիաբանութեան զայսպիսի պտուղ բերէ։

և խայտառակ կացույանէ զտիրատեաց ազգս բիւրա-
կերպ թշուառութեամբք . որպէս եղեն Մնեցիք թէ՛
աշխարհականք և թէ՛ եկեղեցականք : Որք ցրուեալ
յայլևայլ կողմանս՝ անկան ՚ի բազում անկարգու-
թիւնս , թողեալ զկանոնս հայրապետաց՝ հետևեցան
կամաց իւրեանց : Սինչ զի ոմանք ՚ի քահանայից պատ-
ճառ առեալ զաղքատութիւնն , սկսան առանց քա-
հանայական զգեստուց պատարագել միայն փիլոնիւ ,
և աբեղայք վեղարիւ և եթ : Իսկ ժողովուրդն ոչ մտա-
նէր յեկեղեցին . այլ արտաքոյ աղօթէին . և այլ բա-
զում անկարգութեամբ լցեալ էր յայնժամ հայաս-
տան . քանզի ուր չիք ոգի միաբանութեան , անդ տի-
րէ ամենայն տեսակ անկարգութեան . նմին իրի բա-
րոք ասաց սուրբ Լուսաւորիչ , * Որ որոշին և մեկ-
» նին ՚ի միաբանութենէ , և զիւղ սիրոյն ոչ ունին , փա-
» կի նոցա առաքաստն յաղաքս շիջանելոյ հարսնական
» ջահիցն ॥ :

ՎԵՑԵՐՈՐԴ ԱՌՈՒԾՆ ԱՆՒՈՅ

100. Յամի Տեառն 1185 . իշխան ոմն այլազգի Մ-
միր Խորաչայ եկն ՚ի Շիրակ գաւառ , և յափշտա-
կեաց զՆառաքար բերդաքաղաքն . որ էր հայրենի
ժառանգութիւն Բարսեղ եպիսկոպոսին Մնույ : Մյս
իշխան մեծ ատելութիւն ունէր ընդդէմ հայոց , և
բազմապատիկ վիշտս հասոյց ամենեցուն . խորտակեաց
զսուրբ խաչն , որ կոչէր Վորոզոյ . որոյ վասն այնպէս
չարաչար պատուհասեցաւ , մինչ զի մոլեգնեալ անկա-
նէր աստ և անդ , ամենեւին ոչ կարէր հանդարտիլ .
մինչև անկաւ ՚ի ձեռս թշնամեաց իւրոց , և սատա-
կեցաւ :

101 . Մյս Խըզասլան որդի Լաւոկուզին տիրեաց
Նառաքարին . ուր եդ վերակացու զանողորմ Պար-
սիկս , որք այնչափ չարիս անցուցին ընդ քրիստոնեայս ,
մինչև զամենայն ինչս նոցա կողոպտեցին . և որ չունէր
ինչ տալ , փակէին ՚ի մէջ գերեզմանաց , և անդ սովա-
մահ կորուսանէին : Յայնժամ կալան զեօթն կրօնա-
ւորս և անդէն դառնակսկիծ տանջանօք կատարեցին :
Մնեցի հայք իբրև լուան զայս ամենայն , միաբանեալ

եւին 'ի վերայ Նառաքարին, և առեալ քաջութեամբ
կոտորեցին զամենայն Պարսիկս: Իբրեւ լուաւ Խըզը-
ասլան կամեցաւ վրէժխնդիր լինել, բայց երկեաւ յիշ-
խանացն Օաքարէէ և Խանէէ որք օգնական եղէն
Լ'նեցւոց: Օոր և յիշէ Սամուէլ թէ Սէտ Սարգիս .

* Օճառաքար վանքն բերդ արարեալ՝ պարսպեալ
,, հաստահեղոյս բրգամբ . յորում և ընդ սրբոյ խո-
,, ըանարդ տաճարին կանգնելոյ սուրբ Վեորգայ՝ շի-
,, նէ այլ երկու յարակիցս գմբէթաւորս զսուրբ Յով-
,, հաննէս և զսուրբ Սեբէնոս: Իսկ Սարգան ասէ .

* Ինոյն առուս առաւ Նառաքար 'ի գողոց հրամա-
,, նաւ Պարաչա ամիրային Վեչորոյ՝ որ վաճառեաց
,, զնա Խըզլ ասլանայ ընդ բազում ոսկւոյ: Իւ այ-
լուր գրէ: * Իոլէ (1186) թուին առին անեցիք զՆա-
,, ռաքար զհայրենիս տեառն Բարսղի յանխնայ կո-
,, տորելով զորս անդ . բաց 'ի կանանց և 'ի մանկտւոյ: 102 .

Յամի Տեառն 1207 . Օաքարէ իշխանն ետ
առնել ժողով յԼ'նի վասն բարեկարգութեան եկեղե-
ցականաց . որով բարձան վերոյգրեալ անկարգութիւնք
(99): Լ'յնուհետեւ այս իշխան սկսաւ ելանել 'ի վերայ
Պարսից պատերազմաւ և էառ 'ի նոցանէ զբազում
տեղիս օգնականութեամբ Խանէ եղբօր իւրոյ: Լ'յլ
յամի Տեառն 1211 . մեռաւ Օաքարէ և թաղեցաւ
'ի վանս Սանահնի . բայց որդի նորա Շահնշահ գո-
լով փոքր՝ սնաւ ընդ ձեռամբ հօրեղբօր իւրոյ Խա-
նէի, մինչև եղև իշխան Լ'նոյ:

103 . Յամի Տեառն 1239 . անբաւ բազմութիւն
Թաթարաց արշաւեցին 'ի հայաստան . քանդեցին
զբազում տեղիս, որոց գլխաւոր իշխան էր Չարմա-
ղան, որ բազմութեամբ Սուղալ թաթարաց ել 'ի վե-
րայ Լ'նոյ . բայց յառաջ քան զհասանելն անդ դես-
պան առաքեաց քաղաքացեաց տալ զբաղաքն: Երբ
ետուն պատասխանի, թէ այս քաղաք է Օաքարէի
որդւոյ Շահնշահի, մեք առանց հրամանի նորա ոչ
կարեմք տալ: Իբրեւ դարձան դեսպանքն՝ անխորհուրդ
Լ'նեցիք ելին 'ի վերայ ճանապարհին, հարին սպանին
զնոսա . զոր լուեալ Չարմաղան/կատաղեցաւ յոյժ, և
նոյնհետայն եկն և պաշարեաց զԼ'նի: Իւ այնպէս չա-
րաչար պատերազմէր, մինչև մեծապէս նեղեցաւ քա-
ղաքն 'ի սովէ . և չունէին ինչ ուտել: Ուստի առ սաս-

տիկ սովու բազում իշխանք ելանէին 'ի քաղաքէն և զինքեանս մատնէին 'ի ձեռս թաթարաց : Իսկ Չար մաղան նենդու թեամբ հրամայէր հերակրել և սլա տուել զնոսա . զայն տեսեալ քաղաքացեաց սկսան ելա նել 'ի քաղաքէն և դիմել առ թաթարս : Իայց անօրէն թաթարք բաժանեցին զնոսա 'ի մէջ իւրեանց իբր թէ առ 'ի հոգ տանել նոցա . և ապա զամենեսեան կռ տորեցին անխնայ բաց 'ի կանանց և 'ի մանկանց և յարուեստաւորաց . զորս գերի վարեցին : Իսկ առին զքաղաքն և մտեալ 'ի ներքս կողոպտեցին զամենայն տունս , զկրպակս և զեկեղեցիս , և այնպէս չարաչար տապալեցին և ապականեցին զԵփ , մինչև ոչ ոք կարէր ճանաչել : Բայտ սմին օրինակի չարաչար քանդեցին զամենայն տեղիս այնոցիկ կողմանց ուր և կոխեցին , և զամենայն իշխանս սպանին . միայն թողին զարս անպիտանս 'ի մէջ այնց աւերակաց , և ինքեանք ելին հեռացան :

104. Յայնժամ ապա փախստական Հայք ելեալք 'ի ձորոց , և իջեալք 'ի լեւանց եկին տեսին զՀայաստան այնպէս ապականեալ սուգ առին և լացին . մանաւանդ 'ի վերայ Եփու , որ բոլորովին քանդեալ էր . ոչ բնակու թիւն գոյր և ոչ բնակիչ . եկեղեցիք տապալեալք , պալատք և տունք յափշտակեալք , և բոլոր քաղաքն անկեալ յողբալի վիճակ : Բայտի ամենեքեան ողբային և ցաւագինս անիծանէին զանմիաբանութիւն ազգին , որ պատճառ եղև կործանման թագաւորութեան Եփու : Եփուսէին և զՀայնս , որք նենդութեամբ առին զայն հրաշակերտ քաղաք . և ոչ պաշտպանեցին : Տեսանէին թէ չիք այլ յոյս շինութեան Եփու յուսահատեալ ողբային . ըստ որում պատմէ Սիրակոս պատմիչ ականատես : * Ուրգ զգեցաւ եկեղեցի և բարձաւ պայծառութիւն գեղեցկութեան նորա . . . իբրև խաւարաւ մածեալ էր ամենայն աշխարհս , և սիրէին մարդիկ առաւել զգիշեր քան զտիւ . և երկիր թափուր մնաց 'ի բնակչաց իւրոց , և շրջէին 'ի նմա օտարաց որդիք . յափշտակեցան ինչք և ստացուածք նոցա և ժլատութիւն բարուց նոցա , ոչ երբէք յագեցաւ . յուղեցան խուղեցան տունք և սենեակք ամենայն . ոչինչ մնաց զոր ոչ առին . շորք ջէին այսր և անդր անդադար արագութեամբ իբրև

„ զպծեմունս . և կեղեքէին պատառէին իբրև զգայլս .
 „ երիվարք նոցա ոչ վաստակէին յընթացս . և ոչ ին-
 „ քեանք ձանձրանային 'ի ժողովել զաւարս : Եւ այս-
 „ պէս առհասարակ դառնութիւն հասուցին բազում
 „ ազդաց և լեզուաց . զի բաժակ բարկութեան տեառն
 „ էր հեղեալ յերկիր 'ի վրէժխնդրութիւն գործոց մե-
 „ ռոյ չարաց . զի մեղաք առաջի նորա , և զարդար ցա-
 „ սումն նորա շարժեցաք . վասն այն եղև դիւրամուտ
 „ աշխարհս մեր ։

105. Որովհետև այս լեռնաբնակ վայրենի ազինք
 միանգամ կոխեալ 'ի Հայաստան , և տեսեալ զգեղեց-
 կութիւնս , և յափշտակեալ զմեծութիւնս , այնուհե-
 տև սովորեալ ոչ կացին յետս . այլ անդադար արշա-
 ւէին , և կողոպտէին զաշխարհն : Եւ զի՝ չէր ոք , որ
 ընդդէմ դառնայր , և ոչ այն , որ պաշտպանէր զազգն .
 նմին իրի համարձակ առնէին զոր կամէին . և ամենայն
 ինչ 'ի ձեռս թնամեաց էր , մինչև հասուցին զազգն
 Հայոց 'ի վերջին թշուառութիւն :

106. Սակաւ եղեն զերծեալքն որք փախեան 'ի հե-
 ռաւոր աշխարհս , և հազիւ ճողոպրեցան . որպէս էին
 Սաֆայեցիք , Տրապիզոնցիք . և այլք : Թող զի՝ 'ի
 ժամանակս երկրորդ առման Բնոյ բազումք 'ի նոցա-
 նէ զերծան 'ի Լեհաստան , և 'ի Թաթարստան . որ-
 պէս ունիմք պատմել : Եւ մեծ մասն յերեսաց Չար-
 մաղանին փախեան դէպ 'ի յԹաթերխան և յԼիսա-
 րայ ըստ որում պատմէ յիշատակարանն հին յայսմա-
 ռուրաց : Տես 'ի պատմութեան Սաֆայի (502) :

107. Չարմաղան խան Թաթարաց հիւանդացաւ .
 բերին առ նա զոմն Հրեայ բժիշկ , որ խրատ ետ տալ
 բերել զխարտեալ մանկունս և ողջ ողջ բանալ զորո-
 վայն նոցա , և զոտս նորա դնել 'ի նոսին . որով միայն
 առողջանաս՝ ասէր : Իբրև ծառայքն ժողովեալ զմա-
 տաղ մանկունս 'ի գրկաց մարց լցին զնոսա առաջի Խա-
 նին , եղկելի մարք աղաղակէին և յողւոց հանէին զինի
 նոցա . այլ անողորմ Թաթարք վարէին զնոսա . և զու-
 մանս նետահար սպանանէին : Եւ զետալի տեսարան եղև
 իբրև սկսան բանալ զազիս մանկանց , աղիողորմ ձայնք
 լսելի լինէին . իսկ անօրէն իշխանին քարացեալ սիրտ
 ոչ կակղանայր . մինչև 30 մանկունս ետ պատառել և
 զոտս իւր եդ 'ի փորս նոցա : Տեսեալ թէ չիք ինչ ա

գուտ, և գիտացեալ թէ այն էր նենգութիւն Նրէին. ետ բերել զնա առաջի իւր և պատառել զփորն. և զմարմին նորա հարկ առաջի շանց. և ինքն նուլին ցաւով զբաւեցաւ ՚ի կենաց:

ՎԵՐՋԻՆ ԿՈՐԾԱՆՈՒՄՆ ԱՆԻՈՅ

108. Ի պահասիւ քաջ և զօրաւոր իշխանաց Նայոց, պահասեցաւ և տէրութիւն Յունաց ՚ի Նայաստան. մինչև կոր ՚ի գուլիս հեռացան անտի: Յայնժամ թաւ թարը մուտ գտեալ արշաւեցին յամենայն կողմանս Նայաստանու և կողոպտեալ զքաղաքս գերի վարեցին զբնակիչս: Ի սմին ժամանակի կանգնեալ էր թագաւորութիւն Նայոց ՚ի Աիլիկիա. և () շին նստէր թագաւոր. որ հազիւ կարէր պաշտպանել զիւր տէրութիւն յերեսաց թշնամեաց. որք օրըստօրէ զօրանային. և Յոյնք նանրանային: Ի թէ յայնժամ ոչ լինէին իշխանք Նայոց և թագաւոր ՚ի Աիլիկիա, սպառսպուռ ջնջէին նոքա զտէրութիւն Յունաց. որպէս եղև յետ բարձման Նայոց տէրութեան:

Ըրդ նախանձ և անմիաբանութիւն քրիստոնէից շարժեաց զաստուածային արդար բարկութիւնն, որ ոչ միայն չազդաւ զկծեցուցեալ պատուհասեաց զնոսա, այլև ՚ի նմին ժամանակի բազում տեղիք ահագին գետնաշարժութեամբ անդնդասոյզ կործանեցան և բիւրաւոր մարդիկ կորեան:

109. Յամի տեառն 1319. այնպիսի սոսկալի գետնաշարժութիւն եղև յաշխարհին Ըրարատայ, մինչև բազում քաղաքք գետնասոյզ եղեն. և բազում գիւղօրէք կործանեցան: ԲՏա ՚ի սմին ժամանակի և հրաշակաւոր մայրաքաղաքն Բնի գղրդեալ կործանեցաւ բոլորովին. որ ըստ պատմութեան թագկեցւոյն՝ պատահեցաւ յաւետ անիծիւք Յովհաննու քահանային երդնկացւոյ. որպէս և Բնեցիք աւանդութեամբ պատմեցին մեզ: Իչ որովհետև մարդիկ ոչ միաբանեցան պահպանել զայն ականաւոր մայրաքաղաք աշխարհի, կիր և քարինք ելեալք ՚ի միաբանութենէ անշինելի աւերմամբ կործան անկան այն ամենայն մեծագործութիւնք, որք վայել էին մեծագործ և միաբանասէր ժողովրդեան, և ոչ քայքայեալ բնակչաց անմիաբանու-

Թեամբ : Ուստի ողբայ Շնորհալին 'ի խօսին ընդ Մն
ւոյ այսպիսի իմն ցաւակցուԹեամբ :

* Վանդի և դու երբեմն էիր ,
 ,, Սայելաւան հարսն 'ի քօղի ,
 ,, Սերձաւորաց յոյժ ցանկալի ,
 ,, Հեռաւորաց փափաքելի . . .
 ,, Վանդի անցին ըստ երազի ,
 ,, Որպէս ծաղիկ ամարայնի .
 ,, Եւ յորդուԹիւն յորդ վտակի ,
 ,, Գարնանաբեր հեղեղատի .
 ,, Կամ զուռուցեալ պղպըջակի ,
 ,, Որ ընդ շինելն պատառի .
 ,, Սուրն անողորմ անօրինի ,
 ,, Որ մեր արեանս է 'ի սովի .
 ,, Որ չէ յագեալ և ոչ յագի ,
 ,, Սինչև 'ի գալ կատարածի . . .
 ,, Եհեղ զարիւն սրբոց յերկրի ,
 ,, Հոսեաց նման ջրոյ գետի .
 ,, Էրար զգիական անթուելի ,
 ,, Էնթաղ մեռեալ գէշ գազանի .
 ,, Վահանայիցն Վրիստոսի ,
 ,, Էրեամբ ներկեաց զեկեղեցի .
 ,, Սարկաւագաց պաշտօնէից ,
 ,, Սարմինք անկեալ մէջ փողոցի .
 ,, Եւ այլք բազումք , որ ոչ Թուի ,
 ,, Եւ է ասելն անկարգելի . . .
 ,, Բայց զի աղէտքըս ցաւելի ,
 ,, Ոչ փոքրագոյն դեղով բուժի . . .
 ,, Եւ կարեկից այսր աղէտի ,
 ,, Պարտ է կոչել աղերսալի .
 ,, Օ չորեքծագեան կողմ աշխարհի ,
 ,, Ուր են հանուր մարդկան սեռի .
 ,, Էւ որս գոչեմ ձայնիւ գուժի ,
 ,, Եւ լով խօսիմ զայս ասելի .
 ,, Թէ ազգ ամէն բանաւորի ,
 ,, Ժողովեցէք 'ի մի վայրի . . .
 ,, Տղայ մանկունք լերիտասարդք ,
 ,, Օտերք և ամէն չափ հասակի || . և այլն :

Ողբ . Երեմ .

110. Ենի քաղաք մինչև ցայժմ կայ մնայ խաթա-
րեալ. սակայն մնացորդք մեծահաշակ պարսպաց և
հոյակապ շինուածոց, աւերակք երևելի երևելի եկե-
ղեցեաց և պալատից ցարդ երևեցուցանեն զմեծու-
թիւն քաղաքին: Սեծ մասն պարսպին ամբողջ երևի
մեծամեծ վիմօք բրգօք և աշտարակօք հանդերձ: Իսկ
'ի քաղաքամիջի անդ վէմք և սիւնք մեծագործ շինուա-
ծոց լեռնացեալ կան. յորոց երբեմն տանին 'ի մօտա-
ւոր տեղիս կառուցանել զշինուածս: Բազում պա-
լատք և եկեղեցիք կանգուն կան. որպէս և լայնաձև
եկեղեցի ն Վաղիկ արքային շինեալ 'ի կճեայ կարմիր
քարանց, որ գտանի առ Բխուրեան գետով: Բնուն
այսր թափաւորի զրեալ կայ 'ի վիմի անդ. որպէս գոյ
աստ և անդ խաչ և մակագրութիւն. Սպասպան լա-
գատարաց:

Սմանք 'ի հետաքննին ուղեորաց մօտին յԵնի և որո-
շեցին քառասնիւ չափ զեկեղեցիս միայն գմբեթաշէնս
և կճեայս, որք կանգուն կան. թող զմեծամեծ պա-
լատս և զկիսաւեր եկեղեցիս: Բազում դրունք պարըս-
պաց կճեայ բարաւորօք և աշտարակօք երևին աստ և
անդ. 'ի միում աշտարակի գոյ անցք, ընդ որ վինի ան-
ցանել ստորերկրեայ ճանապարհաւ 'ի ներքուստ Բխու-
րեան գետոյ յայնկոյս, որպէս պատմեցին: (տես և 'ի
ստորագր. հին հայաստանի երես. 422.)

111. Բրտաքոյ պարսպին գոյ գեղեցկակերտ եկեղե-
ցի, զոր ասեն շինեալ հովուի միոյ գաղտնի մեծատան.
որ 'ի ցոյց մեծասրտութեան իւրոյ կանգնեալ է զայն
եկեղեցի իւրով ծախիւք կարգելով զհասոյթս քահա-
նայից: Օայս ամենայն հաստատեն արձանագրու-
թիւնք, զորս անձամբ շրջեալ օրինակեցին կրկին քա-
հանայք բանիբունք Տէր Խաչատուր և Տէր Յովհան
Լճմիաճնեցիք. զորս գիցուք ստորև (114):

Բրդ՝ թէպէտ 'ի մերձակայ վայրս Բնոյ չիք բնա-
կութիւն և շէն, սակայն փոքր ինչ տարակաց գոն գիւ-
ղօրէք, և 'ի բազում տեղիս երևին եկեղեցիք վայե-
լուքք, և վանորայք մեծաշէնք:

112. 'Ի նմին վիճակի է Խօշալանքն, զոր Թարգմանեն զոյգ վանք. որ է ամրաշէն և մեծագործ. եկեղեցին է յանուն Լուսաւորչի, զոր ըստ ոմանց շինեալ է Յովհաննէս Շահնշաքայ Տայոց. որպէս և 'ի վերայ սեան գրեալ կայ Թուականն յամի տեառն 1030: Աւրանօր երեւի զարմանագործ խորհրդարան մի մեծ քարաշէն քանդակագործ. ունի զերիս կաթուղիկէս. և շինուածն յերիս մասունս բաժանեալ է գէս 'ի ներքս: Աւերջին մասն էր երգման տեղի. զի անդ ժողովէին իշխանք 'ի ժամանակս Բագրատունեաց առ 'ի խորհիւ: Ասկաւ ինչ հեռի գոյ բարձր շինուած ինչ իբր զանդակատուն. ուստի լուեալ զձայն զանդակին հաւաքելին անդ խորհրդականք: Աւր երեւին նաև օրօրուցաձև գերեզմանք Թագաւորաց շինեալք 'ի կարմրագոյն քարանց հանդերձ կամարօք:

113. Իսկ Յօհանավանքն է 'ի Կարբի՝ շինեալ ասի 'ի Լուսաւորչէ և 'ի Տրդատայ. ուր և հանգուցին զնշխարս ինչ սրբոյն Յովհաննու Ակրտչին. անդ յամարայնի ապահովանային՝ ասեն:

Իկեղեցին ունի 4 դրունս. առ արեւմտեան դրան կանգնեալ կայ Խաչն Լուսաւորչի ձայնեալ՝ ըստ չափու հասակի իւրոյ՝ որպէս աւանդի: Հայս մենաստան գոյր գրեալ « զիւրք Թագաւորութեան մնացորդաց » յիշատակարանն գրեալ էր այսպէս « Բստանօր յանկ » ելեալ աւարտեցաւ հրաշապատում տառս աստուած « ծային մատենից, որ պատմէ զվէպս անցեալ ժամանակաց՝ ընտրեալ յառաջագոյն ազգին Խրայելի, « զկարգ Թագաւորացն, և զյորովայնէ կոչումն սրբոց « մարգարէիցն, և կոչի Թագաւորութեան զիւրք: Բ « սմին եդեալ մնացորդսն և զմնացորդաց մնացորդսն »

Բայս մենաստան յաւուրս Բագրատունեաց կարի իմն վայելչացեալ էր. ուր յետոյ Շահնշաք և այլք ապա յականաւոր իշխանաց և հայրապետաց բազում շինութիւնս արարին և ճոխացուցին զայն եկամտիւք որպէս տեսանին յիշատակարանք փորագրեալք յամենայն օրմունս:

„ նույն թեան Շահանշահի որդւոյ Օաքարիայի . . .
 „ միաբանեցայ սուրբ ուխտիս Յօհաննու և ետու լն
 „ բերդու երկիրս սեպհական վիճակ սուրբ Վարապե-
 „ տիս , 'ի յԱպարանաց՝ ընդ որ բաժանի գետն Վա-
 „ սաղ, մինչև յԱշնակ : Եւ սպասաւ որք սորա Սկրտիչ
 „ եպիսկոպոս և եղբարքս խոստացան կատարել զյիշա-
 „ տակս մեր՝ յետ ելից մեր թ քառասունք , զամենայն
 „ 'ի կարգին . և սուրբ կաթուղիկէն ընդ խորանաւ .
 „ յամենայն ամի պատարագել զԲրիստոս 'ի տօնի
 „ Տեառն ընդ առաջին , և այլն :

Երեսուցի գաւթին 'ի գլուխ դրանն :

'Ի ԹՈՒՒՆ . 25

„ 'Ի կամս Բստուծոյ հզօրին , այս իմ հրաման և
 „ արձան սահմանի Շահանշահի , մանաւանդ որ թայ-
 „ խուցեսի , որդւոյ Օաքարիայի ամիր սպարսաւարի
 „ Հայոց մեծաց և Սրաց . զոր զբեցի իմ շինած ժա-
 „ մատունն : Տուի զգեղն Շալուաշէն 'ի սուրբ Վարա-
 „ պետս յիշատակ հոգւոյ իմոյ , և Խոշաքին , և յա-
 „ ընշատութիւն որդւոց մերոց : Եւ կրկին հաստատե-
 „ ցի զիմ հօրն հրամանքն , զիրն որ դրած են , և այլն :
 „ Աւրանօր բաց 'ի բազում արձանագրութեանց այնց
 „ ժամանակաց փորագրեալ կան և այլևայլ յիշատակա-
 „ րանք բարերարաց առանց թուականի . որպէս բերէ
 „ Օաքարիա պատմիչ . որ և կարգէ զանուանս առաջ-
 „ նորդաց ուխտիս սկսեալ 'ի լուսաւորչէ մինչև ց Սարգիս
 „ վարդապետ յիւրում ժամանակի թուով 40 :

Սակաւ հեռի յարեւելեան կողմն է Պէշ Գիւսա . որ է
 հինգ եկեղեցի քարաշէն և մեծագործ շինեալ յանցս
 սեպագեալ լերին ամենեւին անառիկ : Վաթուղիկէն հա-
 սանէ մինչև ցծայր լերին . ուր գոյ անյայտ ճանապարհ
 ուն 'ի փախչիլ 'ի լեառն անեւանելի յամենայն կողմանց :
 Բստ էր մեծ վանքն շինեալ յաւերակաց լնոյ : Բստ
 այսմ երեւին ցարդ յայտոսիկ կողմանս անթիւ աւե-
 րակք մեծամեծ շինուածոց , յորոց վերայ երեւին ար-
 ձանագրութիւնք յիշատակարանաց , զորս վերծանեալ
 օրինակեցին վերոյ ասացեալ քահանայք : Եւ ահա
 դնեմք կարգաւ զայնս ըստ տառից և ըստ կետից :

114. Պատմեն նոյն քահանայք Տէր Խաչատուր և Տէր Յովհան, թէ 'ի թուին հայոց ռմփգ. մայիսի Ժէ. 27 ամօք յառաջ մտաք յԱնի քաղաք և շրջեալ տեսաք զեկեղեցի մի, որ յարտաքին կուսէ էր իբր մեծ կաթուղիկէ եդեալ 'ի վերայ երկց աստիճանաց 'ի գետնի, որոյ յիւրաքանչիւր խորանսն կաթուղիկէին էին արձանադրութիւնք զանազան կերպիւ. յորոց զմին օրինակեալ գնեմք աստ: Իսկ 'ի ներքին կուսէ երկոտասան լուսանցիւք և նոյնաթիւ խորանօք չքեղակերպ էր յօրինեալ:

* Յամա աստուածապատիւ և հոգեւոր տեառն Պետրոսի Հայոց կաթուղիկոսի, և 'ի թագաւորութեան Սմբատայ որդւոյ՝ Կազկայ Շահանշահի 'ի ՆՁԵ թուա. կանիս (1036), ես Ասլղարիպ մարզպան որդի Վրիշ գորայ իշխանի և թուոն Ասլղամիւրի եղբայր Սահրամայ և Սասկայ շինեցի զսուրբ Փրկչիս 'ի մայրաքաղաքիս յԱնի, շատ ջանիւ և մեծածախ գանձիւ, և զնեցի 'ի հալալ ընկից իմոց կուղպականի Գ. և ձի. թահանք և այգի և հողեար և ետու սուրբ Փրկչիս. և զարդարեցի ոսկով և արծաթով և ակամբք պատուականօք. և ետու աւետարան և տօնական, և նորոգեցի հին և նոր կտակարանօք ॥:

115. Կարձեալ սակաւ ինչ հեռի 'ի թագաւորական պալատէն կառուցեալ կայ մեծ կաթուղիկէ եկեղեցի. որոյ յիշատակարան շինութեան 'ի հարաւային կողմն է, յոյժ բարձր. 'ի տեղիս տեղիս գոն յունական դրուածք, զոր չեղև հնար վերծանել 'ի բռնութենէ հողմոյն. սակայն յարեմտեան ահեակ կողմն դրան զրեալ կայ այս արձանադիր անթուական:

* Կամօք ողորմութեամբ բարերարին Աստուծոյ՝ ես Մուսն Սագիստրոս մեծարեալ 'ի մեծափառ թագաւորութեանցն 'ի գեղ զարդու, և 'ի տիս մանկութեան իմոյ եկի յարեւելս 'ի գեղեցկաշէն բերդս յԱնի, բարձրացուցի բովանդակ զպարիսպ սորին կարկառաւ. կոյտ արձանօք և հաստահեղոյս ամբութիւն և 'ի յիմոց մեծածախ գանձուց ածի ջանիւ ջուր յորդաբուխ

,, 'ի մէջ ամրոցիս յուրախուծիւն և 'ի զովայուսն ծա-
 ,, րաւեաց՝ բերի ոսկի մատանեաւ գիր ազատութեան
 ,, զիքնակալ ծիրանածին թագուհւոյն վասն պախտից
 ,, տանց քաղաքիս և թաստակին զոր տան ամ յամէ-
 ,, չափ ութից լտերց . այլ և 'ի խնդրոյ իշխանաւորացս
 ,, խափանեցի և զգիւտ երկուց լտերց զոր տայր Ս՝ու-
 ,, թայիբն զայս ամէն ॥ :

116. Արմարչէն եկեղեցւոյն, որ դեռ
 կայ 'ի Շիրակ գաւառի 'ի ձորամիջի առ ափն կարուց
 դետոյ գրեալ արտաքուստ 'ի հարաւային կուսէ 'ի վեր-
 քան զգրանդ եկեղեցւոյն այսպէս .

* Շնորհիւն Աստուծոյ ես Սահրամ իշխանաց իշ-
 ,, խան և անթիպատրիկ որդի Վրիգորի իշխանի հայոց
 ,, մեծաց 'ի ցեղէն պալհաւունի և 'ի զարմից սրբոյն
 ,, Վրիգորի հայոց լուսաւորչի . որ յաղագս 'ի Վրիս-
 ,, տոս յուսոյն հիմնադրեցի զսուրբ և զտիեզերական
 ,, ուխտս մարմարաշէն . սկսեալ 'ի Նիկ թուականին
 ,, հայոց (988) յաւուրս Սմբատայ որդւոյ շնորհ ի հայոց
 ,, թագաւորի մինչև 'ի ժամանակս Յովանիսի որդւոյ
 ,, Վահկայ հայոց Շահանշահի առն իմաստնոյ շինողի
 ,, և խաղաղարարի . և 'ի թուականս հայոց ՆճԸ . և կա-
 ,, տարեցաք մեծ ջանիւ և բազում ծախիւք ես և մայր
 ,, իմ Շուշիկ հայոց տիկնաց տիկին . և եղբարք իմ Սա-
 ,, սակ իշխանաց իշխան, որ նահատակեցաւ 'ի թուր-
 ,, քաց պատերազմի և Վախարիպ հայոց մարզպան և
 ,, մանուկն համզէ . որք էաք ամենայն տամբ և տոհմիւ
 ,, հաւատարիմք տերանց մերոց . և նահատակեալ 'ի վե-
 ,, րայ տանս հայոց աշխատութեամբ և արեամբ մերով
 ,, և որդւոց մերոց և գանձուց առատութեամբ և ա-
 ,, մենայն հնարիւք խնդրեաք զխաղաղութիւն աշխար-
 ,, հիս և զհաստատութիւնն եկեղեցեաց . շինեցաք և
 ,, այլ բազում եկեղեցիս և վանորայս . բայց զտեղի
 ,, հանգստեանս մերոյ առաւել պատուով մեծացուցաք
 ,, և լիացուցաք ամենայն գոյիւք լերամբք և դաշտիւք .
 ,, աւանդեցաք 'ի սա գեօղս և ագարակս գանձադինս ,
 ,, զՎագարանի գեղ և զագարակն իւր . զՎողիոն և
 ,, զՎորտանկն, զԱրագէճ և ըզ Օ աղատայ, Օ ասմա-
 ,, նէն և զՕ եզնկայն, 'ի Յօշականի այդիք և երէք ջա-
 ,, ղաց՝ և երկու ջաղաց 'ի Վողսի, աշտարակի այգի՝ 'ի
 ,, Վարբոյ դաշտի այգի, 'ի Սերկեւ լի այգի, 'ի Ս ժան այ-

„ զի, 'ի Սրտենի այգիք, 'ի յԼնի տներ և կղպականի. և
 „ զարդարեցի զսա ամենայն կազմութեամբ 'ի յիշա-
 „ տակ յաւիտենից մեզ և որդւոց մերոց, և կարգեցաք
 „ 'ի ձեռն սուրբ Հայր Երեմիայ և որ զլինի յաջորդեցաւ
 „ Սոսթենէս նորին որդիացեալ. և փոխարէն Հատու-
 „ ցումն ընկալեալ մեր 'ի ժառանգաւորաց սուրբ ուխ-
 „ տիս տարին զքառասունք անխափան մինչև 'ի դա-
 „ լուստն Վրիստոսի: Ըրդ թէ որ 'ի մերոց կամ յօտա-
 „ րաց աւագ որ զմեր տուրս պահասեցնէ. կամ Հայր
 „ որ զմեր ժամս խափանէ, ինքն որոշեալ լիցի 'ի Վրիս-
 „ տոսէ և դատող նորա սատանայ լիցի և մի տեսցէ նա
 „ զփառս Եստուծոյ. իսկ որք Հաստատուն պահեն զա-
 „ւանդս մեր օրհնեալ եղիցին || :

117. Իսկ 'ի վերայ Հարաւակողմեան որմոյ այսր և
 կեղեցւոյ դոյ նոյնպէս անթուական արձանագիրս այս.
 * Ե նորհիւն Եստուծոյ ես Սարիամ Բրիսազաց և
 „ Հայոց Թագուհի դուստր մեծին Սենեքերիմայ՝ Թոռն
 „ Վակկայ Հայոց արքայի, որ ետու զտուրս 'ի սուրբ և
 „ 'ի տիեզերական ուխտս մարմարաշէն, առաջնորդու-
 „ թեամբ Հօր Սոսթենէսի, վասն Վակկայ իմ պապոյն
 „ մեղաց Թողութեան և կատային իմ հանկանն: Եւ
 „ Հատուցում բարի ընկալայ 'ի սրբոցս. զսեանն եկե-
 „ղեցին զսուրբ Վեստրոսի Վրիստոս պատարագաւ զտա-
 „րին ողջոյն Վատային իմ հանգանն՝ մինչև 'ի դալուստն
 „ Վրիստոսի: Ըրդ՝ եթէ որ 'ի մեծամեծաց և 'ի փո-
 „քունց 'ի Հայոց կամ 'ի Սրաց որ այս գրոյս հակա-
 „ռակս և զիմ գեօղն զՏարուս 'ի յայս ուխտէս հա-
 „նէ՝ ինքն ելցէ 'ի կենացն Եստուծոյ և պարտական լի
 „ցի արեանն Վրիստոսի, և մի տեսցէ զփառս Եստու-
 „ծոյ: Իսկ որ Հաստատուն պահեն զաւանդս մեր օրհ-
 „նեալ եղիցին || :

118. Ըրձանագիր վերանորոգութեան նոյն մարմա-
 րաշէն մեծաշուք եկեղեցւոյն, յարտաքին կուսէ 'ի հիւ-
 սիսային որմն:

* Ի ժամանակս բարեպաշտից և աստուածասիրաց
 „ պարոնաց մերոց Ըթապակ Լւանէի և Սահագատոր
 „ Բախուցէիս շահանշահի՝ հրամանաւ սոցին վերստին
 „ նորոգումն եղև հրաշափառ տաճարի Եստուծոյ մօրս
 „ Լուսոյ սրբոյ կաթուղիկէիս մարմարաշինայ՝ 'ի ձեռն
 „ որդւոց Եղուղամբի Սագիստրոսի՝ տր' Վրիգորայ ար-

„ Հի եպիսկոպոսի և հարազատի իմոյ խարբին թողանց
 „ Ահա հրամայ իշխանաց իշխանին զարմից և շառաւիղաց
 „ սրբոյն Վրիգորի շինողի 'ի հիմանց մեծաւ տենչմամբ
 „ և յուսով զսա վասն բազմագումար քահանայից , և
 „ պարգևեալ արդիւնս յուրմս գեօղորայս յայգեստանս
 „ կողպականի և ջաղացանի՝ որ և ցուցանէ իւր ար-
 „ ձանագիրն միւրստմիովէ՝ և փարթամացուցեալ ամե-
 „ նայն գոյիւք առ 'ի ընդ և առաւելուլ զպէտս կա-
 „ ղեօրս զիւրեանց և զեկաց , և ունէր ժամանակ իբ-
 „ ը և ոչ սակաւս՝ զի աւերեալ էր յանօրինաց՝ և ըզ-
 „ վանքս գեղ արարեալ և զկաթուղիկէս բերդանման
 „ ամրացուցեալ , և կայր 'ի խաւարի և 'ի սգաւորու-
 „ թեան , զրկեալ ամենայն գոյից մինչև յաւուրս յայ-
 „ սոսիկ : Իսկ 'ի Ոհր թուականիս հայոց՝ (1225)
 „ քաջ և արի զօրականն Քրիստոսի սիրելի եղբայրն իմ
 „ խարիփն իմով կամակցութեամբ խորհուրդ բարի 'ի
 „ միտ արկեալ ազատել զսա 'ի տրտմութենէ և 'ի զա-
 „ զիր մթնազգածութենէ հասուցանել նախկին փա-
 „ ռաւորութեանն՝ հանեալ արտաքս զշինականսն և ե-
 „ ղ և բնակարան սրբոյ քահանայից և կրօնաւորաց հա-
 „ ճոյացելոց Մսուծոյ : Օ արդարեցաք զսա սպասիւք
 „ պայծառազգեստիւք՝ և սրբութեամբ ոսկեղէն և ար-
 „ ծաթեղէն և հին և նոր կտակարանօք եկեղեցակա-
 „ նօք . և ընծայեցաք 'ի սմայ նուէր զմեր հայրենի գեղն
 „ զՂաւաթայ , Իսկ և որ 'ի վանիցս հաղիս վերայ շինեցաք
 „ և անուանի Տիրաշէն , և 'ի յայսիոյս գետոյն ջաղա-
 „ ցանի՝ որ կան 'ի կարմնջէն 'ի վայր և 'ի վեր , զխոտ
 „ զհող և զօր ինչ 'ի սկզբանէն ունէին , և 'ի քաղաքիս
 „ զմեր պապենի հայրենիք եկեղեցին զսուրբ Ստեփան-
 „ նոս բոլոր ամենայն ժողովրդեամբն , և երկու այգի
 „ 'ի Սարմետի որ նախնեացն մերոյ 'ի մեղ էր հասեալ ,
 „ և միաւորեցաք զվերի վանքն մեծ վանիցս իւր ամե-
 „ նաստացուածովք և լիցի հրամանաւ միոյ առաջնոր-
 „ դի . մինչ այս առ այսչափ կատարեցաւ առ ժամայն գե-
 „ ղեցիկ եղբայրն իմ խարիփ Սահիստրոսն գովեալն
 „ ամենայն լեզուաց մարտիրոսացաւ 'ի պատերազմի ան-
 „ օրինաց և մի միայն մնացի ես Վրիգոր եղիկելի՝ և
 „ զրկեալ 'ի նմանէ զմարմին նորա բերեալ թաղեցաք
 „ առ դրան սրբոյ կաթուղիկէիս մերձ առ նշխարհս
 „ հաւոյն մերոյ Ահա հրամայ իշխանի և փոխարէն հատու-

„ ցին սպասաւորք սորա ընդ մերոց արդեանցս զոր ա-
 „ բարաք զկաթուղիկէիս զաւագ խորանին պատարազն
 „ յանուն նահատակին Վրիստոսի Սարիփին կատա-
 „ բել ամենայն աւուր 'ի սկզբանէ տարոյն մինչև ցկատա-
 „ բումն տարոյն՝ յայսմհետէ մինչև 'ի ծագումն որդւոյն
 „ (Նստուծոյ . որ որ խափանէ կամ շորդել ջանայ յըն-
 „ չից եկեղեցւոյս՝ որոշեսցի 'ի փառացն Նստուծոյ և
 „ զրկեսցի 'ի մշտնջենական կենացն , կատարիչք գրե-
 „ լոցս յօրհնեսցին յՆստուծոյ և 'ի սրբոց նորա յոգի
 „ և 'ի մարմին . ամէն ॥ :

119. Համառօտ արձանագիր Հաղբատու սուրբ
 Վշան եկեղեցւոյն, որ փորագրեալ է 'ի հիւսիսային որմն
 մերձ 'ի տանիս :

* 'Ի Թուին Հայոց ՆԽ (991) : Սմբատ և Գուրգէն
 „ Հայոց թագաւորք կանգնեն զՀաղբատու սուրբ Վշան
 „ եկեղեցին ॥ :

Նոյնպէս 'ի ձախակողմն մեծակառոյց դաւթի նոյն
 եկեղեցւոյն Հաղբատու կանգնեալ կայ խաւքար . և 'ի
 վերայ փորագրեալ այսպիսի արձանագիր .

* ՆԾԳ. (Թուի (1004) 'ի Հայրու թեան Սիմեոնին ես
 „ լ'տոմ վերակացու եկեղեցւոյս կանգնեցի զսուրբ
 „ խաչս . ինձ աղօթս արարէք ॥ :

'Ի մէջ արեւելեան դաւթին գոյ գերեզմանադիր
 այսպէս .

* Լս Հոնաւար որդի Սկանն իշխանաց իշխանի՝ ան
 „ Ժամանակ ելի 'ի կենաց և սուգ մեծ թողի ծնողաց
 „ իմոց . արդ որք կարդայք զիս յաղօթս յիշեսցիք .
 „ Թուին ՆՀԲ ॥ . (1023) :

120. Նոյն Հաղբատու սուրբ Վշանի արեւմտեան մե-
 ծակառոյց դաւթին շինութեան արձանագիրն գրեալ
 կայ արտաքուստ 'ի վերայ հիւսիսային որմոյ :

* 'Ի Թուականիս Հայոց ՈԼԴ (1185) ԺԷ ես Սարիամ
 „ գուստր Վորիկէի արքայի մեծ յուսով շինեցի զտունս
 „ աղօթից 'ի վերայ հանգստարանացս մեր հօր , քուեր
 „ իմոյ Ռուսուքանայ և Սարիամայ (Թամարայ և ինձ
 „ Սարիամու : Բռաջնորդութեան տեառն Բարսղի
 „ արհի եպիսկոպոսի . որ և աւարտեցաւ 'ի ձեռն նորա :
 „ Երդ՝ որք մտանէք ընդ դրունս սորա և երկրպագէք
 „ սրբոյ նշանիս՝ յիշեսցիք աղօթս զմեզ և զնախնի
 „ թագաւորս ազգօքս մեր որ հանդուցեալ են առ

„ գրունս սրբոյ կաթուղիկէիս 'ի Վրիստոս Յիսուս ॥ :
 * Կարձեալ անդ յորմն արեւելեան դաւթին փորա-
 գրեալ կայ * Վրիստոս որ ողորմի Սաշէի իւրում
 „ գալստեանն : Թուական ՈԾ ॥ (1201) :

121. * Նոյն Հաղբատու սուրբ նշանի եօթնասորան
 զանգակատան , որ յԲրեւելեան կողմն է եկեղեցւոյն ,
 արձանագիրն է այսպէս .

* 'Ի Թուին ՈՂԴ (1245) շինեցաւ գեղեցկազարդ
 „ տաճարս Բստուծոյ՝ զարթուցանող փառաբանչաց
 „ տեառն եօթն խորանաւ 'ի տէր Համազասպայ , որում
 „ ողորմեսցի Վրիստոս . և տացէ 'ի լուսեղէն յարկաց
 „ իւրոց ոգւոյ նորա . և Յօհաննիսի քուեր որդւոյ իւ-
 „ ըոյ և այլ աշխատողացն . զի բազում ջանիւ շինեաց
 „ զսա 'ի յետին ժամանակս թաթարաց ॥ :

122. * 'Ի Հիւսիսային կողմն նոյն Հաղբատու սուրբ
 նշանին կայ մեծ եկեղեցի հոյակապ Համազասպ ա-
 նուամբ . 'ի վերայ արեւմտեան վերին սեմոյ գրեալ կայ
 այսպէս .

* 'Ի Թուին Հայոց 22 (1257) 'ի տէրութեան մեծին
 „ Շահնշահի և Օաքարիային , շինեցաւ մեծափառ
 „ տունս Բստուծոյ՝ 'ի տէր Համազասպայ . որում ու-
 „ ղորմեսցի Վրիստոս բարի հոգւոյ նորա ॥ :

Բւ երի հիւսիսային դրան նոյն սուրբ նշանին գոյ
 խաչքար փորագրեալ 'ի վերայ պատկեր խաչելութեան .
 և 'ի միւս կողմն գրեալ կայ այսպէս .

* Թուին չիբ (1273) . յիշխանութեան և տէրու-
 „ Թեան սուրբ ուխտիս Բթապակ մեր սպասալար պա-
 „ րոն Սադունին ես տէր Յովանէս կանգնեցի զխաչս ա-
 „ մենափրկիչ օգնական պարոն Սադունին և յիշատակ
 „ հոգւոյ իմոյ ॥ :

Իսկ յարեւմտեան կողմն Հաղբատու հասարակաց գե-
 րեզմանատան կանգնեալ կայ խաչքար 'ի վերայ եր-
 կուց աստիճանաց , որ ունի զայսպիսի արձանագիր .

* Շնորհիւն Բստուծոյ ես Յակօբ և մարգարէս .
 „ յառաջնորդութեան տեառն Համազասպայ , կանգ-
 „ նեցաք զսուրբ Սարգիսս բարեխօս մեզ և Սիսիթար
 „ վարդապետին քոբայրեցւոյ՝ և հօր Սարսղի՝ և ննջե-
 „ ցելոց մերոց . որք երկրպագէք քրիստոսընկալ սուրբ
 „ նշանիս զմեզ յաղօթս յիշեսջիք 'ի տէր . յիշօղբդ
 „ օրհնիք 'ի տեառնէ . 'ի Թուի՝ 2Գ ॥ (1255) :

123. 'Ի հիւսիսակողմեան դաւթին յարևելեան որմն
գրեալ կայ այս արձանագիր .

* 'Ի թուիս՝ չիթ (1280), յիշխանութեան տեղոյս
„ Սադունին . ես Պաժաժ որդի ի Խալարտի և ամուսին
„ իմ Վուգայ յաղգէ մամիկոնենց, միաբանեցաք սուրբ
„ նշանիս հաղբատայ, և զսուրբ Վրիգոր լուսաւորչին
„ որ վկայիւք ստոյգ նորա ճկոյթն առ մեզ էր նախ
„ նեօք . զայն 'ի խնդրոյ եպիսկոպոսիս և միաբանացս
„ ընծայեցաք 'ի սուրբ կաթողիկէս՝ և այլ արդիւնս :
„ Տէր Յովհաննէս և միաբանքս սահմանեցին տօն սուրբ
„ Վրիգորի ծակամտի շաբաթ օրն, և զշարաթն և ըզ
„ կիւրակէն զամէն եկեղեցիս պատարագն մեզ առնեն :
„ և ետուն մեզ տուն և այգի զինչ ել միաբանի : կա
„ տարիչքն օրհնին յԼստուծոյ ॥ :

124. 'Ի հիւսիսակողմն նորին կայ փոքր եկեղեցի .
որոյ յիշատակարանն է անթուական այսպէս .

* Կամուսն աստուծոյ շինեցաւ սուրբ եկեղեցիս ար
„ դեամբք Խաթունին, որ էր դուստր հասանայ յաղ
„ գէ դեսովեանց՝ որ բերաւ 'ի Խաչենոյ, յամուսնու
„ թն՝ Օ աքարիա, որ տէր Վաղայ և Տաւրո՝ Վարդմա
„ նայ և՝ Տէրունականին և այլոց դաւառաց . ընդ ու
„ բում եկեալ եղբարք իւր Սենքերիմ և Սեադա՝ և
„ փոխեալ 'ի Քրիստոս եղան առ դրան կաթողիկէիս .
„ իսկ Խաթունն վասն յիշատակի նոցա և իւր՝ շինեաց
„ զսա, և ետ 'ի սա զսուրբ նշանն ոսկի, որ ունի մա
„ սունս և զաւետարանն մեծածախ և սկիբ արծաթիբ,
„ և այգի մի 'ի Խաթունաշինի : Եւ ես տէր Յովհաննէս
„ և միաբանքս հաղբատայ տուաք սոցա քառասունք մի
„ պատարագ 'ի տարոջն, ու խափանէ դատէ զնա Լս
„ տուած և կատարիչքդ օրհնեսցէ քրիստոս Լստուած
„ ամէն ॥ :

125. 'Ի ձորն հաղբատու յարևելեան կողմն միով
ժամաւ հեռի 'ի գետափն անկեալ կայ խաչքար մի, 'ի
մի կողմն գրեալ կայ այս արձանագիր .

* ԸԼԻԵ (Թուին (1086) . ես տէր Սարգիս առաջնորդ
„ սուրբ ուխտիս հաղբատայ՝ շինեցի զջաղացս և արաւ
„ ըի ազատաղաց, արկի և զայգիս՝ տնկեցի և զգրախոս
„ զանազան մրգաբերօք 'ի փառս սուրբ նշանին և 'ի
„ վայելումն տանս հաղբատայ : Լրդ եթէ ոք զսա 'ի
„ հաղբատայ հանէ կամ աւերման պատճառ լինի 'ի

„ մեծաց կամ 'ի փոքունց՝ կամ առաջնորդ որ սմա շի-
 „ նութեան չջանայ, այնպիսիքն որոշեալ լիցին յաս-
 „ տուծոյ՝ և ընդ որդւոյն կորստեան ելցէ 'ի խաւարն
 „ արտաքին և յորդն անքուն ॥ :

Իսկ 'ի միւս կողմն խաչին 'ի ստորեւ գրեալ էր այս բան :
 * ԸԼԸ (ԹՎԸԻՆ (1089). Ես տէր Սարգիս առաջնորդս
 „ Հաղթատայ կանգնեցի ըզնչանս տէրունական զէն հա-
 „ լատացելոց, և սլահապան թագաւորաց մերոց Կիւ-
 „ ըրիկէի Սմբատայ և Ղաւթի զարմի սոցա ॥ :

126. Բաջի զանգակատան նոյն սուրբ նշանին ե-
 „ րեւին գերեզմանք գրեալք և անգիր 'ի վերայ միոյն
 „ գրեալ կայ * Բճանս այս սեմական է սոփեստոսի սար-
 „ կաւագին ॥ : Չորս քայլ հեռի աստի դոյ գերեզման
 „ մի կարճ և անգիր. զորմէ ասեն թէ իցէ գերեզման
 „ Յովհաննու Պլուզ վարդապետի : Բ- երի սորա դոյ
 „ տապան. յորոյ վերայ գրեալ կայ այս արձանագիր .

* Տօր մերոյ հոգեւորի Ղաւթայ վարդապետի քոջայ-
 „ րեցւոյ է տապանս՝ յիշեա՛ 'ի տէր սուրբս ॥ :

Իսկ յարեւմտեան մեծակառոյց դաւթի անդ դոն
 „ հին գերեզմանք եպիսկոպոսաց, վարդապետաց, թա-
 „ գաւորաց, թագուհեաց և իշխանաց յորոց վերայ միայն
 „ անուանքն գրեալ կան անթուական այսպէս :

* Տէր Ղարիգորիս : - Տէր Ղարիգորիս եղբայրն : - Փի-
 „ լիպպոս եպիսկոպոս առնջեցի : - Օ աքարէի և Լաւ-
 „ նէի քուերորդի : Յօհաննէս եպիսկոպոսինն է այս ॥ :

Բստի 'ի վայր գրեալ կան անուանք աշխարհականաց
 „ այսպէս .

* Սարիամ դուստր Կիւրիկէի : - Թամար թագու-
 „ ճի : - Ուսուսգան : - Բաւրինայ : - Կիւրիկէ թա-
 „ գաւոր : - Բբաս թագաւոր : - Օ աքարէի և Լաւնէի
 „ քոյր Եգաէփն : - Ղարիգոր ամիրայ : - Բբաս թագա-
 „ւոր : - Կիւրիկէ թագաւոր : - Կաւթէլ : - Թայիկ : -
 „ Փուրթուխան : - Սասակ : - Սմբատ որդի Ուքանայ : -
 „ Համգէ : - Ղաւթի : - Բուրդ ամիրայ : - Խոսրու-
 „ վիկ : - Սմբատ : - Սւադայ : - Սենեքերիմ : - Խամէ-
 „ ռաս : - Հասան : - Բյս է հանգիստ Սթաթունին : -
 „ Եանայ : - Սանոյ : - Խուսթի : - Ուսուսգան ॥ :

Ուրանօր երեւին նաև այլ գերեզմանք կէս մի ան-
 „ գիր, և կէս մի եղծեալ գրով և շատք ծածկեալ կան
 „ ընդ շինուածովք :

127. Հեռի յԼ՛նոյ իբր 20 ժամաւ 'ի գիւղն ձայնեալ ()դռուի կայ եկեղեցի միջակ կաթուղիկէիւ , և մեծ մասն աւերակ . շուրջ զորով զրեալ կայ այսպէս .

* Եւս Հասան որդի Սահկանայ Վանթունոյ աւեժաբար
 ,, ըղձացեալ փափագմամբ յօրինել տեղի ապաւինի 'ի
 ,, հանդերձեալսն վասն յոգնահամբար և բազմամեղ
 ,, անձին իմոյ յօժարութեամբ սրտի իմոյ խորհեցայ
 ,, շինել զեկեղեցիս զայս նախօրինակ վերին Երուսա-
 ,, ղեմի ողորմութեամբն ॥ :

Երձանագիր նորոգութեան նոյն եկեղեցւոյ .

* Եւս Եշտ իշխանաց իշխան որդի Վեորդեայ առն
 ,, քաջի և պատերազմողի հաւատարիմ եղեալ տանս
 ,, հայոց առի բարձ և պատիւ Եշտոյ Շ ահնշահ և
 ,, յորդոց իւրոց Սմբատայ և Վահկայ և յամենայն
 ,, թագաւորաց . տեսի զմայր քաղաքիս և տաճարիս
 ,, Ետուծոյ զապականումն և նորոգեցի ՆԾ ամի պար-
 ,, թեի . և 'ի գալ միւս ամի եհաս ինձ հրաւեր վերին
 ,, արքունին զմեզս ինձ խաչ ॥ (1001) :

128. 'Ի Յարգիկ գիւղն Շ իրակ գաւառի կառուցեալ կայ եկեղեցի մի հրաշակերտ յոյժ , որ ունի զայս արձանագիր 'ի վերայ հիւսիսային որմոյ արտաքուստ .

* Շ նորհիւ և ողորմութեմ մարդասիրին Ետուծոյ
 ,, ես Օջաբաբէ Սանդատոր Թախուցէս ամիր սպասաւ
 ,, լար հայոց և Սրաց , որդի մեծի Սարգսի՝ գանձագին
 ,, արարի չճշակաւոր սուրբ ուխտս հառիճայի իւր
 ,, բնական հայրենատիրացն յաղագս կենդանութեան
 ,, տեառն իմոյ բարեպաշտ Թամար թագուհւոյ , և
 ,, փրկութեան ինձ և հարազատ եղբօր իմոյ Եւանէի՝
 ,, և զաւակաց մերոց Շ ահնշահ և Եւաղին և ծնողաց
 ,, մերոց . շինեցի 'ի սմա ամրոց և զկաթուղիկէս բաւ
 ,, զուժ ծախիւք՝ և զարգարեցի ամենայն սպասիւք և
 ,, սրբութեամբ . և զիմ գեղն որ իւր մերձ 'ի սուրբ
 ,, ուխտս՝ զՍոկորիոն , ընծայեցի սուրբ Ետուածածնիս
 ,, բոլոր ամենայն հաղահատով սարովն և ջրովն , զոր
 ,, բնական լեալ էր . և ետու ջաղաց մի՝ Վեթիկ՝ որ՝ Վիաւ
 ,, զաց կոչի ; ջաղաց մի յԼ՛նի Վիւ ձորին , և պարտեղ մի
 ,, Եւաղիւց ձորին . յայգի մի յԵրեւան , և յայգի մի
 ,, Բալին . և զառաջին սահմանքն որ բուն լիալ էր հաս
 ,, տատեցի . 'ի սահմանախաչէ 'ի հառիճոյ գէտն կոռ-
 ,, մարդով գրբիրովն . ցամաք ձորովն՝ ճենարին հարովն՝

„ գումցից ձորովն՝ արեան աղբերովն՝ հին Հառիճայով,
 „ և եղի սահման զայս՝ որ յաւագ խորանն պատարա-
 „ գել զՎրիստոս յիմ անուն հանապազ : Լ՛րդ՝ որք
 „ հաստատուն պահեն զյիշատակս մեր օրհնին յԼ՛ս-
 „ տուծոյ և ամենայն սրբոց . իսկ որ հակառակին և
 „ հանել ջանան փոքր ինչ կամ մեծ՝ զանէծս Կայենի և
 „ զՅուդայի ժառանգեսցեն , և կրկին նշովեսցին յԼ՛ս-
 „ տուծոյ . թէ որ բռնութեամբ և ուժով տանի՝ յԺը
 „ հայրապետացն և ամենայն սրբոց եղիցի նշովեալ :
 „ Գրեցաւ կրտակս հաստատ ՚ի թուիս Ո՞ժ ॥ (1201) :

129. Ի Լ՛ուռի ՚ի վերայ Ս՝ արդաբլրոյ գոյ հին ամրոց
 պարսպաւոր , յորում գոն երկու եկեղեցիք միջակ և
 փոքր . ՚ի վերայ միջակ եկեղեցւոյն գրեալ կայ այս ար-
 ձանագիր :

* Ի ՆՂԹ թուականութեանս Հայոց (1050) . Ես Կո
 „ ըիկէ թագաւորս շինեցի զայս տունս վասն մեղաց թո-
 „ ղութեան և արեւշատութեան իմոյ՝ ենդ ձեռամբ Լ՛-
 „ շոտ մարզպանին ॥ : ուր շարունակէր յունական գիր
 ըստ չափու միոյ անուան : Լ՛սեն նոյն քահանայք թէ ՚ի
 գեօղն () ձուն ուստի էր հայրապետն մեր Յօհան օձնե-
 ցին , տեսաք շէնք մի աւերակ՝ զորոյ աւերքն խելա-
 մուտ առնէր թէ էր ինչ . սրոնեալ շուրջ զնովաւ գտաք
 խաչքար մի անկեալ ՚ի գետնի , շրջեցուցեալ զայն ե-
 րեւցաւ գիր արձանագրութեան այսպէս .

* Յանուն Լ՛ստուծոյ Ես Գաբրիէլաբ մէրաէքս բե-
 „ ըի զմիւս (այսինքն ջրանցս) շինեցի զհոգեւորնս ,
 „ կանգնեցի զիաջս . վասն երկար կենդանութեան ա-
 „ միր Սպասաւարին Շահնշահի , և յիշատակ որդւոյ
 „ իմոյ Կանանչին : Որք երկրպագէք յիշեցէք ՚ի Վրիս-
 „ տոս : թուական Ո՛հէ ॥ (1228) :

Ի գաւառն Լ՛պարան ՚ի գլուխ Վասախ գետոյ գոյ
 եկեղեցի . ՚ի վերայ աջակողմեան սեան գրեալ կայ այս
 արձանագիր անթուական .

* Վրիստոս Լ՛ստուած՝ յիշեալ զՎրիգոր դնթունեաց
 „ տէր ॥ :

Լ՛հա այս ամենայն վերոյգրեալ յիշատակարանք , որ
 ՚ի սահմանս Շիրակ գաւառի առաւել յանդին , ցուցա-
 նեն , թէ զմեծագործ սիրտ Լ՛նեցւոց , և թէ՛ զսքանչե-
 լի շինութիւն Լ՛նւոյ , որ այնչափ մեծագործութեամբ
 պանծացեալ էր . հուսկ յետոյ մարդկային անմիաբա-

նուլթեամբ յայս եղկելի վիճակ եհաս : Սինչ զի այն ազնիւ շինուածք եղեն բնակարան գազանաց և պատըս պարան աւաղակաց : Իսկ բնակիչքն տարաշխարհիք եղեալ յօտար աշխարհս շինեն զբնակութիւն և բնակին . որպէս ունիմք այսուհետև պատմել և ստորագրել 'ի կարգիս :

ՅՐՈՒՄՆ ԱՆԵՑԻՈՑ

130. Օկնի մասնուլթեան Լնւոյ և Պադկայ արքային՝ սկսան Լնեցիք հեռանալ 'ի Հայաստանէ և ցրուիլ 'ի հեռաւոր աշխարհս , զի մի տեսցեն զկործանումն գեղեցիկ քաղաքաց իւրեանց : Լպա յամի տեառն 1060 , երբ Լնի անցեալ էր 'ի ձեռս օտարաց՝ բազմուլթիւն Լնեցւոց և շրջաբնակ աղգայնոց միաբանեալ ելին 'ի Հայաստանէ , և սկսան ուղևորիլ դէպ 'ի Լեհաստան և 'ի Սոլտավիա : Լպա յամի տեառն 1064 , իբրև առին Պարսիկք և կողոպտեցին զԼնի (78) . մեծ մասն բնակչաց ելեալ անտի հետևեցան զկնի նախնւթաց չուելոց դէպ 'ի Սոլտավիա , և անտի 'ի Լեհաստան : Իսկ 'ի ժամանակի վեցերորդ առման յամի տեառն 1239 . գլխաւորք մնացորդաց գնացին դէպ 'ի Թաթարստան , և բնակեցան 'ի կողմն Լժաերխանու յԼխսարայ (106) . ոմանք ցրուեցան յայլեայլ տեղիս 'ի Սիս , Շուղայ , և 'ի Սան :

131. Լնեցիք , որք չօքան յԼխսարայ՝ բազում վիշտս կրեցին 'ի Թաթարաց , որք անդադար նեղէին և հաւածէին զնոսա : Ուստի լուեալ նոցա , Թէ Շենուլացիք տիրեն 'ի Կաֆայ՝ դեսպան առաքեցին առ իշխան քաղաքին , և առեալ հրաման դիմեցին 'ի Խրիմ , և բնակեցան 'ի Կաֆայ . որպէս պատմէ հին յիշատակարան Յայսմաւուրաց այսպէս .

* Որք Լխսարայ եկին , հրաման առեալ 'ի Թաթար , խանէն բնակեցան անդ , ոչ բազում ժամանակս , որ էր զայս չիւր Թուին (1299) . վասն զի մինչ նեղեալ էղեն 'ի Թաթարացն , դեսպան յղեն 'ի Ղուիմ առ իշխանն Վինիւիզաց , որ բնակէր 'ի մեջ ֆռանի հիսաւ , ըին Ֆեօդօսիու . ուխտ զնեն ընդ իշխանին Ֆեօդօս , սիու , ելեալ յԼխսարայէ իշխանք և ազնիւք և հա-

„ սարակ ժողովուրդը՝ վառեալք զինու պատերազմե-
 „ լով ընդ թաթարացն ճեխքեալ գան 'ի Պալմա և
 „ բնակին 'ի Ֆէօդօսիայ ॥ , և այլն . Տէս 'ի Նիքիթէ
 „ (502) :

132 . Լալա 'ի վերջին կործանման Լ'նեոյ մի մասն
 բնակչաց չոքաւ 'ի Սասսուրական աշխարհ, անտի 'ի
 Պարսկաստան , և անտի յԼժտէրխան . և մի մասն
 դէպ 'ի Լյաղտիս , 'ի Համէն , և 'ի Տրապիզոն . ուր Յոյն
 թագաւորն Լիւր Լէքսիոս ետ նոցա բնակութիւն և
 տեղի եկեղեցեաց և վանաց : Տէս 'ի Պոնտոս 127 .
 144 :

Ուրանօր փախուցեալ կային յառաջագոյն և բազ-
 մութիւնք Հայոց , որոց բազմացեալ ունէին Լպիսկո-
 պոս : Յամի տեառն 1342 . Ստեփաննոս Եպիսկոպոս
 Տրապիզոնի չոքաւ 'ի ժողովն Սոյ : Իսկ որք մնացին
 'ի Համէն կէս մի աղքատութեամբ տուայտեալ ան-
 ցին 'ի Տրապիզոն առ առաջին Լ'նեցիս եղեալս անդ .
 և սփռեցան 'ի գիւղօրէս . կէս մի չոքան 'ի Սիւրմէնէ
 և 'ի Խուրշուլի , և մնացեալքն դարձան յայլաղգու-
 թիւն : Տեսաք զանազան շինուածս Լ'նեցւոց յերկիրն
 Պոնտոսի երբ Սիւրաբական իշխանութեամբ , և Լա-
 քելական պաշտօնիւ յայց ելեալ շրջեցաք յայնոսիկ
 կողմանս յամի 1817 . ըստ բարձր հրամանաց սրբազան
 ժողովոյն :

133 . Լորդ մեծ մասն Լ'նեցւոց հաւաքեցաւ 'ի Լ-
 Հաստան . զի անդադար յամենայն կողմանց անցանէին
 ընդ ծով 'ի Սիւրապիա և 'ի Վառնա , և անտի 'ի Լա-
 լիցիա , 'ի Բօտօլքի և յայլ Լահանդս Լ-Հաց : Իբր
 զի ոչ միայն երկիրն է խաղաղ և ըստ իրաց բարեբեր
 նման Հայաստանու . այլ և բարք բնակչացն չէ օտար 'ի
 բարուց նոցա . զորս գտաք օտարասէրս , առատասիրտս ,
 և բարեբարոյս :

134 . Յամի տեառն 1060 . Վեմետրիոս դուքս Կար-
 միր Ուոսսիոյ ինքնադուլս տիրէր 'ի Կալիցիա . որդի
 սորա Թէոդօր իբրև լուաւ զքաջութիւն Հայոց ընդ-
 դէմ Յունաց և Պարսից , կամեցաւ ունել զնոսա ին-
 քեան նիդակակից , և տալ բերել զնոսա յերկիր իւր ,
 և օգնութեամբ նոցա պատերազմիլ ընդ թագաւորին
 Լ-Հաց : Ուստի 'ի 1062 . առաքեաց առ նոսա հրովար-
 տակ և հրաւիրեաց զնոսա երթալ ընդ նմա 'ի պատե-

րազմ խոստանալով նոցա բազում ազատութիւնս :
 Եւ քան հրովարտակին թարգմանեալ 'ի նմին ժամա-
 նակի 'ի ուսուէ 'ի հայ :

* Եւ մեծի դքսի (Թէոդորի որդւոյ) Վեմետրեայ առ-
 ,, նաշոխաչեան հայս . որք աստ կամին գալ : Եկեսցեն
 ,, յօգնութիւն ինձ : Եւ ես տաց ձեզ ազատութիւն
 ,, ընդ ամս երիս : Եւ յորժամ լինիջիք առիս , ուր և
 ,, հաճեսցի որ երթիցէ ազատօրէն : Յամի 1062 ॥ :

135. Օ այս հրովարտակ հաստատեաց Դ . Ս լատիա-
 լաւոս արքայն Լ էհաց ընդարձակ հրովարտակաւ իւ-
 րով . զոր ետ Եւլովցի հայոց յամի տեառն 1641 :
 Յորմէ յայտ է թէ հայք անցին 'ի Լ հաստան նախ
 յամի տեառն 1062 յորդորմամբ դքսին Վեմետրեայ
 և բնակեցան 'ի Վիով . զի անդ էր յայնժամ աթոռ
 դքսին . ուրանօր դոյ և քարաշէն եկեղեցի հայոց , այլ
 չիք անդ հայ :

Եւ այնուհետև որչափ առաւել թշուառացաւ
 հայաստան և Շիրակ դաւառ , այնչափ առաւել դի-
 մեցին հայք 'ի Լ հաստան . որք էին 40 հազար տունք
 ըստ Ջահկեցւոյն : Ուր աւանդութեամբ պատմեցին
 մեզ , թէ Ենեցիք այնչափ զօրացան 'ի Լ հաստան ,
 մինչև Լ էհցիք երկուցեալ 'ի նոցանէ կորուսին զբա-
 ղումս խաբէութեամբ 'ի պատերազմի անդ , զի մի
 բռնացեալ տիրեսցեն քաղաքաց նոցա :

136. Եւ դ' նախաժաման Ենեցիք չորան 'ի պատե-
 րազմ ընդ Վեմետր դքսին . և մեծաւ քաջութեամբ
 կատարեալ զպատերազմն պատուեցան 'ի նմանէ . և
 ոչ իսկ այնուհետև դարձան 'ի հայաստան . այլ բա-
 ղումք մնացին 'ի զինուորութեան . և քաջութեամբ
 իւրեանց եղեն ազնուական , և ստացան զմեծամեծ
 կալուածս . զորս մինչև ցայժմ ժառանգեն յաջորդք
 իւրեանց . մանաւանդ 'ի մէջ Լ իդուանիոյ , որք այժմ
 Լ էհացեալ են , միայն պահեն զանուն տոհմի իւրեանց .
 զորօրինակ Վրիդորովիչ , Սալխասովսքի , Եուրիճանք ,
 և այլն : Եւ յամս ոմն Սալխասովսքի այնչափ փառաւո-
 րեցաւ , մինչև եղև երկրորդ՝ արքային Լ էհաց :

137. Իսկ մեծ մասն այսր ժողովրդեան անձնատուր
 եղեն վաճառականութեան , և ըստ յարմարութեան
 բնութեան իւրեանց 'ի յոլով քաղաքս ծաղկեցուցին
 զվաճառականութիւն , և յամենայն տեղիս եղեն պատ-

Ճառ մեծի շինութեան , որով և ճոխացան բազմապա-
տիկ պարգեւագրովք թագաւորաց , որպէս տեսաք :
ԲՆՈՒ ԼՍ ԲԱՆԵԼ զՕՐԱՅԵԱԼ զՐԱՆԵՅԻՆ զԵՈՐ ՎԱ-
ՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՍ ԷՏԱՅ . և այնչափ փարթամացան .
զի երբ ԴՂ լատիսլաւոս խնդրեաց փոխ հարիւր հա-
զար դահեկան 'ի Բեռնարդովիչ հայ վաճառականէ .
նա եհարց , թէ զի՞նչ տեսակ դրամոց խնդրես , ոսկի՞ ,
արծաթ , եթէ պղինձ : Թագաւորն առ 'ի փորձել զնա
ասաց յերկոց տեսակաց ևս : Եւ նա անդէն առաքեաց
յերկոց տեսակաց ևս : Բնդ որ զարմացեալ յոյժ ար-
քային այնուհետեւ 'ի մեծագոյն համարի ունէր զազգն
մեր . որ այնչափ շահաբեր էր տէրութեան :

Բ ԵՒ ԵՂԵՆԻՍ , որպէս և առ Տրասիլզոնցիս դտաւ
ազգաբանութիւն գրեալ յԲՆԻ , որպէս պատմեցին
ծերք : Ետանիսլաւցի ծեր ոմն պատմեաց թէ տունն
Թոտորովիչի ունէր Թուղթ գրեալ յԲՆԻ . զոր էառ
փեսայն իւր Դատուրովիչ . զայս Թուղթ 'ի բազում
քաղաքս ԷՏԱՍՏԱՆՈՒ ՈՐՈՆԵՅԱՔ , այլ ոչ կարացաք
դտանել :

138. Յամի տեառն 1183. Բնեցիք գոլով սփռեալք
'ի ԷՏԱՍՏԱՆ՝ շինեցին զայլեայլ եկեղեցիս յԵՂԵՆԻՍ
'ի Եղուանիա , 'ի Վամենից , 'ի Եւցկա , և յայլ տե-
ղիս . նաև առին հրովարտակօք զայլեայլ ազատու-
թիւնս և արտօնութիւնս . կառուցին դատարանս , ե-
ղին զազգապետ ԵՂԵՆ անուամբ . և 12 դատաւորս դա-
տել ինքնազուլիս զազգն Հայոց . ևս և 40 հոգաբար-
ձու եղբարս . այսպէս ազատ կային յամենայն քաղաքս ,
որպէս ունիմք պատմել (189) :

ԵՍ ԻՐԱՆՈՒՆՔ հաստատեցաւ 'ի Վամենից յամի
տեառն 1344 . և յԵՂԵՆԻՍ 1356 . հրովարտակաւ Պա-
ղիմիրի արքային , որպէս տեսաք : Որք և 'ի բազում
Ժամանակս վարէին զօրէնս Յուճաննու Բագրատունի
Թագաւորին , զոր յետոյ Թարգմանեցին 'ի լատին . և
զոյ մինչև ցայժմ :

139. ԷՏԱ Բնեցիք այսպէս զօրացան 'ի ԷՏԱՍՏԱՆ և
փարթամացան յոյժ . որ և այնչափ մեծ պատիւ ու-
նէին առաջի տէրութեան ԷՏԱՅ , մինչև համարէին
ազնուական ազգ նախապատիւ : Երկն ազագաւ մնա-
ցորդք Հայոց 'ի Թաթարստան նեղեալք 'ի Թաթա-
րաց՝ գունդ կազմեցին ելին բազմութեամբ անտի դի-

մեցին 'ի ի հաստան և բնակեցան նախ՝ յընդարձակ դաշտին՝ որ մինչև ցայժմ կոչի () Բեանի : Եւս փոխադրութիւն նոցա եղեալ է զինի թուականին 1500 . որպէս տեսանի 'ի գրուածս նոցա . որոց լեզու յայնժամ գլխովին փոխեալ էր 'ի լեզու թաթարաց : Եւ որովհետեւ բաղմունքիւն 'ի միասին չոքան անդ, և զայլ լեզու ոչ գիտէին, նմին իրի և Հայք ի հաստանու հետեւելով նոցա սկսան խօսիլ և գրել թաթարերէն : Սկսեց զի՝ այն եղև հասարակ լեզու լինեցաւ . զոր վարէին ոչ միայն 'ի դատաստանական գրուածս, այլ և յեկեղեցականս . քանզի բնական է ազգիս զիւրն արհամարհել և զօտարինն ընդգրկել : Որոց պարտ էր հետեւիլ քաղաքավարութեան, իմաստութեան, ազգասիրութեան և բարեպաշտութեան այլոց ազգաց, և ոչ լեզուին և սովորութեան :

140 . Վտաք զյիշատակագիրս դատարանաց՝ բոլոր գրով գրեալս սկսեալ 'ի թուականէն Հայոց ջԺԲ (1463) . Փետրվարի իբ՝ այսպէս :

* Սենք տանուտէրքն առաջ պի՛ր Ս յլթ Սյաչատուր .
 ,, պի՛ր Նիկօլ, երեսփոխան պի՛ր Յոհաննէս, թաւադին պի՛ր
 ,, Սուսէս . պի՛ր Վիդգոր շայ Ս արդեքին որդի . պի՛ր Փոխ .
 ,, նոյ, պի՛ր Լնտրոնիկն . պի՛ր Սյաչին Ս վանեսին . պի՛ր () Լու
 ,, խոճայ, երէկ մեր առջևս պի՛ր Ս յլթ Ս վանէս, դուստր
 ,, Լադիսաբէթն, պի՛ր Յակոբին կողակիցն չէ որդով . մեծ որ .
 ,, դուն անուն Լաւաք . երկուս Ս ստեցքո . չէ ումն թաւա
 ,, ման . խրեր տղին իրենց յաւժար կամանն ինչ որ մնա
 ,, ցեալ էր մեր հաւրէն պի՛ր Յակոբէն, հետ մեր մօրն
 ,, Սաղտ կամ Սումաշ . . . Ե տղին ու մօրս նմ քարէտուն .
 ,, նմ քարէխանութ . . . չէ բաժին անենք նմ բաժին տանք
 ,, մեր մօրն, ու նմ նմ բաժին մենք առնունք ॥ . և այլն :

141 . Եւս յիշատակագիրք հայերէն ժամանէ մինչև 'ի թուական ջԳ Սարտի ժԲ . այնուհետև սկսանի թաթարերէն . զորօրինակ .

* Ս թվիս ջԳ Լադոստի ի՛շ (1521) :

,, Ե Սուլուբէտի եօլտայ վիլնայտան քելիանտայ քի
 ,, քոստայ լազար վիլքոյկայ, եաման սողարայ դիբետի
 ,, խաչան քելտիլար քերմանկայ եիդտի լազար քեդ .
 ,, քոյէայլարնի տայ կիլէյ էդի քոսդայնիյ ուսդունայ ॥
 և այլն : Եւ այսպէս վերջանայ այս գիրք թաթարերէն
 մինչև ցթուական ռԺԴ (1564) : Իսկ դատաստանագիրք

և հաշուեցիրք Վամենիցի յառաջ երթան թաթարե-
րէն (247) : Իւլովի յիշատակարանն սկսանի թաթա-
րերէն յամի տեառն 1630, և հասանէ մինչև ցամիս 1642.
այնուհետև խառնին բազում բառք լատինացւոց և
Ի հայ. զորօրինակ .

* Anno 1642 — Ինայ 20 Novebri.

» Պերմին օտբրավիդսա պօլկան բրբօտանեու Ղէս
» դամէնդու հօ Ուրեատկա ժօլքվատա թն Բէտիք պր
» էրէցիօխան Պէրնաթովցնինէ և այլն :

142. Իհա այսպէս լեզու Բնեցւոց առ սակաւ սա-
կաւ փոփոխելով եղև այժմ հասարակ լեզու նոցա լե-
հերէն . մինչ զի սակաւ ոմանք իմանան զազգային լեզու
իւրեանց . թէպէտ եկեղեցականք հայերէն վերծանեն
և կատարեն զխորհուրդս առանց քաջ իմանալոյ զմիտս
բանին :

Տեսաք զթարգմանեալ ժամագիրս և զսաղմոս թա-
թարերէն գրեալ 270 ամօք յառաջ . ևս և Կարեկ .
թուղթս Պօղոսի . որ ունի զայսպիսի իմն յիշատակարան .

* Դուկայլանաթի պօղոս առաքելննկ պիգիտէ թարգ-
մանել պօլկան երմէնի գիլինտան խրքչախ գիլինայ .
» խօլուպլայ եազըխլը տայարսանեսիզ միքայէլ քահա-
» նայննկ դօռդայ օղլունունկ խօլքխայսնտան . բան
» իւաչքոնունկ . բան միքլաչ օղլունունկ խայսիքի պու-
» նի եազդըրտը ... Եազըլտըլ իլով շահարինայ . գօլե-
» կայանա սուրբ Բստուածածիննինկ . կլթղալուխունայ
» տէր սէեփաննունկ ախբաչլընայ . տէր Ղրիգոր առ
» հիախբաչնինկ խանլը երեսփոխնինայ պր () հաս . ա-
» դապէյ օղլու տայ պր հրիհոր բան աւհան օղլունուն .
» կ . թվ . ուժն (1562) :

143. Տեսաք նաև զաղօթագիրս և քրիստոնէական
վարդապետութիւն թաթարերէն . ուր գրեալ կայր և
թուղթ դաւանութեան Շ նորհալոյն , տասնաբանեայ
պատուիրանք , հաւատամք , և այլն : Բայսպէս սկսանի
հայրմերն * Բթամըզ պիգիմ քի գօդտա սէն . Բրի
» պօլսուն ազընկ սէնինկ . քէլսին խանլընկ սէնինկ .
» պօլսուն էրքինկ սէնինկ և այլն : Բայսպէս և հաւա-
տամքն * Ինանըր պիզ պիր թէնկրիկայ . Բթակայ
» պարչանը դուդուչիկայ . եառաթուչիսինայ՝ գօդ-
» նունկ տա երնինկ , գօրունկանլարնէ , տա գօրունմա-
» կանլարնը և այլն : Իսկ Կորսստեղծեալն . * Եան

„ կի՛ եառադդը՛ սօղու թէնկինինկ Տիւրքա՛ն . աւալ
 „ զօգնու զօգնունկ . տա զօգդակի՛ լերուվարնը՛ թէն
 „ սիղ անկլօվուչի՛ Ֆրիշդալարնը՛ . տա սէղիքլի՛ էլէմէն
 „ դալարնը՛ . տէօրդսուն խարշիլըխդա՛ սօլկան պիր
 „ լադդը՛ խայսիլարը՛ պիլա՛ տայմա հայսաթլանըլը՛
 „ երրորդութիւն այդովսուզ ॥ :

144. Լճա այսպէս էր վիճակ Լ՛նեցւոց յառաջ քան
 զերկու կամ զերիս դարս . որոց լեզու թէ և փոխեալ
 էր , այլ լի էին ճոխութեամբ . ունէին զայլևայլ պար
 դեազիրս սակս վաճառաշահութան . զոր ծաղկեցու
 ցին յամենայն քաղաքս Լէհաց . որպէս տեսցի՛ ի կար
 դիս : Եւ ժամանակաց բազումք ի մնացորդաց Լ՛նե
 ցւոց ի Պարսկաստանէ և յայլ տեղեաց հետզհետէ
 անցին ի Լէհաստան . և միացեալ ընդ համադգեաց
 անդրէն սկսան խօսիլ հայերէն . և մինչև ցայժմ ի բա
 ղում տեղիս պահեցին զիւրեանց լեզու . որպէս տե
 սաք ի Ստանիսլաւ , ի Վիսմինից , ի Սնեադին , ի
 Ղուդեր , ի Տօրոտենքա , ի Սուչով , ի Սոլով ,
 և այլն :

145. Եւ այսպէս կեւլացի , Պաշպալովցի , և Շոռ
 ճովցի Լ՛նեցիք մաքուր խօսին հայերէն . և ի մէջ Սա
 ճառստանու ունին առանձին դատարան և դատաւորս
 հանդերձ պարգեազրով . ուրանօր ի համարի են առա
 ջի ամենայն ազգաց , և անպակաս իշխանաւոր անձինք ,
 և վաճառականք : Ըրտաբերութիւն սոցա և եղանակ
 խօսից ոչ շատ տարբերին յարտաբերութենէ Տրապիւ
 զոնցւոց , որք են մնացորդք նոցա (324) : Բայց սաստիկ
 է հնչումն և թանձր լեզու Սաճառստանցոց :

146. Ղարեթէ յամենայն երևելի քաղաքս Լէհաց
 դտանին արքունի խորհրդականք յԼ՛նեցւոց անտի .
 նոյնպէս և եկեղեցականք մեծանուն են և նախանձե
 լի . սակայն բազումք փոխեալ զծէսս Լէհացեալ են :
 Եւ թէ ոչ լինէր աթոռ հայոց Ըրբեպիսկոպոսութեան
 Եւփովայ , ցարդ բոլորովին փոխեալ էին Լ՛նեցիք . իբր
 զի՛ ուր ուրեք նստի հայ ժողովրդապետ , անդ պահի
 ծէս և յաջորդութիւն հայոց . և Լէհքահանայք չեն
 կարօղ հովուել զհայս :

147. Ըրբեպիսկոպութիւն հայոց յԵւփով յառա
 ջագոյն ընդարձակ էր յոյժ , և հասանէր մինչև ցՍա
 ճառստան , ցՍոլտավիա , և մինչև ցՍաթարստան .

որպէս յայտնի է 'ի մագաղաթեայ կոնդակէ Յովհաննու Արքեպիսկոպոսին : Այլ այժմ միայն հովուէ զժողովուրդ ի հաստանու 'ի բաժնին գերմանացւոց . և բաժանի 'ի 16 ժողովրդապետութիւնս : Աւր ամենայն ժողովրդապետք ընտրին յ'Ալվով յ'Արքեպիսկոպոսէն , և ըստ կարգադրութեան նորա կառավարեն զվիճակս իւրեանց :

148. Յամի տեառն 1606. յորժամ Շահաբաս արքայն Պարսից վարեաց 'ի Պարսկաստան զժողովուրդ Հայաստանեայց , բազմութիւնք Հայոց փախեան 'ի Թաթարստան և 'ի ի հաստան , և միացեալ ընդ առաջնոց զօրացան . շինեցին զերևելի եկեղեցիս և զաւանաւոր շինուածս , որպէս տեսցի 'ի մօտոյ :

149. Բայց որովհետեւ 'ի սկզբան անդ անմիաբանութեամբ զրկեցան 'ի գեղեցիկ հայրենեաց իւրեանց . թէպէտ ջան եղին զօրանալ յօտար աշխարհս և յաղգս հեռաւորս . սակայն անհնար էր նոցա հաստատ մնալ և վայելել յազատութեան իւրեանց , զոր ընկալեալ էին յարքայից ի հաց :

Աստի յամի տեառն 1795. երբ անկաւ Թաղաւորութիւն ի հաց , Դնեցիք ևս կորուսին զազատութիւնս իւրեանց յամենայն տեղիս . այնուհետեւ սկսան նուազիլ , և շատք աղքատացան : Եւրոպայի իրի գրէ Բաբել սլատմագիր ողբալով . * Եղեն վտարանդեալք և , տարամերժեալք յերկիր օտար և յաղգ այլասեռ և , այլալեզու . . . և անդէն օր աւուր առ սակաւ տակաւ , նուազին մահուամբ և կորստեամբ ॥ :

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՈՐ Է

ՊԼՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՈՒՂԵԳՆԱՑՈՒԹԵԱՆ ՄԵՐՈՑ

150. **Ա**ման բոլորեւոյ զպատմութիւն ուղեգնա-
ցութեան մերոյ հարկադրեցաք դնել
նախ զհարկաւոր գիտելիս 'ի վերայ Մնւոյ և անեցւոց .
այսուհետեւ ժամ է մեզ բուռն հարկանել զստորագ-
րութենէ երևելի քաղաքաց' ընդ որս դէս եղև մեզ
անցանել: Այլ մասնաւորապէս դիտէ պատմութիւնս
ստորագրել զայն քաղաքս, յորս բնակին աղքայինք
մեր՝ ծագմամբ անեցիք. որոց ցրուեալ գոլով յայլևայլ
աշխարհս՝ 'ի ճահ դիպաւ մեզ կրկին անգամ յայց ելա-
նել. նախ՝ անցանելով 'ի 1808. ընդ Սաճառստան,
ընդ Սոլտավիա, և ընդ Պուլլարիա. երկրորդ՝ 'ի
1820. ընդ Ղաերմանիա, ընդ Ահհաստան, և ընդ փոքր
Թաթարստան, կամ ընդ Երր ուռսսիա. զայս կրկին
ուղեգնացութիւնս 'ի մի լծակցեալ վկայագրեմք ըստ
կարգի: Սակայն ուր ուրեք ոչ գտանեմք զհաստատուն
բնակութիւնս հայոց, հարևանցի անցանեմք. և ուր
տեսանեմք զհայս զորս համարիմք սերունդս անեցոց .
զկայ առեալ մատչիմք 'ի քննութիւն պատմութեանց
և հին շինուածոց: Այլ քանզի Մնեցիք փախուցեալք
ոչ միայն 'ի Ահհաստան, այլ և 'ի Երր ուռսսիա, կամ
'ի Սրբիմ բաղում շինութիւնս արարին. սորին վասն
անձամբ խուղեալ զամենայն տեղիս այսր (Թերակղզոյ՝
ստորագրեմք աշխարհագրական տեղեկութեամբ (384)
151. Զամի տեառն 1820. Մարտի 13. ելեալ 'ի ճաշ-
խարհիկ մայրաքաղաքէն Սէնէտոյ, 'ի մեծահոգակ

վանաց սրբոյն Վաղարու ուղղեցաք զընթացս մեր 'ի Սեստրա աւան բարեշէն և գեղազուարճ: Ընտի անցեալ ընդ գաւառն Վրիլիղի տեսաք զանուանի հին մայրաքաղաքն Վրիլիղ բազմամարդ և լի երեւելի շինուածովք եկեղեցեաց մենաստանից և դպրոցաց: Ընտի անցեալ ընդ զանազան քաղաքս և աւանս բարեշէնս նահանգին Ֆախուլի հասաք 'ի Լուպիանայ մայրաքաղաք Վառնիօլայ նահանգին, որ և կոչի Լայպախ. քաղաք գեղեցիկ յոյժ և շինանիստ: Ուղեորեալ աստի հասաք 'ի Կրաց մայրաքաղաք Շգերիոյ նահանգին Վերմանիոյ, բազմամարդ, մեծ և բազմավաճառ առ Սուր գետով, յորոյ վերայ է մեծ կամուրջն կրպակաւոր վաճառատեղի: Ուրանօր տեսաք բերդ հզօր 'ի վերայ բարձրաւանդակ սարի. բազում են 'ի նմա երեւելի եկեղեցիք, մենաստանք, պալատք մեծամեծաց, և գործարանք զանազան արուեստից: Լքեալ աստի յառաջին ուղեգնացութեան անդ մերում չուեցաք 'ի Սաճառստան ընդ գետս Սուր, Տրափա, Սափա, և Դունա, և շրջեալ ընդ զանազան նահանգս Սաճառստանու, Սալաքիոյ, և Պուլղարիոյ դադարեցաք 'ի Կոստանդինուպօլիս: Լքա 'ի 1820. ապրիլի 26. անդրէն հանդիպեալ 'ի նոյն քաղաք Կրաց, ուղղեցաք զընթացս մեր 'ի Սիենա, և հեռացեալ 'ի Կրացէ 104 մղոնաւ հասաք 'ի նոյն մեծ և ճոխ մայրաքաղաք բոլոր Վերմանիոյ:

152. Կայսերանիստ քաղաքն Սիենա բաժանի 'ի 4 թաղս, որք են Շօդէն Քերթէլ. Սիպէր Քերթէլ. Շրոպէն Քերթէլ. Վերդէն Քերթէլ. և ունի դրուես 10. այլ գլխաւորքն են՝ Վարնէր թոռ. Պարիթոռ. Սօնէնթոռ. Շրոպէնթոռ, Շօդէնթոռ. Լայթոռ. ունի նաև փողոցս 80, և հրապարակս 20. գլխաւորքն են՝ Վօլմարֆ. Հօֆ. ուր գոն երկու վիմատաշ շատրուանք և 'ի միջի պղնձի սիւն. 'ի գլուխն արձան Լստուածածնին պղնձաձոյլ. Պարի Բլայ. ուր են արքունիք. Լայմարֆ, ուր գոյ շատրուան. Կրապէն, ուր կայ սիւն և մահարձան Լըրրորդուութեան. Հօֆէն Դարֆ. ուր գոն կրկին շատրուանք և արձան Լստուածածնի և սրբոյն Յովսէփայ. Ֆրայդման. ԼապէնԲլայ: Վրեթէ յամենայն հրապարակս անպակաս են երեւելի շինուածք, եկեղեցիք, արձանք, և շատրուանք: Սեծագործ և ականաւոր է ե-

կեղեցին սրբոյն Ստեփաննոսի արքեպիսկոպոսանիստ արքայաշէն և հոյակապ . բովանդակ 'ի կոփածոյ վիմաց, և զարդարեալ պէսպէս դրուագօք ներքոյ և արտաքոյ . ունի խորանս 37 մարմարիոնեայս . բաղում են 'ի նմա երևելի դամբարանք կայսերաշէնք . զանգակատունն է 'ի կոփածոյ քարանց՝ վերուստ 'ի վայր գեղեցիկ դրուագեալ սեամբք և բրդօք . բարձր 460 ոտնաչափ :

Երևելի է և մեծածախ ժողովրդապետական եկեղեցի սրբոյն Պետրոսի . յորում են մեծագործ դամբարանք կայսերաց և դքսից : Փառաւոր են և արքունիք ուր գոյ մեծ գրատուն բաղմամատեան, և հանդիսարանք բնական պատմութեան, և բնաբանութեան : Լնուանի են համալսարանք քաղաքիս ուսումնականութեան փիլիսոփայութեան և այլ գիտութեանց . ճեմարանք ազատական արուեստից, դպրոցք 'ի ծնէ խլից և համերց, մեծաշէն պանդոկք, անկելանոցք, և պալատք մեծամեծաց, այլովքն հանդերձ :

153. Ը ուրջանակի ունի մեծամեծ արուարձանս 23. թուով . գլխաւորքն կոչին Լ Էօֆօլլա . մեծ քան զբուն քաղաքն, յորմէ անջրպետի 'ի ձեռն Վոնայ գետոյ . յորոյ վերայ է փառաւոր կամուրջ, զոր նորոգ կառուցին յաւուրս մեր : Լնդ է մեծ պարտէզն արքունի Լն Էօլլա . կոչեցեալ գեղեցկատեսիլ և զուարճալի . Բօլա, ուր է գործարան յախճապակեայ անօթոց . Ս անինէր Լաասէն . Լն Էօլլա . Լն Էօլլա . Ս արեւելիք . Ս Էօլլա, ուր է փառաւոր եկեղեցի սրբոյն Վարդուսի . Ս Էօլլա . ուր է պարտէզն Պելլետեռէ . Լ Էօլլա . Լ Էօլլա :

Լն Էօլլա է գեղեցկաշէն եկեղեցին և վանք լատին միանձանց յԼ Էօլլա քաղաք արուարձանի, զոր շնորհեաց Վայսր Գրաւանդիսկոս միանձանց հայոց եկաւորելոյ 'ի թմբեստէ յամին 1810 . ուր գոյ դպրոց հայ վանականաց, գրատուն, և տպարան այլովքն հանդերձ : Լն Էօլլա քաղաքին են գեղազուարճ ամարանոց և պարանք Վայսեր կառուցեալք 'ի Ը Էօլլա անուանի պարտիզին . ուր տեսաք գեղեցիկ ջրադարձս, մայրիս ծառախիտս, լարիւրինթոսս, շատրուանս, ծովակս ջրջապատեալս 'ի կոփածոյ քարանց, զանազան տեսակս կենդանեաց Լն Էօլլա և Լն Էօլլա այլովքն հանդերձ :

154. Յետ աւուրց ինչ ելեալ 'ի Սիենայէ հասաք 'ի նահանգն Սօռավիա, և ագաք 'ի գեղեցիկ և 'ի բազմամարդ քաղաքն Պոլին. յոր տեսաք զերևելի եկեղեցիս և մենաստանս : Յեկեղեցին () գոստինեանց գոյ հրաշագործ պատկեր Տիրամօրն նկարեալ՝ ասեն 'ի սրբոյն Սուկայ. աստ է աթոռ գաւառապետ իշխանին և խորհրդարան ժողովոյն : Լստի հասաք 'ի մեծ բերդաքաղաքն () Լմից, որ է առաջին թագաւորական քաղաք Սօռավիոյ և ամուր բերդ անառիկ շրջապատեալ 'ի Սօռավայ գետոյն. ուր նստի Լսրբեպիսկոպոս. և է այժմ Ռօտօլֆօս Կարդինալ եղբայր կայսեր Ֆռանչիսկոսի : Լսս հոյակապ և բազմամարդ քաղաք բաց 'ի մայր եկեղեցւոյն ունի 12 եկեղեցիս քարաշէնս, և 5 մենաստանս, բազում անկեւանոցս, փառաւոր համալսարան ուսումնականաց՝ Լսմանօն կոչեցելոց, և զերևելի դպրոցս, և ասարանս :

155. Լստի անցեալ ընդ գեղեցիկ դաշտս և ընդ զանազան քաղաքս նահանգաց՝ հուսկ յետոյ հասաք 'ի Լէհաստան և 'ի Կալիցիա, որ կոչի Կարդի Կոստիա, և ունէր յառաջագոյն ինքնագլուխ դուքս. այլ 'ի 1340. միացաւ ընդ Լէհաստանու յարքայէն Վազիմիրայ :

ՀԱՅԿԱԶՈՒՆՔ ԼԷՀԱՍՏԱՆՈՒ, ՈՐՔ ԵՆ ՍԵՐՈՒՆԴՔ
ՀԻՆ ԱՆԵՑՈՑ

156. Լսրդ՝ ահա յայս աշխարհ Լէհաստանու դրտաք զԼնեցիս, որք 'ի սկզբան անդ դիմեցին աստ և հետզհետէ բազմացան և ժողովեցան 'ի մայրաքաղաք նահանգիս յԼվով, ուրանօր շինեցին զականաւոր շինուածս, և հաստատեալ զաթոռ եպիսկոպոսութեան արարին ինքեանց աթոռանիստ քաղաք փոխանակ Լնոյ :

Լորին աղագաւ կամ եղև մեզ նախ և յառաջ յայս քաղաք դիմեալ հետազօտել զանցս հայկազանց սերելոց 'ի յԼնեցւոց, և աստի սկիզբն առնել պատմութեանս և ապա անցանել յայլևայլ քաղաքս Կալիցիոյ, Լէհաստանու, և Պոլքովինայի, և ապա դնել 'ի կարգի զպատմութիւն անեցւոց Սաճառստանու, Սոլտավիոյ, և Լոր ռուսիոյ ընդ թաթարստանու, և ընդ Սրաստանու :

ԻԼԼՈՎ, ԿՈՎ, ԼՈՎ

157. Այս հռչակաւոր մայրաքաղաք համօրէն իւր
 լիցիոյ ի Եօֆօլէ կոչեցեալ, կամ ըստ գերմ. ի Էմպէ-
 շինեալ եղև 'ի ի Էօ կամ 'ի ի Էոն դքսէ յորդւոյ Վա-
 նիէլի դքսին: Որով և կոչեցաւ քաղաք ի Էօնի. ըստ
 որում գրեալ կայ 'ի վիմի լատիներէն, որ դտաւ ընդ
 հողով 60 ամօք յառաջ, զայս օրինակ * Վուքսն ի Էոն
 „ հիմունս էարկ ինձ, և յետնորդք ետուն անուն ի Էօ-
 „ բօլիս ॥: Երկունթիւն սորա յառաջ համարի քան
 զգնալն անդ հայոց, բայց ծաղկեցաւ 'ի նմին ժամա-
 նակի. վասն զի որպէս գուշակեցաք 'ի հին շինուածոց
 և յարձանադրաց անտի, դուքսն (Վէորդոր որդի Վե-
 մետրեայ հրաւիրեաց զհայս ոչ միայն օգնական լինել
 նմա 'ի պատերազմի, այլ և 'ի շինել և ծաղկեցուցանել
 զքաղաքս. սորին վասն ետ նոցա զայնչափ ազատու-
 թիւնս և զգեղեցիկ վայրս քաղաքին: Որք 'ի 1183 շի-
 նեցին զեկեղեցի մի փայտաշէն վասն ինքեանց, ըստ ո-
 ղում ցուցանէ յիշատակարանն. բայց թուի թէ և յա-
 ռաջ ունէին զայլ եկեղեցի:

158. Այս քաղաք է գեղեցիկ և զարդարուն, մեծ
 և փառաւոր աթոռանիստ մեծի կուսակալութեան
 գերմանացոց. առ որով անցանէ Րեյքէվ վտակ. և
 բաժանէ զքաղաքն յարուարձանէն: Ուր գոն սլայծառ
 եկեղեցիք, հռչակաւոր համալսարանք և դպրոցք, ու-
 սումնարանք աղատական արուեստից, երէք արքեպիս-
 կոպոսարանք և զանազան շինուածք և ապարանք:

Իաց 'ի Վուսակալ մեծ իշխանէ նստին անդ երէք
 Րքեպիսկոպոսք ի ատին, հայ, և Ուլթէն, անկախք
 յիրերաց: Ինդարձակ է իշխանութիւն ի ատին Րք-
 քեպիսկոպոսին. իսկ Ուլթէն Րքեպիսկոպոսն Ուլ-
 սաց նստի 'ի ծայր արուարձանին 'ի վերայ գեղեցիկ
 բլրոյ յերևելի վանս սրբոյն Վէորդայ, որոյ եկեղեցին
 է փառաւոր և գմբեթայարկ: Ուրանօր տեսաք դպրոց
 կամ ուսումնարան, յորում ուսուցանեն զկղերիկոսս
 իւրեանց կամ զկրօնաւորս ըստ ծիսի Ուլսաց:

159. Իրևելի է մեծութեամբ և հնութեամբ մայր
 եկեղեցին ի ատինացոց կամ ի հայ առ երի մեծի

հրապարակին զարդարեալ փառաւոր սեամբք և բազում մարմարիոնեայ խորանօք : Փոքր ինչ տարակաց է աստի արքեպիսկոպոսարանն մեծաշէն բարձր 'ի վերայ մեծի հրապարակին : Սեփարդ և գեղեցիկ է յոյժ եկեղեցին Վոմինիկեանց զարդարեալ բազում սեամբք և գեղեցիկ դրուագօք : Պայծառ է եկեղեցին Յիսուսեանց և վանատունն մեծաշէն , որ այժմ է բընակարան արքունի պաշտօնատեարց : Իսկ փառաւոր եկեղեցին վանաց Վարդին Լըրորդութեան երևելի է մեծութեամբ . բայց զայս վանատուն Յովսէփ կայսր արար համալսարան զանազան գիտութեանց և լեզուաց , որ այժմ ծաղկեալ է ամենայն մասամբք , յորում վեց կղերիկոսք յազգէ մերմէ ուսանին արքունական ծախիւք : Թող զայլ վանորայս և կուսանոցս , որք յառաջ բազում էին և ծաղկեալք :

Եւ յժմեան ժողովուրդք Լիվովայ ըստ մեծի մասին են հրէայք , որք յափշտակեալ են զվաճառականութիւնս հայոց և ունին կրկին սինակոկայս : Վատնին 'ի նմա յամենայն ազգաց եւրոպացւոց . այլ զլիսաւորքն են Լէհք բուն տեղացիք և Ռուսք կամ Ռութէնք , և հայք . ընդ ամենայն լինին 30, հազար . Թող զՎերմանացիս , զԼաւալացիս և այլն :

160. Եւրոպոյ քաղաքին գոյ փոքրիկ գղեակ . և 'ի տեղիս տեղիս եկեղեցիք Լէհաց և Ռութէնից : Յառաջագոյն սակս հայոց գոյր առանձին դպրատուն . զոր հիմնեաց 'ի 1662 . է Եղեքոսանդր Պապ . ուր ուսեալք զկարեւոր ուսմունս և զլեզուս կղերիկոսք հայոց ապա ձեռնագրէին 'ի քահանայ . որոյ վասն կարգեալ կայ մինչև ցայժմ գիւղ մի 'ի նոյն սրբազան հայրապետէ յեկամուտ դպրատան . որ յետոյ էանց 'ի ձեռս Թէագին կրօնաւորաց , որք պարտաւորեալ էին ուսուցանել զմանկունս հայոց : Եւ 'ի վերջին ժամանակս բարերարք քաղաքին կամեցան նոր դպրատուն հաստատել 'ի վերայ Վեղեցիկ բլրոյ 'ի ծայր քաղաքին գործակցութեամբ Երբեպիսկոպոսաց հայոց : Սակայն յետ բառնալոյ տէրութեան Լէհաց խափանեցաւ և այն օգտակար շինուած . որ Թէպէտ և կիսով չափ անկատար է , այլ ցուցանէ զհոյակապ իմն մեծագործութիւն մինչև ցայժմ՝ բոլորովին աղիւսակերտ :

161. Լըրեւելի է ընդարձակ և բարձրաշէն գրատունն

արքունի լի բազմազան մատենիւք, որ երբեմն եր եկեղեցի : 'Ի հնումն քաղաքացիք կամեցան զայս եկեղեցի տալ Հայոց, զի անդ կատարեսցեն զնծային պաշտամունս . բայց նոքա ոչ ընկալան, այլ կամեցան ծախիւք և քրտամբք իւրեանց շինել . զոր և շինեցին և պահեն մինչև ցայժմ 'ի բարեկարգութեան գովելի իմն նախանձու : Սմանք սնդեն ըստ պատմութեան Ստեփաննոսի Սօշքայ, թէ Հայք յառաջ քան զշինութիւն եկեղեցւոյ իւրեանց կատարէին զսուրբ պաշտամունս 'ի մատրան սրբոյն Սալէնտիոսի, որ ասի Հայոց մատուռն . ևս և յեկեղեցին Վոմինիկեանց :

ԻԼՎՈՎՅԻ ՀԱՅԲ

162 . Ըստ յառաջագոյն ասացելոցս 'ի ժամանակս երկրորդ և երրորդ առման Լնւոյ (81) սկսան Լնւոյիք անցանել յԻլվով, որք ոչ սակաւ պատիւ և ազատութիւն գտեալ 'ի Վասից Լեհաց օր քան զօր ծաղկեցան, և բազմացան : Լայց զառաջինն խորհեցան չխառնակիլ ընդ օտարս՝ բնակեցան յառանձին թաղի արտաքոյ քաղաքին իբր յարուարձանի, ուրանօր շինեցին երիս եկեղեցիս յանուն սուրբ Խաչի, սրբոյն Լնւոյի, և սրբոյն Յովովբայ Սճենայ հայրապետի . և անդ հանդեան ժամանակս ինչ ընդ թեօք քրիստոնէից, որպէս տեսաք զաւերակս : Լպա շինեցին 'ի քաղաքամիջի փայտաշէն եկեղեցի, և ապա 'ի տեղի նր շինեցին զայժմեան քարաշէն եկեղեցին յանուն սուրբ Լստուածածնին (171) :

163 . Լստանօր տեսաք այլևայլ հին զգեստս քահանայից և եկեղեցական հին զարդս . բայց 'ի սկզբան անդ ունէին զամենայն հարկաւոր անօթս եկեղեցեաց բերեալս յԼնւոյ, նաև բազում գրչագիր մատեանս պիտանիս . յորոց մեծ մասն չիք 'ի միջի, և մնացուածս պահեալ կայ 'ի գրատան ընդ իշխանութիւն Լքբեպիսկոպոսին (168) : Լնւոյիք այնչափ բազմացան յԻլվով, զի 200 ամօք յառաջ կային հազար գերդաստանք կամ տունք, որպէս ցուցանեն յիշատակարանք : ԼՅԼ 'ի պատճառս անմիաբանութեան բազումք ցրուեցան և անցին 'ի Սլոտաւիա (181) : Օայնու ժամանակաւ

ունէին զերիս եկեղեցիս, և վանատունս, որպէս յիշատակի 'ի կոնդակին (Վիլիպպոսի կաթողիկոսին . այժմ մի միայն մնացեալ է, և հազիւ գտանին անդ 100 տունք հայոց, յորոց մեծամեծք 'ի գիւղօրէս իւրեանց բնակին:

Ս անհ հայոց :

164. Սեծահալ և բարեշէն է վանատուն հայոց ընդ բոլոր ի հաստան սակս բարեկարգութեան և ուսումնական անձանց . որ յառաջ կոչէր հաճկապար Մեծաթին, կառուցեալ 'ի քաղաքամիջի անդ մերձ 'ի մեծ հրապարակն . և թաղն կոչի () բմանցի ուլիցա, այսինքն հայոց փողոց : Սյժմեան բնակիչք վանատանս են քահանայք և կանոնիկոսք Սրբեպիսկոպոսին, որք անուանի են յոյժ և 'ի պատուի սակս գիւնականութեան իւրեանց . մինչ զի լատին Սրբեպիսկոպոսք մեծամեծ պարգևօք առնուն զոմանս 'ի նոցանէ, և կացուցանեն ժողովրդապետ 'ի վերայ ի հաց . որպէս եղեն յաւուրս մեր իմաստուն կանոնիկոսք () ախարեիչ, Սարամբուշ և այլք (201) . որք էին դասատուք համալսարանին :

Սյս վանք շինեալ 'ի միջոցի երկուց մեծամեծ փողոցաց, ունի առանձին դուռն և փողոց հասարակաց . ընդ որ ժողովուրդք քաղաքին անցանեն փողոցէ 'ի փողոց . որ և բաժանի 'ի չորս մասունս . ն Սպիսկոպոսարան . թ Սանոնիկոսարան . զ Սուսատան . զ Սկեղեցի :

Սպիսկոպոսարան .

165. Սրգե՝ եպիսկոպոսարանն կառուցեալ է յաւելեան կողմն 'ի վերայ վերին փողոցի, բարձր և գեղեցիկ 'ի զանազան սենեակս բաժանեալ . ունի զառանձին մատուռն և փոքրիկ գրատուն հանդերձ գեղեցիկ և զարդարուն սրահին՝ ուր տեսաք գեղեցիկ նկարս և զկենդանագիրս Սրբեպիսկոպոսաց հայոց : Սռաջի եպիսկոպոսարանին 'ի սալայատակ բակի անդ կանգնեալ կայ քարեայ սիւն ըստ բարձրութե շինուածոյն, և 'ի վերայ սեանն կանգնեալ մեծ քարեայ արձան

Վրիստափորի վկային բարձեալ զմանուկն Յոյս իւր։
 'Ի վերայ ներքնախարսխին գոյարձանագիր լատիներէն։

* 'Ի փառս սրբոյ Երրորդութեան զայս եկեղեցի և
 ,, վանս նորոգեաց պատուելի Պարոն Երանկն Բեկուս
 ,, տօնօվիչ կառավար և մեծաւոր հայաստանցի 'ի 1716.
 ,, յաւուր սրբոյ Երանկն ։ 'Ի յատակ տեղւոյս երևին
 մեծամեծ վէմք գերեզմանաց փորագրեալք լատին և
 հայ գրով . բայց ոչ գտաք հնութիւն ։

166. Բա երի այսր սեան գոյր 'ի հնումն Լուսաղ-
 բիւր շինեալ ընդ եկեղեցւոյն , որպէս սովորութիւն է
 ազգիս (Պոստոս 127) . այլ զկնի ժամանակաց կործա-
 նեցաւ . և զսեւագոյն վէմն գտաք եղեալ 'ի մէջ որմոյ
 զանգակատան . բազում դժուարութեամբ ընթերցաք
 զյիշատակարան երկաթագիր այսպէս . * 'Ի Խաչութե-
 ,, յազիմիր Վառուլի շինեցին հայ աղբարքն զաղբիւր
 ,, մի թիւ . 289 . (1264) ։

'Ի ներքոյ եպիսկոպոսարանին դէպ 'ի վերին փողոցն
 էր դատարան հայոց , որ յառաջ էր յառանձին թա-
 ղի և կոչէր Սարգս . այլ 'ի վերջին ժամանակս աստ
 վճարէին զամենայն դատոս : Իսկ 'ի բառնալ տէրու-
 թեան Լեհաց բարձաւ և դատաւորութիւն հայոց .
 սակայն տակաւին իշխանք աստ 'ի խորհուրդ մտանէին
 կարգելով զայն ինքեանց խորհրդարան , և այժմ է
 տպարան գրոյ Լեհաց և դերմանացւոց ։

167. Իսկ հայոց տպարանն հաստատեցաւ յԵրվով
 'ի վաղուց վանս տպագրելոյ զգրեանս հայոց : Յամի
 Տեառն 1616. շինեցին 'ի մի կողմն վանից տպարան , և
 տպագրեցին զբժշկական և զաղթարական գիրս . յա-
 ռաջ քան զայնս տպագրեցին զԱղմոս , որոյ յիշատա-
 կարան այսպէս պատմէ .

* Բնակարող զօրութն Բ. Կազմեցաւ նոր տպա-
 ,, գիրս երկիրն Երանկայ քաղաքս Լեւկոյեցեալ , ընդ
 ,, հովանեաւ ննջման սուրբ Բաժնին ձեռամբ յոքնաւ
 ,, մեղ քարմատանէնց Յովանէս երիցուս , զոր հոյս
 ,, արեալ մեծաւ աշխատութեւ և բազում ծախիւք տա-
 ,, ըի մի բոլոր արուեստաւորաց հետ դատեցայ մինչև
 ,, գիրն 'ի գլուխ հանի և նոր կազմարան սահմանեցի .
 ,, և վանս փորձի նախ զերգսն Վաւթի մարգարէին
 ,, տպագրեցի 'ի յօգուտ և 'ի շահ անձաւոր աղօթողաց
 ,, մերասեռ ազանց . . . Բրդեղեղ և զրաւ սորին թվա-

„կանութեան Հայոց ՌԿԵ ամին . յամենան Վեկտեմ
 „բերի ժէ և 'ի Տեառն 1616 ամի . . . 'ի Թագաւորու
 „թեանն Վրիստոնէից I է՛հ ազգին բարեպաշտ ար
 „քայի երրորդ Օ իկմունտին ॥ . և այլն : Իսկ 'ի 1705
 տպագրեցին Սաղմոս մի Թաթարերէն :

Վանոնիկոսարան .

168 . Վանոնիկոսարանն է բնակարան նախապատիւ
 քահանայից, պարսպապատ բարձր և քարաշէն, բաժա
 նեալ յերկուս շինուած . ստորին մասն եռայարկ կա
 ռուցեալ է 'ի վերայ ստորին փողոյի :

Ըստ է գրատունն բազում գրչագիր և տպագրեալ
 մատենից Հայոց և այլոց ազգաց . ուրանօր յանձնե
 ցաւ մեզ ամսօրեայ ժամանակաւ խուզել զգրչագիր մա
 տեանս, յորս գտաք զերիս անգիւտ մատեանս, և ընկա
 լաք 'ի պարգևի մասին 'ի յաւերժական յիշատակ ուխ
 տիս սրբոյն Վ ազարու 'ի Ս ենետիկ . Խ Ճառք Փիլոնի
 իմաստասիրի գրեալ 'ի վերայ մագաղաթի սակս ք Հե
 թմոյ Թագաւորին Հայոց . զայս գործ Թարգմանեալ
 'ի լատին ըստ մասնեայ տպագրեցաք Հյ . լտ . յամի
 1822 . և զառաւելագոյն մասն 'ի 1826 : ք Հին Թարգ
 մանութիւն Վիոնեսիոսի արիսպագացւոյն ընտիր և
 անթերի : Դ Ս եկնութիւն Վաթուղիկեայց Սարգսի
 Շնորհալոյն մեծագիր և անսխալ . Թո՛ղ զայլ : Ըստ
 է և գանձատունն քարաշէն ամրափակեալ կրկին
 գրամբք, որոյ վերակացու է մի 'ի նախապատիւ կանու
 նիկոսաց, ուր գոյր յառաջն գլուխ դրամոց 30 հազար
 ոսկի, այլ այժմ հազիւ լինի 3 հազար՝ որ բերէ զշահ
 սակս ողորմութեան պատարագի : Ըստ ըստ օրինաց
 տեղւոյն ամ ըստ ամէ լինի աճուրդ . իբր զի՝ երբ փո
 խառուք 'ի պայմանեալ ժամանակին չկարեն վճարել,
 հրատարակեն 'ի քաղաքի, և ամենեքեան անդ հաւա
 քեալ զնեն զաւանդս պարտապանաց և վճարին պարտք .
 իսկ եթէ առաւելուցու քան զփոխն, դարձուցանեն
 առ տէրն :

Մասնական .

169. Սուսաստանն է առանձին մենաստան հայ կուսանաց որոշեալ պարսպօք, քարաշէն և կրկնայարկ, այլ ոչ այնչափ ընդարձակ, թէպէտ ունի բաւական սենեակս . մի կողմն մենաստանիս է 'ի վերայ միւս փողոցի, և միւս կողմն հայի գէպ յեկեղեցին : Ունի և առանձին մատուռն կամ վերնատուն, ուր հաւաքեալ կուսանք ընդ մայրապետին իւրեանց կատարեն ձայնիւ զժամերգութիւնս հայերէն, երգելով զերգս շարականաց և ժամադրոց : Սերին մասն հասանէ ցվերնատուն եկեղեցւոյն . ուստի կուսանք տեսանեն զպատարագ, և 'ի հանդիսաւոր տօնս երգեն :

Ստեալ մեր յայս մենաստան տեսաք զսենեակս կուսանաց զարդարեալս պատկերօք սրբոց և հոգևոր զարդօք . ամենեքեան պարտին լինել հայ, և դիտեն քաջ ընթեռնուլ հայերէն . այլ ոմանք ոչ իմանան զլեզուն հայոց : Որքա են միանձնուհիք 'ի կարգէ սրբոյն Մենեղիկոսի . զգուշաւոր են յոյժ 'ի պահպանութիւն կանոնաց, զգենուն մաղեղէնս ըստ տարազու նոցա : Սրբութիւն նոցա այնչափ անուանի է ընդ բոլոր Ս հաստան, մանաւանդ առաջի տէրութեան . մինչ զի սօքա տան կանոն այլոց միանձնուհեաց : Մենեքեան հպատակեալ կան ընդ միով Մբբասուհեաւ, որ ունի խորհրդականս և պաշտօնաւոր միանձնուհիս, որոց խնամակալու է Մբբեպիսկոպոսն հայոց, որ պաշտպանէ և զկալուածս կուսաստանին :

170. Մուռանի է դպրատուն սոցա, և գլուխ համալրի այլոց դպրոցաց . ուր վարժին 400 աղջկունք, և երբեմն աւելի, որք ուսանին զգրագրութիւն, զթուաբանութիւն և զայլ պատշաճ ուսմունս . ևս և զձեռագործս ինչ պիտանիս ինքեանց :

Մ.Ս.Ս. 'ի վեր քան զամենայն կրթին 'ի բարի վարս պարկեշտութեան ընդ վերակացութեամբ կուսանաց, որք սքանչելի արթնութեամբ մարդեն զնոսա . որով ձգեն 'ի հեռաւոր վայրաց զաղջկունս յուսումն իւրեանց . մինչ զի Սպարն անձամբ չօքաւ առ նոսա, և բազում խնամս եցոյց : Ունին չափաւոր ապրուստ,

զոր բերէ երկիր իւրեանց մնացեալ 'ի նախնի Մեցեւոց անտի :

Այս մենաստան այրեցաւ 'ի 1781. զոր յետոյ նորոգ կանգնեցին . բաց աստի 'ի հնումն գոյր այլ վանք , զոր շինեցին յանուն սրբոյ Առաքին հանդէս քաղաքին . և կոչեին Հաճկապար , ուր կային արեղայք և էր ուխտատեղի հաւատացելոց : Աստ ձեռնադրեցաւ 'ի իկօլ եպիսկոպոս 'ի Սեւքիսեղիկ կաթողիկոսէ . ուր և ժողով եղև յաւուրս Առաքատուր Արքեպիսկոպոսին , ըստ որում յիշէ 'ի կոնդակին (180) : Այս հին վանք այժմ է զինուորանոց , ուր երևին հին գերեզմանք Հայոց :

Եկեղեցի Հայոց

171. Եկեղեցի Հայոց է արքեպիսկոպոսանիստ և հռչակաւոր ուխտատեղի ամենայն Քրիստոնէից . կառուցեալ յանուն նեջման Ամամօրն , չափաւոր մեծ քարաշէն և դմբէթաւոր 'ի ձև քառակուսի , և ունէր դաւիթ ըստ սովորութեան ազգիս , այլ զինի ժամանակաց միացուցին ընդ բուն տաճարին , որով փոքր ինչ երկայնաձև եղև և բաղմախորշ . ունի 13. խորանս և 3. դրօշնս : Արարծր է բեմն . յերկոսին կողմունս դասին են նստարանք քահանայից , և աթոռ եպիսկոպոսին . ուր անխափան յամենայն օր անթերի կատարի ժամերգութիւն ըստ արարողութեան Հայոց : Հին պատկեր վերափոխման Տիրամօրն եղեալ կայ յաւագ խորանի . տեսաք յորմն 'ի վերայ մարմարիոնի արձանադիր անվերծանելի :

172. Իսկ Առաքատուր հրաշագործ պատկերն է յառանձին խորանի առ երի մեծի դրան 'ի կողմն հարաւոյ . ուր յաճախեն յովով ուխտաւորք յամենայն ազգաց յամենայն աւուր հինգշաբաթի , զոր բանան 'ի ջերմ պաշտօնասիրութիւն ժողովրդեան : Այս պատկեր է ըստ մեծութեան խորանին բոլորովին արծաթապատ օսկեղօծ . 'ի վերայ դաստառակին գրեալ կայ յիշատակադիր սքանչելեացն , որ եղև 'ի հնումն 'ի տան այրի կնոջ օրինակ զայս .

* Ա՜յ որ կեն յաւիտենից չնորհեաց անբաւ զօրու .
» Թեամբ դարձեալ լոյս աշխարհի . այսինքն պատկեր

„ մեծին Լ ուսաւորչի սրբոյն Վրիգորի ամենազօր ա-
 „ ջով. ոչ 'ի կիր էառ թաքել ընդ գրուանաւ. այլ եդ
 „ 'ի վերայ աշտանակի զի լուսաւորեսցէ զամենեւեան.
 „ մանաւանդ զազգն Հայոց : Սակայն յայտնութիւն
 „ սրբոյ սպտիկերի եղև յոյժ սքանչելի և 'ի վեր քան
 „ զհրաշս : Բուր աւագ երկուշաբթի, որ է սկիզբն
 „ չարչարանաց ՏՆ մերոյ Յոի Վսի, սրբութիւն սկիզբն
 „ էառ հոգալ և տխրել ընդ նոյն ամ. և քրտունք հո-
 „ սէին 'ի նմանէ ոլոռնաձև երկոտասան ժամ անդա-
 „ դար ամենեցուն ակներև 'ի տան միում բարեպաշտ
 „ այրի կնոջ Կատարինէի, որ կոչի բանի Կրէսքովա
 „ տէր Ս աշքոհնց 'ի թիւ ՌԾԻ (1608). Բարիլի ամսոյ
 „ է. 'ի հայրապետութե ամն Յակովբայ, և արհի եղկտ
 „ մերոյ ամն Լիկոլայի. զոր նոյն սրբասնեալ այր վկայ-
 „ ութիւ հաստատեաց. որք ընդունին ամ փարատումն :
 „ Լա 'ի տօնի աւետեաց Բճաճնի մեծաւ հանդիսութիւն
 „ օրհնեաց և ետ աւագ եղբարց. զոր նոքա ընկալան
 „ յօժարութիւն և մեծաւ պատուով զարդարեցին ար-
 „ դեամբք իւրեանց : Կա է բարեխօս վասն ամ հօտի
 „ իւրոյ, զոր զնեաց արեամբ իւրով սրբով :

'Ի յատակ այսր եկեղեցւոյ շարեալ կան մեծամեծ
 վեմք գերեզմանաց հայ և լատին գրով : Բաաջի խո-
 րանի սուրբ Լ ուսաւորչին եդեալ կայ վեմ մի այսոյի-
 սի արձանազրով. * Բ. յս է տապան պիւ () լանեսին
 „ որդոյ տօլվագաւոր խօջա՝ Կաւսարդին 'ի Բտապատ
 „ քաղաքէ հանդեաւ 'ի Տէր. թվ. ՌՃԻԵ (1686). և
 „ Փետրվարի ամսի հինգերորդի : Կոյնպէս առաջի
 հանդիպակաց խորանի Բճաճնին դոյ հնագոյն գերեզ-
 ման. թիւ ԶԼԲ (1483) :

173. Բնդ հիւսիսային դուռն եկեղեցւոյն մտեալ լի-
 նի 'ի սալայատակ աւանդատունն ընդարձակ, որ ունի
 առանձին մատուռն քարաշէն շինեալ ընդ վերնատան
 ըստ որում դնի 'ի յիշատակարանի եկեղեցւոյն : 'Ի
 վերայ մատրան է պահարանն եկեղեցւոյ, ուր տեսաք
 դեղեցկադիր հին աւետարան զարդարուն և արծաթա-
 պատ. զոր հանեն 'ի հանդիսաւոր աւուրս տօնից, նաև
 զհին ծանր զգեստս պատարագի այլովքն հանդերձ :
 Բրտաքոյ աւանդատանս է բակ և պարտէզ կուսանաց :
 Իսկ ընդ հարաւային դուռն եկեղեցւոյն մտեալ լի-
 նի 'ի Խաչբակն՝ որ է քառանկիւն գերեզմանատուն.

և ունի մեծ դուռն, որ հանէ 'ի վերին փողոց, և է բուն արտաքին դուռն եկեղեցւոյն : Յարեմտեան կողմն է մեծ արձանն խաչելութեան կանգնեալ իբր 'ի մատրան, ուրանօր փառաւոր հանդէս լինի 'ի տօնախմբութեան մարմնոյ և արեան Տ՛ն : Ըստ հաւաքին ամենայն մեծամեծք և արուեստապետք քաղաքին, որք զարդարեալք գոյնզգոյն զգեստութեամբ հանդերձ դրօշակօր իւրեանց հետեւին թափօրի սրբազնութեան : 'Ի չորս կողմանս տեղւոյն շինեալ կան չորս փառաւոր խորանք, ուր տայ օրհնութիւն Եպիսկոպոսն : 'Ի յատակ տեղւոյս շարեալ կան մեծամեծ վէմք գերեզմանաց հայ և լատին գրով, այլ ոչ տեսաք հնագիր վէմս . գուցէ եղեալ եղեն 'ի հիմունս շինուածոց :

174. Յիշատակարան այսր եկեղեցւոյ այսպէս գրեալ կայ . * Ըթուանիստ եկեղեցին հայոց Երվայ շինեալ ցաւ յամի Տ՛ն 1183 փայտաշէն . իսկ 'ի 1363 շինեցին քարաշէն . հիմնադիրն էր պր Յակոբ Շահնշահ կաֆացի . և պր Ստեփան Թանոսեան Բարահամեաց 'ի Սայսուրի քաղաքէ : 'Ի 1509 նորոգեաց զգմբէթն յարգելի Բովատուր Բօփուլէն : 'Ի 1562 կանգնեաց զանգակատունն պր Բնդրէասն կաֆացի . 'ի 1723 շինեաց զվերնատունն կուսանաց և բարձրացոյց զգաւիթն պր Երանիկ Բէկուստօնօվիչ ազնուական իշխանն և դատաւորն դատաստանին . յորոյ յիշատակ կանգնեցին զսիւնն արտաքին || :

Ըստ փառաւոր իշխանք հիմնադիրք եկեղեցւոյս գրեցին հաստատ կտակ, զի մի ազգականք իւրեանց ունիցին զիրաւունս 'ի վերայ եկեղեցւոյն . զոր տեսաք 'ի վերայ մագաղաթի այսպէս :

* Յ՝ Բ՝ :

« Ըստ մեր կամաց և հաւատոյ գիր է Յակոբիս որդոյ Շահնշահին բնական կաֆացի, և Թանոսի որդոյ Երանի՝ բնական զաղալցի, որ տուաք զայս հաւատոյ գիրս՝ որ ուխտեցաք վասն սր Բ՛ճաճնին . և շինեցաք 'ի՛ Սովքաղաքս . հայադաւանսք՝ ուսաւորչին աւրինաւքն . հնազանդ կաթողիկէին, և հայ եպիսի, և հայ տանուտրանցն . որ յայսմ հետէ ոչ մեր որդի ,

„ ոչ դուստր , ոչ եղբայր , ոչ ազգ , ոչ Թոռն , զարդ զո-
 „ զորմութիւն որ առնեն , այլ իշխանութիւն չառնեն 'ի
 „ վերա եկեղեցւոյն կամ քանի կամ տանուտրաց կամ
 „ 'ի վերա եկեղեցոյ ընչից , ուլ որ յանդգնի կամ լըր-
 „ բուլթի առնէ , նա սուտ է յամ դատաստան , և պատ-
 „ ժի յայ և 'ի 'որ եկեղեցոյ և 'ի 'որ անծանօնէն և 'ի 'որ
 „ առաքելոցն վկութիւն այ և տանուտրաց , Վրեցաւ
 „ գիրս 'ի Թիւ Հայոց ՊժԲ (1363) . յազաւստոսի
 „ Շաւրն : * Եւ Լաւրաճաճ աւագերեցս վկ : Եւ
 „ Լաւրաճաճ կրանաւորս վկ : Եւ Յոհաննէս աբե-
 „ զաս վկ : Եւ Վարդապետ քահանայս վկ : Եւ անր Իզա-
 „ տենի որդի Սարայս վկ : Եւ անր Խաչատուրի որդի
 „ Յովանէս վկ : Եւ անր Թաւադէ մուրի որդի Տայ-
 „ չուս վկ : Եւ անր Չոպանի որդի Սեւեբաւս . վկ : Եւ
 „ անր Լաւրի որդի Խոսրովս վկ : Եւ անր Լեւոնէասի
 „ որդի Լուրաւինս վկ : Եւ անր Լեւոնէասի որդի
 „ Սեւերս վկ : Եւ անր Յովանէսի որդի ամիր Սարգիս
 „ վկ : Եւ անր Յովանէսի որդի Լեւոն պէկս վկ : Եւ
 „ անր Սահակի որդի Յակոբս վկ : Եւ անր Յակոբի որ-
 „ դի Լաւրաճաճ վկ : Եւ անր Թաւաճորի որդի Լեւ-
 „ տուրս վկ : Եւ անր . Թաւաճորի որդի Սուրբապէկս վկ :

175 . Օտանգաւատուն եկեղեցւոյս մեծ է և բարձր
 կառուցեալ յարեւելեան կողմն 'ի վերայ դրան եպիս-
 կոպոսարանին : Յիշատակարանն եղեալ կայ 'ի վերայ
 դրան դատարանին , որ անկանի ընդ զանգաւատամբ ,
 գրեալ 'ի վերայ սեաւ մարմարիոնի ոսկեգիր այսպէս .

* ՌԻ ՀԿԳ ԹՎԻՆ Եւ յամսեանն յենվուն , խճ' Լեւոն-
 „ րէանն կաթիլն շինել ետուր զտուն զանկակին վ' իւր
 „ Հիւր եւ իւր ծնուն Խաչերեսն եւ Սաւային եւ եղբօրն
 „ Լեւոն եւ ամ զլ'միցն Յին (1571) :

Լեւոնէանոցն Հայոց չէ հեռի աստի շինեալ 'ի վերայ
 միւս փողոցին , ուր բնակին Հայ աղքատք . յառաջա-
 դոյն ունէր հոգաբարձու և եկամուտ , որպէս ցուցանէ
 օրագրութիւնն գրեալ Թաւադերէն , որ սկսանի

* ԹՎԻ ՌՀԳ (1624) մարտնընկ իւր . Պու դէֆդար է-
 „ գիւտի . վանք շէրդալինանէսաքօլ վէ քալայ քէլիւնէ-
 „ չիք վրտադօք մունտա եաղըլըր . հէսէք քօրմախու-
 „ չուն :

„ ԹՎԻ ՌՀԳ . փրդ 30 . շէրդալնի քանդանաքդան
 „ շրխըր ախլա պայրամտան սօնկրա նօկարիքուն ֆ . 21

» ՏՆՂ 13 : Լ՛արիւ . 6 . Պուկունքի քունու ուշմախը
 » Ճանը իվազքօ եէզուիդա արքէնդօվիւ բօղըէպինա
 » պէրտիւար : ՏՆՂ 16 . 11 :

Լ՛արէպիսկոպոսութիւն Իւլովի .

176 . Տայոց արքեպիսկոպոսութիւն յԻւլով Տաստաեցաւ յամի ԹՆ 1364 . որպէս ցուցանէ յիշատակարանն : Իսկ առաջին եղև Վրիգոր արքեպիսկոպոս , որ ձեռնադրեցաւ 'ի Ս՛եսրոպ կաթուղիկոսէ . որպէս յայտ է 'ի կոնդակէ իւրմէ , զոր դրեաց առ Իւլովցիս վանն Տաստատութեան : Օ սա Տաստատեաց և յաջորդ նորա Կոստանդին կաթուղիկոս . որ ապա մերժեալ զՎրիգոր ձեռնադրեաց արքեպիսկոպոս Իւլովի զՅովհաննէս որդի Նասրատինի : Լ՛յտորիկ աղագաւ 'ի յիշատակարանին Իւլովի Թ եպիսկոպոս դնի Յովհաննէս : Յետ Յովհաննէս նստաւ յԻւլով Լ՛ետիք արքեպիսկոպոս . ապա Խաչատուր . ապա Ստեփաննոս . ապա Վալուստ . ապա Ք Խաչատուր . ապա Վրիգոր . ապա Պարսամ . ապա Նիկողայոս կամ Նիկօլ . ապա Ք Յովհաննէս Վարմատանէնց . ապա Սարգան Յունանեան . ապա Շ Յովհաննէս Տօպիա Լ՛կուստոնովիւ . ապա Յակոբ Լ՛կուստոնովիւ . ապա Ք Յակոբ Թուամանովիւ . ապա Շ Յովհաննէս Սիմոնովիւ . և ապա Վայել Թան Սարգերեսեովիւ , որ ընտրեցաւ յաւուրս մեր արժանաժառանգ յայն աթոռ արքեպիսկոպոսական . և ցարդ կառավարէ զվիճակ իւր խոհեմութեամբ և յաջողութեամբ , որ և բազում մարդասիրութեամբ սատուասիրեաց զմեզ :

177 . Փոքր ինչ տարբերութիւն գտաք 'ի յիշատակարանի անդ Իւլովի , որ դնէ այսու կարգաւ և այսու բանիւ :

Թ . Յովհաննէս արքեպիսկոպոս Իւլովի և Սալաքիայի , որ էր 'ի Թագաւորական զարմէ Տայոց՝ նստաւ յամի ԹՆ 1365 . առ Սլատիսլաւոս արքայիւ Լէհաց , բայց փութով վախճանեցաւ :

Ք . Վրիգոր մեծ նստաւ արքեպիսկոպոս յԻւլով առ Վազիմիր արքայիւ :

Շ . Վաբրիէլ (կամ Լ՛ետիք) նստաւ արքեպիսկոպոս յԻւլով :

դ. Վրիստաֆօրոս (Խաչատուր) նստաւ յամի տն
1467 առ Բլպէրթ արքայիւ :

Ե. Վիլիանոս (Վալուստ) նստաւ յամի տն 1516
առ Խ Սիկիսմունտոս արքայիւ , զորմէ գրէ և Բնդ-
րէաս Լ ուանիէցի :

Շ. Ստիփաննոս նստաւ արքեպիսկոպոս , որոյ նա-
մակ դոյ յարքունի դիւանին , որով ծանուցանէ ար-
քային զորպիսութիւն Հայոց : Վոյ նաւ իւր կտակ ,
յորում յիշէ թէ Սրբազան Հայրապետն Հռովմայ
առաքեալ է զինքն առ Ֆերտինանտոս կայսր գերմա-
նացոց , առ որում եկաց ամիսս 4 : Իւ վասն այսո-
րիկ Պապն ընծայեալ է նմա իբրեւ սիրելոյ՝ ծանրա-
գին խաչ , մուշէդ , և հանդերձս սպիտակ և կարմիր ,
շապիկ , և թագ եպիսկոպոսական . որ և յերկար ապ-
րեցաւ :

Ը. Վրիգոր նստաւ առ Սիկիսմունտոս () գոստոս
արքայիւ , այլ չհանդուրժեալ անկարգութեանց ժո-
ղովրդեան փախեալ յԻլլովի :

Թ. Պարսամ նստաւ արքեպիսկոպոս , այլ չժու-
թեալ անիրաւութեանց նոյնպէս փախեալ . առաւել
կամք եղէն նմա հրաժարիլ յաթոռոյ , քան հետեւիլ
անիրաւութեանց :

Թ. Կարապետ անուանեցաւ արքեպիսկոպոս Իլլո-
վի . որ 'ի Կամենիցէ դրեալ թուղթ առ Իլլովցիս ա-
նուանէ զինքն եպիսկոպոս Իլլովի և Սալաքիայի :

Ժ. Սեսրոպ նստաւ արքեպիսկոպոս , որ այսպէս
սկսանի զՎոնդակ իւր . * Սեսրոպ ողորմութիւն Խոյ
„ արքեպիսկոպոս Իլլովցոց ։ Յետ մահուան սորա յերկար
ժամանակ աթոռն մնաց առանց եպիսկոպոսի , մինչև
եկն յԻլլով Սեփիսեդիկ կաթողիկոս և ձեռնադ-
րեաց արքեպիսկոպոս զՆիկիօլ կամ Նիկողայոս ա-
բեղայն :

Ժա. Նիկիօլ Թորոսեվիչ նստաւ արքեպիսկոպոս յա-
մի տն 1630 . առ Թագաւորութեամբ Դ Սիկիսմունտո-
սի . և եղև առաջին , որ միացոյց զեկեղեցի իւր ընդ-
սրբոյ եկեղեցւոյն Հռովմայ , յամի տն 1666 յաւուրս
Ուրբանոսի Ը . Հայրապետին և Ստանիսլաւոսի ար-
քային :

Ժբ. Սարգան Յունանեան կեսարացի աշակերտ
ժռօփականտայի նախ եղև օգնիչ կամ յաջորդ Նի-

կօլ արքեպիսկոպոսին. որ և չորաւ յԱջմիածին առ 'ի միաբանել զնոսա ընդ Հռովմայ: Սակայն միաբանք եղին զնա 'ի բանտի, մինչև արքայն ի հաց նամակ գրեալ վասն նորա առ արքայն Պարսից ազատեաց զնա: Բայա եկն յԻլլով և նստաւ արքեպիսկոպոս յամի տն 1686 հոկ. 29. և հաստատեցաւ 'ի Հռովմայ:

Բայ եպիսկոպոս 'ի ծերութեան իւրում արար ինքեան օգնիչ զԹատուր Երսեսեւիչ տրայիանուպօլսեցին, որ վախճանեցաւ յառաջ քան զԱրդան: 'Ի նմին ժամանակի Արդան եպիսկոպոս գոլով 'ի Սամենից՝ Տօպիա Բեկուստոնովիչ աւագերէց ամփոփեաց զմարմին նորա առ ոտս բեմին:

Իսկ Արդան խնդրեաց օգնիչ զՍտեփաննոս Ստեփանովիչ աւագերէցն Սամենիցի. բայց քահանայք և ժողովուրդք ոչ ընկալան. զի կամէր հաստատել զնա առանց ընտրութեան նոցա գրելով միայն 'ի Հռովմ. ուստի ընտրեցին միաբան զՏօպիա Բեկուստոնովիչն:

ԺԴ. Յովհաննէս Տօպիա Բեկուստոնովիչ նստաւ յետ Արդանայ յամի տն 1715. որ իբրև ծերացաւ ընտրեաց օգնիչ զՏէր Յակոբ Բեկուստոնովիչ:

ԺԵ. Յակոբ Բեկուստոնովիչ նստաւ յամի տն 1737. որ 'ի ծերութեան իւրում ընտրեաց օգնիչ զՅակոբ Թումանովիչ:

ԺԶ. Յակոբ Թումանովիչ նստաւ յամի տն 1782. որ յանկարծ վախճանեալ ոչ կարաց ընտրել յաջորդ:

ԺԷ. Յովհաննէս Սիմոնովիչ նստաւ յամի տն 1799. որ գոլով այր զօրաւոր և գիտնական գրեաց Թուղթ առ կայսրն վասն կանոնիկոսաց իւրոց և ետ բերել ոսկի նշան կայսերական հանդերձ Թոշակաւ, զոր արկանեն նոքա զպարանոցաւ ըստ նմանութեան ի հօ կանոնիկոսաց. սա եկաց յաթոռ իւր ամս 17. և չունէր յաջորդ:

ԺԸ. Քայեթան Արդերեսեւիչ բարեբարոյ կանոնիկոս ընտրեցաւ արքեպիսկոպոս յամի տն 1816. այլ յերկարեալ հաստատութեան՝ ձեռնադրեցաւ զկնի չորից ամաց 'ի 1820. յուլիսի 16, այր արժանաւոր այնմ բարձր աստիճանի:

178. Արքեպիսկոպոսութիւն Իլլովի մեծայարգ է ընդ բոլոր Եւրոպիա, և մեծ պատիւ ունի առաջի Տէրութեանց: Բայ աթոռ բաց 'ի պաշտօնատար կա-

նոնիկոսաց ունի զընդհանուր փոխանորդ () Բէլէաւ ա-
նուամբ . ևս և ժողովրդապետս ամենայն եկեղեցեաց
իւրոց , յորոց ընտրին սովորաբար խոստովանահարք
մեծամեծաց :

Իսկ ընտրութիւն եպիսկոպոսին նախ և յառաջ լի-
նի 'ի կանոնիկոսաց հանդերձ հաւանութեամբ ժողո-
վրդեան , որում հաւանեալ կայսեր հաստատէ . ապա
հաստատէ և Սրբազան Հայրապետն Հռովմայ առա-
քելով առ նա Սէրարիու կամ Պալիոմ Սէտրապօլտի
գործեալ 'ի սպիտակ ասուոյ խաչազարդ , զոր կրեն 'ի
վերայ սուրբ հանդերձից 'ի նշան կատարեալ իրաւա-
սութեան :

179 . Ոչ միայն վերոյ գրեալ եպիսկոպոսունք , այլ
և բազումք 'ի բնակչաց Լ'նոյ դաւանէին զսուրբ ժո-
ղովն Վաղկեգոնի . որպէս յայտ է 'ի գործոց Պետրոսի
կաթուղիկոսին , Յովհաննու արքային , Վրիգորի Սա-
ղիստրոսին , և որդւոյ նորա Վրիգորի վկայասիրին ,
Բարսղի եպիսկոպոսին , և այլոց երեւելի անձանց : Սա-
կայն ատելութի Յունաց այնպէս խրտեցոյց զԼ'նեցիս ,
որք 'ի պատճառս նոցա այնչափ դժբաղդութեց պատա-
հեցան , ուստի օտար երեւէին և հեռի 'ի նոցանէ . այլ
բազումք ծանօթ էին Սրբազան Հայրապետացն Հռով-
մայ , որպէս Ստեփաննոս արքեպիսկոպոս և այլք : Բայց
և այնպէս 'ի կաթուղիկոսէն ձեռնադրէին և հեղինա-
կութիւնս նորին իշխէին յԻլլով 'ի Սալաքիա և այլուր :
Լ'յլ իբրեւ միաբանեցան ընդ 'սբ աթուոյն իշխանութե
պիսկոպոսաց ձգէր մինչև ցԻսրիմ , և ցԼ'ժտէրխան . իսկ
իբրեւ բաժանեցաւ տէրութիւն Լէհաց ամփոփեցաւ
այս իշխանութիւն միայն 'ի Լէհաստան գերմանաց-
ւոց . զի մասն Ռուսաց անկաւ ընդ իշխանութեամբ
Լատին Լ'քեպիսկոպոսին Ռուսաստանու , մինչև ձեռ-
նադրեցաւ եպիսկոպոս վասն Լ'նեցւոց Յովսէփ Վրիս-
տֆօրովիչ , որ նստէր 'ի Մոլով (250) :

180 . Լատինի եպիսկոպոսունք իբրեւ գային յԼ'ջ-
միաձնէ զիր դաշնադրութեան տային Իլլովցոց , որ
սկսաւ 'ի Խաչատուր եպիսկոպոսէ , որպէս ցուցանէ
նամակ իւր գրեալ բոլորգիր 'ի վերայ մագաղաթի
այսպէս .

* ՅԷՔԷ ծանոթաց խաչատուր Լճեպիսէոպոս :
 ,, 'Ի Լեռնաշենո-Լէտնս ջն (1467):

„ 'Ի ժամանակս երիցս երանեալ հայրապետի հա-
 ,, նուրց հայաստանաց ՏՆ Յառիստադէս կ[թղկոսի] . և
 ,, պատրիարքի Սաղարշապատու տք յաթոռն Լճ-
 ,, միածնի նւաստս 'ի բանայսիրաց խաչատուր եպիսո
 ,, ձեռնադրեցայ եպիս Լուվի աթոռոյն և իւր վճա-
 ,, կացն , և ողորմութիւնն նոյ եկեալ հասաք 'ի մեր հաւտս
 ,, որ նոյ և 'ի մեր հայրապետէն անձնեցաւ մեզ . Եւ 'ի
 ,, սոյն առուրս շնորհաւք փրկչին եկեալ հասեալ կային
 ,, տք և պարծանաց պարծանք նւիրակքն տր Լճանիաս
 ,, արհի եպիսն և տր լուումա եպիսն 'ի անծաշէն և տիւ
 ,, ըրախնամ քաղաքս Լուվս . և հանդէսիւ ժողովեցան
 ,, միայդումար ամենայն աւրհնուեց արժանաւոր երջա-
 ,, նիկ և ուղղափառ ժողովուրդ քաղաքիս 'ի դաւիթս
 ,, անծային լուսոյ մաւրս 'ի մենաստանիս . որ է ընդ-
 ,, դէմ քաղաքիս , ինդիրք արարին զայսքան բանքս .
 ,, Եւ ես նւաստ եպիսս խաչտր խոստացայ կատարել
 ,, առաջի նոյ . Եւ իս եկեղեցեաց և ընչիցն հրաման չայ-
 ,, նենք . առանց տանուտրաց հրամանին : Եւ որ քննից
 ,, մտոցն ձեռնամուխ չի լինիք . և ոչ նոքա իմ մուտք .
 ,, ուն առաջի հայրապետուն ժամն էր : Եւ որ զայս տե-
 ,, ղացս իրիցանունն զդատն ու զդատաստանն 'ի տեղս
 ,, այնենք հետ տանուտրացն և այլ տեղ չի ձենենք : Եւ
 ,, որ զքահանայ կամ զսարկաւարդ առանց տանուտրաց
 ,, հրամանին չի այնենք : Եւ որ անհասուկ ինամուծի
 ,, կամ այլ անհաս բան կաշառաւք չի այնենք : Եւ
 ,, թէ մահու թէ կենաց ինչ որ իւրեանց կեարեացն հո-
 ,, գոյ բաժին հանեն , կամ տան զայն առնունք . և այլ
 ,, աւելի չի պահանջենք : Եւ Եւ եկեղեցապան և հայր-
 ,, պետ դնելոյ հրամանք չանենք առանց տանուտրացն
 ,, հրամանին . Եւ այլ ինչ բան որ լինայ կամ դատաս-
 ,, տան հոգեւոր կամ մարմնաւոր առանց տանուտրացն
 ,, չայնենք : Եւ այլ թէ կաթիկն տր Լճիստադէսն
 ,, վերստին հրաման այնէ և զլ ուլ քաղաքս տրուին այ-
 ,, նէ դրով ես սլատասիսան տամ կաթիկոսին Լճի :

Յայսմանէ յայտ է թէ Լճեցիք սեղմեալ էին զիւ-

խանութիւն եպիսկոպոսաց իւլիովի, և ամենայն ինչ
հրամանաւ դատաւորաց լինէր: Ամին իրի յաջորդ սու-
րա Վալուստ եպիսկոպոս դժուարացաւ յոյժ ընդ այս.
և ՚ի նամակի իւրում, զոր գրեաց առ իւլիովցիս յամի
1516. մեղադիր լինի Աստուծոյ եպիսկոպոսին, որ
տուեալ էր զայն գիր:

Սիախանութիւն իւլիովցոյ:

181. Յամի 1624. Սեբեխեդ կաթողիկոս փա-
խուցեալ ՚ի ձեռաց Շահաբաս արքային Պարսից զեր-
ծաւ յիւլիով. ժողովուրդն մեծաւ պատուով ընկալաւ
զնա, որք էին յայնժամ հազար տունք: Աւ որովհե-
տեւ եպիսկոպոս նոցա վախճանեալ էր ՚ի նմին ժամա-
նակի, խորհեցան տալ ձեռնադրել զոմն յարժանաւոր
աբեղայից: Բայց Նիկիօլ աբեղայն բազում ընծայիւք
հաւանեցոյց զկաթողիկոսն կոչել զինքն յեպիսկոպո-
սութիւն. այլ ոչ որ ՚ի քահանայից և ՚ի ժողովուր-
դոց հաւանեցաւ ընդ այս. և ամենեքեան ընդդիմացան
և ջանացին խափանել, բայց չեղև հնար. քանզի կա-
թողիկոսն տարեալ զՆիկիօլ ՚ի հաճկատար վասն սրբ-
բոյ Աստին ձեռնադրեաց զնա գաղտ: Օ այն լուեալ
ժողովուրդեան ոչ ընկալան զնա. ուստի Նիկիօլ կամեցաւ
գնալ ընդ կաթողիկոսին ՚ի Վամենից. այլ նա յետս
դարձոյց զնա ՚ի ճանապարհէն, գրելով կոնդակ առ
Իւլիովցիս, թէ որ ոք ոչ ընկալցի զՆիկիօլ՝ նզովեալ ե-
ղիցի, որով լուեաց ժողովուրդն ահամայ կամօք: Սա-
կայն և այնպէս սիրտնոցա ոչ երբէք միացաւ ընդ նմա,
յորմէ ծագեցան անհնարին խռովութիւնք:

182. Իբր զի ժողովուրդն միանայր ընդ վարդապե-
տաց, որք գային յարտաքուստ. իսկ Նիկիօլ գոլով քա-
ղաքացի վարէր զնոսա ՚ի ձեռն քաղաքապետաց: Սինչ
զի հանդուրժեալ հայ դատաւորաց փակեցին զգործնս
մայր եկեղեցւոյն և առին զբանալիս. ապա կամեցան
դատել զՆիկիօլ. այլ նա ճարտարմտութեամբ իւրով
շրջեաց զդասն ՚ի վերայ նոցա և պարտաւորեաց զժո-
ղովուրդն: Ի վերայ այսր ամենայնի ջանահնար եղև
Նիկիօլ հաշտիլ ընդ ժողովուրդեան. բայց իբրև ետես,
թէ նոքա յամառեալ կան, դիմեաց ապա առ Յսեան

կրօնաւորս, և միացեալ ընդ նոսա ետ զիր երդման մնալ հնազանդ սրբոյ աթոռոյն հռովմայ հանդերձ ժողովրդեամբ:

Յայնժամ ի ատին եպիսկոպոսն առաքեաց զՆիկիօլ առ քաղաքապետն. որ անդէն և անդ պարտաւորեաց զժողովուրդն կամ զնալ յատեան նորա և խօսիլ, և կամ բանալ զեկեղեցին: Բայնոք անխոհեմութեամբ իմն ոչ չորան առ նա, և ոչ բացին զեկեղեցին. ուստի Յսեանք և Նիկիօլ առեալ զօրս ի քաղաքապետէ չորան ի դուռն եկեղեցւոյն, և կոչեցին զհայ իշխանս զի կամ ինքեանք եկեալ բացցեն, և կամ առաքեսցեն զբանալիս: Բայնոք խստիւ ետուն պատասխանի առ սելով, թէ մեք եմք շինողք եկեղեցւոյն և ամենայն ինչ մեր է, և ոչ իսկ ճանաչեմք զՆիկիօլ. ապա որով իրաւամբք պահանջէք զբանալիս: Բայնոք առեալ զայսպիսի պատասխանի իսկոյն խորատկեցին զդրունս եկեղեցւոյն, և յանձնեցին զամենայն ի ձեռս Նիկիօլ եպիսկոպոսին:

183. Բայնուհետեւ զօրացաւ և փարթամացաւ Նիկիօլ եպիսկոպոս, զի տիրեաց և այլոց եկեղեցեաց հայոց. էառ զամենայն գանձս, զոսկեղէն և արծաթեղէն առնօթս՝ որք անբաւ էին, թող զծանրագին զգեստս և բաղմամբիւ գրչագիր մատեանս: Իսկ ժողովուրդն մնաց առանց եկեղեցւոյ. և յանհնարս մտեալ միաբանս ամենեքեան բողոքեցին առ Սովսէս կաթողիկոս յամի տեառն 1631. և նա գրեաց խոնարհական նամակս առ Սրբազան Պապն և առ Ռաբաւոր ի հայ, և առ ի ատին եպիսկոպոսն ի Վիլովի աղաչելով ողորմիլ անմխիթար ժողովրդեան հայոց, և չթողուլ զնոսա առանց եկեղեցւոյ: Յօժարեցան նոքա, և Սրբապետ արքայն հանդիպեալ յՎիլովի կամեցաւ առնուլ զեկեղեցին և տալ նոցա, բայց Նիկիօլ զգեցեալ զգեստ պատարագի և առեալ ի ձեռին զարբութիւնն եւ ընդ առաջ արքային ահագինս սպառնալով նմա. իսկ նորա զարհուրեալ յետս դարձաւ:

184. Ի վիլովիք ապա դիմեցին առ Փիլիպպոս կաթողիկոս, որպէս զի ի ձեռն արքային Պարսից օգնեսցէ նոցա, որ և պատասխանի տայ նոցա այսպէս:

* Յի Ռի ծառայ Փիլիպպոս կաթողիկոս ամենայն հայոց ի վիճակէ սրբազան առաքելոյն Ռարդողիմէոս

„ սի , աջորդ սրբոյ առաքելոյն (Թադէոսի . . . Յորմէ
 „ ժամանեալ հասցէ զիր արհնուէ . . . քնանամ քա-
 „ ղաքացդ Իլօլա , Կամէնիցու , Լազուլցաեու , Օ ա-
 „ մսոցեայու , և Լուցկաեու . . . Յայտ լիցի Սիրե-
 „ լեացդ . . . զի յորժամ նամակն ձեր եկն եհաս առ
 „ մեզ . . . այնքան առաւելաւ տրտմուիս . . . յարու-
 „ ցեալ զնացաք 'ի դուռն արքայի . . . սպասէաք վասն
 „ համբաւոյ բարւոյ այդր իրաց , եթէ թերեւս անդոր-
 „ բուր ինչ եղեալ իցէ . լուաք երեք անգամ թէ տու-
 „ եալ են զեկեղեցիսն . . . և յետոյ լուաք թէ զայլ ե-
 „ կեղեցիս տուեալ են , բայց զաւադ եկեղեցին ոչ են
 „ տուեալ . և վասն այնորիկ մարդ են առաքեալ առ
 „ Պապն , և մինչ յայսմ տարակուսի էաք , որպէս ար-
 „ դեօք եղեալ իցէ , լուաք զգալուստ դեսպանին , և
 „ մնացաք գալստեան նորա . և յորժամ եկն , նա ևս
 „ զայն ասաց . . . Լա և ոչ սակաւ յուսադրուծի ետ
 „ մեզ ասելով , եթէ յորժամ հասանիցեմ առ թագա-
 „ ւորն , դիւրին է այդ . և մեք այնմ դեսպանին , որ 'ի
 „ պարսից արքայէն առ ձեր արքայն առաքիւր , թուխտ
 „ տուաք մի առ թագաւորն և մի առ ձեզ . . և դուք
 „ պատրաստ կացլիք , որ զկնի առնլոյ զձեր նամակն լը
 „ դեսպանին 'ի միասին մատուցանիցէք զթուղթ թա-
 „ գաւորին առ թագաւորն . . . Ըջատեսցէ զձեզ յայդմ
 „ դառնագոյն վշտաց և փոխանակ այդմ նեղուէ միւր
 „ թարեացէ զձեզ հոգւովն սրբով աստ և 'ի հանդեր-
 „ ձեալն . և ինքն արհնեալ եղիցի յաւիտեանս յաւի-
 „ տենից Ըմէն ॥ :

Օ օրինակ այսր կոնդակի գտաք 'ի դատաստանագիրս
 Իլլովի , ուր այսպէս գնի . * 1639 . Յունիս 25 ինա .
 „ եանկի քն . կաթողիկոստան քէլկան Խհնէնք պիդիւ
 „ քի Խն Խը փիլիպոսդան Իլօլ աղալարընա . բօտա-
 „ նըյ պօլտու պու սէնսդա . Հէմ պարչմ Բօսթօլիդոյ-
 „ կա : Հասցէ թուխդս 'ի Ըճապահ քաղաքն Իլով 'ի
 „ ձեռն երկոտասան դատաւորացն անլնաս հասուցօլն
 „ արհնեալ լիցի : Պրեցաւ թիլին հայոց ՌՁԷ (1638) .
 „ Հոկտեմբերի ԺԺ . և յաւելեաց իդ . կարի ըշտապով
 „ գրեցաւ նամակս , զի երեք օր էր , յորմէ եկեալ էաք
 „ 'ի արքայանիստ քաղաքէն յԱպահանայ ॥ :

185 . Սոյն այս փիլիպոս կաթողիկոս երկրորդ
 կոնդակ զրէ առ Իլլովցիս առաւել ընդարձակ 'ի թվ .

ԽՁԹ, և ծանուցանէ, թէ նոյն դեսպանն սպանաւ 'ի ճանապարհի, և մեր նամակք յետո դարձան . ուստի խորհուրդ տայ նոցա առաքել առ ինքն քանի մի բանիւ բուն անձինս խորհրդակցիլ ընդ նմա : Սակայն բուն զօրութիւն Յսեանց ունայնացոյց զամենայն խորհուրդս և զջանս ամենեցուն . մինչև յուսահատեալ ժողովուրդն դիմեաց առ նոյն 'Իկօլ եպիսկոպոս, զի գթացեալ 'ի նոսա գէթ տացէ մկրտել զմանկունս : Բայնորա խըստացուցեալ զբանս պնդէր, զի կատարեսցեն զամենայն կամս նորա . ուստի բազումք սրտաբեկեալ ժողովեցին զկարասիս իւրեանց ելին անտի և ցրուեցան յայլևայլ տեղիս : Յայնժամ նուազեցաւ ժողովուրդն կիսով չափ, տկարացաւ ոյժ նոցա, և խանգարեցան ամենայն բարեկարգութիւնք :

186. Օայսու ժամանակաւ 'ի Կոստանդինուպօլիս յեկեղեցոյ՝ սրբոյ Լուսաւորչին բարոզէր Պօղոս առ նուամբ ատին կրօնաւոր դոմինիկեան, Կիտակ լեզուին Հայոց : Հրաման արար սմա Ուրբանոս Ը. Պապն՝ զի գնացեալ յԻլլով խաղաղացուցէ զժողովուրդն . որոյ հասեալ յԻլլով հաւաքեաց զժողովուրդն յեկեղեցին Հայոց և բազմապատիկ յորդորանօք հանդարտեցոյց զնոսա . այլ չեղև կատարեալ հաշտութիւն : Պօղոս կրօնաւոր խօսեցաւ վասն այսր ընդ արքային Լեհաց, և ապա դրեալ զդաւանութիւն ժողովրդեան՝ առաքեաց . զորմէ այսպէս դրեալ տեսաք թաթարերէն յօրագրութեան Իլլովի :

* 1639 Յուլիս 2 եանկի լքն :

„ Բադր Բաւէլ Տօմինիքան ֆնիխպիլա դաւանութիւն
 „ վէլինտան քէնտինա բօքաղադ էդդիս . խայսի դա-
 „ւանութի ումուզունա . Պիլ անըբ . տա բօտըխաց-
 „ցա տա պօլտու չեզնադէդիք քի եախլի քաթօլիքլար-
 „տըր . տա եազտի փատշահկա տա . Բ. Պ. ինա .
 „ Հէմէկ ադքատա անկլադըբ . քի պիլիմ անիծայ
 „ 'Իկօլ ախբաշ պիլլի եամանտա նէյյնօդլիլէյ անկ-
 „լադըլ էտի . քի պիլ հէռէդիքլար պօլկայ պիլ . օլ
 „ վէլդան քի պիլլի բօզտան Վսարկայ ॥ . ևն :

187. Բայա նոյն քահանայ չոքաւ 'ի Հռովմ և միջ-
 նորդ եղև վասն ժողովրդեան առ Ուրբաղան Հայրա-
 պետն . սակայն 'Իկօլ հասեալ անդ 'ի դերև եհան զա-
 մենայն զօրութեամբ Յսեանց : Բայլ իբրև դարձաւ

Վիկօլ յՎլով, տեսե՛ղ զի մեծ մասն ժողովրդեան ցրուեալ էր, սկսաւ խոնարհիլ: Բայա լուեալ թէ Վիկիպոս կաթօղիկոս չորաւ 'ի Կոստանդինուպօլիս դիմեաց առ նա. բայց իշխանք յառաջագոյն հասուցեալ էին անդ զԵսայիօ դատաւորն ծանուցանել նմա զամենայն: Իսկ նա բազում խոհեմութեամբ և քաղցրութեամբ շահեցաւ զերկոսին կողմանս. և առաքեաց առ նոսա զիւր խոհեմ աշակերտն Յովհաննէս Սարգապետ Բրղնջի, որոյ հասեալ յՎլով յամի ին 1652. էած յորդորանօք զժողովուրդն 'ի դուռն եկեղեցւոյն. և անդ ազօթելով օրհնեաց զժողովուրդն 'ի կողմանէ կաթօղիկոսին. ապա համբուրեաց զձեռս Վիկօլ եպիսկոպոսին տալով նմա զբուն առաջին բանալիս եկեղեցւոյն, զոր պահեալ էին դատաւորք. և նորա բացեալ զդուռն ընկալաւ զամենեսեան 'ի ներքս: Իսկ ժողովուրդն՝ որ կարօտ կրէր եկեղեցւոյն ամս 23. իբրեւ մօին 'ի ներքս սկսան լալ առ հասարակ 'ի սակս այնչափ սոսկալի խռովութեանց: Յետ յերկար լալոյ հազիւ դադարեցան. յայնժամ Յովհաննէս վարդապետ ել 'ի բեմն, և սկսաւ քաղցր բանիւ մխիթարել զժողովուրդն. և յետ օրհնելոյ զնոսա, ինդրեաց՝ զի և Վիկօլ օրհնեսցէ. և նա օրհնեաց զամենեսեան խաչիւ և աւետարանաւ:

188. Բայաբէն մեծ եղև ուրախութիւն ամենեցուն. մինչ զի բոլոր քաղաքացիք ևս և հրէայք յուրախակցութիւն երթային նոցա: Ի նմին ժամանակի Վաղիմիր արքայն գլով յՎլով, իբրև լուաւ զայս բան՝ հիացաւ ընդ խոհականութիւն Յովհաննու վարդապետին. զոր և կոչեալ 'ի սենեակ իւր շնորհակալ եղև նմա, և մեծամեծ պարգևօք մեծարեաց զնա:

Վիկօլ արքեպիսկոպոս այնուհետև այնպէս հանդարտութեամբ վարէր զիշխանութիւն իւր, մինչև ամենեցուն սիրելի լինել. ապա զինի քանի մի ամաց գրեաց 'ի հռովմ և ինդրեաց յԱղէքսանդր հայրապետէն հիմնել յՎլով գարոց մի վասն հայ մանկանց: Հաճեցաւ ընդ այն հայրապետն և ետ շինել գարոց մի սակս 12 ուսանողաց ծախիւք առաքելական դահին յամի 1662. և առաքեաց զԱղեմէս Վալանտոս (Թէադօրն կրօնաւոր դասատու լինել մանկանց: Իսկ Վիկօլ զինի վարելոյ զիշխանութիւն ամս 55. վախճանեցաւ յամի 1681:

Վասպուրական Իւլնւոյ :

189. **Թագաւորք** Էհայ տեսեալ զհաւատարմութիւն և զճարտարութիւն Լեւոնոյ ետուն նոցա զանազան արտօնութիւնս, որպէս զի մնասցեն անդ և ծաղկեցուցեն զքաղաքս նոցա շինութեամբ և վաճառականութեամբ : Ուստի մեծն Վաղիմիր ետ սարգեւազիր Հայոց կամենիցի յամի 1344. և ապա Իւլնւոյ յամի 1356. տալով նոցա զիշխանութիւն և զիրաւունս վարելոյ առանձին դատաստան . որք ընտրեցին իշխանապետ Սլւնանուամբ, և 12 դատաւորս առ ՚ի վճռել զամենայն դատս ազգին անկախ ամենեւին : Օայս իշխանութիւն վերջին Թագաւորք հետզհետէ հաստատեցին : Իսկ ՚ի 1516. ւն Սիկիսմունտոս հրաման եհան Իւլնւոյ, զի ՚ի նախապատիւ Թաղի կառուցեն Ուսնուէ կամ Վատարան, ուր հաստատեցին բազում պիտանի կանոնս, զորս առին ՚ի Էհայ :

190. Լսոքիկ դատաւորք կոչէին Տանուտարք, և ամենայն ինչ թէ աշխարհական, և թէ եկեղեցական նոցին վճռաւ որոշեալ լինէր : Տեսաք զհետեւեալ կտա կազիրս ՚ի վերայ մագաղաթի գրեալ այսպէս :

* Լս իմ կամաց և հաւատոյ զիր է Վաւթիս, որ
 ,, եհաս ինձ տկարութիւն . և ես յեղեցի զբանն առա-
 ,, քելոյն, թէ կտակ յետ մահուն հաստատ է . և մինչ
 ,, գեռ իմաստութիւնս կատարեալ էր, կոչեցի ինն քա-
 ,, հանայք, և սրբ տանուտարայք, և արարի ինձ տիա-
 ,, թիք, որ է կտակ . և զոր ունիմ այս է . զկամեն ջիր
 ,, վից . Ժ կամեն սղպեղ . և Խ սոմի քթան . այս ինչացս
 ,, ւն ձի ւն Գուֆերի որ Լճածնիս . ւն ձի հաճկատա-
 ,, րին . ւն սոմ ինկին . ւն սոմ խոստովանայհաւրս . կէս
 ,, սոմ աւադերիցուն . ւն ւն չարեկ քչից և վանաւ-
 ,, րեացն . . . և այլ պաղ ունիմ հոգոյս հոգեբարձ իմ
 ,, տանս իմ խաթունիս իմ կողակիցս Բաշայ խա-
 ,, թուն և այլ մարդ յետ նարայ հայուչէ չունենայ ոչ
 ,, հեռաւոր, ոչ մերձաւոր . . . եթէ որ յանգզնի սուտ
 ,, լինայ ւնմ դատաստանի հոգեւոր և մարմնաւոր . և
 ,, առնու անէծքն ւն հայրապետաց . և տայ տուգանք
 ,, դատաւորաց : Ի թիլիս Հայոց սղթ (1450) աւագաւս-
 ,, տոսի զ : վկ . ւր Բիկաւ . ևն :

191. Բայ կտակագիր կնքեալ էր մեծ կնքով դատաստանին և հաստատեալ ՚ի դատաւորաց: Իսկ զգիրս հարսանեաց Վարդէն* կոչեցեալ՝ հաստատեին այսպէս:

* Ի ԹՎին Ջին և ՚ի մին (1492).

„ Կամաւն ամենակալին... եղև այս շնորհաւոր
 „ հարսանիքս ՚ի յածապահ քաղաքս Եւով Ը հովա-
 „ նեաւ Խբ Բճաճնին. ՚ի հայրապետուէ տն տը Սարգ-
 „ սին. և ՚ի արքեպիսկոպոսուէ տը Եւաչատուրին, և
 „ ՚ի Թագօրուէ Վազիմիրին: Բրդ զոր եկն առաջի
 „ օրինացն այ քհնյցն, և տնտրցն... Եւ ես Իվաշ-
 „ քոս կուտամ իմ զաւակին նախ զայ աւրհնուի,
 „ և զքհնյից, և զտնտրցն: Եւ իմ մարմնօր ար-
 „ դեանցս, զոր տը Բճ պատրաստեաց ոսկեղէն և մար-
 „ գարտեղէն այս է. ճրնպտ Թ մԹխլ. մզկպ Թ մԹխլ
 „ ու կէս. եկտանա ԺԶ մԹխլ. ձագեր Խ մԹխլ. ոսկի
 „ ծածկոց Ժ մԹխլ. աւղեր Ե մԹխլ. վզնոց Ժ մճր.
 „ Ֆլրվ. խաթաինուխողանին չ մԹխ. Ժք մԹխլ Խ
 „ ապրճան. ք մարգարտէ փողպատ. Ժ մԹխլ ոսկի
 „ ծաղիկներով զեղեբերանք. ք մատանի. չ մԹխլ,
 „ ու ք սովք արծթէ գօտի... Եւ տվօ նր փէսին նշա-
 „ նի մատանի. Ե մԹխլ. և այլ տվօ պարզեք Խ սով-
 „ քարարծաթէ գօտ Խ Ե մԹխլ. և իրանծին լարխ
 „ Խ ջօխօլմ մերէժով... վկ այսմ պատահեալ արժանա-
 „ հօտ ծառայք Բստուծոյ և քսասէր տնտրքս. ևն:

192. Ս յլԹն միշտ նախադահ էր և ընդ դատաւո-
 րացն որոշէր զգաւն համառօտիւ, ըստ որում քննե-
 ցաք զօրագիրս նոցա, յորում դնի այսպէս:

* Իվին ՋԺգ աւգաւստօսի Է (1464).

„ Եւ Ս իմն առի ին սմ. ոն իմ աներձագերուն բա-
 „ ժինէն որ ստըկին շահ չի լինայ, ոչ տանն վարձ լի-
 „ նայ, ոչ խանութին վարձ լինայ ու զան ք տղան պա-
 „ հեմ հանցոնց որ հիմիկ կուպահեմ. նացայ հալաւ
 „ շինեմ, ու զնաքայ կերակրեմ. ինչ ատեն տղայք յա-
 „ ռաջ գան, ու իրենց խելքն ժողվեն ու զան ին սմ ոն
 „ իսմէ բնտրեն. ես կուզեմ զան ին սմ ոն նացայ տամ.
 „ այս բանիս վկ նր Ս յլԹ Եւաչատուր... Բայ նր
 „ տանուտրաց առջև ունեցայ. վկայութե առի. ևն:

Բայ օրագիր ժամանէ հայերէն մինչև ՚ի Զ. մար-
 տի ԺԶ. այնուհետև սկսանի Թաթարերէն այսպէս:

* Ի ԹՎին ՋԶ. հոկտեմբ ԺԶ (1521):

„Վերելտի բան Մարտեաս քեդխոյեայլարկայ. տայ
 „կիւնէդի պերնադնիյ ուսդունայ ॥ . ևն :

* „Պօլտու իւլիտա տուխովնը թորատա իւլ
 „Չհրնգ իւրմէնիւրննի նէմիւ քալէնտաննա քո.
 „բա . 18 . յունվ . 1631 ॥ :

Տեսաք գրօրէնս կամ զգիրս հարսանեաց կիբեալ
 կնքով Նիկօլ արքեպիսկոպոսին , և հաստատեալ յե-
 կեղեցականաց և ՚ի դատաւորաց , յորում յիշին օժիտք
 հարսին և ընծայք փեսային . որ է սովորութիւն հայոց
 եղեղոց անդ , և ՚ի խրիմ այսու բանիւ :

* Վրորոնքու բաննա հաննաննի ուլմախը ճանը
 „նըն Ֆիլիբովից վասքօ խզըննի տա նըն իւլաշքովից
 „բան կրէսքօնունկ . Պօլտու իւլիտա . 22 . sep. (սեպտ.)
 „1629 . ունտա նէմիւ քալէնտարրնա քորա բատշահը
 „խընտա ուլունչի Օ իկմունդնունի պիզիմ միւսդիւլ
 „պիյիմըզկա . աւագէրէցլինտա տը Օ արարիաննի .
 „երեսփոխանլինա . նըն Օ ատիկ օղլու Պէրնաթովից
 „բան (ժ)որոսունկ . տա նըն Ս խնովից բան Լազուս
 „նունի ॥ . ևն :

Բապտիսմի իւլիտայ .

193 . Հայկազունք ի էհաստանու , մանաւանդ իւ-
 վովցիք բազում աղատութիւնս առին ՚ի տէրութենէն
 ի էհաց հանդերձ պարգևագրովք , որով այնչափ հա-
 զարաւորք յազգէս հայոց ինքնայօժար դիմեցին ՚ի է-
 հաստան և ծաղկեցուցին այնչափ քաղաքս : Բաւջին
 պարգևագիրն շնորհեցաւ ՚ի մեծէ դքսէն (ժ)էոդորէ ,
 որով կոչեաց զհայս յօգնութիւն իւր յամի տեառն
 1062 : Օ այս հրովարտակ բառ առ բառ օրինակեալ
 յիւր ընդարձակ հրովարտակին հաստատեաց ի Վա-
 տիկաւոս թագաւոր ի էհաց . հանդերձ այլ և այլ
 աղատութեամբք և պարգևեաց իւլովցոց յամի 1641
 (157) : Վերթէ ամենայն թագաւորք հետզհետէ այս
 պիտի պարգևագրովք բազմապատիկ աղատութիւնս
 ետուն հայկազանց , որպէս տեսաք յիւլով զբազումս
 հին դրով գրեալս ՚ի վերայ մագաղաթի հանդերձ թա-
 գաւորական կնքով : Որով զամենայն վաճառականու-
 թիւնս դրաւեալ էին հայք :

Տեսաք զընդարձակ հրովարտակ Ստեփաննոսի արքային գրեալ 'ի վերայ մագաղաթի լատիներէն հանդերձ մեծ կնքով, յորոյ վերայ հայերէն բոլորգիր գրեալ է այսպէս.

* ԹՎԷԻՆ ԵՂԵՆԻՍ ԻՐ. ՊԱԹՈՒԻ Շ ԴԵՖԻԱՆ ԹԴՐ.
 ,, ԲՃ զիւր ԹԴՐՈՒՐ ԽՏԷ և զինքն ընդ երկայն աւուրս
 ,, պահէ անսասան կենաւք ԲՄԷՆ : Դ՝ ԵՅԵՍ ԱՄԻ ԵԿԱԷ
 ,, 'ի քաղաքս ԵՂՈՎ, և կրկին հաստատեց առաջին Թա-
 ,, գաւորաց գտուեալ նոմոսն. զի աղատք լինիցին սպա-
 ,, սաւորք եկեղեցւոյ ԽՄՄ հարկապահանջութի, եթէ
 ,, ԹԴՐԱԿԱՆ, և եթէ քաղաքական իցէ, և թէ այլ
 ,, նոր սահմանած զինչ և իցէ ॥ : (1578) :

194. Տեսաք նաև զպարզեագիր Վաղիմիրի արքային գրեալ 'ի վերայ մագաղաթի հին գրով. յորոյ վերայ այսպէս գրեալ կայ հայերէն. * Վաղիմիր
 ,, Թագաւորին չաղաքի է ԹՎԷԻՆ ԴՆՆԴԵՆԷ ԱԴՃԻՍԹ
 ,, ՈՒՄՆ Է ॥ : (1449) : Աւրանօր գոյ այլ պարզեագիր
 այսր Թագաւորի, որով տայ ազատութիւն հայ իշխաւ
 նապետին : ԵՅԵՍԱՅ ԵՂՈՎԱՅԻՆ ԲԱՂԱՔՍ ԵՂՈՎԱՅԻՆ
 սոյնօրինակ ազատութեամբք և պարզեագրովք փա-
 ւաւորեալ էին հայկազունք ցորչափ կանգուն կայր
 այն տերութիւն : Բայց իբրև անկաւ տերութիւն ԵՂ
 հաց, բարձան և այս ամենայն ազատութիւնք, ուստի
 զարդիս զայն ոսկեղօծ հրովարտակս տեսաք 'ի փոշի
 համակեալ և 'ի բոյն որդանց կարգեալ :

ԵՂԱՅԵՍԱՅ ԵՂՈՎԱՅԻՆ ԵՂՈՎԱՅԻՆ ԵՂՈՎԱՅԻՆ ԵՂՈՎԱՅԻՆ
 իւրեանց և իւրեանց զօտարինն և վայելել զօգուտ նորա, երբ ան-
 ճանաչողութեամբ կորուսանէ զիւրն : Այսն զի Բազ-
 մալիկտ ԵՂԵՆԻՍ ԵՂՈՎԱՅԻՆ կորուսանելոյ զնաշխարհիկ հայ-
 րենիս իւրեանց, ապաստանեալ 'ի ԵՂԱՅԵՍԱՅԻՆ, սկսան
 անդ մեծաւ եռանդեամբ զարդարել և ծաղկեցուցա-
 նել զօտար քաղաքս՝ կարծելով լինել ինքեանց սեպհա-
 կան Ժառանգութիւն :

ՍՏԱՆԻՍԼԱՒ

195. Պատմութիւն ուղեգնացութեանս հարկեցոյց
 զմեզ շրջել անձամբ յայլեայլ քաղաքս հայոց 'ի ԵՂ
 հաստան, և քննել զգործս և զլինութիւնս հայկազանց

Հրամանաւ Մարգարիտիկոսոսին : Ուստի յամի ֆին 1820 . յունիսի 4 , ելեալ մեր յԻւլիովէ ուղղեցաք զընթացս մեր 'ի Ստանիսլաւ քաղաք . և հանդիպեցաք Տնեւդէր գետոյ , որ ելանէ 'ի մերձակայ լեռնէ անտի առերի Սեպար գեղջ 13 . մղոնաւ հեռի աստի . ուր ջուրն է նուազ , ընդ որ առանց դժուարութեան անցաք 'ի միւս կողմն 'ի Հալիլ գլխաւոր քաղաք լէհաց , որ յառաջագոյն էր աթոռանիստ և անուանի վաճառատեղի . այլ այժմ նուազեալ է և ըստ մեծի մասին բնակութիւն եղեալ Հրէից : Մերդ՝ յետ անցանելոյ ընդ այլ և այլ շէնս 1 Էհաց հասաք ապա 'ի Ստանիսլաւ գեղեցիկ և բարեկարգ մայրաքաղաք Ռօքուցիա դաւառին շինեալ յընդարձակ դաշտի անդ , հեռի յԻւլիովէ իբր 15 . մղոնաւ : Ուրանօր բնակեցան Մնեցիք յորժամ Մարգարիտ (Փօթոցքի լէհ իշխան հիմնեաց զայս քաղաք յամի տեառն 1670 : 'Ի նմին ժամանակի հրաւիրեաց զՀայս անեցիս 'ի Սոլտավիոյ և 'ի Սաճառըստանէ երթալ անդ և ծաղկեցուցանել զքաղաքն վաճառականութեամբ . ուստի կառուոյց վասն նոցա զեկեղեցի փայտաշէն ծախիւք իւրովք . և նոքա լցին զքաղաքն բազում շինուածովք և պանծալի արարին վաճառաշահութեամբ : Մյս քաղաք շինեցաւ յանուն որդւոյ Ստանիսլաւոսին , այնր իշխանի որ մեռաւ 'ի պատերազմին ընդդէմ Մյլազգեաց : 'Ի սկզբան անդ պարսպապատ էր քաղաքս և զարդարեալ մարմարիոնաշէն մահարձանօք և գեղեցիկ դրամբք , զորս բարձին 'ի ժամանակս մեր առ ահի Վաղղիաւոց և միացուցին ընդ արուարձանեայց : 1 ի է քաղաքս գեղեցիկ և քարաշէն շինուածովք , ունի 5 . եկեղեցիս քարաշէնս , զորս կառուցեալ է Յովսէփ Փօթոցքի երկրորդ որդի մեծի իշխանին . նմին իրիյերկոսին ծայրս քաղաքին կանգնեալ են կրկին սիւնք և 'ի վերայ արձանագիր անուան Յովսէփայ դքսին : 'Ի վերայ արեւմտեան սեան տեսաք կանգնեալ մեծ արձան անարատ յղութեան Մտուածածնին . իսկ 'ի վերայ արեւելեան սեան արձան սրբոյն Յովսէփայ : Վեղեցիկ է հրապարակ քաղաքիս զարդարեալ քարաշէն կրպակօք : Երեւելի է խորհրդարանն և դիտարանն , ևս և պալատք մեծամեծաց և բարձր տունք , որք են քարաշէն և կրկնայարկ առ հասարակ :

196. Հայկազունք այսր քաղաքի են 70. տունք որ բնակին յառանձին արուարձանի Հայոց Ռաշ կոչեցելոյ. ունին ընդարձակ պարտէզս. բազումք են վաճառականք. են և արքունի պաշտօնատարք, թող զմեծամեծս՝ որ բնակին 'ի դիւղօրէս: Եկեղեցին Հայոց է գեղեցկաշէն և մեծագործ կառուցեալ 'ի վայելուչ տեղւոջ 'ի քաղաքամիջի անդ. համեմատ ըստ ճարտարապետական արուեստի. համակ քարաշէն սիւնաղարդ և պայծառ ոչինչ ընդհատ 'ի մեծաշէն եկեղեցեաց Իգաւոյ, հիմնեալ յամի տեառն 1741. 'ի պատիւ անարատ յղութեան Ղստուածածնին, ունի կրկին Վեղեցկաշէն զանդակատունս դէմընդդէմ միմեանց կանգնեալք 'ի վերայ դրան եկեղեցւոյն: 'Ի մի կողմն աւագ խորանին է աւանդատուն, և 'ի միւս կողմն փոքրիկ դրատուն լատին, հայ և լէհ գրոց, ուր տեսաք և թաթարերէն գրեանս: Յետկոյս խորանին է զանձատունն քարաշէն, յորոյ վերայ գոն քարուկիր սենեակք, ուր յառաջագոյն գոյր դուխ դրամոց սակս ոլորմութեան պատարագաց:

Եւս եկեղեցի ունի զանազան խորանս քարաշէնս և համեմատս. արտաքոյ ունի ընդարձակ բակս շուրջանակի, և բնակարանս քարաշէնս վասն աւագերիցուն՝ և այլ քահանայից: Դողովրդապետ տեղւոյս է փոխանորդ արքեպիսկոպոսին Իլվովի, և քահանայքն են անուանի, ընդ որս եղև և մեզ կենակցիլ առուրս ինչ: Հռչակեալ էր այս եկեղեցի սակս բազում հանդիսից որք լինէին, ուր գոյր եղբայրութիւն Նարատ յղութեան, և մեծահանգէս կատարէին զտօնախմբութիւնս Ղստուածածնին՝ որպէս ցուցանէ յիշատակարանն եղբայրութեան, ուր տեսաք զբազում անուանս եղբարք: Բայց այժմ նուազեալ են և բազումք մոռացեալ զհայ լէզու: Յիշատակարան եկեղեցւոյն ցուցանէ թէառաջին ժողովրդապետ եղև աստ Պալսամովիւ. երկրորդն՝ Օտինովիւ. ապա Խաչատուր. Դեր Օլախպան. Երկու Լանկընակ. Դեր Ղրիգոր. Յոհան աճամ, ևն:

197. 'Ի մէջ եկեղեցւոյն թաղեալ կայ Ստանիսլաւի սրբակրօն քահանայ տէր Յակոբ վարդերեսեիւ, որ բազումն աշխատեցաւ 'ի շինել զայս եկեղեցի, և վախճանեցաւ յամի տեառն 1751: Սքանչելի է վարք սո-

րա գրեալ յախանատեսից, ուր պատմի անտանելի
ճգնութիւն սորա. զարհուրելի են մաղեղէն շապիկն
և երկաթի գօտին, զոր զգենոյր 'ի վերայ մերկ մարմ-
նոյն, որովք չարաչար վիրաւորեալ էր մարմինն: Սա-
կայն առողջ էր մարմնով և պայծառ դիմօք՝ որպէս
ցուցանէ կենդանադիրն, որ և կարգեալ էր 'ի Հռով-
մայ ընդհանուր խոստովանահայր, և 'ի հոգեւոր հար-
կաւորութեան հասանէր յօգնութիւն ամենեցուն: 'Ի
ցուցակի ննջեցելոց Վութերի այսպէս գնի (204):

* Յամի ամն 1717. օգոս. ժն բան Մովսէս Սօլ-
պէյենց նախ սեչովցի, այժմ գութեցի 'ի հաղորդու-
թեանս մօր եկեղեցւոյ զհոգին առ ան աւանդեց.
որոյ մարմինն ժբ ամսոյս թաղեցաւ 'ի գերեզմանա-
տուն ըսուգաց գութերու. զի գեռ ոչ դոյր եկեղե-
ցին հայոց: Նկատեալ զմբ խորհուրդս խոստովանուէ,
հաղորդութեւ, և վերջին օծման 'ի ձեռն պատ. ար-
հիպատիկ Սարգիսեանց խոստովանահօր Ստանիս-
լաւովցու ॥:

Յերկոսին կողմանս դրան եկեղեցւոյն 'ի ներքոյ ե-
ղեալ կան յորմն կրկին մարմարիոնեայ վեմք մին. յա-
ջակողմն, և միւս 'ի ձախակողմն դրեալք լատիներէն
ոսկեգրով 'ի յիշատակ շինութեան եկեղեցւոյն օրի-
նակ զայս:

ԱԶԱԿՈՂՄԵԱՆՆ

D. T. O. M.

Templum hoc sub titulo immaculatae
Conceptionis Deiparae Virginis Mariae.
Sola providentia Divina erectum.
Rectoratu Jacobi Manugievicz
Praepositi ejusdem Templi
Protonotarii Apostolici et Officialis
Armenorum S. Theol. Licent.
Illus.mae e Excellentissimae D.nae
Catharinae Deauro Polok.
Kossakowska Castellanae. Kaminskae.
Ope et impensis consecravit.

ՁԱԽԱԿՈՂՄԵԱՆՆ

Ill.mus Excel.mus et Rev.mus
D.nus Jacobus Augustinovicz.
Dei et Ap.licae Sedis Gratia
Archip.pus Leopoliensis Armenorum
Cum uno Altari majori
Cui imposuit Reliquias S. Martiris felicissim.
Anno D.ni MDCCXXIII Die 22 Mensis Augusti
Anniversarium quoque Diem Dominicam
Ante 22.dum ejusdem, totis
Indulgentiis designavit stante etc. etc.

ԼԻՍՅԱ ԿՏԻՆԻՑ

198. **Լ** զիւղաքաղաք շինեալ 'ի դաշտալայրի միով
ժամաւ հեռի 'ի Ստանիսլաւէ, ուր ամենայն շինուածք
են փայտակերտ. իսկ բնակիչք ընդ ամենայն երկու
հազար, յորս 60. տունք են Հայոց, որք ունին եկեղե-
ցի փայտաշէն ընդարձակ 7. խորանօք կառուցեալ յա-
նուն վերափոխման Մտուածածնին: Տեսաք յաւադ
խորանի զհին պատկեր Տիրամօրն հրաշագործ և բո-
լորովին արծաթապատ, որում երթան յուխտ ամե-
նայն քրիստոնեայք ջերմն եռանդեամբք սակս հրաշա-
գործութեանցն զոր առնէ, և զոր արար կանխաւ.
երբ ժանտախտն ճարակեալ էր յայն ամենայն կող-
մանս՝ միայն **Լ** իսցա քաղաքն ազատ դտաւ անտի բա-
րեխօսութեամբ սուրբ Մտուածածնին: Ուստի ուր-
ուրեք հարկանէին 'ի ժանտախտէ՝ անդր դիմէին
յուխտ և անդէն ազատէին. նմին իրի հռչակաւոր է
յոյժ այս պատկեր հրաշագործութեամբ:

Համի տեառն 1782. այրեցաւ այս քաղաք. ևս և
եկեղեցիք Հայոց և **Լ** էհաց: Հայք վերստին շինեցին,
այլ ոչ և **Լ** էհք. ուստի նոքա ևս կատարեն յեկեղե-
ցին Հայոց զաստուածային պաշտամունս: Սողովորդա-
պետ Հայոց է մի 'ի կանոնիկոսաց Իլլովի, որ բնակի
'ի տունս եկեղեցւոյն և ունի ընդարձակ պարտէզ յեռ-
կոյս եկեղեցւոյն. 'ի քաղաքի աստ ոչ տեսաք զերևե-
լի ինչ:

199. Ի փոքրիկ և բարեշէն քաղաք ունի կարի հեռի ՚ի Ստանիսլաւէ, ունի զօրաւոր Վդեակ և չափաւոր բնակիչս 1 էհո, Ռուսս, Հայս, և Հրէայս: Յառաջագոյն բազում էին անդ Հայք իբր 200. տունք, բայց այժմ 60. տունք մնացեալ են, զորս հսկուէ ժողովրդապետն առաքեալ յԵլիովէ: Եկեղեցին Հայոց է յանուն սրբոյ Լստուածածնին:

ԴԻՍԾԻՆԻՑ

200. Եւս քաղաք երեք ժամու հեռի է ՚ի Ստանիսլաւէ ՚ի հարաւակողմն. շինուածք նորա անշուք գետնայարկ և փայտակերտ: Բնակիչքն են երեք հազար և աւելի յորս բազումք Հրէայ են, իսկ Հայք են 50. տունք, որք վաճառական են անասնոց. գոն և երևելի վաճառականք: Եստ երևելի ինչ ոչ տեսաք բաց ՚ի քարաշէն և վայելուչ եկեղեցւոյն Հայոց, բարձրաշէն՝ կառուցեալ ՚ի վերայ հրապարակին յանուն սուրբ Լստուածածնի, հինգ խորանօք. որ յառաջ փայտակերտ էր. այլ զկնի հրդեհին շինեցաւ փառաւոր յամի տեառն 1750: Յաւագ խորանին եդեալ կայ հրաշագործ պատկեր սուրբ Վայեղանոսի, յորոյ անուն կոչի սովորաբար եկեղեցի Վայեղանոսի:

Տեսաք անդ Յայսմաւուր սրբադրեալ. ՚ի յիշատակարանի դնի. * Ստացողի գրոյս Եղվարթեցի խօջայ
 ,, Լսայուն և կողակցուն նորա Սարիամին, և հօրն
 ,, նորա ին Լաքեւին ... ողորմիս ասացէք ||:

Իսկ ՚ի մկրտատեօրին այսպէս դնի. * Յամի տն 1713.
 ,, յունիսի ամսուն ժիւ ես ինր Վրիգոր ամբրեան հո
 ,, գաբարձու եկեղեցւոյս Ըծածնի Վիսմինիցու քա
 ,, ղաքիս մկրտեցի և դրօշմեցի յաւուր Յունիսի իուն
 ,, ծնեալն ... որում անուն եդաւ յոհաննէս ||. ևն:
 ՚Ի մի կողմն եկեղեցւոյն է բնակարան աւագերիցուն,
 որ դայ յԵլիովէ: Եղովուրդ տեղւոյս առաւել յըստակ խօսին հայերէն. զի սոքա ՚ի յետին ժամանակս
 եկին աստ, որպէս պատմեցին մեզ, թէ 170. ամօք յաւ

առջ 42. տունք Հայոց եկին 'ի Վամենիցէ և բնակեցան աստ :

ՍՆԵԱԴԻՆ

201. **Լ** ընդարձակ գիւղաքաղաք միով աւուրք հեռի 'ի Վիսմենիցէ շինեալ 'ի վերայ դարի գեղեցկագիր, այլ անշուք և փայտակերտ են տունք և բնակարանք, իսկ բնակիչք ըստ մեծի մասին են Հրէայք : Վրկին եկեղեցիք գոն աստ Հայոց և **Լ** էհաց, **Լ** էհաց եկեղեցին է փայտաշէն, ունի ընդարձակ բակ և վայելչագիր ժամատուն, ուր բնակեցաք ընդ նախապատիւ հայ կանոնիկոսին տէր Մատթի Սարամորուշ (164,) որ նորոգ շինեաց գեղեցիկ զայս վանատուն, առ որով անցանէ ընդ արևելս Ռուս գետ, յոր անկանի Օհէմուշ գետ և կորուսանէ զանուն իւր :

Հայկազունք 'ի քաղաքիս են 70. տունք, յորոց բազումք վաճառականք են, և մեծամեծք 'ի գիւղօրէս բնակին. բնակքն յստակ խօսին հայերէն, և շատ ծերք զայլ լեզու ոչ գիտեն : Եկեղեցին Հայոց է քարաշէն և վայելուչ կառուցեալ յանուն վերափոխման Մատուածածնին. յաւագ խորանի եզեալ կայ հին հրաշագործ պատկեր նորա տախտականկար բերեալ 'ի Հայաստանէ, որպէս ասեն : Պատմեցին ծերք, թէ 'ի ժամանակս ժանտախտին իբրև զայս պատկեր թափօրիւ հանին արտաքս, և առհասարակ աղօթեցին իսկոյն բարձաւ հիւանդութիւնն :

Եկեղեցին ունի վանատուն բնակարան ժողովրդապետին, ընդարձակ պարտէզ և բակ, ուր տեսաք դամբարանս հայ գրով : Եւրք պատմեցին մեզ թէ 300. ամօք յառաջ կային աստ Հայք և ունէին փայտակերտ եկեղեցի : Տեսաք յայսմ եկեղեցւոյ հին աւետարան բոլորգիր գրեալ 'ի Եաշ, ուր 'ի վերջն դնի.

* Լաւրտեյաւ այս քա մատեանս 'ի լաւ և յընտիր
 ,, աւրինակէ 'ի թիւերութեա հայոց ուղբ (1643). 'ի
 ,, թագաւորութեն **Լ** էհաց աշխարհին չիլդ Ս լատիս
 ,, լաւին և իշխանացն մերոց... և վայթուեն բան Սհա
 ,, նին և երկոտասան դատաւորացն ॥. ևն :

Իսկ 'ի մկրտատետրին Վաթկերու եկեղեցւոյն դնի.
 * 1720. մարտի Ժա. Պատուելի Տր Զակօքն Բաղ-

„ տասարենց Ոսեադինու հոգաբաձն մկրտեց և դրոշ-
 „ մեց զտղայն ॥ . ևն :

ՀՕՌՈՏԵՆՔԱ

202 . **Լ** քաղաք Ռարեշէն իբր 3 . մղոնաւ հեռի
 'ի Սնեադինէ՝ շինեալ 'ի մէջ բլրոց , ուր բնակին իբր
 3000 . Ժողովուրդք 'ի զանազան ազգաց . երեք մեծա-
 շէն եկեղեցիք են 'ի նմա , զորս շինեաց Սիկողայոս Փօ-
 թոցքի տէր քաղաքին : **Լ** աւջինն է **Լ** էհաց յոյժ փա-
 ռաւոր . երկրորդն է Ուսսաց , որոյ գմբէթն է պղնձա-
 պատ . և երրորդն է Հայոց՝ յանուն սուրբ **Լ** ստուա-
 ծածնին , առ որում կայ և ժամատուն , որ է բնակա-
 րան հայ ժողովրդապետին , որ գայ յԵլվով : Բայց
 տանիք այսր եկեղեցւոյ գոլով փայտաշէն այրեցաւ :
 Հառաջագոյն կային աստ 100 . տունք Հայոց , այլ 'ի
 պատճառս ժանտախտին նուազեցան յոյժ . այժմ գոն
 40 . տունք՝ յորս շատք աղքատք են :

'ի մկրտատետրի եկեղեցւոյն Ղութերու դնի * **Հ**ա-
 „ մի Խն 1735 . ես Խն Ստեփաննոս Հօրէտէնքայի
 „ քհնյ մկրտեցի և դրոշմեցի զարու տղայն ծնեալն 'ի
 „ բան Խաչատուրէն Տօմենիկօվիչէն և 'ի Լաղութէն
 „ օրինաւոր ամուսնեաց այսր բարօխուե ॥ :

ԶԱՄՈՍՅԱ

203 . **Լ** յս քաղաք ունի ամուր բերդ , զոր շինեաց
 Յովհաննէս Օ ամուսէ մեծ ատենադպիրն **Լ** էհաց .
 ունի համալսարան և մեծաշէն եկեղեցի **Լ** էհաց : **Լ**-
 կանաւոր է և քարաշէն եկեղեցին Հայոց , զոր շինեաց
 Ճուղայեցի իշխան ոմն յանուն սուրբ **Լ** ստուածածնին .
 և ունի վանատուն , ուր դրեցաւ Յակոբի սաղմոսա-
 րանն , որպէս դնի 'ի յիշատակարանին . * Ղրեցաւ 'ի
 „ ռէշէ (1628) ամի 'ի քաղաքս Օ ամուսցա լէ հովա-
 „ նեաւ Խք **Լ** ծածնին . յանցեալ ամի վաղճանեցաւ Խր
 „ Սեբէսեդեկ կթղկոմն 'ի Լամէնից : Բայց առաջ-
 „ նորդ **Լ** ովայ էր Խր Սիկողայոս արքեմիս ॥ :

Հառաջագոյն բազում էին աստ Հայք երևելի վա-

Ճառականք, որք ունէին պարգեւադիրս յարքայէն | Է-
հաց և զաղատութիւնս սակս վաճառաց . որպէս բերէ
ժողորոք գլուխն պարգեւադիրն | Եւ յաշքովայ զայս օրի-
նակ . * Ինչպէս Օ ամօսցեայ քաղաքին հայերն ունին
„ բրավան, որ բովանդակ | Էհաց ֆողին վրա դնալով
„ ապրանքով զֆրայական և զրժէչքօսբօլիդային մի-
„ թան հիւ չիտան, այսպէս || . ևն :

Սակայն այժմ չիք անդ հայ . նմին իրի տէրութիւնն
զրաւեաց զեկեղեցին հայոց, և զձեռագիր մատենանս
նոցա փոխադրեաց 'ի Սիեննա և եդ 'ի կայսերական
գրատան :

Նոյնպէս յառաջ կային հայք 'ի Սուլին քաղաք,
և ունէին եկեղեցի, զոր այժմ ժառանգեցին | Էհք,
առ 'ի չգոյէ անդ հայոց :

ԳՈՒԹԵՐ

204. Ընցեալ մեր կառօք ընդ սակաւաջուր գետն
Բրուտ և ընդ գեղազուարճ դաշտս և հովիտս հասաք
'ի Վութեր փոքրիկ քաղաք վայելչադիր և զուարճա-
լի կառուցեալ 'ի վերջին ծայր Վալիցիոյ : Ը որով
անցանէ ջրէմուշ գետ, որ բաժանէ զԷհաստան 'ի
Պուքօլինայէ . իսկ Էռնակողմն քաղաքին ժամանէ մինչ
չե. ցտահմանս Սաճառաց : Ուստի այս տեղի իբրեւ ան-
կիւն ձեւացեալ կոչի 'ի Էգու | Էհաց Վաւի . իմ անկիւն :

Ըյս երկիր յառաջագոյն անտառամոլ էր . ապա
20. տունք հայոց եկին անդ հրաւիրմամբ () գոստոսի
Թադաւորին | Էհաց, որ ետ նոցա պարգեւադիր ար-
տօնութեանց 'ի 1715 . յուլ . 18 . զոր և տեսաք :
Որով սկսան հայք շինել զայս քաղաք . և առաջին
հիմնարկօղն եղև Շատպէյ հայ վաճառական, որ եկն
'ի Սրտավիոյ : Բայց նախ ետ հատանել զմեծ զան-
տաւն զայն և ապա այլք հետզհետէ բազմանալով շի-
նեցին զայն քաղաք և ծաղկեցուցին վաճառականու-
թեամբ : Ըյժմեան բնակիչք են 3000 . 'ի զանազան
ազգաց . բայց հայք անուանի են, մանաւանդ մեծա-
մեծք որք 'ի Վիւղօրէս բնակին, և շատք են խաղա-
խորդք . ուր ընտիր լինի կաշին : Տունք հայոց են 175 .
որք առ տէրութեամբ | Էհաց ունէին բազում ազա-

տութիւնս առանձին դատարան, և դատաւորս: Հին եկեղեցին էր փայտակերտ, ապա շինեցին քարաշէն և գեղեցիկ յանուն անարատ յղութեան Մատուածածնին. բայց որովհետեւ ի էջք և Վերմանացիք չունին առանձին եկեղեցի, նմին իրի այն անբաւական է այնչափ բազմութեան. և հայ ժողովրդապետն հովուէ զնոսա, որ է Սանոսիկս՝ Սախադա՛հ կամ փախանորդ արքեպիսկոպոսին Սլփովի:

Այլ միայն շինուած այսր եկեղեցւոյ է վայելուչ, այլև գիրքն է գեղազուարճ և բարձր. զի ՚ի մի կողմն է մեծ փողոց քաղաքին, և ՚ի միւս կողմն են պարտեզք գեղեցիկք մինչև ցգետն: Բնդ է քարաշէն և պայծառ վանատունն, զոր նորոգ կառոյց Սախապատիւ Սանոսիկոսն տէր Սամուէլ Սողորով. ընդ որում մեծա-հանդէս կատարեցաք զտօնախմբութիւն սրբոյն Մատնի Պատուացւոյն հանդերձ բազմախումբ թափօրիւ: Տեսաք ՚ի սկիզբն մկրտատեսորին գրեալ. *Յամի յամի 1717. և հայոց ռճկզ. դեկ. իբ. Ես յոր Վրիդոր յարգանենց Քութերու եկեղեցւոյն հոգաբարձու մկրտեցի և դրոշմեցի զէդ տղայն ծնեալն ՚ի դեկ. ի. ՚ի բան Խաչումէն Դատպէյենց և Սարենայէն օրի. նաւոր ամուսնեայց այսր բարօխուէ. որում անունն եղաւ Կուլ Խաթուն: Կնքահայրն եղաւ. բ. Վալիպ Սարգանն: Յամի յամի 1738. յամոյն մարտի իէ. ես յոր Ստեփաննոս Նիկողայանց ՚ի զարմէ Խոսրովի թագաւորին Հ. եղբայր վերոյդրեալ յամի յոր Լքսէնտի Քութերու եկե. անցեալ հոգաբարձի մկրտեցի և դրոշմեցի զարու տղայն յ. ևն:

Ես քաղաք շրջապատեալ է ՚ի զուարճալի բլրոց, և ՚ի դաշտորէից, որք զարգարեալ են զանազան ծառովք. կայ աստ Քիչնա ծառն, որոյ փայտ արկեալ ՚ի ջուր՝ լինի դեղթափ վասն վիրաւորելոց ՚ի կատաղի շանց. որք իբրև բմպէն զայն ջուր՝ փութով ազատին:

205. Յետ շրջելոյ մեր յայտոսիկ կողմանս ըստ բաւականին, ապա անցեալ լաստիւ ընդ ահաւոր գետն ջրէրէմուշ գնացաք ՚ի Սիփսիցա գիւղաքաղաք հանդէպ Վութերու, ուր թէպէտ չիք եկեղեցի հայոց, բայց գոն հայ գիւղապետ իշխանք: Բնտի սկսանի ծայր աշխարհին Պուբօվինայի, զոր ստորագրեցուք զկնի անցանելոյ ընդ միւս մասն ի էջատանու: յամ է

մեղ արդ անցանել դարձեալ ընդ գետն Տնեսդէր և
գնալ յՈւտիա, անտի 'ի ծայր Վալիցիայի յ() դօր գիւ-
ղաքաղաք. ուր գոյ արգելանոց կառուցեալ 'ի ժամա-
նակին, երբ առին այլազգիք զՕւռանչա (209):

ՀԱՅԿԱՂՈՒՆԻ ԵՎ ՀԱՄԱՐՆՈՒ

'Ի ԲԱՃՆԻՆ ՌՈՒՍԱՅ

206. 'Ի բաժանել թագաւորութեանն | Էհաց՝ մեծ
մասն անկաւ ընդ հըօր տէրութեամբ Ուսաց. որով
մի մասն հայկազանց և քաղաքաց նոցա մնաց 'ի Վալի-
ցիա կամ 'ի Վերմանական | Էհաստան, և միւս մասն
բաժանեալ 'ի նոցանէ էանց առ Ուսս : Ստան որոյ
անցեալ մեր ընդ մի մասնն | Էհաստանու, սկսանիմք
այսուհետեւ շրջիլ ընդ միւս մասն և գրել զանցս և
զպատմութիւնս հայկազանց այնր մասին՝ սերելոց յԷ-
նեցոց և ապա անդրէն դառնալ յաշխարհն Պուքօլի
նայի՝ որ ընդ տէրութեամբ Վերմանացւոց հանդէպ
Վալիցիոյ : Որովհետեւ այն չէ | Էհաստան, այլ երկիր
Սոլտավիոյ՝ սահմանակից Սաճառաց աշխարհին,
նմին իրի 'ի դէպ է անտի անցանել 'ի պատմութիւն
հայոց Սաճառաստանու, Սոլտավիոյ և Վալաքիոյ այ-
լովքն հանդերձ :

ԵԱԶԼՈՎՅԱ

207. Ի հին քաղաք Սոլինիայ դաւառին | Էհաց.
երբեմն հաչակեալ յոյժ սակս բնակելոյ 'ի նմա բա-
ղում ազգաց, ուրանօր հայք այնչափ զօրացան՝ մինչև
առնուլ նոցա բաղում ազատութիւնս յարքայէն | Է-
հաց, ունելով առանձին դատարան, Սոլիթ, և դատա-
ւորս, նաև եպիսկոպոս : 'Ի ժամանակին յայնմիկ նախա-
պատիւքն 'ի քաղաքին էին հայք, որք և շինեցին բերդ,
կառուցին յովով շինուածս հրաշակերտս և աղբիւրս՝
հայ արձանագրութեամբ :

Եկեղեցին հայոց մեծագործ է և գեղեցիկ՝ կառու-

ցեալ 'ի վերայ վայելչագիր բլրոյ քարաշէն յանուն
 Բստուածածնին . առ որով անցանէ ջուր : Բյժմ չիք
 անդ Հայ . զի կէս մի 'ի նոցանէ անցին յԱլվով , և
 կէս մի 'ի Կամենից և 'ի Սնեատին : Երբ պատմեցին
 մեզ աւանդութեամբ , թէ Վէֆէցի Հայք յ()ռմեա
 նի դաշտէն (510) աստ եկեալ բնակեցան . յետոյ Յով
 Հաննէս վարդապետն անէծ զքաղաքն և զԱլախ պա
 րոնն , որ անդէն և անդ մեռաւ Հանդերձ որդւով իւ
 րով , և քաղաքն ոչ մնաց յառաջին բարեկարգութեան .
 յորմէ ցրուեցան Հայք :

Հայ ժողովրդապետն յառաջագոյն երթայր յԱլվ
 վէ , և ապա 'ի Սոյլովէ (250) : Ի յիշատակարանի
 սաղմոսարանին այսպէս դնի . * Վրեցաւ սա 'ի մայրա
 ,, քաղաքն Լազլովցա , ի Հովանեաւ Հաճկատար նը
 ,, Բստուածածնին , 'ի թուականութեանս Հայոց ռիդ
 ,, (1645) 'ի հայրապետուէ նն նոր Փիլիպոսի . . . Լը
 ,, յառաջնորդուէն նոր Բնդրէաս արքեպիսին 'ի Լազ
 ,, լովցա քաղաքին . և թագաւորուէն լեհաց Յին չորդ
 ,, Սլաւիսլաւին . . ի Հովանեաւ նորաշէն Հաճկատար
 ,, նը Բժածնին և նը Լուսաւորչին . . և վոյթութե
 ,, բան Պաղտասարին և Երկոտասան դատաւորացն ॥ :

Իսկ 'ի յիշատակարանի ճաշոցին Սնեագինի այսպէս
 դնի . * Ստացան զսա անջինջ յիշատակ Հալալ յընչից
 ,, և վաստակոց իւրեանց , և եդին 'ի դուռն նը Բժա
 ,, ծնայ . . . ով որ չունի իշխանուի Հանել զսա 'ի նը Բժա
 ,, ծնայ դրանէս 'ի մայրաքաղաքն Լազլովցայու , նորա
 ,, շէն Հաճկատար նը Բժածնայ . ॥ Են :

ԼՈՒՑԿԱ

208 . Ի գլխաւոր քաղաք Սոլինիայ գաւառին՝ բա
 րեշէն և բաղմամարդ մերձ 'ի գետն Շքեր : Ունի
 բերդ և երկու եպիսկոպոսարանս Լեհաց և Ռուսաց :
 Յամի տեառն 1429 . մեծ ժողով եղև աստ իշխանաց և
 թագաւորաց . անդ էր և Սիկիսմունտոս կայսր :

Յառաջագոյն բազում էին անդ յազգէս Հայոց , և
 ունէին եպիսկոպոս . որպէս յայտ է 'ի հրովարտակէն
 Սուրարիկալդբսին Լիզվանիոյ , որ ետ եպիսկոպոսին
 'ի մշտնջենաւոր պարգև զգիւղն Զիփեւով . զոր և հաս

տատեաց վերջին Թագաւոր՝ Էհայ Ստանիսլաւոս ()
գոստոս յամի տեառն 1785. որով և հայ ժողովրդա-
պետն մինչև ցայժմ ժառանգէ զայն գիւղ. Թէպէտ
չունի հայազգի ժողովուրդ, այլ հովուէ զ՝ Էհայ : Ու-
րանօր ժողովրդապետ եղև Սիմոնովիչ գիտնական
Կանոնիկոս, որ ապա ընտրեցաւ Արքեպիսկոպոս Իւ-
վովի : Իկեղեցին հայոց է քարաշէն, բայց հնացեալ.
ուր այժմ երթայ ժողովրդապետ յաթոռոյն Սոյլ-
վայ (250) :

Համի տեառն 1639. Փիլիպպոս կաթողիկոս գրեաց
կոնդակ առ հայկազունս ի ուցկայի՝ յորդորելով զնոսա
միաբան մնալ ընդ Իվովցոյ : Բազում էին 'ի հնումն
երևելի վաճառականք ոչ միայն 'ի ի ուցկա, այլև 'ի
Սարսափա մայրաքաղաքն ի Էհայ, և 'ի Իիգվա-
նիա. այլ այժմ յայտոսիկ կողմանս միայն անուն հայոց
մնացեալ է :

ԶՈՒԱՆՁԱ

209. Ըստ բերման կարգի ուղևորութեանս՝ երբ
պէտք եղեն անցանել 'ի Ռատովիա նահանգ ի Էհաս-
տանու, հասաք 'ի ծայր Կալիցիոյ () քօր (205) : Ըստ
իբրև 'ի լեզու վերջնայ այս աշխարհ. քանզի յաջա-
կողմանէ անցեալ հնետգեր գետ՝ բաժանէ զԿալիցիա
'ի Պէսարապիոյ (309), և 'ի ձախմէ անցեալ վտակն
Օպուռչ՝ բաժանէ զայն 'ի Ռատովիոյ. ուստի և է սահ-
մանագլուխ : Իորին աղադաւ զկամուրջ այսր վտակի
ըստ կիսոյն ներկեալ տեսաք գունով Վերմանական
տէրութեան, և ըստ միւս կիսոյն գունով Ռուս տէրու-
թեան : Բնդ որ անցեալ մեր 'ի կողմն Ռուսիոյ՝ ոչ սա-
կաւ ընդունելութիւնս տեսաք յիշխանաց տեղոյն, որ
կոչի Սաբովից՝ վայելադիր գիւղաքաղաք, սահմանա-
գլուխ տէրութեան Ռուսաց. աստի յետ միոյ ժամու-
հասաք 'ի Օուանչա :

210. Ըստ քաղաք յառաջագոյն բարեշէն էր և
բազմավաճառ ուր կային բազում երևելի վաճառա-
կանք յազգէս մերմէ, որք ունէին գեղեցիկ տունս,
սլարտէզս և վաճառանոցս : Իիրք քաղաքիս բարձրա-
հայեաց է և զուարճալի. առ որով անցեալ հնետգերայ,
բաժանէ զայն 'ի հանդիպակաց բերդէն Սոթունի :

Բերդ Օռանցայի փոքր է, այլ վայել չադիր. առ որով անցանէ գետակն Օռանցիա. որ պար առեալ զմիւս կողմամբ քաղաքին՝ երթայ Թափի 'ի Տնեսդեր: Ստեսաք ինչ յիշատակաց արժանի 'ի բերդիս և ոչ ամբողջութիւն մնացեալ 'ի նախնեաց անտի. ուր պատուասիրեաց զմեզ բերդակալ իշխանն լէհ: Նրապարակ քաղաքիս ընդարձակ է, այլ անշուք՝ յետ անցանելոյ վաճառանոցին 'ի ձեռս Նրէից, որք գրաւեալ զտունս և զտեղիս Նայոց լցեալ են զքաղաքն. քանզի չիք անդայժմ Նայ: Իսկ լէհ ժողովրդապետն նստեալ յեկեղեցին և 'ի վանատան Նայոց հովուէ զազգ իւր: Յառաջն կային 'ի քաղաքիս 100. տունք Նայոց, որք յայլ և այլ կողմանց հաւաքեալ անդ ձեացան հասարակութիւն գեղեցիկ, և վառեալ միաբանական սիրով ձեռն արկին շինել նախ զփայտաշէն եկեղեցին, և ապա զայժմեան քարաշէն եկեղեցին, առաջնորդութեամբ տէր Ղարիբորին Հանգելիչ, որոյ գերեզման կայ 'ի մէջ եկեղեցւոյն: Այս գեղեցիկ ժողով Նայոց 'ի շնչին պատճառէ իմեքէ չարաչար խանդարեցաւ զոյգ ընդ բարեկարգութեան քաղաքին. քանզի յամի տեառն 1766. խօթունցի այլազգիք եկեալ յեզերս Տնեսդերի՝ սկսան հակառակիլ ընդ լէհ զօրականին, որ իբրև վանեաց զնոսա անտի, նոքա բաղմացեալ զունդ կազմեցին, և կատաղաբար արշաւեցին 'ի Օռանցա, սկսան այրել և կողոպտել զքաղաքն. հազիւ ճողոպրեցան քաղաքացիք և զերծան 'ի բերդն և յեկեղեցին Նայոց, որք այնուհետև սկսան ցրուիլ աստ և անդ, մանաւանդ զկնի պատերազմին 'ի 1768. և մեծ մասն ժողովրդեան բնակեցաւ 'ի Աամենից:

211. Եկեղեցին Նայոց է գեղեցիկ և չափաւոր մեծ և բարձր՝ կառուցեալ 'ի ձև յոնիական, ունի 6 խորանս. աւագ խորանն, որպէս և եկեղեցին նուիրեալ է անարատ յղութեան Ետուածածնին. 'ի մի կողմն է խորան սուրբ Լուսաւորչին և Եղեղութեան. և 'ի միւս կողմն է պատկեր Ղայեթանոսի, որում երևի Տիրամայրն. զոր զարդարեալ են ոսկի զարդուք և պատուական ակամբք: Յորմն տեսաք հին պատկեր Պետրոսի առաքելոյն՝ հանդերձ այսպիսի զրուածով. * Սէ պետ. Կոռ. Յիշատակ է ազրոմցի մահտեսի Սարն զիսի որդի ծառա Սահակին ॥:

'Ի նոյն կողմն է խորան սրբոյն Լ'նտոնի, և առաքելոցն թափառողի և Բարթուղիմէոսի . յորում թափառողս զգաստառակ Քրիստոսի ցուցանէ Բարթուղիմէոսի : Իսկ 'ի միւս կողմն է դաշանց պատկեր, իբր զի՝ սուրբ Լուսաւորին կալեալ զձեռանէ սրբոյն Սեդրեատրոսի՝ դնէ ուխտ, և 'ի թիկանց նորա կացեալ երկուց սարկաւազաց՝ մին ունի զսկիհն, և միւսն թաթախէ զդրին յարիւն փրկին և տայ Լուսաւորին 'ի գրեւ զթուղթն դաշանց : Լու երի խորանի Լուսաւորին գոյ տապան այսու ոտանաւորաւ .

* Լ.յս շիրիմն հանգստարանին,

„ Խարիպ Շահեայ ազգատոհմին .

„ Պըստացի պարոն Յակոբին,

„ Որդուն անուանեալ Վաղարին,

„ Որ փոխեցաւ 'ի կեանս թվին .

„ Հազար երկու հարիւր հինկին .

„ Լարիլի քսան լերեզին .

„ Հանգիպողք յիշէք սորա հոգին ॥ :

Լ.յսպէս 'ի բոլոր յատակ եկեղեցւոյն կան մեծամեծ տապանք, այլ շատք անվերծանելի են : Յայսմ եկեղեցւոյ բազում հանդիսաւոր տօնախմբութիւնք կատարէին 'ի պատիւ անարատ յղութեան Լստուածածնին . գոյր և եղբայրութիւն : Տեսաք 'ի տարեգրին ջեյեցեալ եղբարց 52 անուանս :

212. 'Ի վերայ դրան եկեղեցւոյն գոյ վէմ, փորագրեալ 'ի վերայ Ղառն աստուծոյ . և 'ի վեր անդր զարդին . 'ի միջոցին զլուխ առիւծու քանդակեալ, և 'ի բերանոյ նորա հուր ելանէ : 'Ի ճակատի անդ յերկոսին կողմանս կառուցեալ կան երկու քարուկիր զանդակատունք . և 'ի միջի անդ քարաշէն մեծ պատուանդան շինեալ վասն մեծի արձանին, զոր ետուն ձուլէ 'ի Տանձքա 'ի պատիւ Լ'նարատ յղութեան Տիրամօրն : Լ.յս մեծագործ արձան պղնձաձոյլ և ոսկեզօծ՝ դեղեցիկ է յոյժ՝ կացեալ 'ի վերայ պղնձաձոյլ աշխարհի, և ընդ ոտիւք օձ՝ 'ի բերանի խնձոր . երկայն է 10 թղաչափ, համեմատ չափակցեալ և ճարտարագործ . զոր տեսաք 'ի Վամենից՝ 'ի մատրան սրբոյն Ստեփաննոսի յարկեղ անդ . թուի թէ փոխագրեալ ից են անդ 'ի Ժամանակս պատերազմին : Տեսաք յաւանդատան զանազան զգեստս և անօթս մնացեալս

ի հայոց անտի . միայն արծաթի սկիհք են 12 . գոն նաև քանի մի գրչագիր մատեանք , և ճաշոց մի գրեալ ՚ի Սէնէտիկ ՚ի Թուին հայոց ռաիք . իսկ զայլ գրեանս տարեալ են ՚ի Վամենից , որպէս տեսաք (218) :

Շուրջ ղեկեղեցեալ է ընդարձակ բակ պարսպապատ . ՚ի մի կողմն է ժամատուն՝ հանդերձ քանի մի սենեկօք և պարտիզաւ , ուր բնակի լէհ ժողովրդապետ . յաւուրս մեր նորոգեցաւ այս ժամատուն : Ուրանօր պատուասիրեաց զմեզ ժողովրդապետն այն բազում մարդասիրութեամբ :

ԿԱՄԵՆԻՅ

213 . **Լ** զլիաւոր և գեղեցիկ քաղաքաբերդ Ռօտովա նահանգին կառուցեալ ՚ի վերայ բոլորանիստ ապառաժ բլրի . որպէս և անունն լէհերէն նշանակէ Վարոս : Լսա քաղաք յամենայն կողմանց ամրացեալ է դրամբք և աշտարակօք . զորով պատի Սմոգրիչ գետակ , որ ունի ամրաշէն կամուրջս առ ՚ի մտանել ՚ի քաղաքն : Ընտաճք քաղաքիս ըստ մեծի մասին են կրկնայարկ և քարաշէն . վայելուչ է հրապարակն և վաճառատեղին . մեծագործ և փառաւոր են եկեղեցիք , մանաւանդ՝ Յառա մայր եկեղեցին աթոռանիստ չքնաղ և ընդարձակ , լի գեղեցիկ քանդակօք , ազնիւ մարմարիոնեայ արձանօք և բազում խորանօք . զոր յառման քաղաքին ՚ի մզկիթ փոխեալ էին այլադղիք , կառուցեալ արտաքոյ մեծի դրան բարձր քարաշէն Սինարէ ամրակուռ . յորոյ վերայ այժմ կանգնեալ կայ գեղեցիկ և փառաւոր մեծ արձան պղնձաձոյլ ոսկեզօծ անարատ յղութեան Լստուածածնին : Լրեւելի և փառաւոր շինուածք քաղաքիս են՝ եպիսկոպոսարանն և պալատք իշխանաւորաց ՚ի վերայ հրապարակին : Վեղեցիկ է եկեղեցի Վոմինիկեանց , զոր այլադղիք ՚ի մզկիթ փոխեալ էին . յորում տեսաք զտեղի Սայիզի կամ զբեմ ընթերցման Վուրանին , հանդերձ քարաշէն վանդակաւ և սանդխովք . ուր ընթերցաք և զգրուածս ինչ Լրաբացւոց : Թողում յիշել զայլ եկեղեցիս և զվանորայս միանձանց գեղեցկաշէնս , որոց ոմանք փոխեալ են այժմ յեկեղեցի Ռուսաց :

Լսյս գեղեցկատեսիլ բերդաքաղաք շրջապատեալ է
 'ի զուարճալի բլրոց, յորոց և բաժանի 'ի ձեռն գե-
 տակին և խրամոց . Ունի զերիս դրունս . Խ կոչի Ռուս-
 քի պրամա, այսինքն դուռն Ռուսաց . զի աստի մտին
 Ռուսք : 'Ի պատերազմին՝ որ ընդ այլազգիս, զայս
 դուռն Հայք պահպանէին, որում ոչ կարացին տիրել
 թշնամիք՝ մինչև առաւ քաղաքն : Թ Օ ամբողջ պրամա .
 այսինքն դուռն բերդի : Դ Ռուսքի պրամա . այսինքն
 դուռն Լ էջաց . զի աստի ելին Լ էջք : Բ և երի ա-
 մուր դրան 'ի ներքուստ են հին աշտարակք 'ի պաշտ-
 պանութիւն այսր դրան : Յամի տեառն 1651 . Խա-
 ղախք պաշարեցին զայս քաղաք, բայց ոչ կարացին
 առնուլ . ապա 'ի 1672 պաշարեցին () ամանեանք . մին-
 չև բռնադատեալ քաղաքացւոց ետուն, և մնաց 'ի
 ձեռս նոցա ամս 27 . ապա 'ի 1699 . անդրէն առին
 Լ էջք, և այժմ է 'ի ձեռս Ռուսաց : Ուր այժմ բնա-
 կին զանազան ազգք . այլ Հրէայք առաւել են . որոց
 բնակարան 'ի հնումն էր արտաքոյ բերդին մերձ 'ի գե-
 տակն . և չունէին հրաման գիշերել 'ի քաղաքին . եթէ
 'ի ցերեկի հարկ լինէր նոցա երթալ 'ի քաղաք, տային
 15, ստակ 'ի դրան անդ, և այնպէս մտեալ և փութով
 կատարեալ զգործս՝ ելանէին . այլ այժմ զգեղեցիկ վա-
 ճառանոցն և զերեւելի տունս Հայոց նոքա գրաւեալ են :

ԱՆԵՑԻՔ ԿԱՄԵՆԻՑԻ

214 . Յամի տեառն 1062 . Թեոդոր դուքս հրաւի-
 րեաց զԼ'նեցիս բնակիլ յաշխարհ Ռատուիոյ 'ի մայրա-
 քաղաքն Կամենից . ուրանօր զօրացեալ և բազմա-
 ցեալ՝ եղեն գլխաւոր ժողովուրդ քաղաքին : Ունէին
 առանձին եպիսկոպոս, եպիսկոպոսարան, դատարան,
 դպրոց և քանի մի եկեղեցիս, զորոց զկնի : Տեսաք
 զհրովարտակս այլ և այլ ազատութեանց, զոր ընկա-
 լան յարքայից Լ էջաց : Տեղի դատարանին կայ մինչև
 ցայժմ մերձ 'ի հրապարակն : Բնչափ էին 'ի սմա ե-
 րեւելի վաճառականք և փառաւոր իշխանք, զի դրե-
 թէ բոլոր քաղաքն էր 'ի ձեռս Հայոց . և որպէս ծերք
 պատմեն, կային աստ 900 . տունք Հայոց . այժմ հա-
 ղիւ գտանին 70 տունք . ոմանք վաճառական են, և

ումանք ունին կալուածս, և 'ի զիւղօրէս բնակին: Հայոց
Թաղն է 'ի հարաւակողմն քաղաքին, ուր են եկեղեցիք,
վանատուն և հիւանդանոց:

Սորբ Եկեղայոս:

215. Եկեղեցի սրբոյն Եկեղայոսի է մի յերևելի
շինուածոց քաղաքիս. և միանգամայն է հռչակաւոր
ուխտատեղի քրիստոնէից 'ի պատճառս հրաշագործ
պատկերի Մատուածածնին: Բայ եկեղեցի է քարա-
շէն, սիւնաղարդ, մեծադիր, բարձր և վայելուչ. ունի 6
խորանս. յաւագ խորանն մեծաշէն և փառաւոր՝ դոյ
պատկեր սրբոյն Եկեղայոսի 'ի վեր անդր. իսկ հրա-
շագործ պատկեր Տիրամօրն է 'ի միջավայրի նոյն խո-
րանին ամրափակեալ 'ի պղնձի պատուհանի, զոր բա-
նան յամենայն շաբաթ աւուրս: Սոր յաճախեն եռան-
դեամբք պաշտօնասէր ուխտաւորք և ախտաժէտք.
տեսաք զբազումս՝ որ առաջի խորանին անկեալ յոր-
տայսեալ 'ի վերայ երեսաց իւրեանց բազկատարած աղօ-
թէին հարուստ մի ժամանակ, յորոց ոմանք թեթեա-
լեալ 'ի ցաւոց՝ դառնային ինդուլթեամբ:

Զև հրաշագործ պատկերիս է քառակուսի, իբր
կանգնաչափ բարձր, պայծառ և գեղեցկատիպ. զոր ա-
սեն յաւետարանէն՝ Սուկայ նկարեալ 'ի վերայ տախ-
տակի հանդերձ աստուածորդւոյն ըստ ձեռոյ պատկե-
րին Տրապիզոնի (Պատմ. 129) զոր բերեալ են Հայք
Յակոբ կամ 'ի Հայաստանէ: Բոլորովին արծաթա-
պատ է, բաց 'ի փառահեղ ճառագայթարձակ դիմացն.
և 'ի ճառագայթի անդ գլխոյն շուրջանակի ոսկեգիր
տառք գրեալ կան, զոր մինչև ցայժմ ոչ ոք կարողա-
ցաւ ընթեռնուլ. ոմանք նմանեցուցանեն զայն երբայ-
ական գրոց, և կէսք այլոց: Սակայն մեր անձամբ
եղեալ 'ի վեր անդր օրինակեցաք ըստ ձեռոյն, զոր գտաք
յաւէտ մերձաւոր հին գրոցն Հայոց, բայց ձև սոցա
ցուցանեն թէ այլ իմն արուեստիւ են գրեալ: Ոմանք
հաստատեն թէ 'ի Հայաստան 'ի վաղեմի դրձագիր մա-
տեանս տեսանին այսու ձևով գրուածք. որպէս և այն՝
որ գրեալ էր և 'ի վերայ դրան եկեղեցւոյն Վէֆէի,
զոր բերեալ ասեն Յակոբ (412): Եւ որովհետեւ 'ի
վերայ ճառագայթի պատկերին եղեալ կայ ոսկեղօծ

դրան յորմն տեսաք մարմարիոնեայ տապան, ծաղ-
կազարդ քանդակեալ, այսու արձանդրութեամբ .

* Շիրիմն այս էր պահարան,

„ Սարմնոյս . . . մահական .

„ Օրսա էր մեծ վաճառական .

„ Ովանէս այս ազնուական .

„ Սա էր երկրէն փարսիական ,

„ Երևանու մերձ գիւղական .

„ Քանաքեռու անուանական ,

„ Տանէ որդի խարաղամեան .

„ Սա էր եղեալ երեսնամեան ,

„ Յորժամ եհաս կենին վախճան .

„ Հայոց մեծաց էր թիւ . ուճիղ ին ॥ Են :

218 . Իսկ զանգակատունն է հանդէպ հիւսիսային
դրանն՝ բարձր և ստուար . առ որով է մատուռն
սրբոյն Ստեփաննոսի, որ է քարաշէն հին և հաստատ
յոյժ : Պատմեն թէ ոմն ծեր մեծատուն՝ ետ շինել զայս
հանդէպ տան իւրոյ 'ի կողմանէ փողոցին առ 'ի լսել
անտի զժամասացութիւն և զպատարագ : Եստ տեսաք
զոսկէղօծ արձանն Օռանչայի և քանի մի զբազիր
մատեանս . այլ ոչ տեսաք անդ խորան կամ սեղան ,
թուի թէ կործանեալ իցէ առ հնութեանն : 'Ի հան-
դիպակաց որմն 'ի ներքուստ տեսաք ոսկէգիր յիշա-
տակարան 'ի վերայ մեծի սեաւ մարմարիոնի : 'Ի ճա-
կատ գրուածոյն փորագրեալ կայ պատկեր խաչելու-
թեան . և յերկոսին կողմանս երկու արք արևելեան
զգեստութ 'ի ծունր իջեալ աղօթեն՝ եղեալ զգլխարկս
առաջի իւրեանց . թուի թէ են պատկերք հիմնադրաց
եկեղեցւոյն : Յառաջագոյն այս վէմ եղեալ կայր 'ի
վերայ դրանն . այլ յառման քաղաքին նկատմամբ իմն
հանեալ անտի և 'ի տեղիս տեղիս խանգարեալ զգիրն
եղին յորմն , որպէս տեսանի .

* Յ՝ Որդի հօր միածին ,

„ Որ բարձրացար վերայ խաչին .

„ Ս' Մ' Դաւայ նախաստեղծին ,

„ Եւ ամենայն զարմից նորին .

„ Սարմնովդ եդար գերեզմանին ,

„ Հոգւովդ իջեր դժոխք ներքին ,

„ Օ աւարն առեր ըզգերողին .

„ Եւ դարձուցեր առ հայրենին ,

„ Բլաւտեցեր զԼճամբն հին ,
 „ Եւ ընդ նմին ըզծնունդ նորին ,
 „ Որ էր մեռեալ համանդամայն ,
 „ Օգեցուցեր զփառս առաջին .
 „ Եղնսպէս շնորհեալ եւ ի՞նչ սոցին ,
 „ Օտաճարս այս շինել տուողին .
 „ իսու փրկաւային .
 „
 „ Որ հարազատ գոլ անուանին ,
 „ Ողորմեսցի բու երկր .
 „ Եւ ի կանանց հոգո սորին ,
 „ Մարութնային թուրվանտային .
 „ Եւ ամենայն ծննդոց . . .
 „ Օի ՚ի հալալ արդեանց գանձին ,
 „ Ետուն իւրեանց յղձմամբ սրտին .
 „
 „ Եւ
 „ յս աշտարակին .
 „ Ի յօգնութիւն այս մեծ ծախին ,
 „ Բնծայեցին զւժ . . . իւրին .
 „ Մի հոգւոյ իւրոց ծնողին .
 „ Օր ի՞նչն դասէ խորանս վերին .
 „ Ի՞նչոք
 „ Եսասցէ զի՞նչ ողորմին .
 „ Երբա յանցանքն միշտ քաւեսցին ,
 „ Ի թվին ու հայոց մեծին .
 „ Չի թիւ աւելին ,
 „ Յորժամ զսա կտրց
 „
 „ Ղկնութեն տի՛ր Սուրբին .
 „ Եթուապահ՛սք Ղրիգորին .
 „ Եւ բարեպաշ որջորջին .
 „ Յինէն նորոգ բանս այս լիցին ,
 „ Պատճառ բնաւի
 „
 „ . . . լոկ անուամբ երէց կոչիմ ॥ :

219. Բնդարձակ է զաւիթ եկեղեցւոյն եւ յերկից
 կողմանց հասանէ մինչև ցփողոցս . ունի կրկին տունս
 օակս բնակութեան քահանայից , այլ այժմ է տեղի
 ուղահասանաց եկեղեցւոյն : Յառաջագոյն ասաւ բնա

կեր ժողովրդապետն . բայց այժմ՝ ամենայն հայ կանոնիկոսք բնակեն 'ի մեծի վանատանն , որ է քարաշէն բարձր և կրկնայարկ մենարան՝ բաժանեալ 'ի զանազան սենեակս , ուր եղև և մեր բնակութիւն : Ըստ նստէր 'ի հնումն առանձին եպիսկոպոս . ապա միացաւ ընդ իշխանութեան Իւլիովի , մինչև հանց Կամենից 'ի Ռուսս : Ըստ Յովսէփ Վրիստոֆօրովիչ կանոնիկոս Սոյլովի երբ ձեռնադրեցաւ եպիսկոպոս 'ի վերայ հայոց եղէլոյ 'ի բաժնին Ռուսաց , յայնժամ և Կամենից անկաւ ընդ իշխանութեամբ աթոռոյն Սոյլովի : Իսկ յետ Յովսէփ եպիսկոպոսի աստ փոխադրեցաւ ընդհանուր կառավարութիւն աթոռոյն ընդ իշխանութեամբ տեղապահ կանոնիկոսին Լնտոն Սարգերեւսիւն , որ և բազում մեծարանօք պատուասիրեաց զմեզ մինչև ցմահ իւր :

'Ի մկրտատեօրի անդ այսպէս գրեալ կայ . * Յամի
 ,, Թն 1713 . յունիս ամսոյ Ժ . Լս Թն Յակօբ Սար-
 ,, գերեսենց Բառապօղ Կամենիցու բարոխական եկե-
 ,, ղեցւոյս Ս . Նիկողայոսի հայրապետին՝ մկրտեցի և
 ,, գրողմեցի զտղայն յաւուր լէ ներկայիս ծնեալ 'ի Յա-
 ,, կօբայ որդւոյ Օւստարիաշին Սաքսիւդին և 'ի Ռու-
 ,, զալիայէն . . . որոյ անունն եղաւ Լնգնսէնդ ॥ :

Իսկ 'ի յիշատակարանի հին յայտմաւորաց այսպէս գրի . * Ըրդ գրեցաւ սուրբ գիրքս հայոց թվին ռիթ
 ,, (1620) 'ի հայրապետութե Թն Թն Սեւեթիսեդեկ
 ,, կիթիլին : Լս 'ի թագաւորութեն այս] եհաց աշխար-
 ,, հին երրորդումն Օ իկմունդին , 'ի քաղաքս որ կուի
 ,, Կամենից , լէ հովանեաւ սրբուհոյ ամենաւրհնեալ
 ,, Լճաճնին և սբ Նիկողայոս սքանչելագործ հայրա-
 ,, պետին , և սբ աւետման Լճաճնին , և այլ սրբոցս .
 ,, ձեռամբ . . . Յակօբ քահանայի որդւոյ Թն Վրիդոր
 ,, աւագերիցու . 'ի խնդրոյ պատուական և պայադատ
 ,, բան Լուրբոյին ॥ . ևն : Ղնի ապա թաթարերէն .
 * Սէն եազըխը ॥ . ևն :

Յիշատակարան սուրբ Նիկողայոսի :

220 . Պատմք բոլորգիր հին յիշատակարան եկե-
 ղեցւոյ սրբոյն Նիկողայոսի , որ սկսանի այսպէս . * Լս
 ,, է սկիզբն յիշատակարանիս սբ Նիկաղա եկեղեցոյ :

„ Եւ չափոյ կարողութիւնք. ՚ի այսո՞՞ծառութիւն այսո՞՞ք տաւ
 „ ճարխ, աստ կա՛կարգաւ գրեալ: Եւ ոչ թէ միայն
 „ աստ է գրեալ. այլ անուանք նոյ՛ գրեալ էն ՚ի դպրութի
 „ կենաց. մանաւանդ որք առնեն ողորմութի յաւժար
 „ սրտիւ և առատ կամաւք. Բնուն այ՛ ՚ի սբ Եկեղեցւո՛ւ
 „ տաճարիս:

„ Բւրհնեալ է ամենա՞մբ Երրորդութիւն... Վրան
 „ զի շնորհքն անձային հանապազ... խորհել տայ, զի
 „ առնիցեն ողորմութի ՚ի այսո՞՞ք եկեղեցիս... Յանկա
 „ ցողք եղեալ անձային յիշատակիս. այր անձասէր և
 „ բարեպաշտ որ կոչի Պարոն Սինան... սկսաւ շինել
 „ այսո՞՞ք տաճարս ՚ի յանուն սրբոյն Եկեղեցոսի սբան
 „ չեղադործ սբ հայրապետին... Օ որ և յիշատակն
 „ անհնեալ եղիցի, աստ և ՚ի հանգերձեալն աշխարհին
 „ իւրայովքն, ամէն:

„ Բ՛ճ ողորմի նա՛ն Պրբմ պէյին, հոգոյն որ զգում
 „ պէզն բարձրացոյց, և ոսկեզարդ խաչն կանկնեցոյց
 „ ՚ի զլուինս սբ եկեղեցոյ: Վ՛՞ջ լուսաւորէ պի՛ն Եկեղեցին
 „ զհոգին, զժամատունն մեծացոյց և կամարակապ
 „ արար. զոր տը հատուցէ նա՛մ ամէն: Վախ և առա
 „ ջին այս է տուրք հաւատացեալ քրիստոնէից... Բ՛ճ
 „ ողորմի տը Եկեղեցոսի եպիսկոպոսին հոգոյն. ետուր
 „ յէ՛ սբ տաճարիս ան արծթէ բուրլաւմ: Վ՛՞ջ լուսա
 „ւորէ տը Տիրատուր աւագ իրիցուն, և մօրն իւրոյ
 „ զհոգին. ետուն յիշատակ ան խաւարմ և ք խաչն:
 „ Բ՛ճ ողորմի հոգոյն՝ Տանային, Եկեղեցին, և
 „ Եկեղեցին, ետուն յիշատակ այսո՞՞ք տաճարիս ան
 „ շուրջաւմ և ան մեծ խաւարծթէ: Վ՛՞ջ լուսաւորէ
 „ զհոգին Եկեղեցին աղային և իւր կողակցին. տվին ան
 „ կարմիր խաւարֆայ շրջնն, ոսկի մարկելեւաւմ...
 „ Բ՛ճ ողորմի հոգոյն լուսաւորին և ծնողաց իւրոց.
 „ եղիւ յանձն ան կարմիր գամաւա շուրջաւմ, և ՚ի վ՛՞ջ
 „ խաչ. Եւ ոսկեծաղիկ վարդ մարդրտով շարած, և
 „ ան մեծ խաւարծթէ՛ ալիւերով, և ոսկեխաւուն...
 „ Վրիստոս լուսաւորէ հոգոյն նա՛ն Եկեղեցին...
 „ ունի յիշատակ... մէկ արծթէ սկիհ մաղղմանով.
 „ և ք խաչ... Վարձեալ վ՛՞ջ հոգոյ իւրոյ շինել ե
 „ տուր ան մեծ խաւարմ փայտաշէն... Բտուած ան
 „ արարածոց իւր ամենակարող շնորհիւն անհնէ զնոր
 „ Տօնական երեսփոխանն, ետուր յանձն սբ Եկեղեց

„ Ո՛րչափ կամ թէ ի՞նչ իշտեալէ իւրաքանչիւր
 „ տաճարիս աւագ խորանին ւն մեծ և հրաշալի գեղեց-
 „ կանկար տիրամայր նք ւնծածնին պատկերքն . և
 „ գլուխն նք ՄԾածնին , նոյնպէս և Փրկչին գլուխն ,
 „ արծթէ գեղեցկաշէն թագերն ոսկեջրած , ակներով ,
 „ և մարգրտով զարդարած . . . ՄԾ ողորմի հոգոյն նք
 „ Մքոն կղցն ունի յիշատակ ՚ի վր խաչին նք ոսկի
 „ տղայ ॥ :

221 . Մյո յիշատակարան 40 անուանս յիշելով
 բերէ բազում ոսկեղէն , արծաթեղէն և հանգերձե-
 ղէն յիշատակս . յետոյ սկսանի պատմել զչինութիւն
 զանգակատանն . * ՄԾային օրհնութիւն և յաջողութիւն ա-
 „ մենակալ տն : Սոյթութե նք Տօնուչին . և երէց-
 „ փոխանութե նք Ռոմանոսին ժողովեցան միաբան նք
 „ տանուտէրք և խորհուրդ արարին զի այս նք տաճարիս
 „ նք քարուկիր զանգակատան կանգնեցնեն : Եւ ժողո-
 „ վեցան միատեղ համօրէն ժողովուրդ մեծ և փոքր , և
 „ սկսան շինել յուսալով նյ օգնութե , որ էր սնկով .
 „ որ իւր անձամբ , որն ձիաներով , որն եղներով , որ
 „ իւր յուժով . և կատարեցին . . .

„ Վն լուսաւորէ զհոգին տր Եւաւտուր եպիսկո-
 „ պոսին . ետուր յշտի այս նք տաճարիս նք մեծ և փա-
 „ ռաւոր զանգակմ . . . Վն լուսաւորէ զհոգին Սա-
 „ տատ խաթունին . ետուր յշտի նք արծթէ խաչմ ոս-
 „ կեջրած . ք սոմքար . և նք գոգնոց սիրմակար . որ է
 „ գին նք սնկ . . . ՄԾ ողորմի հոգոյն նք Սիբուլգայ
 „ վոյթին . և զիւր ննջեցեալն ընդ արդարան հանգուս-
 „ ցէ . կանգնեցաւ իւր անձամբն , և աւանդատունն
 „ կամարակապ շինել երէտ նք Սիկաւայ տաճարիս ॥ :

222 . Մյո կարգաւ յիշէ 22 անուանս , և բազում
 արծաթի և կերպասեղէն զարդս . յետոյ սկսանի այս-
 պէս . * Հայոց թվին ԶԳ (1427) . Մմեանն Մգոստոսի
 „ ժք . Պարոնութե Լանցգորենցբիյին , և Վատա-
 „ ւորութե սյր Սերսեսին . ժողովեցան միաբան տա-
 „ նուտէրքն նք Սիկաւայ եկեղեցւոյ , և նայեցին ըզ-
 „ գեստն : Եւ գտան ինչ շուրջառ . և ժք մեծ խաչ և
 „ է փոքր , և ն սկիհս . և է մաղզման . . .

„ Վն լուսաւորէ զհոգին նք Հրիհորին զննջեցեալն .
 „ շինել ետուր եկեղեցւոյ վր նք երեւելի զւիդ , և ոս-
 „ կեզարդ խաչ կանգնեց վրան : Եւ այլ ունի յիշա-

„ տակ ան հրաշալի արծթէ վարչամակ ոսկիջրած
 „ Վս լուսաւորէ զհոգին Հարպիտին գոսդային, ունի
 „ յշնոկ ան ձուֆդ բազման քուֆդ կարած, ոսկի վար-
 „ դերով իս . և մարգրտով շարած . . . Մծ ողորմի հո-
 „ գոյն պոթւանցի հայր Յովսէփին . ետուր յշնոկ սբ
 „ Նիկողայ եկեղեցւոյ ան հրաշալի խաչ պատուանդա-
 „ նով արծթէ ոսկիջրած . . . Մծ ողորմի հոգւոյն նր
 „ Հրիհորին և իւր ննջեցեալքն ընդ արդարան հան-
 „ գուցէ . եդիր յշնոկ սբ Նիկողա տաճարիս ան մեծ
 „ փառաւոր և հրաշալի և քաղցրաձայն զանգակ , զոր
 „ նոր հատուցէ նմա : Ղարձեալ ան ողորմի նր Հրի-
 „ հորին հոգուն զզանկակատունն բարձրացոյց և վն
 „ խարձեց իւր հալալ արդեանց ի ֆլի . . . Մծ ողորմի
 „ հոգւոյն սէչովցի նոր Սուսին . ունի յիշնոկ այս սբ
 „ տաճարիս ան սքանչելի և փառաւոր սբ աւետարան ,
 „ որ է պատկերանկար և է մագաղած : Սմին յի-
 „ շատակարանի դնին 28 անուանք՝ հանդերձ մեծագին
 „ յիշատակօք . և ապա պատմէ այսպէս .

223 . * Հայոց Թմին , աբեթական տօմարին ան ամին
 „ և ԺԵ աւելին (1566) : Մմեանն սեպտեմբերի օրն
 „ առաջին . թագաւորութե Օ իկմուդ Մւկոստոսին .
 „ իշխանութե քաղաքիս բան Ս լուքս մացէյին . Սա-
 „ թողիկոսութե նն նոր Ստեփաննոսի . Սպիտկոպո-
 „ սութե Հայոց նահանգիս նոր Ղրիգոր վարադեցոյ :
 „ Մյր ուն ազնուական նր Հրիհոր անուն որդի
 „ Օ առիկ յոյժ քնասէր և բարեմիտ , և յայ օրինայն
 „ սիրօղ , մեծաւ յուսով փափաքեցաւ , և ի նախանձ
 „ բարութե բորբոքեցաւ . . . սկիզբն արարեալ զսբոյ
 „ կթղկէ եկեղեցոյս , զոր անուն սրբոյն Նիկողայոսի
 „ սքանչելագործ հրապարակ լինեալ է ի քաջ և հաւատա-
 „ րիմ արանցն , զոր վերագոյն գրեալ է ի այս գիրս
 „ զանուանս նյ . այսինքն է նր Սինան և Սուլթու-
 „ պէյն : Եւ վս զի փոքրագոյն է եկեղեցիս այս . քան
 „ զի միշտ տեսանելով եթէ ոչ գոյր տեղի բաւական
 „ Ժողովրդեանս ի միջի սորա , եդ հիմունս սորա , այլ
 „ մեծագոյն . մանաւանդ խրատեալ ի քաջ և իմաստուն
 „ արանց . . . յորդորեցին զնա . . . Մրդ զայս ամե-
 „ նայն և որ ի կարգին է ի միտ առնելով ինքն նր
 „ Հրիհորն , և տիկինն իւր Սանի Մղիգթո իւրց սեպ-
 „ հական ընկիւք և արդեամբք և քրանաջան վաստա-

„կօք առաջնորդուին ւնյ, հրաշափառադոյն մեծացու-
 „ցին և պայծառացուցին և զեղեցկապէս զարդարե-
 „ցին և յանգ ելեալ կատարեցին ՚ի փառս և ՚ի գովեստ
 „անհաս անծուծէ, և ՚ի պայծառութի մանկանցն
 „նոր սիրնի, և ստացան իւրեանց անջնջելի յիշատակ
 „և արձան յաւիտենական : . .

„Բժ ուրմի հոգոյն () քսէնդ յիրիցկնոջն . ունի
 „յշտկ առաք խորանի պատկերքի վր ՚ի տիրամօրն
 „գլուխ, իւր դստերն 1 ուստիկինին զգանիցան ոսկէ-
 „վարդերովն և մարգրտովն շարած : Այնպէս և միա-
 „ծնին գլուխն, որ է փրկիչ : . . Բժ լուսաւորէ զհոգին,
 „կաֆացոյ անն Բնարէասին, իւր բարեկամաւն, և
 „յօժար սրտէ ետուր թեկեղեցւոյ ուղէ ֆլի : Օ որ
 „տանուտէրքն այն ստիկով զնեցին զԱ զարիկին տունն,
 „և գրեցին յշտկ թեկեղեցոյ ॥ :

՚Ի կարգիս դնէ յիշատակարանն 23 անուանս հան-
 զերձ մարդարտաշար և ոսկէզարդ զգեստուք և զար-
 դուք, ապա պատմէ զերրորդ շինութիւն տաճարին
 օրինակ զայս :

224. * Հայոց Թիֆին և ամին և իշ աւելին (1577) :
 „կաթողիկոսութեան տն տը Ղաթնոսին, Թադաւո-
 „րութեան Ստեփաննոսին, իշխանութեան քաղա-
 „քիս Սիբօլայ պրիսքիյին . անուամբ ւնյ շինեցաւ տա-
 „ճարս երրորդումն նըւադին հանդերձ սրահիւքն ար-
 „տաքին . և ժամանովն ՚ի միասին . Թեւադրութիւն
 „ան Սիխնոյ երեսփոխանին, որ է որդի Տօնուշին . և
 „սեպհական արդեամբք նորին . նոյնպէս և կաֆա-
 „ցոյ խոճա Բնարէասին ՚ի փառս անձային : . . Եւ
 „զաշխատողն և զերախտաւորսն հանդուսցէ ՚ի յար-
 „դարոց դասին . . . Հանդերձ արեան մերձաւորօք
 „նոցին . ընդ նոսին լիցի և մեզ մասն բարի . ՚ի յարարէն
 „համայնին ամէն . այսքան առ այս : Բժ լուսաւորէ
 „զհոգին վարագեցոյ տը Ղարիգոր վարդապետին . ե-
 „տուր Դճ դէր այս տը եկեղեցւոյ շինուածոյս օգնու-
 „թէ : . . Բժ լուսաւորէ զհոգին ան Սարոսին, որ է
 „Թոռն Սիբուլայ վոյթին . ունի յշտկ թեկեղեցոյս
 „քարուկիր ան խանութմ ॥ . . .

225. Յիշին ՚ի կարգի յիշատակարանիս 19 անուանք
 նպաստաւորաց, և զանազան ծանրագին յիշատակք,
 ապա գրի : * Թիւ . ուն (1582) : Բժ անհէ զան Սիխ-

„նոյ երեսփոխանն . և զիւր տիկինն զբանի Առաքան...
 „եղին յիշնիկ եպիսի միթրն , որ է թագ , ոսկով կազ-
 „մած և մարգարտով շարած , և ահամբ զարդարած :
 „Վարձեալ նոյն նիր Սիւնոյ երեսփոխանն ըզջան-
 „կապտունն յեկեղեցոյս սնկեցոյց և զկապանս նո-
 „րոյ կապել ետուր , և զվերեն ծածկեց , և ՚ի վր ոս-
 „կէջրած խաչ եդիր . զորս փոխարէն հատուցումն
 „առնուցու ՚ի յարարէն ամենեցուն . . . Վ՛ր լուսա-
 „ւորէ զհոգին Վորինին . եդիր յշնիկ աւագ խորանին
 „պատկերքին վր ն ոսկի ապրճան . ժբ կարմիր ֆլի
 „է . . . Վ՛ր լուսաւորէ զհոգին կաֆացի նիր Վ՛րտէա-
 „սին , Տիրատուրին որդոյ , ետուր յշնիկ այս նք տա-
 „ճարիս ն հրաշալի ոսկեգործ շուրջառ և ՚ի վր խաչ
 „ծի կտոր արծաթ ոսկէջրած . գարձեալ ուրար և
 „բազմաններ ոսկով և մարգարտով շարած , և ն փոքր
 „գոգնոց ոսկեգործ . . . Վ՛ր ողորմի հոգոյն Վեաշին և
 „իւր կողակցին () լուխնային վն նոյ հոգոյ համար նրն
 „Սիւնոյ երեսփոխանն շենել ետուր և եդիր յշնիկ
 „նք տաճարիս ն մեծ և երեւելի արծթէ խաչմ պա-
 „տուանդանով ոսկէջրած ॥ . . .

226 . Վ կարգի յիշատակարանիս դնին 38 . անուանք
 և զանազան ոսկեղէն , արծաթեղէն և զգետեղէն յիշա-
 տակք . ապա սկսանի . * Հայոց թվին ՌԽԷ (1598) :
 „ Վնունն նոյ ամենակալի . նրն Սիւնոյ երեսփոխան ,
 „ որ է եկեղեցոյս շինողն , միախոհ եղէն և միաբան
 „ ընդ կողակցոյ իւրոյ Առաքի խաթունին . և իւրց
 „ բարի կամաւ և յաւժար սրտիւ շնորհեցին և գրե-
 „ ցին զիւրց տունն քարուկիր . բոլորովին գեղեցիկ և
 „ վայելուչ և ամրագոյն շինուածովք . բ . եկեղեցոյ .
 „ զի լիցի իւրց յշնիկ . . . ուստի զայս բարի և ընդու-
 „ նեւի խորհուրդ խորհեցան . վն զի անորդի էին . . .
 „ Ն և տունս այս հանգեալ նք Վիկալայ եկեղեցւոյ ...
 „ Ն և այլ ետուն զիւրց սեպհական քարուկիր զխանութ .
 „ յշնիկ բ . եկեղեցւոյ : Վարձեալ նիր Սիւնոյ երես-
 „ փոխանն ետուր յշնիկ այս նք տաճարիս ն աշտանակ .
 „ այսինքն է ճրագկալք զուտ և մաքուր արծաթէ գոր-
 „ ծաց . . . Վ՛ր լուսաւորէ նք Վիկալայ եկեղեցւոյ
 „ զնր տանուտէրացն հոգոց . ետուն շինել շուրջանա-
 „ կի բոլոր տաճարիս զդասեր . Ն և ոչ թէ վն հանգիստ
 „ կանգնելոյ , և կամ նստելոյ , այլ վն առաւել պայծա-
 „ րուի նք տաճարիս ॥ ...

Ղանին 'ի կարգիս 20, անուանք անդերձ զանազան յիշատակօք . ապա յարի .

227. * Հայոց թիվին ՌԾ . Սաղաւորութե երրորդ .
 ,, Օ իկմոնդին : Սողովեցան նոր տանուտէրքն և խոր-
 ,, հուրդ արարին . վն զի միշտ տեսանելով եթէ՞ Եր . ի-
 ,, կողմ եկեղեցոյ յարութի յոյժ նեղ և փոքրագոյն
 ,, էր . զոր և այս պատճառի նոր տանուտէրքն գնեցին
 ,, պիւ Սարգանին տունն ի Ֆլի , և փոխեցին եկեղեցո
 ,, յարուի : Վարձեալ այլ ևս նոր տանուտէրքն գնե-
 ,, ցին յաջ գիհէն . երկրորդում տունն նոր Սիքայելին
 ,, եւ Ֆլի . և զնա փոխեցին եկեղեցւոյ յարուի : Սոյն-
 ,, պէս նոր տանուտէրքն գնեցին երրորդումն քարուկիր
 ,, տունն սըլէբով . զոր ծախեցին հոգաբարձք . . . զոր
 ,, աժէր զայն տներն աւելի քան զեւ Ֆլի . զոր և իյաջ
 ,, քո ռոգ ետուր զձծ Ֆլի . և զմնացեալն իւր բարի
 ,, կամաւ շնորհեաց . . . Եւ զայն տունն փոխեցին եկե-
 ,, ղեցոյ յարուի : Եւրդ այժմ՝ Եր . իկաւղայ եկեղեցոյ
 ,, յարութի եղև մեծ , լայն , և ընդարձակ . զոր և նոր
 ,, տանուտէրքն զայն տներս գնեցին համօրէն ժողովր-
 ,, դեան սպիկն . զոր նոր հատուցէ նմ փոխարէն 'ի յա-
 ,, րութե արդարոց , ամէն ॥ :

228. * թիւ ՌԾԱ (1602) : Պարոն Սիսնոյ երես-
 ,, փոխանն որդի նոր Տօնուշի շարժեալ 'ի սէրն Թճային
 ,, ապաւինելով անունն նոյ . Սք . իկաւղայ եկեղեցւոյ
 ,, յարութի շինել ետուր շուրջանակի քարուկիր պա-
 ,, տուար , բարձր և գեղեցիկ , և վերևս ծածկել ե-
 ,, տուր խեցով և շուրջ զբոլոր պատուարս սպիտակա-
 ,, ցոյց , և վայելչապէս պայծառացոյց զյարութի նր
 ,, տաճարիս : Օր այսչափ շինուածոյս վր խարձեց
 ,, իւր հալալ և արդար վաստակոց ռքձ Ֆլի . զոր նոր
 ,, Յս վարձս հատուցէ նմ ॥ ևն :

229. * Հայոց թիվին ՌԾԲ . Լմսեանն փետրուարի .
 ,, Ը . Թաղաւորութե դ Օ իկմոն . . . Լղախին ոմն ...
 ,, բանի Սաղաւորուշայ յոյժ Թճասեր . . . յետ այրման
 ,, քաղաքին ետես զի եկեղեցիք մեր առանց զանկակի
 ,, մնացին . Եւ ժողովուրդն ժամի ատենն ոչ գիտէին
 ,, ոչ սաղմոսին և ոչ առաւոտուն ոչ պատարագին , և
 ,, ոչ երեկոյին ժամուն . . . նախանձեցաւ նոյ սէրն , և
 ,, ետուր ձիւ Ֆլի . և ուղարկեց Սլով զի անդ գնես-
 ,, ցեն . այն սնկի ն զանկակ , և եղև այնպէս , զոր և

„ գնեցին և ուղարկեցին 'ի Վառնից քաղաք մեծ և
 „ հրաշալի զանակամ' 'ի փառս անհետն... » 'ի կարգիս
 յիշին 4. անուանք, և պատմի շինուածին մեծի զան-
 քակին, որ այրեցաւ 'ի հրդեհի անդ (248) :

230. * թիւ ԲԵԲ. Բճային աւրհնուի և ողորմուի
 „ հանապազ եղիցի վր' նր Սիմոն երեսփոխանին...
 „ Սք' Նիկողա եկեղեցւոյ վր' զճակատն շինել ետուր
 „ ան փառաւոր երևելի և գեղեցկաշէն զիդ, և 'ի վր'
 „ ոսկեզարդ խաչ կանգնեց... » Կարձեալ սք' Նիկողա
 „ տաճարի վր' կայր մի մեծ և բարձրադիտակ քումպէթ,
 „ և առաւել ծանր էր եկեղեցւոյ կամարի վր', զոր տե-
 „ սեալ զայն նր Սիմոն երեսփոխանն հրամայեաց
 „ իջուցանել զայն քումպէթն. Եւ դարձեալ երրոր-
 „ դումն շինել ետուր այլ փոքրագոյն և գեղեցիկ շի-
 „ նուածով, և բոլորովին պատուհանէր և կամարակապ
 „ արար. և վերևս ծածկեց սանով և նկարել ետ ոսկով
 „ և 'ի վր' ոսկեզարդ խաչ կանգնեց :... » Նոյնպէս սք'
 „ եկեղեցին, և զքօշքն ալ բոլոր վեր ևս ծածկել ե-
 „ տուր. զոր հրակիզ ժամանակին այրեալ էր : Օայո-
 „ չափ շինուածոյս վր' խարձեց... » ժողովրդեան սնկէն
 „ զճիջ ֆլի » :

231. Դնին 'ի կարգի անդ 4 անուանք զանազան յի-
 շատակօք. ապա պատմէ' թէ յամի ԲԵԶ. ապր. իէ.
 միաբան մանկունք ետուն շինել մեծ և քաղցրահնչիւն
 զանգակ մի : Բայ յիշէ 25 անուանս հանդերձ փառա-
 ւոր յիշատակօք. և ապա յարէ. * Հայոց թիւ ԲԵԵ
 „ (1616). Բճ լուսաւորէ Սիսի խորրին հոգոյ. ունի
 „ յշնի այս սք. տաճարիս ան կանանց աթլաս շուրջառ
 „ և բազպաններ ոսկով և մարգարտով շարած. զոր ա-
 „ դաներ ետուն խազնայէն. իս վարդ ոսկի և մարգա-
 „ ըիտ... » Բճ լուսաւորէ զհոգին նր խաչատուր ա-
 „ւագիրիցուն... » ունի յշնի այս սք. Նիկողա տաճա-
 „ ըիս անաբան դրեանք ժան հատ... » ան. Բճառուն
 „ մագաղաթի մէջ կարած : ք. Նեմիլի անառն, որ
 „ կօչի Պիպլիա : ք. Բսողաբաշտուած գիրք մագա-
 „ ղաթի մէջ կարած : ք. Տօմար գիրք. մագաղաթի
 „ մէջ : ք. Նամ գիրք. մագա' : ք. Բաղուածոյ գիրք
 „ մագա' : ք. Տօնացոյց գիրք մագա' : ք. Սաղմոսարան
 „ կազմած. պատմա : ք. Յօ որդի գիրք : ք. Հարց-
 „ մանց գիրք հին, ժան. ան փոքրիկ աղլըմ գիրք. մագա' :

Լստ դնին ՚ի կարգիս 11. անուանք հանդերձ զանազան յիշատակօք, ապա դնին ծանրագին յիշատակք լծորոս կրօնաւորին և նոր Վրիգորչաին, և այլոց: Եւ ժամատան արծաթ կանթեղն, զոր ետուն նծաւ սէր կանայք. յետ այնորիկ դնին բազում յիշատակք: Պատմէ յիշատակարանն թէ յամի ՌՀԲ (1623). Իւլիոյցի նոր Սէն ետ շինել զաջակողմեան փոքր խորանն և զարդարեաց ոսկւով. իսկ բան Սիւթքոն նորոգեաց զձախակողմեան փոքր խորանն սբ Բաճնին և զարդարեաց ոսկւով: Լստանօր պակասին թերթք ինչ յիշատակարանիս:

Եկեղեցի Լստանաճաճնին:

232. Արկին եկեղեցիք կային ՚ի Կամենից յանուն սբ Բաճնին, մին Էւեաման, և միւսն ըստ ոմանց շինեալ էր ՚ի տեղւոջ սբ Երկողայոսի. այլ քննեալ մեր անձամբ տեսաք զընդարձակ տեղի աւերակաց ՚ի կողմն եկեղեցւոյն 1 ուսաւորչի, ուր էր եպիսկոպոսարանն: Վտաք և զհին յիշատակարան բոլորդիր, որ որոշակի բերէ զանուանս կրկին տաճարաց Բաճնի, ունելով այսպէս. * Լստ է յիշատակարան. զոր յետոյ այրման « քաղաքին տվել են: Օ յիշատակօղս և զշնկա երկու եկեղեցին. ուն սբ Բաճնին. նոյնպէս սբ Էւեաման Բաճնին. սկսաք մի տեղ յիշատակել. քանզի « եկեղեցիք նոյ ոչ են հակառակ միմեանց: »

Լստ յիշատակարան 5 ամօք յառաջ սկսեալ է քան զշինութիւն սբ Երկողայոսի ուր ընդարձակ դնի պատմութիւն շինութեան, և անուանք բարեբարաց հանդերձ ծանրագին յիշատակօք այսպէս.

233. * Լստ է սկիզբն յիշատակարանիս սբ Բաճնալ « եկեղեցւոյ: Որչափ կամ թէ ով զինչ յիշատակ գրել « է իւրաքանչիւր ըստ չափոյ կարողութեան իւրոյ ՚ի « պայծառութի այս սբ տաճարիս՝ աստ կայ կարգաւ « գրեալ... Էւրհանեալ է ամենամբ Երրորդութի... « Օ որ սկսաք շինել զտաճարս նոյ, որ յանուն սբ Բաճն « ծնին շինեցաւ... Վանդի մտախորհ եղեալ բորբոս « քեցան ՚ի սէրն սբ Բաճնին. զի ոմանք զինչս ե « տուն. և ոմանք աշխատէն, և ոմանք զորդորէն...

„ իմպ. ՋՀԱ. ՎՐՆ 1522. նախ և առաջին քնասեր . . .
 „ Պրն Լաւլպէյն որ է որդի նրն Սիգբոն, որ կանգ-
 „ նեցաւ իւր անձամբն, և իւր ընչիւք՝ շինեաց այս սբ
 „ զեկեղեցի՝ անունս սբ Բճաճնին և սկիզբն եղև բա-
 „ րեաց. զոր անձային անուծին կատարեաց ի փառս
 „ անհետն . . . Բճ ողորմի նրն Հանուսին հոգին. և
 „ նա ետուր այս սբ տաճարիս շինուածոյս աւգնութե
 „ եմ ֆլի . . . Բճ ողորմի Սեծքոն հոգին, երես ան
 „ ոսկի ապրճան . . . Բճ ողորմի Պետրոսի հոգին զի
 „ ապրիկի դարաճայներ շինել երես եկեղեցոյս և գոշին
 „ ալ . . . Բճ ողորմի իւր ընկերաց հոգուն ժողովեցին
 „ իւրենց մէջքն ի սոմ և տվին այս սբ տաճարիս շի-
 „ նուածոյս . . . Բճ ողորմի Իւսուֆին հոգուն ունի
 „ յշտկ այս սբ եկեղեցիս սբ մարտիրոսաց մասներ . . .
 „ Բճ ողորմի նրն Սարգիսն. ետուր յշտկ ան ոսկով շուր-
 „ ջառ . . . Վարձեալ ան ողորմի նրն Հանուսին . . .
 „ եղիր յշտկ սբ Բճաճնալ եկեղեցւոյ ան մեծ պատ-
 „ կերքն և պատկերացն գլխոյն մայրն յիշատակ եղիր
 „ արծթէ ոսկեջրած դադ ակներով և մարդարտով շա-
 „ րած . . . Բճ ողորմի բանի () Լուխնային հոգուն,
 „ ունի յշտկ ան պատուական թագմ եմկսին ոսկով և
 „ մարդարտով շարած . . . Վս անհէ զմիաբան կտրիճ-
 „ ներն. նկարել ետուն զնր եկեղեցին հանդերձ բոլո-
 „ ռովին պատկերքներով . . . Վս Լուսաւորէ նրն Պապ-
 „ րիկին կնքն զննջեցեալն. ան խորան շինեց ժամատուն
 „ և ան պատկերքմ եղիր սբ Բճաճնին և ան արծթէ
 „ ոսկեջրած թագ ակներով . . . Բճ ողորմի () Լուխ-
 „ նային հոգուն, ետուր զիւր գլխէն զմեծ ճիրամալիտն.
 „ և եպիսի թագին վերայ կարեց զոր ինքն եր կազմել,
 „ ոսկով և մարդարտով զարդարեց . . . Վս Լուսաւորէ
 „ զնրն Հօլուփքո երեսփոխանին հոգուն եկեղեցւոյ շի-
 „ նողին եղին յշտկ վասն հոգւոյ նորա ան մեծ խաւմ
 „ ոսկեջրած : Վարձեալ վասն նոյն . . . հոգուն եկե-
 „ ղեցւոյ յարուծի քարուկիր սքլէի շինեցին վերնաւ
 „ տնով . . . Բճ ողորմի Խաչքո չաբլիչին հոգուն, և իւր
 „ կնոջն Սամուէին . . . շինել ետուն ժամատանն աջա-
 „ կողմն խորան մի : Լա այլ ունի բազմաններ. ի վը-
 „ րանն ժթ ական ոսկի վարդեր մարդարտով շարած . . .
 „ Վս Լուսաւորէ քաֆացի Բնտրէասին զննջեցեալն.
 „ ունի յշտկ ք եկեղեցին ռքճ ֆլի : () Զոր այսչափ

„ ստիկով տանուտէրքն դնեցին զՊոպրիկին տունն և
 „ գրեցին թէ եկեղեցւոյ ॥ :

234. Յիշատակարանս թուէ աւելի քան զհարիւր ա-
 նուանս հանգերձ մեծագին յիշատակօք, և ապա յարէ .
 * Հայոց թիւ ՌԺԹ (1570) . (Թագաւորութեան Օրիկ-
 „ մունդ Լիւստոսին . Պրնութե բան Սլոտքօ Սա-
 „ ցիլին : Պրն Սիխնոյ երեսփոխանն որդի նորն Տօ-
 „ նուշի մեծաւ սիրով և փափաքանաւք և ողորմութիւն
 „ Լ.Յ շինել ետուր 'ի տք Լճաճնին եկեղեցւոյ . քօշք
 „ մի քարուկիր , և կամարակապ գեղեցիկ և վայելուչ
 „ շինուածով, և նկարեալ պատկերովք , և խորան մի
 „ 'ի մէջ քօշքին ետ շինել . . . Լա այլ շինել ետուր ե-
 „ կեղեցւոյ յարութի պատուար մի ամրագոյն փայտե-
 „ ղէն շուրջանակի . . . Լճ ողորմի Ղառիմ իրիցոյ հո-
 „ դուն ունի յշտիկ ն կարմիր խատուֆայ գոգնոց և ն
 „ ճուֆք բազման մարգրտով շարած . . . Լճ ողորմի
 „ Խանքային հոգուն , ունի յշտիկ ն լուսնին . . . Սա
 „ լուսաւորէ կաֆացո՝ նոր Լճգրէասին հոգին . . . ու-
 „ նի յշտիկ տք Լճաճնայ եկեղեցւոյ ն ագնիւ շուրջաւմ
 „ ոսկով գործած ॥ :

235. 'Ի կարգին դնին 30 անուանք , որք տուեալ են
 եկեղեցւոյս մեծագին յիշատակօ, և ապա գրի . * Հայոց
 „ թիւ Ռ.Լ.Դ (1585) . (Թագաւորութե Ստեփաննոսին .
 „ նոր Սիխնոյ երեսփոխանն , տք Լճաճնին եկեղեցւոյ
 „ զզանկակատունն բարձրացոյց և զկապանսն նորա շի-
 „ նեաց , և զվերեւն ծածկեց : Լա յեկեղեցւոյ յարութի
 „ շինել ետուր շուրջանակի քարուկիր պատուար . և 'ի
 „ վերայ այսչափ շինուածոյն խարճեց 'ի իւր սեպհական
 „ և հալալ վաստակոցն եճ , լէ Սաճրի Ֆլի յշտիկ իւր
 „ հոգոյ և ծնողացն . . . Լճ ողորմի կրանաւոր Ղա-
 „ զարին հոգուն . ետուր լ. Սաճրի Ֆլի զանկակատանիս
 „ օգնութե ॥ . ԼԵ : Լստանօր յիշին 10 անուանք նպաս-
 տաւորաց շինութե զանգակատան . և ապա յարէ յի-
 շատակարանն այսպէս .

236. * Հայոց թիւ ԲԽ (1591) . 'ի Թագաւորութե
 „ Օրիկմունգին երրորդունն : Լա 'ի կթղկսութե ն
 „ տէր Ղաւթին : Փառալց տաճարս այս՝ զոր շինեալ
 „ կա , 'ի յանունն ամեննհեալ սրբուհոյ Լճաճնին 'ի
 „ քաջ և հաւատարիմ գլուխ տանուտեառնէն , որ կո-
 „ չի նոր Հօլուփքօ երեսփոխան : Ուստի յայս առաջա-

„ սացեալ եկեղեցոյս ժամատանն կամարն պատառեալ
 „ էր . ք հողման որմն հանդերձ : Օ այն տեսեալ նոր
 „ Սիխնոյ երեսփոխանն 'ի նախանձ բարի շարժեալ . և
 „ 'ի սէր անձային բորբոքեցաւ . և զկիրքն և զաշխա-
 „ տանքն 'ի յանձն էառ , և իջոյց զհին կամարն , զոր
 „ էր պատառեալ . և կրկին նորոյ կամար ետ կապել .
 „ նոյնպէս և զերկու որմնն ետ շինել , ընդ նմին և զեր-
 „ կու դրունսն : Եւ 'ի վերայ այսպիսի շինուածոյս ե-
 „ տուր իւր սեպհական յընչիցն դձի մաճրի Փլի : . .
 „ Վարձեալ ետուր յշտի նոր Սիխնոյ երեսփոխանն և
 „ իւր կողակից բանի Կուլաֆն այս սբ տաճարիս ան
 „ հրաշալի և փառաւոր միթրն , որ կոչի թագ , և է
 „ կազմաց ոսկով և մարգրտով և վայելուչ աւամբ զար-
 „ դարած . . . Ըճ ողորմի նոր Սիխնոյ երեսփոխանին
 „ հոգուն . . . այս սբ եկեղեցոյս յատակն սալարակապ
 „ արար . և գեղեցկացոյց , և զաստիճանս նորոգեց . . .
 „ Վարձեալ նոյն նոր Սիխնոյ երեսփոխանն կրկին ան
 „ դամ շինել երես զեպիսկոպոսարանն , որ առաջա-
 „ գոյն շինեալ է 'ի նոր հօլուփոէն , որ իւր քվեր որ-
 „ դիքն նոր Օլտիկ , և նոր Վրիգոր շինել էին : Օ որ
 „ այժմ . . . նորոգեց և մեծացոյց և զարահն որ էր
 „ փայտաշէն . զնա քարուկիր շինել երես 'ի ներքոյ և
 „ արտաքոյ զարդարեց և գեղեցկացոյց իւր հալալ ար-
 „ դեանցն . . . Ըճ ողորմի իլվովցի Խաչատրին և իւր
 „ կիցն Սարենէին հոգուն . եկին այս Կամենից քա-
 „ ղաք , և դրին յշտի սբ տաճարիս ան ճուֆտ ոսկի
 „ ապրճան , որ կոչի մանեւլա ॥ :

'Ի կարգիս յիշատակին 18 անուանք հանդերձ ծառ-
 րագին յիշատակօք . ապա պատմին յիշատակք նորն
 Սիխնոյին և այլոց , արծաթեղէն և ոսկեղէն զարդք .
 նաև շինութիւն դասուց եկեղեցւոյ Ըճաճնին 'ի թիւ .
 ՌԽԳ . Եւ այսպէս այս յիշատակարան եզերի 'ի թիւ .
 ՌԽԸ . և ապա դնի յիշատակարան Ըւետման եկե-
 ղեցւոյն :

Եկեղեցի Ըւետման :

237 . Ըյս եկեղեցի կառուցեալ է յարեւելեան
 կողմն սրբոյն Սիկողայոսի . և է փոքրիկ , այլ վայե-
 լուչ և քարաշէն . ունի զերիս խորանս և վերնատուն

մի : Լու երի աջակողմեան խորանին յորմն փորագրեալ
կայ պատկեր Սեւթիսեդէկ կաթուղիկոսի եպիսկոպո-
սական զգեստուք , ուր է և գերեզմանն նորա (181) :
Շուրջ զեկեղեցեալ կայ պարտեզ գեղեցիկ , առ որով
տեսաք զաւերակս և զտեղիս սենեկաց , ուր 'ի հնունն
բնակէին կուսանք բենեդիկտեան կարգին . որպէս գոյ
յԼԼԼԼ (169) . որք ցրուեցան 'ի ժամանակս առման
քաղաքին : Դ՛ մէջ պարտիզին կան մեծամեծ տապանք
գերեզմանաց հայ գրով , մին գրեալ էր կարի խոշոր
գրով 'ի ԹՖ . ՌԱ (1552) : Թուի Թէ 'ի դիմել աստ
հայոց նախ շինեցին զայս եկեղեցի փայտակերտ . ապա
'ի 1597 . քարաշէն կանգնեցին , ըստ որում պատմէ բռ-
ւորգիր յիշատակարանն հին .

238. * Լ՛յս է յիշատակարանն սբ. աւետմանն անձա-
նին : Լ՛ըհնեալ է ամենանսբ. Լ՛րրորդութի , հայր և
Որդի և սբ. հոգին : Լ՛ անհեալ է սբ. Լ՛ծածինն . . .
այժմ ժողովեցան միաբան ժողովուրդք քաղաքիս , դա-
տաւորք և առ հասարակ ժողովուրդք , 'ի փոքուէ մին-
չև ցմեծամեծս վասն սրբոյ եկեղեցոյս : Օ որ շինեալ
էր յանունն աւետմանն սրբուհոյ Լ՛ծածինն : Լ՛ էր
եկեղեցիս այս փայտաշէն , վաղուց և հին ժամանա-
կիս . և էր յոյժ բլբլակ . մինչ զի մերձ էր բլբլ : Ուր
և ընտրեցան 'ի մէջ ժողովրդեան այս քաղաքս . որ կու-
շինն անուամբ Ուլու խոճայ որդի Տօնուշի , և Վար-
դերեան որդի Յովհաննէս աւագ իրիցու , և Լ՛ա-
գուպն որդի Վասքարին Ուլու խոճային որդւոյ :
Ստախոհ եղեն , բարի և լաւ խհգ խորհեցան 'ի միա-
սին , և ապաւինեցան 'ի յապենիադն Լ՛ծ : Սանա-
ւանդ յուսացան 'ի բարեխաւսութի սրբոհոյ Լ՛ծաճ-
նին . զի փոխանակ փայտաշէն եկեղեցոյս այս . քա-
րուկիր շինեսցեն , ուր և շինեցին Լ՛Յ կարող զաւ-
րութի : Լ՛ բարեխոսութի սբ. Լ՛ծածինն 'ի նոյն հի-
ման վերայ . և նոյն չափով , որպէս էր հիմն , ոչ յա-
ւելի և ոչ նուազ :

Լ՛ 'ի վերայ այս բանիցս զաշխատանք , և զկիրք
'ի յանձն առին վասն սիրոյ սբ. եկեղեցոյս , և շրջե-
ցան 'ի դրունս հաւատացեալ քրիստոնէից , և խընդ-
րեցին զտուրս ողորմութի 'ի մեծամեծաց և 'ի փո-
քունց 'ի յանունն սբ. Լ՛ծածինն . և եկեղեցւոյ իւրոյ
սրբոյ : Լ՛ ամենեքեան ետուն զիւրեանց ողորմունն

„ յաւժար կամով և առատ սրտիւ : Ոմն շատ և ոմն սա-
 „ կաւ ըն չափու կարողուէ իւրեանց . այլև ոմանքն աչ-
 „ խատեցան անձամբ իւրեանց, և ոմանքն ձիաներով և
 „ սայլիւ քարինս, և կիրս, և աւազս կրելով . զոր անկ
 „ ելեալ կատարեցին 'ի փառս անհաս անժուծէ, և 'ի
 „ վայելումն մանկանց նոր Սիւնիի ॥ . . .

239. * Հայոց թիւ ԹԻՆԶ (1597) . Բմեանն ապրիլի,
 „ աւուրն առաջին : Թագաւորութե երրորդ Օհկ-
 „ մունդին . կթղկտութե ար Ղաւթին, իշխանութե
 „ քաղաքիս Լան Բոթոյքիյին . Լրեսփոխանութե
 „ նր Սիւնիյին և նրն Սարգիսին . Ղասաւորութե
 „ Հօլուպին : Շնորհօք և ողորմութիւն նայ . այս է
 „ տուրք և երախտիք . զոր ետուն հաւատացեալք
 „ քրիստոնեայք այս սբ եկեղեցոյ : Լախ և առաջին
 „ Բժ ողորմի տէր Յովհաննէս աւագերիցոյ ննջեցե-
 „ լոց . . . ն ոսկէզարդ խաչ կանգնեցոյց 'ի վերայ սբ
 „ եկեղեցոյս . . . Բժ ողորմի ար խաչատրին . ետուր է
 „ մթխալ ոսկի : Վժ լուսաւորէ ստամպօլցի ար Բժատ-
 „ ըին հոգոյն, ետուր Ժ կարմիր Փլի ॥ . . .

240. Յիշատակարանս թուէ 150 անուանս հանդերձ
 առատ տրովք, որք կանգնեցին զեկեղեցին : Բաւ
 սկսանի պատմել զհրդեհն, որ եղև յամի 1602 . յետոյ
 յարէ զնորոգութիւն եկեղեցեաց այսպէս . * Հայոց
 „ թվին ԹԻՆ . Թագա . . . (1602) : Բայս է տուրք զոր
 „ ետուն հաւատացեալք . . . այս սուրբ եկեղեցեացս .
 „ նախ և առաջին նրն Սիւնիյ երեսփոխանն . . . ե-
 „ տես . . . թէ որպիսի այրումն և աւերումն եղև յոյժ
 „ տրտմեցաւ : Բայց շարժեալ 'ի սէրն անձային . . .
 „ յանձն էառ զաշխատանքն և զկիրսն 'ի յանուն սբ
 „ Բժածնին, և ետուր ծածկել վեր ևս սբ Բժածնաւ ե-
 „ կեղեցոյ . և այսպէս վեր ևս ծածկել ետուր սբ աւետ-
 „ ման Բժածնայ եկեղեցոյ : Լոյնսպէս և քարուկիր ե-
 „ պիսկոպոսարանին վեր ևս ծածկել ետուր . . . Բայս
 „ է զոր յառաջագոյն շինել էր յեկեղեցոյ յարութին
 „ շուրջանակի քարուկիր պատուար : Բայս մի երկ-
 „ րորդումն քարձրացոյց շուրջանակի և սպիտակացոյց :
 „ Լա վեր ևս ծածկեց խեցով ॥ . հի :

Բստանօր պատմէ թէ յայրիւն եկեղեցեաց հալեցան
 ամենայն զանգակք . և 'ի հալեալ նիւթոյ անտի ետուն
 անդրէն ձուլել 'ի թվին ԹԻՆԶ : Բայս յիշէ թէ 'ի թիւ .

ՌԾԶ Կը Լադուան կառոյց զխորհրդանոց եկեղեցւոյն
 և զարդարեաց : Իսկ 'ի ՌԿԴ Կը Լաւրբոն հիմն եդ
 խորանին հրեշտակապետաց , ուր պատարագ մատչէր
 վասն նորա յամենայն երկուշաբաթի : Հոսկ յետոյ
 Թուէ զտուեալ յիշատակս բարերարաց , որով զամե-
 նայն ինչ նորոգ կազմեցին զկնի հրդեհին : ԼԶ 'ի Թուա-
 կանն 1627 . եղերի այս յիշատակարան :

Եկեղեցի սուրբ Լուսինայի :

241 . ԼԶ Եկեղեցի անկանի 'ի հարաւակողմն սը
 'Արկողայոսի եկեղեցւոյն , և էր քարաշէն . Թէպէտ ան-
 կեալ կան որմունք . միայն կանգուն կայ որմն խորանին ,
 առ որով է ներքնատուն քարաշէն : Ի վերջին ժամա-
 նակս զայս եկեղեցի արարին շտեմարան զինուորաց .
 որով առ սակաւ սակաւ քանդեալ աւերեցաւ : Ոչ
 գտաք զյիշատակարան սորա . Թուի Թէ մերձ էր աստ
 եպիսկոպոսարանն , զի տեղին է ընդարձակ : ԼԶ զամն
 երիս քարոզեաց ԼԶ գտէնտ վարդապետ 'ի Թիւ . ՌՀԱ .
 որպէս պատմէ նա ինքն (252) : Ո անատուն տաճարիս
 էր յարեմտեան կողմն . տեսաք զգուռն ամբողջ , զար-
 դարեալ շրջանակն մարմարիոն քարամբք և դրուագօք :
 Ի միջոցի անդ փորագրեալ կայ փակագիր . զոր ըն-
 Թերցաք այսպէս . * () օրուԹիւն իմ եւ օգնուԹիւն
 ,, իմ Թր . եւ եղեւ ինձ 'ի փրկուԹիւն . . . Կը Հովան
 ,, նէս շինել ետուր զի կեր . . . Թվ . ՌԿԹ || (1620) :

Ի ստորեւ անդ տեսաք և զտուն քահանային քարա-
 շէն . 'ի ճակատ անդ 'ի վիմի քանդակեալ կայ անուն շի-
 նողին ԼԶատուր որդի Թր Պետրոսի . Թվ . ՌԼ || (1581) :

242 . ԼԶ էր բուն Թաղն Հայոց , ուր 'ի մերձակայ
 տան տեսաք յառաստաղի անդ մեծ գերան փորագ-
 րեալ 'ի վերայ երկաթագիր տառք 'ի Թիւ . ՌՀԴ : Տե-
 սաք և զայլ տուն վաղէմի . պատմեցին մեզ Թէ շինեալ
 է յամի Թն 1310 . և 'ի ժամանակի նորոգման գրեալ
 են յիշատակարան 'ի վերայ մեծի գերանին առաստա-
 ղի երկաթագիր այսպէս . * ԼԶգնականուԹիւ Հօր ա-
 ,, մենակալի . եւ ԹեւադրուԹիւ Որդոյն միաճնին ստա-
 ,, ցաւ զտունս զայս Կը . Կառուին որդի Խաչերեսին 'ի
 ,, վայելումն անձին իւրոյ և զաւակաց իւրոց Թճ բա-

„ բով վայելել տացէ ամէն . թվ. հայոց ՌՀԴ մարտի
 „ ամսո ժէ || (1625) :

Լ'նդանօր 'ի վերայ դրան միոյ գրեալ կայ այսպէս .
 * Լ'նուամբ անծային 'ի վայելումն նոր Ս'ելքոին || : Լ'սս
 ընդարձակ տուն էր երեւելի հայ իշխանին Ս'ելքոյի .
 որ տուեալ էր բազում յիշատակս եկեղեցեաց Լ'վովի
 ընդ բարեպաշտ տիկնոջ իւրոյ բանի Շ'ուհարայ : Լ'նդ
 'ի վերայ մեծի գերանին առաստաղի առաջին սենեկի
 տեսաք երկաթագիր փորագրեալ այսպիսի իմն օրինա-
 կաւ : * Երանեալ է այր որ երկնչի 'ի նոնէ եւ դնայ 'ի
 „ ճանապարհս նորա . զվաստակս ձեռաց քոց կերիցես .
 „ երանի է քեզ եւ բարի եղիցի . կին քո որպէս այգի
 „ վայելուչ յանկիւնս տան քո որդիք քո

„ Լ'նուն նոյ շինեցաւ տունս

„ 'ի վայելումն նոր Կիւրեղին .

„ որպէս նորատունկ ձիթենոյ շուրջ զսեղանով քով .
 „ այսպէս աւրհնեսցի ամենայն մարդ որ երկնչի 'ի նոնէ
 „ տեսցես դու զորդիս որդւոց քոց խաղաղութի 'ի վե-
 „ ռայ ելի || :

243 . Իսկ հիւանդանոցն հայոց էր 'ի նոյն հարա-
 ւային կողմն քաղաքին , բայց այժմ է 'ի ձեռս Ս'ու-
 սաց : Լ'նդ էր նաեւ դպրատունն , որ այրեցաւ 'ի հրդե-
 հին . զոր անդրէն շինեցին , որպէս պատմէ յիշատա-
 կարանն . * Լ'սր ոմն ազնուական , որ կոչի նոր Ս'իւ-
 „ նոյ երեցփոխանն . որդւոյ նոր Տօնուշի յոյժ քնասէր ,
 „ և նոյ օրինացն սիրող : Եւ սկսաւ ասել . Ս'վ եղբայրք
 „ իմ առաւել ևս սքանչանամ և հիանամ վասն այս
 „ բանի . զի անուանիմք քրիստոնեա , և ոչ կատարիմք
 „ զկարգ քրիստոնէից . և ոչ ողորմեցարուք դուք ձե-
 „ զի . . . զի ահա քամ է քանի այրեցաւ քաղաքն մեր .
 „ և դուք ոչ խորհիք . զի նոյ դպրատունն շինել տայք որ
 „ զձեր տղայքն ժողովեալ 'ի մի տեղ և ուսանին 'ի գիրս
 „ սք . այլ թողել էք իւրոց կամացն երթալ . . . գիտաս-
 „ ջիւք եղբայրք զի ոչ վայելէ քրիստոնէից այսպէս սնու-
 „ ցանել զտղայքն : Լ'սլ պարտ է հայրն զի որդին իւր
 „ ուսուցանէ ահիւ և երկիւղել նոյ , և 'ի սք ուսմունս .
 „ որ չգատապարտի առաջի նոյ անաչառ դատաստանին :
 „ Եւ անորդի եմ ինձ չէ պիտոյ . բայց զձեզ ինայեւոյ
 „ ասեմ , դուք ինքնին գիտէք : Բայց յորժամ իմացան
 „ նոր տանուտէրք և ժողովուրդն ասացեալն նոր Ս'իւ-

„նոյ երէցփոխանին, յոյժ հաճոյ թուեցաւ իւրեանց :
 „Եւ սկսան աղաչել ձոր տանուտէրք և ամ ժողովուրդ
 „զնոր Սիւնոյ երէցփոխանն, զի ինքն կացցէ այս բա-
 „նի վերահացու : Օ որ տեսեալ ձոր Սիւնոյ . . . զխնդ-
 „րուածս . . . ոչ եղև նոցա դիմագարծ . այլ իւր անձն
 „էառ աշխատանքն վասն ուսոյ սբ արքայու թե . . . ա-
 „պաւինելով Լ՝Յ արկ զձեռն իւր 'ի գործ : Եւ ետուր
 „շինել թ տունս հանդէպ միմեանց փայտաշէն, մեծա-
 „մեծ վայելուչ և գեղեցիկ շինուածով . այսինքն է
 „զպատուհաներն ազնիւ ապիկի . որ կոչի Ս Էնէտիկի,
 „նկարած ծածկոյ թներով . նոյնպէս շինի բուն կրկ-
 „նեց : Եւ ատակս աղիւսով շարեց . և գեղեցիկ դուռ-
 „ներ շինել ետ . յոյժ գեղեցկազարդ շինուածով վայել-
 „չացոյց, և ամրացոյց 'ի ներքոյ և արտաքոյ : Վատա-
 „րեցաւ 'ի փառս ամհելոյն թ դարատունս և սրահինս
 „նոյեմ . Ը . ՌԾԳ . (1604) . զոր այսչափ շինուածոյս վե-
 „րայ խարճել է ձոր Սիւնոյ երէցփոխանն համօրէն
 „ժողովրդեան սպինէն զձ . Զ . Ֆլի || 162 :

Վատարան .

244 . Վատարանն հայոց էր 'ի վերայ մեծի փողո-
 ցին մերձ 'ի հրապարակն՝ քարաշէն և գեղեցկադիր,
 ուր վճարէին դատաւորք զամենայն դատս ազգին՝ ան-
 կախ ամենեւին՝ նախագահութեամբ Ս ոյթին : Որք և
 ունէին 40 . խորհրդականս, յորոց ընտրէին դատա-
 ւորք . սորա կռէին Վառասուն եղբարք : Տեսաք եր-
 գարան մի . 'ի յիշատակարանին դնի . * Յիշատակ է
 „նորն ընթացիկն որդւոյ նորն Վրիգորին Վամէնիցոյ
 „տօլվածաւոր Վառասուն եղբարցն մէկ . թվ . ՌԴԳ ||
 (1614) :

Լ՝Յ դատաւորութի տուեալ եղև հայոց 'ի հնումն
 պարզեալով . և հաստատեցաւ զանազան հրովարտա-
 կօք լէհ թագաւորաց, որով ունէին մեծ ազատութի .
 որպէս տեսաք գրեալ 'ի վերայ մագաղաթի հին գրով
 հանդերձ թագաւորական կնքով :

245 . Հրովարտակ Ս լատիսլաւոս արքային տայ զա-
 զատութիւն ամենայն տուրեառութեանց՝ գրեալ յամի
 1408 : Եւ նոյնպէս և Վաղիմիր ետ մեծամեծ արտօ-

նուծիւնս վաճառականաց յամի տն 1448 . առանձին
Հրովարտակաւ :

Հրովարտակ Սիկիսմունտոսի տուեալ եղև սակս վա-
ճառականուծեան յամի 1468 : Տեսաք զառաջին հրո-
վարտակ Սիկիսմունտոսի () գոստոսի . յորոյ վերայ
գրեալ կայ հայերէն յամի տն 1550 . * Լ.յս է թուղթ
" Օ իկմունտակուստոս թագաւորին . զոր տվեալ է
" Հայոց ազգին իշխանուծիւն դատաստանին . զի թէ
" այնպէս բան հանդիպի մարդ կորսնել նա ուղիղ դա-
" տաստանն իշխանուծի չունիցէ խօսք խօսիլ || :

Սոյն այս թագաւոր շնորհեաց դարձեալ ազատուծի
Հայոց յամի 1559 : Իսկ 'ի վերայ հրովարտակին , զոր
ետ Վազիմիր արքայ յամի տն 1460 . գրեալ կայ թա-
թարերէն . * Վազիմիր վասն վոսվոտարչունէ համար :
" Պաւ բրիլիւնիա Սոյթ գանկլամախ ուչուն տաքի պիր
" ուրեայ սնիքի փառշահնրնկ պիւնի սուսիդ էգմադըզ
" քօ վոթումուզ պիզիմ 1460 || :

Վարձեալ ետ հրովարտակ զանազան արտօնուծեց
սակս վաճառաց Ստեփաննոս արքայ յամի տն 1577 :

Լ.յս փառաւոր դատարան անցեալ է այժմ 'ի ձեռս
Ռուսաց , որ թէպէտ յայրիւ քաղաքին այրեցաւ . այլ
անդրէն նորոգ շինեցաւ , որպէս պատմէ յիշատակա-
րան եկեղեցւոյն . * Հայոց թիւն ՌԾԳ ամսեանն մայիս
" սի ժէ . թագաւորուծէ երրորդ Օ իկմունդին , կա-
" թողիկոսուծէ տն տէր . . . Վաղաքապետուծէ բան
" Լ.յան Բոթոցքիին . երէցփոխանուէ նորն Սիխնոյին .
" եւ դատաւորուծէ նոն 'իկաւլին : Վոզովեցան միա-
" բան նոր տանուտէրք . նոյնպէս և ին ընկերայք ժո-
" ղովեալ էին յաղաքս դատաստանի . քանզի յետ այլ-
" ման քաղաքին բազում և ազգի ազգի դատաստան
" կայր 'ի միջի ժողովրդեան , և աւարտեցաւ բան դա-
" տաստանին || :

'Ի սմին ժողովի իշխանն նորն Սիխնոյ խօսեցաւ
սակս շինուծէ դպրատան . զոր և հաստատեաց (243) :
246 . Տեսաք 'ի հին դատարանի մեծ պատուհան լի
մեծահատոր մատենիւք հայ դատաւորաց . գրեալ էին
բնաւք թաթարերէն հայ գրով , որ սկսանի այսպէս .
* Լ.յուն Լ.յ . Պաշլանտը պու տիֆտար Լ.յումնի թիւ .
" ՌԻԸ ընա . Յուլիս այրնրնկ իմ ընա . Հաւրուփ Վրի-
" զոր օղլունունկ վոյթլուխունտա օլ զաման պօլլան ,

„ Իւրմէնի Թորաչիւարննկ . նա իմեհ . թ երեսփոխան
 „ ննկ , Սիսնոյննկ , տա Սերհինննկ : Տէմուշննկ :
 „ Թորանննկ . Օանունննկ . Սելքոնննկ : Լազուպ
 „ դուկալայէննկ . Խաչքոնննկ : Խաչերեմննկ : Սար-
 „ դանննկ , Լավատուրննկ , Ոհանննկ : տա նաթէն-
 „ շաս պօլկան Հաւլուփ եազուլննկ . Տէր Յոհան-
 „ նէս օղլուննկ : Հօլուպտան սօնկրա . մէն Ղարիգոր
 „ Տէր Յովանէս օղլու պաշլատրմ եազուլիլիւ եգմա-
 „ կա . Թվ . Ռիւ . Երեմբերննկ զայնագունն : (1579)

„ Լիւրաշի գէլիւ Ռորաւա .

„ Պօլտու Թվ Ռիւ . Յուլիս իթ խանգուն : Հօլուպ
 „ Սոյթ անդիւքան Թորաչիւար պիլա . Պու դունկա
 „ բրիբատագ եգքան սբրաւալարնը . պարըն խայսիքի
 „ վըլսթօնը Թորակա . բօտլեհնուդ եգիպ հտիր . օտ
 „ լոթիդ եգդիլար գէլիւ Թորակա :

Numero 260 :

1578 :

247 . Ս եյերորդ դատաստանագիրքն այսպէս սկսու-
 „ նի . * Լնուն այ . Պաշլանտը պու տիֆդար Էրմէնի
 „ Թվ Ռիւ սունայ յուլիսնինկ ժի սինայ . այնագուն .
 „ Ս ջլթուխունտայ Հօլուպնունկ Ղարիգոր . . . Տայ
 „ ալայթէ օլ գաման պօլկան Ղարիգոր եազուլննկ .
 „ Տէր Յովանէս . Տէր Լազերեյ օղլունունկ : Տայ
 „ ալայթէ Սարկաւարգննկ . . .

„ Լ Հնարննկ օթօլիտանէսի Լաֆուա .

„ Պօլտու Թվ . Ռիւ Յուլիսնինկ ժի այնագուն . Հօ-
 „ լուպ վոյթաննայ գէլիւ Լահնաթ օստրօ ձինցատան
 „ բօտտաննէյէ . բանի Խօյիրմեստաննկ տայ բէլնօ-
 „ վադ հտտիլ ռօքուն թ հաֆտաննկ իլքիլ Թորա ըդ-
 „ քաղաս հտիլ հտէր . Լազուպկայ Թորոսնունկ պու-
 „ չուն տօպրօսունտան Թօլամակայ իլքիլ պուկուն թ
 „ հաֆտասը չըխտը տա քէնսինա Թօլօլ պօլմատը .
 „ աննկուչուն օթօլիտագայ պօլտու զախվադ հտիլ
 „ քարասըն . ըվմօցը քէլիւ խանքունկայ եագուպ պի-
 „ լա եգմակայ աղալար ալնըյնայ : Լէտան ուղրու խօյ-
 „ տու Թորակայ բամէնդնիլ : Տայ պէլիլ եազտըրտը
 „ օթօլիտանէսին : Լեմիտի Թորա բրինեադ եգդիլ || :

Հայոս ոճ գրեալ կան ամենայն դատաստանական
 գրեանք : Բնակքն պատմեցին , թէ կային աստ 500 ա-
 մայ գրեանք , բայց մեք ոչ տեսաք . թուի թէ ՚ի հրդե-

հի անդ այրեցան և անհետ եղեն բազում հնութիւնք
հայոց . որովհետեւ բոլոր քաղաքն 'ի մոխիր լուծաւ ,
որպէս բերէ յիշատակարան եկեղեցւոյն սք Ղստու-
ծածնին օրինակ զայս .

248 . * Հայոց թվին ՌԾԱ ամին . Ղմենանն օգոս-
տոսի ԺԴ . Ննջման սք Ղստուծածածնին . բշի : Փառք
քեզ անձառելի Ղստուծ . փառք քեզ . . . Հրա-
մանն ամենազօր թագաւորին , որ եղև 'ի վերայ մեր
և քաղաքիս մերոյ , արժան է մեզ զայսպիսի եղեալ
իրօ գրով պատմել . . . զի յառապա եկեալքն ըն-
թեռնելով զայս՝ երկիւղն Ղստուծոյ 'ի միտ առցեն և
զօհութիք տայցեն Ղստուծոյ : Ո՛հ թէ հրամանաւն
Ղստուծոյ մեծ պատուհաս եկն 'ի վերայ մեր . . . ե-
ղև այսմ ամի 'ի Ղամենից ողորմելի քաղաքիս , մեծ
և անողորմ յատումն և պատուհաս 'ի հրոյ , զոր բո-
վանդակ նմ քաղաքն հրակիզ այրեցաւ , 'ի փոքր և
սակաւ ժամանակի : Ղմենայն բարութի զոր ունէին
քաղաքացիք հրակիզ եղև , եթէ տաներ , եթէ խա-
նութներ . ոչ թէ միայն փայտեղէն շէնք , այլև քա-
րուկիր շինուածք , թէ տներ մեծագոյնք , և թէ
սքլեքներ ոչ կարացին դէմն ունել՝ այնպիսի սաստիկ
բարկութեն Ղստուծոյ . որչափ ինչ որ ունէր՝ բովան-
դակ այրեցաւ : Օ՛ր այնչափ մեծ և ահաղին եր
ցասումն , զի բնաւ ոչ կարացին մարդիկ դէմ կալով
շիջուցանել զհօւրն , քանզի իբրև կայծակունա հրոյ
բորբոքելով այրէր և տոչորէր զբարինս և զփայտս .
ուր և հասանէր . զոր և մարդիկք փոքր 'ի շատէ այ-
րեցան : Բայց նորն նմի . . . եցոյց մեզ՝ իւր առատ
մարդասիրութի , որ գիշերով ոչ եղև այսպիսի պա-
տուհասն . այլ եղև երեկոյին ժամուն , մինչև նսեմա-
յաւ . նմ քաղաքն փռի և մոխիր դարձաւ , զի 'ի
միւստում աւուր մարդիկ ոչ կարէին ճանաչել զիւր-
եանց տանուտեղն : Բայց այլ ևս եր մեծ պատու-
հաս , այտ է . զի վասն առաւել չար գործոց և անօ-
րէնութեց մերոց ոչ խնայեաց նոր , իւր սք զեկեղե-
ցիս , և միապէս խրատեաց : Օ՛ի եկեղեցիք մեր
հայոց վեր ևս այրեցան , նոյնպէս և զանկալատներն
և զանկակներ հալեցան 'ի մշջ զանկալատնին . . .
Նոյնպէս իլախ , և Ղուուզ աղբի եկեղեցիք զանկալ-
ներով : Ղյլև է գրունքն քաղաքին այրեցան , որ կռ

„ չի խապարհներ : Երբնպէս և ՚ի դաշտս Եւրփի ղամ-
 „ բարանոց այրեցաւ թէ տներ , թէ ցանկ , թէ ծառք
 „ պտղաբերք . ամէնն հրակիզ եղև : Օ որ և այս ամ-
 „ եղև վասն չարաչար և ազգի ազգի անօրէնութեան մե-
 „ րում . . . զի ոչ գտանէ ՚ի միջի մերում սէր և միա-
 „ բանութի և ոչ հնազանդութի : Օ որ այսպիսի ամ-
 „ եղեալ իրս պահեսցուք ՚ի միտս մերում . այսպիսի
 „ սաստիկ բարկութիւն Լստուծոյ : Եւ դարձցուք առ
 „ Լստուած ամ սրտիւք մերովք , և արասցուք զկամս
 „ պատուիրանի նորա . որպէս և գրեալ է . դարձարձեք
 „ առ իս , և ես դարձայց առ ձեզ ॥ 160 :

Լստ հրդեհ թեպէտ սոսկալի էր , սակայն յաջողու-
 թիւնք ժամանակին և ջանք բնակչաց անդէն և անդ-
 կանդնեցին զքաղաքն և մեծագործ շինուածովք զար-
 դարեցին , որպէս տեսաք և ստորագրեցաք զայն գե-
 ղեցիկ քաղաք . այսուհետև մնայ մեզ անցանել յայլ
 քաղաքս Հայոց :

ԾՈՅԼՈՎ

249. Եւ քաղաք բարեգիր շինեալ ընդ երկայն ՚ի
 վերայ Տնեսդէր գետոյ՝ 15 . ժամաւ հեռի ՚ի Կամե-
 նիցէ : Յառաջագոյն էր երևելի վաճառատեղի՝ երբ
 () սմանեանք տիրէին ՚ի Պէսարապիա . այլ յետ այնու-
 րիկ նուազեցաւ յոյժ : Եւ հանդիպակաց կողմն գետոյն
 գոյ գիւղաքաղաք նոյնանուն , որ այժմ է՝ ՚ի ձեռս Ռու-
 սաց : Լստ քաղաք չէ այնչափ հին , և ոչ տեսաք ՚ի սմա
 վաղեմի ինչ նշանաւոր . զի յառաջագոյն էր սլատսպա-
 րան Կաղախ աւազակաց՝ որոց գլխաւոր կոչէր Սոյլա ,
 յորմէ ելեալ է անունս Սոյլով : Լստ աւազակապետ
 վաճառեաց զայս քաղաք Փօթոցքի լէհ իշխանին , որ
 հրաւիրեալ զՀայս բնակեցոյց աստ բազում ազատու-
 թեամբք , որք անդէն և անդ սկսան ծաղկեցուցանել
 զքաղաքն վաճառականութեամբ՝ զարդարելով զայն
 բազում շինուածովք , որք այժմ անցեալ են ՚ի ձեռս
 Հրէից :

250. Թաղն Հայոց և եկեղեցին է առ երի Տնեսդէ-
 րայ մերձ ՚ի շուկայն . ուր են իբր 60 . տունք Հայոց
 կաթողիկաց . յորոց բնիք աղքատ են : Եկեղեցին է-

քարաշէն և պայծառ, չափաւոր մեծ՝ կառուցեալ ՚ի մի ջաւայրի անդ ժամատան յանուն անարատ յղու-
թեան Մծածնին. ունի 5 խորանս. յաջակողմն աւագ
խորանին եղեալ կայ հրաշագործ պատկեր Տիրամօրն,
որ յառաջագոյն էր ՚ի տան Ուռս ունեաթ կնոջ, և
բազում սքանչելիս յայտնէր, մինչ զի յայտնի տեսին
դքիրտն պատկերին կայլակեալ: Յետ ժամանակաց
Հայք ճարտարմուծեամբ իմն բարձեալ անտի զայս
պատկեր եղին յայս եկեղեցի, որոյ վասն բազում
վէճք եղեն ՚ի մէջ նոցա, մինչև գրեցին առ Թադա-
ւորն Եհայց և ՚ի Հռովմ: Հուսկ յետոյ որոշեցաւ,
թէ պատկերն մնասցէ յեկեղեցին Հայոց, և Ուռս
քահանայ մի պատարագեսցէ անդ. որովհետև միայն
Հայք ունին զեկեղեցի ՚ի Սոյլով, և անդ երթան
Եհայց և Ունեաթ:

Եւ եկեղեցի յառաջագոյն էր փայտաշէն՝ կա-
ռուցեալ ՚ի ծայր ընդարձակ բակին ՚ի նոյն Փոթոցքի
խշխանէ: Եւ յԷբր 48. ամօք յառաջ շինեցաւ քարա-
շէն յիշխանէ նոյն ցեղին՝ միջնորդութեամբ Յովսէփայ
Վրիստոփօրովիչ նախապատիւ կանոնիկոսին. ունի
կրկին զանգակատունս և կրկին աւանդատունս, բայց
աւագ խորանն անձև մնացեալ է: Արդոյասացեալ ա-
նուանի կանոնիկոսն բազում ճարտարութեամբ միջ-
նորդ ունելով զիշխանն Փոթոցքի՝ ձեռնադրեցաւ յԷ-
վով պարզ եպիսկոպոս և հաստատեաց զաթոռն Սոյ-
լովի յամի տեառն 1809. իշխելով ՚ի վերայ Հայոց
Հռովմէական կաթողիկեայց եղեւոց ՚ի մասին Ուռ-
սիոյ՝ սկսեալ ՚ի Վառնիցէ մինչև ցԼ՝ Ժտէրխան, և
ցԹիֆլիզ. և ունի 12 ժողովրդապետութիւնս, այլ
ժողովուրդ սակաւաթիւ:

251. Երեւելի է նորաշէն եկեղեցին Յունաց քարու-
կիր բարձր՝ կառուցեալ ՚ի ծայր քաղաքին. նոյնպէս
երեւելի է եպիսկոպոսարանն Հայոց քարաշէն և սիւ-
նազարդ՝ բարձր և գեղեցկադիր շինեալ ՚ի նոյն Յովսէփ
եպիսկոպոսէ յամի տեառն 1814. յարեմտեան կողմն
վանատան ՚ի վերայ Տնեսդէր գետոյ, առ որով են և
երկու բնակարանք ժողովրդապետաց յերկոսին կող-
մանս եկեղեցւոյն: Եթէ չէր ժամանեալ տարաժամ
մահ լայնախորհուրդ եպիսկոպոսին, ոչ միայն զարդա-
րելոց էր զեկեղեցի և զհայրապետանոց իւր, այլ և

ղեղոր վիճակն և զժողովուրդն, ըստ որում տենչայր ազգասէրն այն՝ և յետ սակաւուց ունէր բարձրանալ 'ի վիճակ արքեպիսկոպոսութեան՝ այլ յամի 1816. թողեալ զանցաւորս՝ էանց յանանց վիճակ. զորոյ դամ բարան գեղեցիկ մարմարիոնեայ տեսաք յոտս աջակողմեան խորանին :

Յաւաջագոյն ունէին Հայք առանձին դատարան հանդերձ բազում արտօնութեամբ, այլ այժմ բարձեալ է ամենայն. միայն յետ մահուան Տէր Լնտոն Սարգեբեանիչ Լ. Թոռակալին (219) աստ վերադարձաւ փոխանորդութիւն եպիսկոպոսական կառավարութեան : Լ. կեղեցին ունի փոքրիկ գիւղ յեկամուտ քահանայից, որպէս պատմէ և Լ. գտէնտ վարդապետ 'ի յիշատակարանի իւրում, զոր գտաք 'ի Ուշքով քաղաքի : Ուր գիտելի է՝ զի զ100. թիւն թողու առ չափու ոտից ոտանաւորին. ուստի պիտի իմանալ 'ի 1148. թուականին ծնեալ : և ոչ 'ի 1048. որ ոչ յարմարի ժամանակին :

Ի.

- » Ի թվին հազար քառսուն ութին ,
- » Ի էօպօլի մայրաքաղքին ,
- » Ընեալ եմ յաւուր Խըյ զատկին ,
- » Որ եղև ապրիլի իննին .
- » Ի ծնողաց լուսաւորչածնեանց ,
- » Գրիգորէն Երկուէայոսեանց .
- » Որ է զարմէն մեծ խոսրովեանց ,
- » Եւ Սայրամէն ասվատուրեանց .
- » Յարութի անունս մկրտութե ,
- » Եւ Լ. գտէնտիոս 'ի գրոշմեան .
- » Ի կամենից քաղքում եմ սնեալ ,
- » Ուսմանց գրոց աշակերտեալ .
- » Սարգան արքեպիսկոպոսին
- » Ի էօպօլի առաջնորդին .
- » Ընդ 'ի դպրատանն Խըյ փափին
- » Ի մաստութեանց ուսայ ամս ինն .
- » Թվին հազար եօթանասուն մին
- » Դասացայ քահանայ կարգին .
- » Ի Յոհաննէ առաջնորդէն
- » Լ. կուսդինօվիւէանց զարմէն .
- » Եւ յաւուրն պէնտէկոսդէի

„ Երբն ծայ պատարագեցի .
 „ Եւ զամս երիս քարոզեցի
 „ Կամեցում դռանն Լուսաւորչի .
 „ Եւ ա յա յաւանցում ժողովրդեան
 „ Եւ մի ՚ի հոգաբարձութե
 „ Վութեցում նորաշէն քաղքի ,
 „ Ութսուն տանուտէր ժողովեցի .
 „ Եւ տասվերկու անդ հովեցի ,
 „ Օնոր եկեղեցին հիմնեցի .
 „ Եւ զերիս եղբայրութիս
 „ Եւ զամէն բարեկարգութիւնս
 „ Սայրաքաղաքում Լեօպօլլի
 „ Եւն չորս վիքարութիւն արի :
 „ Եւ տի թվին հազար նսուն մէկի ,
 „ Սօհիլօվայ քաղաքն եկի .
 „ Օ եկեղեցին նոր տէնկեցի ,
 „ Օ կելուրն երկու քահանայի .
 „ Եւ զբրաւան հայոց ազգի
 „ Եւն հինգ հոգետես տըքնեցի :
 „ Հետոյ Ռաշքօփն քաղաք գնացի ,
 „ Բզսիւեալ հայազգն ժողովեցի .
 „ Օ բրաւան պէկից նոյ բերի ,
 „ Սահմանս բարեկարգութեց դրի .
 „ Օ քարաշէն նոր եկեղեցի ,
 „ Օ քահանախուցն զկելուրն տնկեցի ,
 „ Եւ դւ աշխատիւքս մինչ տկարացայ ,
 „ Հնորհաց տն շնահկալ գոհացայ .
 „ Տէր , զայդքան ես յայգւոջ տնկեցի .
 „ Դու օրհնեալ ջրեալ , քեզ պտուղն լիցի
 „ Փառք մշտակայ փառաբանութի ,
 „ Եւ ժողովրդեանս հոգու փրկութի :
 „ Սարձս տուր անարժան քում մշակին ,
 „ Օ ներումն և զնորհոց հոգուս եւքին .
 „ Հանդիպողք այսմ Յիշատակի
 „ Յիշեք Եւգսէնտ վարդապետի ॥ :

ՌԱԸՔՕՎ

252. Եւ փոքրիկ քաղաք շինեալ ՚ի վերայ Տնես-
 դէր գետոյ ՚ի վայելուչ դիրս . որ երբեմն ծաղկեալ

էր վաճառականութեամբ, այլ այժմ գլխովին նսեմացեալ, Վրեթէ բոլոր շուկայն է 'ի ձեռս Հրէից, որք բազում են անդ, և ունին դպրոց և սինակոկայ: Յառաջագոյն կային աստ ոչ սակաւ Հայք, որոց թաղ է 'ի վերայ գեղեցկադիր բլրոյ, ուստի վայելուչ իմն երեւի բոլոր քաղաքն և գեղազուարճ բազմապտոյտ ընթացք գետոյն, յորում տեսաք զանազան կանաչագեղ կղզիս գործեալս 'ի տղմոյ անտի: Այ տեսաք երեւելի ինչ 'ի քաղաքիս, բաց յեկեղեցւոյն Հայոց, որ է քարաշէն վայելադիր կառուցեալ 'ի վերայ բլրոյ՝ յանուն անաւրատ յղութեան Ղճաճնին: Վրեալ տեսաք յորմն, թէ շինեցաւ յամի տեառն 1786. և օծաւ յամի 1791. 'ի Թուամանովիչ Ղըբէպիսկոպոսէն Եւթովի. կան երկու գեղեցիկ զանգակատունք 'ի ճակատ եկեղեցւոյն, որք 'ի հեռուստ վայելուչ երեւին. իսկ 'ի վերայ աւանդատան կառուցեալ կայ բարձր քարակերտ պահարան, ուր ելաք ընդ քարեայ սանդուխտ: Բն որով է բնակարան ժողովրդապետին՝ որ հովուէ զսակաւաթիւ Լէհ ժողովուրդս, որք չունին եկեղեցի. և ոչ իսկ դոյ աստ հայ ժողովուրդ, այլ միայն փոքրիկ կալուած յեկամուտ ժողովրդապետին մնացեալ յառաջնոց անտի: Բայ եկեղեցի նորոգեցաւ յաւուրս մեր ձեռամբ Տէր Բնդրէի Սինասեան պատուաւոր կանոնիկոսին՝ որ բազում մարդասիրութեամբ պատուեաց զմեզ: Աւանոր եղև յերկար ժամանակ ժողովրդապետ Տէր Բնտոն Սարգերեսելի մեծապատիւ կանոնիկոս:

Տեսաք զմկրտատեար այսր եկեղեցւոյ՝ որ սկսանի այսպէս. * Վիք մկրտեւոց 'ի նորատունկ եկեղեցւոյ
 ,, Սաշքովայ Հայաժողովրդեան: Յամի տն 1749. և
 ,, 'ի թվի ոճղը. սեպ. ժէ. Լստը () գսէնտիոս... մկրտե
 ,, ցի և դրոշմեցի զէգ տղայն անուամբ Սարիամն
 ,, ծնեալն 'ի յորինաւոր ծնողացն՝ Կազարէն և Եւթու
 ,, քեայէն. կնքահայր գովով բան Բնանիայն և կնքա
 ,, մայրն Սերիուցէն իւր ամուսին: Բպա գրէ, թէ
 մկրտեցի այլազգի կին մի, որոյ անունն եղաւ Բննա:

253. Յառաջագոյն Հայք Սաշքովայ ունէին առանձին դատարան, դատաւորս, և վոյթ, հանդերձ պարզեագրով՝ զոր ետնոցա Յովսէփ Լիւպովրուքի Լէհ իշխան յամի տեառն 1571. մարտի ժթ. յոյր սակս ժողովեցան աստ Հայք յայլ և այլ կողմանց,

և ծաղկեցուցին զքաղաքն : Հրովարտակ այսր իշխանի թարգմանեցաւ 'ի հայ լեզու 'ի նմին ժամանակի . զոր տեսաք զրեալ բոլորագիր, որ զրեթէ փակէ յինքեան զարտօնութիւնս և զսահմանս զանազան հրովարտակաց այլ և այլ քաղաքաց : Եւորին աղադաւ պատշաճ՝ դատեցաք զնեւ 'ի կարգիս զայն ըստ բնագրին հանդերձ ամենայն սահմանօքն , որպէս զի՝ այնու խելամուտ արասցուք զքանասէրս բարեկարգութեանց և աղատութեանց հայոց եղեւոյ 'ի Լէհաստան :

* ՅՈՎԸԻՓ ԼԻԻՊՕՄԻՐՍԿԻ ՌԱԷՔՈՎԱՅ

ժԱՌԱՆԳԱՊԻԿ ԵՒ ԱՅԼ :

254. Յանուն Լստուծոյ ամէն . և վե՛ս ապագայ յաւիտենական յիշատակի : Լսեցունց առ հասարակ և առանձին գիտութիւն լիցի ներկայ Բրիվիւէկի իմոյ նամակաւն :

Որովհետեւ քամ քաղաքացն պայծառաշինութիւնի, աւելցրնելով զբնակիչս նորին, և զժողովքս , ես ալ փափաքեալով զշինութիւն և զպայծառութիւն իմ ժառանգաւ, որ քաղաքիս Ուաշքովայ, աւելնալով ամէն ցեղ ժողովրդոյն, և մանաւանդ ազգաւն հայոց Պաղիրկանաց, վե՛ս այնորիկ այս հայազգ ժողովրդեան կուտամ զիմ Բրավան, որնոր իմ Բրավայոյն սիրտ և միտքն իւրնց հաստատովի դաւ 'ի Ուաշքովն, տան շինութիւն և Պաղիրկանութիւն անեն, տինձ՝ և համարձակ բնակելով : Եւ պարնական իմ խօսքով խոստանամ վերոյիշեալ հայոց ազգիս, թէ զքամ արգիւքուններն և բունք թաներն ներքոյգրեալ բրավայիս բէռնել և պահել՝ պարտական եմ յքամ ժամ, և յւե՛սս : Եւմանապէս և իմ հետեօղքն Ուաշքովայ ժառանգապէկք պարտական պիլան խօսքս բռնել, և պահել հայազգիս և իւրեանց հետեօղացն յւե՛սս : Բրավանուն կապվածքին զօրս : և

Բրավային արդիւններն և բռնախններն են այսորիկ :

255. Եւ Տամ Ուաշքովայ հայ ազգին իշխանութիւն որ ունենան զկատարեալ իւրեանց ուրէնտն . նի Ս ջլթ տասվերկու աղայոյն, և քարսուն աղբարանցմոյն, և այլ քամ քաղաքաց երկայոյն : Եւ այս հայազգիս ամցնց միաբան հաւանութենոյն ամէն նոր տարի էլէք :

ցիայի ընտրած և երգվընցած վոյժին ձեռն կուտամ զօրուծի իւրիստիքցիային, զի ժբ Լճանուն . ք երգվընցած դատաւորացն հետ միատեղ նստելով, զամ իւրեանց ազգի մշջբօդօնիյ և բրիմիննաւնի շարիաթնուն դատաստանն կըտրէ, և վճրէ տէքրէթովն, և զայսպիսի տէքրէթներն պիգրէ Լիսարն իւրեանց Լքթանուն բրօթօբուլի մշջ :

256 . ք . Սալդ մէկ Լքբէլացիան իւրեանց Տէքրէդէն պատկանի առ իմ, կիմ իմոյ վէգիլին դատաստան, և զայսպիսի Լքբէլացիանուն տէքրէթներն իմ կամ իմոյ վէգիլին ձեռօքն ստորագրեալս, պարտի հայոց բիսարն գրել իւրեանց Լքթանու մշջ, աքթօրին և բօզվանին հաստատուծէ համար :

257 . ք . Լս այս Ուրենտին համար նշանեմ պաշխայ դատաստանատուն Ութուշին մշջ, ուրուխ զիւրեանց դատաստան, և զամ երկայն պանին :

258 . ք . Լս հայ ազգս լիցի մասնակից ամ կելուրից քաղքին, պարապար Լ էհ ազգին հետ . այնու համար պիտի ընտրեն իւրեանց միջէն խելօք վերակացու ամէն նոր տարի երգվընցած, որ զայնպիսի կելուրն ժողվէ և խարձէ լք կամաց իւրեանց Ուրենտին :

259 . ք . Ինչպէս յայլում քաղաքաց կեցօղ ազգս այս ունի պաշխիլ ՚ի թագաւորաց և ՚ի ժառանգապէկից իւրեանց, այսպէս ես ալ Ուաշքօվայ հայ ազգին համար վոյժին և ազանուն խոստանամ ՚ի վայելումն նց տալ բաժին մի իմ Ղաշտուց գետինին :

260 . ք . Օ ամ առուտուրն և զպազրկանութիւն և ըստ հունարից նց վաստակն անել, վս իւրեանց հարկեոր ապրէլեաց ամցնց, և իւրաքանչիւրում իբրև հայոց ազգին վօլնօսց կուտամ :

261 . ք . Լմէն ցեղ իջգուլի ծախսն վօլնի է հայոց ազգի . բայց իջգուլից հախն պիտան արէնտայիս այնպէս ինչպէս կուտայ Լ էհ ազգն :

262 . ք . Ղինն Պառնական պիտայ հայազգս ամէն տարի . Պազրի միջին տանգլօխ մէկ մաճառ ոսկի, և միւս սօխախնուն տանգլօխ կէս մաճառ ոսկի : Լայց Սլօպօտիայ առաջ թամամլէլուն ետե :

263 . ք . Լքգս այս հայոց զայնպիսի Ղինն տալուն հետե տարին մշմը : Հէչ ուրիշ տալիք ժառանգապէկին չի պիտան յւտնս : և ամ տասանորդաց տալիքէն ա-

դատ կանխմ զնս, ոչխըրից, խովաննուն, խողերից, ձիաննուն մեղիլից, և տավրի կոտոշից, բօֆուրնիէն, բօլօլօսիլնայէն, և ամ քօնթրիսլուցիայէն. և ինչպէս ամ խարճէն զայս Հայկազն ես ազատ կանեմ ներկայ Ռարվայոն, այնպէս և իմ հետեօղքն խօսքս սրահել պարտին յւննա:

264. Ժ. Բանէհերնուն ժամանակն այլուստ եկեալ Հայանց մէջ հանդիպեալ շարիաթնուն դատաստանն պանէ իմ դրած վէքիլն: Բայց և հայոց վայթն պարտ է միատեղ վէքիլիս հետ վճրեն զՏէքրէթն, և երկուսին ալ ձեռօքն ստորագրելին. որ իմանան թէ հաստատապէս իրենց տուած բրավային խօսքս կու պահեմ, և սիրտ ունենան գալ ի բանէհերս և տնաշինու թի Ռաշքօվուն աւելնայ. վս այնորիկ որ ժամանակաւոր իմ վէքիլն դիժարանք մի կամ զուլում չանէ Հայազգի պազիրկանաց:

265. Ժն. Երբ հանդիպի Ժմնէն, որ յայլուստ եկած Հայ ազգն յանկարծակի հիւընդնայ, և առանց կտակի՝ ամ պահէ՝ մեռանի Ռաշքօվում Ֆողին, յայն ժամ պարտին իմ վէքիլին գիմաց ի դատաստանտան Ռաշքօվայ ուրէնտան հայոց, զամ մեռածին ստակն և մալն գրել, սընտկի մէջ գնել, և թ մօհրով վէքիլիս և ուրէնտին Հայոց փճաթելով պահել ի դատաստանտանը մինչև մէկ տարի և վեց շաբաթն: Ենորետե թէ չի գտվի ազգն կմ վասին, վէքիլէամայոն այն մեռելուն մալին մօտ, անժոււմ իմ վէքիլն և Հայոց ուրէնտն զմալն սընդկից կու հանեն, և թ փայ կանին. մէկ փայն պիտան իմ խազինային, և զմիւս փայն պի խարճին Ռաշքօվայ պէտք բանի վր. ինչպէս Հայոց ուրէնտն պի հասկընայ եկեղեցու վր:

266. Ժբ. Եթէ Ռաշքօվայ երլու Հայն կտակ անելով անզաւակ մեռանի, յայնժամ առաջ պարտ է կտակին գօրայ Թաղման, Ժամին և այլ Թամամել. և խուստըն Ռաշքօվայ քաղքին ալ պէտք բանի վր պի խարճեն, իմ վէքիլին գիտութե, վս եկեղեցույ:

267. Ժգ. Ինչպէս Ե հազգն ամէն ցեղ Սանիաթնուն մէջ ունի պաշխայ երդուընցած Յեխմիստըն, այն պէս և Հայ ազգիս մէջ ամէն ցեղ Սանիաթն պիտի ընտրեն իւրեանց գլուխ Յեխմիստըն, և զկելուըն նյ, եկեղեցույ պիտոր տան:

Թարգմանիչ պարզեցրիս սկսանի այսուհետև մեկնել և բացատրել զգորութիւն բառից. յետոյ զնէ զդատաստանական սահմանս և զայլ ամենայն կանոնս այսպէս .

* Եւս սարգսգրին հարձ խրատին վն վայելման և օրինաւոր վարժման վերոյ Լարգմանեալ բրաւային .

Նախ Գիտելի է :

275. Չունքի որ Բրավային մէջ հրամայեցաւ, թէ Ուրէնտս Ուաշքովայ հայոց այնպէս պիտի կառավարվի, ինչպէս կառավարվի մեր հայազգն յալում Լէհաստանի քաղաքում: Բայնու համար պարտ է և Ուաշքովայ ժողովրդեան գիտել զամբ սովորական քաղաքավարութեց ատաթն:

Եւ Ե Ուրէնտն :

276. Իշխանութի է և զօրութի Պեկից Բրավայոյն (յի պարզեցրիւն) տուեալ վոյթին և ժբ դատաւորաց ձեռն՝ զամ դատաստանն և կառավարութիւն անել հայազգի մէջ բնակելոցն ՚ի Ուաշքովում:

Եւ Ե Լեւոյնն :

277. Բմէն տարի կաղընտէն օրովմառաջ Ս ջրթն հըսապ կուտայ ժողովրդեան. և ապա յաւուրն նոր տարոյն վոյթն, աղաներն, և քառսուն աղբարքն ժողովին յեկեղեցին, կուտան ժամուց իւրեանց քհնու թոր Բրօպօչին, և թմբն լսեն զՊթորզն վօթիւայն. և յարձակման սբջ Պատարագին առնելով զօրհնէնք երթան ՚ի դատաստանատունն, պիզտի թղթի վր նոր վոյթին գրած անընոյն. և զայնպիսի թղթի վր վօգումներն կու գնին սեղանի վր. և որին ալ շատ անընոյն գտովին վօգումներն, նայ յայ կամքն Ս ջրթ կընտրելի ժբ աղանուն միջէն. և նոր ընտրած վոյթն պարտ է երդում տալ այսպիսի Ռօթայի վր.

278. Ես թ թ անուն՝ երդուենամ Բ. Մ ամենակարողին հօր և Որդւոյ, և Ոգւոյն սբջ, Բ. ծամօրն Սաբիամայ միշտ կուսին, հօրն իմ սբ Պրիգոր լուսաւորչին, և թմ սբջն յայ. հնազանդիլ իմ ժողովրդոյն

Պերապոյծառ Իլովայ Բաջնորդին, և հրամայե-
լուն պէս վերապատուելի մեր իմ Բրօպօչին : Եր-
դուենամ Ուալթօվայ Պէկին հաւատարիմ լինիլ, և
զժողովուրդն քաղաքիս շահել և ավելցնել : Երդուե-
նամ զքաղաքին Բրավան պահել, և զնմ շարիաթ-
նուն ստոյգ ինքիզիցիայովն, շիտակ և արդար Տէք-
րէդովն վճռել հոգուս վր, և նոյ համար քրիստոնէից
օրինաց իրաւամբ, չէ կաշառօք, երեսպաշտութ, կիմ
նախանձու : Իսկ թէ այս իմ երդումիս խօսքերս թա-
մամ չի բռնիմ, պատուհասեցէ զիս նոյ արդար դա-
տաստանն, և անմեղ վրէժինդիր քի չարչարանք, աս-
դէնի և անտէնի կեանքիս . եղիցի եղիցի, ամէն : Բայ-
պէս կերդուենան և նորընտրեալ աղաներն : Որոնք չեն
փոխվիլ, քանի որ զայս երդումս բռնեն թամամ :

279. Բայ կէքցիային մէջ կընտրեն աղանու մէ-
ջէն մէկ Սուպտէլէկաթն, որն որ վոյթին տեղն կու-
նըստի, երբ վոյթն տանը չի գտվի կիմ հիւանդ լինի, կիմ
ուրիշ մարդու հետ շարիաթն մտանէ :

Բնդ ևս կընտրեն իրեք Բճասեր և ժամասեր Տօլ-
վաթաւոր Բրօվիզօրս : Բազ գանձապետն, եկեղեց-
նայ գանձապետն, և Բքթատաց Տէնտեսն : չորսում
խելօք Բէյենդն : երկու ինձավախ Սալիայդօղան,
գրագէտ խիսարն . և Ուրէնտի Ինսգիկաթօրն, և մէկ
Սէյսքի Սուլկան իւրմէթ անօղն դատաստանատանն :

Բազ գանձապետն պարտ է հոգալ զնմ կելուրն
թէ յեկեղեցու մէջ, և թէ ՚ի չարչուվու մէջ . տան և
տուկեան գլօխ փարայ ժողովելով ամէն կիրակմուտ-
քին . և այլ հայոց աւանդութեն պէս և զայն տալ իւ-
րեանց վրնպուլի Տր Բրօպօչին ձեռն :

280. Եկեղեցնայ գանձապետն պարտ է հոգալ զժա-
մին շինուի, պայծառութի, և զնմ պէտսն, և զկելուրն .
նոյ ժողովելով զհայոց Ուրէնտի Տէքրէթնուն ճուրում
ներն . Սրօրհնեաց խաչհանելիս, ծաղկազարդին
դռնաբացանքից . Օ առկին լուսաբերից . Պսակնուն,
Թաղմանից, Բանահէրից, Սալեամլից, և այլ չար-
չուվում, և ժամու մէջ գանձանակ ման ածելով, և զայս
պիսի կելուրն գանձապետն Բազ գանձապետին հետ
միատեղ կի գէնին ժամին գանձանակի սընտկի մէջ
առաջի վրնպուլի իմ Բրօպօչին . որ զնմ կու գրէ
Բէյեսդրի մէջ . և առանց Ս . Տր Բրօպօչին գիտուե,

ոչ կու բանան զայն սնտուկն, ոչ մէջէն պի խարձին հէջ :

281. Բըքատաց տընտեսն պի հոգայ զպէտսն Ֆախիրնուն, անճարակնուն, հիւանդաց և հիւրից խարիպ խօնախեկից, և սա պիտի ունենայ զանճանակ մի ժամին դռանը, և խուց մի սբիթալ ժամին աղաք : ուր ժողովին և բնակէն անճարակ և հիւանդ, և հիւր եկած հայազգն : Սա կու ժողովէ զողորմաւ կամաւոր ժամին դռանը, և ի չարշուվում բանեհերնուն, թաղմանը, մատղնուն, և այլ տեղն, ըստ ատաթին հայոց : Եւ թէ անճարակն հիւընդանայ, կուէ զքահանայն որ խոստովանցնու, հաղորդէ, և թաղէ :

282. Բէյէնդն : Բաւսուն աղբարանց վր Սդարէս դայ է . պարտ է զքաղաքին քաղաքավարութիւն, և զմամ երկայն վարժել . զչինչերն և զսալիան ժողովել, և վայթին հասցնել : Թաւիուրնուն պայրախովն կառաւ վարել . զքաղաքին կելուրն և զխարձն իմանալ . վայթին հրամայելունն :

Սալիայ դրօշքն երդուենան, որ նոյ համար Բէյէնթին դիմաց գրեն Սալիայ տալեց . թէ պէտք իցէ և զտէֆթէրն կուտանին վայթին մօտ :

283. Բիսարն պարտ է գիտնալ զ()ըէնս նոյ, զկանոնս եկեղեցւոյ, և զիրաւունս քրիստոնայ դատաստանին . և կերդուենայ թէ շիտակ և ճշմարտապէս պի գրէ զԽարիւթնուն Խնքիլիլիլիան, և զՏէքրէթն, Բթմանուն Բրօդօքուլի մէջ . և զդատաստանին Սէքրէթն դուս չի հանէ :

284. Ենսդիկաթօրն պարտ է դատաստանին դիմաց լաւ հասկըյնել զտավին և զճուլեապն Սդրօնանուն, կիփորբովարնուն, որբերուն և աղքատնուն համար զուրուցելու որ չի զըրկվին . կիփ երբ անպատեհ բանի վր չի դայ տավիճի, ինքն պիտի զայնպիսին չարագործսն բօզիվաթ անէ, տավին քչէ և ի վերջն ածէ, որ անպատեհ բանն հայազգի մէջ չի մնայ :

Սէսքի Սլուկան պիտի վայթից բօզօմն տանէ բօզվանին մօտ, որ Ֆալան սահթենը կաննի ի դատաստանատանը ճուլեապ տալու Բթթօրին . և շարիւթին ատեն զՍդրօնաներ դատաստանի մօտ բերել . կիփ նայ ուս դօմբ դուրս հանել . կիփ Տէքրէթին դօրայ զսունչուն փակել, թակել, զճուրումներն սահանջել, զդատաստ

տանատունն պահել . և զմի խէսմէթն ուրէնտին անել վայրին հրամայելունս :

Ինչպէս լինի Ղաթաստան :

285 . Խ . Ղիտելի է թէ հէջ չեն անել դատաստան հոգեւոր պատճարին վր , քահանայի կի՛մ եկեղեցականի , կի՛մ եկեղեցու բանի վր . կի՛մ ժամի՛ բակին և քահանու բակին մէջ եղեալ բանի վր . կի՛մ երբ շարիաթն է դէմ՝ անջ օրինաց , և անբ խորհրդոց , կի՛մ դէմ՝ եկեղեցւոյ կանոնաց . վս հաւատ ուրացողաց , պասակերաց , հայհոյիչներուն , և տօն չիբերնողաց , վս հարսնախօսուէ , նշանտուքնուն , փսակաց , և ՚ի մէջ ամուսնեաց հարամուէ կի՛մ տնավերուէ , և այլ : զայսպիսի շարիաթն պիտի խրկեն վրնտի Տր Ղրօպօչին մօտ , որոյ խրատին խապուղ չի կեցողաց դատաստանն Իլօվայ հայ Բաջնորդին ձեռն է , ՚ի կապէլն և ՚ի արձակէլն : ԲՅԼ քահանայի զարնօղն և հոգեւոր դատաստանի խառնվօղն ան սահթէն բանադրեալ լինի :

286 . Թ . Հէջ չիլալ շարիաթ կիրակի , և տօն օրն . ոչ մէթանը , ոչ մէհանում , ոչ իջգուին աղազն , ոչ երբ դատաւորն կի՛մ Սդրօնան հարբած , խելագար , և թերահաս խելաց կի՛մ տարեց չլինի , և ոչ առանց վայրին կամ սուպտէլէկաթին , և ոչ առանց մէկ քանի աղանուն :

287 . Դ . Ս ջրին և Բղան չի պիտի մարդ անարդէ , զարնէ , փակէ , կի՛մ ճուրումէ , առանց տեսած շարիաթին և տէքրէթին :

288 . Դ . Բատէնցիան և ժամադրուի դատաստան անելոյ , միայն իրեք օրն նշանեն , երկուշաբթի , չորեքշաբթի , և շաբաթ օրն :

289 . Է . ԲՅս հայոց Ուրէնտն զօրուի ունի ամիդատաստան տեսնել սալդ հաշքօվայ հայ բնակչաց մէջն , կի՛մ երբ այլազգն զՍաշքօվցի հայն տավի կանէ : այլ երբ հաշքօվցի հայն տավի կանէ զայլազգն , կի՛մ զայլուստ եկած հայն , անժում դատաստան կանէ Սուպերնաթօրն : Իսկ թէ Սուպերնաթօրն խրկէ նշանով մը իրեն ձեռագրով հայ ուրէնտին մօտ դատաստան կրտրել անպէսնուն . անժում զտէքրէթն իւրեանց պիտի բերեն կուպերնաթօրին մօտ , և թէ խապուղ

իլայ պիտի ստորագրվի կուպէրնաթօրն այն տէքրէ-
թին ներդէն, և բիսարն գրէ հայոց աթթանու մէջ:

290. Դ. Լըբ բանէհէրնուն ժամանակ այլուստ
հայն շարիաթ ունի թէ հային հետ, և թէ այլազգին
հետ, վայթն պիտի անէ ինչպէս Պառնին Բրավայի
մէջ կու հրամայէ:

291. Է. Լըբ 'ի Վատէնցիային դատաստանին լի
նելոյ ժամագիր աւուրն, Վայթն կիմ Սուպտէլէկաթն
Լընուն և Բիսարին հետ նստին 'ի դատաստանա-
տանը: Լըաջ չոգման կոչեն զԵբ Ոգին, զի տացէ նոյ
զիմանալն զշարիաթին պատճարներն, և զարդար տէք-
րէթն. ապա հնչեցնուն պիղտի զանկրկին ձայնովն որ
լսեն շարիաթ մանողքն և մտանեն 'ի ներսն: և Յա-
նուն նոյ գէնեն սեղանի վր քի խաչելու թին, և զԼըբ
թանուն Բթթօթուլն կաղմած գիրքն:

Իսկ յատեան դատաստանին առջէն սուստ և նմ
հարկիքովն կայնէ Լըթօրն և Բօզլանին: առաջ կու-
լըսեն զնմ տավան Լըթօրին, և ապա զճուլեապն Բօզ-
լանին: Լըլ բիսարն կու գրէ խօսքէ խօսք զերկոսին
ալ պատճարսն Լըթանու մէջ և հնչելով զանկակին,
սղբօնաներն դուս ելանեն նա Ուսդօմբ, և առաջ ա-
ղաներն ալպահի ճոթէն կասեն զիւրեանց հասգըցա-
ծին պէս Տէքրէթին սէնդէնցիան: այլ Վայթն լալ
քննելով զշարիաթին պատճառներն, և զաղանուն
դատած սէնդէնցիաներն, կու վէճուէ զարդար տէ-
քրէթն, և գրել հրամայէ Բիսարին. ապա հնչե-
լովն զանկրկին, և մտանելով 'ի ներս Սղբօնանուն.
Բիսարն կու խօսեցնու զտէքրէթն: Իսկ սունլուն
անկից դուրս չելել, մինչև տէքրէթին գօրայ բաւա-
կան անէ, զնախլատն, և զճուրումն վիճարէ. կամ
փակ նստի, մինչև քէֆիլ չիտայ, և այլ: Լըլ դատա-
ւորք չոգման գոհանան զնոյ, և գնան:

292. Ը. Լըբ Սղբօնանուն պատճառնուն շիտակ
ճշմարտութի չի իմանլալ, անժում առաջ ինքվիզիցիա
լինի քննութի վկայութի կիմ երդմամբ. բայց երդումն չի
հասնիլ ծուռ, սուտ, և ոչինչ բանի վր, կիմ անպէտք
տեղ. այլ միայն երդուենալ կուտան շիտակ, ճշմարիտ,
և մեծ բանի վր. և այնպէս 'ի հարկէ պէտք տեղ որ
առանց երդումի հէջ չի իմանլալ ուրիշ արտագրեալ
պատճառովն:

293. Թ. Լճթաներն կու գրեն այսպէս Լճինկայոյն
Լճթում եղև ՚ի Ուաչքովայ քաղա-
քում. Յամի տն 1751. մարտի ամսոյն
Թ առուրն: Լճաջի ագնույ ւն. ւն. Ու
բրժիվիլովանի Հայոց Լճովայի գնուրին
և Ս յլթին. և առաջի մեծարելի ւն. ւն.
ւն. ւն. ւն. ւն. ւն. նոյնոյ իւրիստիք-
ցիայիս գնուրաց և աղայից:

Ղ մէջ ւն ւն. Լճթօրին միոյն, և բողվանին ւն ւն.
միւս կողմանէ. Լճթօրն յատեանն ժամագիր դատաս-
տանիս առաջագրեաց զտավան բողվանին վերայ այս-
պէս և այնպէս. և բողվանին պատասխանեաց այսպէս
և այնպէս: Իսկ ներկայ դատաստանն իմացեալ զառա-
ջագրեալ կերկոցունց կողմանէ քօնգրովերսիան: Որով
հետև այսպէս և այնպէս. կի՛ ՚ի լիակատար ինքիլիզիցիայէն
ստուգեցաւ այսպէս և այլ. կի՛ կոչելով զայն անուն եր-
գուաւ այսպէս և այլ այսօրվան Տէցիզիայոյն զայսպիսի
Տէքրէթն վէճուեաց. զի սունչուն ւն ւն. այսպէս. ճու-
րում տացէ Սառնին այսպէ. և եկեղեցւոյ այսպէ.
կի՛ նստի փակ զընտանի մէջ այդքան. կամ զհալալ
սգրօնան հաշտեցնու, այսպէս և այլ, զօրուք ներկայ Տէ-
քրէթիս:

294. Ժ. Լճթ հանգիսի որ մէկ Սգրօնան խապուլ
չի կենայ Հայոց տէքրէթին, անժում կու բողղքէ բեր-
թին դատաստանին մօտ ասելով դատաստանի մէջ
աբբելիւլէ. և խնդրէ որ տան իրեն ձեռն զօրինակ
տէքրէթին, բեր էքսդրաթթում. և այն տէքրէթին
էքսդրաթթոյն կերթայ կուպէրնաթօրին մօտ կի՛ Ս
կին մօտ, կի՛ Սօմիսարին մօտ. և խորդած տէքրէթն
կենէ կու բերէ Ս յլթին ձեռն, որ տայ բիսարին ին-
տուքովագ անել, գրելով Հայոց աթթանու մէջ:

295. Ժն. Լճս դատաստանին ճուրումներն և նախ-
լատն եկեղեցու գանձապետին կուտան. որ ժամի գան-
ձանակին մէջ դնէ քահանուն առջևն: Լճս երբ
ճուրումն բերթին լինի, վլթին կուտայ կուպէրնաթօ-
րին և քլիթ կառնու:

296. Ժք. Լճատաստանին գիմաց զավղայ անօղն,
կի՛ դատաւորաց անարգօղն՝ ՚ի հոն կու փակվի, և ժա-
մի ճուրում տայ, և աղաչէ զդատաստանն:

297. Ժդ. Լճթում շարիաթին գրելէք, կի՛ էքս-

դրաքթում հանրւէք մըմէկ շրտակ բիսարին հախն է : Բազովտալէք ան շրտակ . և տէքրէթից ք շրտակ դատաւորացն է . և ան փնյ խրսմաթ անուղին է . զայս խարճն սունչուն տայ : ||

* Ասոր հետեւի հրովարդանն սահմանաց . վն բարեպաշտութե , և քաղաքավարութե || Լաշովայ նորապատնէ հայոց ապօրին :

298 . Յի Վի ծնյ () քսէնտիոս խոսրովայնիկու-
լեանց հայոց վղնտ : Յանձնարարական ինձ տուեալ
իշխանութի ի Վերապայծառ Տնէ Յակովբայ Մկիւռ
դինովիչէն մայրաքաղաքի ի Էսպօլի , և ընդհանուր
Լէհաստանեայց դիմի հայոց Բլթեշի Մքրիեպիսկո-
պոսի , և իմոյ Մաւրնորդին , յամի ան 1747 մինչ ա-
ռաքեցայ ի տես Սաշքովայ ժողովրդեան , գտեալ զնմ
աստ իբրև առանց հովուի ցրուեալ ոչխարս , կարի ար-
տասուեցայ ի վն խեղճուե նոցին , և իսկոյն զպաղա-
տանացս արգուհալն մատուցի բարեպաշտի հռովմայ
իշխանին , Սաշքովայ ժառանգ Պէկին , Յովսեփայ
Իւսովմիրսքիյին . զի յիշելով ի դաշինս հռովմայեց-
ւոց նախնեաց սէր միաբանութե լուսաւորւայ Մքիս
ուղղափառացն , խնամտեսցէ նոյնում ազգին ի Սաշ-
քովայ բնակելոյն , հիմնելով զեկեղեցին , հոգետեսուչ
իւրեանց քհնայոյն . և զՎրիլիլեյական Բրավան
նոյ շնորհելով . վն Մծափառաբանութե , և քաղաքա-
վարութե նոցունց . ի պահպանութի և ի պայծառու-
թի Սաշքովայ քաղաքիս . ոն և իսկ հաւանեալ բա-
զում պաղատանացս շնորհեաց զնմ խնդրուածս իմ .
եստ զբրավան ի ձեռն իմ , և հրամայեաց իւր խաղի-
նային դրամօքն շինել աստ զքարաշէն եկեղեցին հան-
դերձ ան ներսի և դրսի պէտք հարկաւորօքն : Մքր-
իբրև չորսամեայ իմ զբաղմամբ և յոյժ կարի աշխա-
տանօքս , զայս հայոց եկեղեցին յաւիտենական հո-
գուս յիշատակն կատարեցի , և զՎրիլիլեյն բրավային
Լէհաբառ տուեշ ի հայ լեզու թարգմանեցի , և պատ-
մեցի ի վայելումն Սաշքովայ ժողովրդեանս , ոն և
այլ քաղաքաց հայազգս ի լեհաստանի վարժէ . փոյթ
եղև հոգետեսուչ պաշտօնի իմում վն բարեկարգի
քաղաքավարութեան ժողովրդեանս . բացատրել նոյ

զմծահաճոյ և քրիստոսադիր աւանդութիւն , և զքրիստոնէականի կենցաղուսիս բարեկարգութիւն . ոնց և իսկ լիակատար ՚ի նոյնոյ վերոյիշեալ գերապայծառ առաջնորդից տուեալ ինձ իշխանութիւն և ղորութիւն . և ՚ի սու վորական արեւելեան և յարեմտեան հայոց լուսաւորչադաւան ազգիս աւանդութիւն զհետեւեալս ընդ Ղծայնով օրհնութեն , անխախտ վայելմամբ պահելիքս յաւնս , կացուցի զայսոսիկ սահմանս ॥ .

Ա. ՍԱՀՄԱՆ

Ո՞ր ժամասիրութիւն և հազանոս փելարիւն :

299 . * Որովհետեւ նք եկեղեցին նոյ տունն է՝ յարկն սրբութեց . հրեշտակաց և նքց իջեալսն . մարդկան Ղծափառաբանութեց և աղօթից ընդունարան , մեղաւորաց սրբացական . հոգւոց փրկուի , և մեռելոց հովուան : իսկ ՚ի նմ քահանայն պատարագօղն և հաշտարարն է . գիշեր և ցորեկ պաշտօն ժամօք սղմիւք և աղօթիւք բարեխօս է և միջնորդ է վն իւր ծուխին հոգու փրկութե , և ասդէնի աջողութե , և պահպանութե քաղաքիս և տանց , վաստրկոց և ասլրանաց : Ղծափօղ ՚ի մեղաց խոստովանահայրն է , և հիւանդաց սրբութի տալով հոգեւտեսուչ , և ննջեցելոց արքայութնայ հասցնօղն է :

Պարտ է ուրեմն ժամասէր ժողովուրդն զիւրեանց եկեղեցին շէն և պայծառ պահել անօթիւք , զգեստօք , զարդարանօք , մոմ , և ձէթով , խնկով , և բաժկացով . խաջն աւետարանով , և այլ ներսի և դրսի պիտոյիւքն լաւ հոգալ :

Օ անկակի ձայնին , իբրեւ Պաբրիէլ հրեշտակի փողոյն մտիկ անել նմ պատարագին և ժամասվաճքին իբրեւ նոյ երեսի ցանկալով գնալ . և զքահանու կելուրն չի խափանել . այլ ըն հայոց աւանդութե թամամտեսցեն . ՚ի քնադիր սահմանէն (1) ուկ . Ժ . 7 : զի արժանի է մշակն վարձու իւրոյ . ոնց և Պօղոս առաքեալն (ն կորնթ . Թ . 12 .) պահանջեաց , Ոչ գիտէք եթէ որք ՚ի տաճարին գործեն , ՚ի տաճարէ անտի ուտեն . և որք սեղանոյն պաշտօնեայք են , ՚ի սեղանոյ անտի վայելեն : Նոյնպէս և նոն հրաման ետ , որոց զաւետարանն աւե-

տարանին, յաւետարանէ անտի կեալ: Արդ և Ուաշ-
քօվայ ժողովուրդն զիւրեանց քահանու վրայն լի տր
Բրօպօշին կէլուրն պիտան այսպէս:

Խ. Աւագ գանձապետն ման պածէ զգանձանակն,
ոպ բրավային մեկնութե մէջ հասկըցուցի:

Զ. Պաշխայ եկեղեցնայ գանձապետն, այն ժամի
սընտկէն որ վրայն լի տր Բրօպօշին խուցին մէջ կու
պահէն, հէջ ուրիշ բանի վր չի պի խարձէ ընդ պատու
հասի բարկութե ան, սալդ միայն 'ի փառս ան և եկե-
ղեցու վր: (Աւաջնորդին ամէն տարի կաղանդէք
ան մաճառ ոսկի, երբ խոճանայ գանձանակն. և քա-
հանու վրայն լի տր Բրօպօշին ամէն տարի 'ի տաղա-
ւարնուն ժամուց դրամ երկուսքան խուրուշ:) Արդ
հիմիկուցէն պիտան ամէն տաղաւարին կէս խնդ, չորս
քվարդանի պտորգնուն:

Դ. Աւ սովորական կէլուրն քահանու այսպէս լինի.
ժամուց դրամն կէս խնդ. Վր ծննդեան և նբ զատ-
կութե տանօրհնելէք 'ի Տօլվաթաւորայ ան խնդ. մէջ
ձեռաց կէս խնդ. 'ի բէնձբերից ան բուպ. 'ի ջուրօրհ-
նելոյ մանկաբերացն ան շտիկ: Անունքից, կէս խնդ.
տղաբերից քառսունվէլուն ան շտիկ: Հարսնախօսուե
նշան օրհնելէք կէս խնդ: Երեից ժամու մէջ պսակին
ծանուցմանց կէս խնդ: Պսակդրամին 'ի տօլվաթաւո-
րայ, կարողութե գօրայ. 'ի մէջձեռաց ան ոսկի. և 'ի
բէնձբերից կէս ոսկի. պսակին ութօրէի երես ջուրօրհ-
նենքէն հարս և փէսին ան դինֆ:

Թաղմանէք պիտան, ոպ և պսակդրամն և զմամն, և
զայլ խարճն արասցէ մեռելին տէրն: մէկ գերեզմանօրհ-
նելէք ան շտիկ. մէկ զանկակ քաշելուն ան շտիկ: Վառ-
սուն պատարազնուն յիշատակնու ք ոսկի: 'ի տարե-
լից եկգէք վիային ան խնդ. անմատղին կէս խնդ: Աղջա-
ցին անձանեղին՝ ատաթին գօրայ: Սկ անհաղորդ մե-
ռելոյն մարմին արժանի չէ թաղման, և բանադրած
կամ նզոված մեռելոյն մարմինն հէջ չի թաղվիլ մին.
չև յեպիսկոպոսից գայ արձակումն:

Ս. ԿԱՆ ՀԱՐՍՆԱԽՍՈՍՈՒԹԷՆ, ԻՆՆԱԿՈՒԴՆՈՒՆ, Ե ՀԱՐՍԱՆԵԱՅ :

300. Երբ այ նասիպէն Հարսնախօսութիւն լինի, խնամիքն հրաւիրեն զքահանայն, որ իմանայ թէ կու հասնի այն Հարսնախօսութի իւրեանց դուստր և որ դուն մէջ և քահանայն իմանալով որ չորսուժ պորտից դուս են, և այլ ամ պատճառաւն կի հասնի, կու գրէ զքրօյօնկն զինչ որ ծնօղքն խոստանան իւրեանց դստերն ճէհէզ, և ինչ փեսացուն կու խոստանայ երես ջուրն իւր Հարսնցունին . և հաւանելով խնամոց, կու հարցընու քահանայն հարսին և փեսացունին, թէ կամաւորովեցան Հարսնախօսութե և իրուր ամուսնանալոյ : Խրատեալ զնոսա, և հաստատուն գտեալ, լինի նշանտուք ատաթին գօրայ . տալով քահանայու պաշխիշ, և դնեն զժամանակն հարսանեաց :

Եւ երկուսում օրն տանեն զնշաններն յեկեղեցին օրհնել պատարագի մէջ, տալով քահանայու ժամուց : Իսկ քահանայն ծանուցումն անելով ժողովրդեան վասն եղած նշանտուքին՝ կառնու զմատանիքն կերթայ հարսին և փեսացունին տունն և դնէ իւրեանց շնահաւոր մատիցը : Իսկ հարսանիքն այսպէս հեռչակեն :

Երեք շաբթով առաջ իմաց տան քահանու . որ ՚ի մէջ իրեք կիրակեից հանգիսաւորութեան ծանուցանէ վասն պսակին լինելոյ ժամանակի, ՚ի մէջ այս անուն հարս և փեսին, և այլ :

Եւ հարսանիքն միայն իրեք օրն հեռչակվի . նախ բերեն քահանու մօտ խալաճ, թ հաւ, և իջքու, և պաշխիշ մահրամայ, և պսակդրամն : Ապա երբ կտրիճ նուն պրասդավայ իցէ, կու հաշտեցնուն զպրասդավան . անդ նշանեն զոտընվոր կտրիճվորս . և յառաջնում աւուր կտրիճվորայ մարշալօքն գաւազան ՚ի ձեռին տանէ զկտրիճվորաք հարսին տունը . անդ դանեց կանին մարշալօքին շաբէնունպէս ընդ աղջկանց . և յարկից սուբրայ չեն ձգեր . այլ ամ վատրայ բիվայ իրենց կուտան խմել . և գաւազանին մահրամայ . և ցորեկվան լուսուն ելանեն անտի :

Երկուսում օրն խաչուներն, և կտրիճվորաք կու

բերեն զհարսն և զփեսայն պատարագին, որ առաջ խոստովանվին. ապա 'ի մէջ պատարագին հաղորդվին, և քահանայն պսակէ զնոսա: Իսկ պսակին հետեւ ամ ժողովրդովն հրաւիրեւօքն զնան փեսային սուռն 'ի հարկն. և պէրնայ տալուն հետ դանեց կանին, և ցորեկով ելանեն քահանայն, և հրաւիրեալքն:

Իրեքում օրն քահանայն, խաչուքն, և ոտընվորաքն զնան հարկն, և քահանայն կօրհնէ զառագաստն, և ապա ելանեն, և մնան միայն նորամուսինքն 'ի յառագաստին:

Գ. ՍԱՀՄԱՆ.

Ս ան հրաւիր անելոյ և զհարգանքի:

301. Իբրբ մարդ մը յոյժ հիւանդանայ՝ քահանայն կոչէ զերկու գանձապետսն, և զՈւրէնտին Բիսարն. և գրել տայ իւրեանց առջև զհիւրնտին բերանէն աւսաց կամքն. այսպէս արինկայով:

Յանուն Հօր և Որդւոյ և Ոգւոյն սրբոյ ամէն. Ես անուամբ ւն. ւն. հաւտով քրիստոնեայ. խոստովանեալն 'ի մեղաց զղջացեալ. փրկական Սրբութեանովն հաղորդեալ. և վերջին օծման խորհրդովն զօրացուցեալ յիմում հիւանդութեան վտանկի. շնորհքն ւն ճամբորդեմ զիս ելանել յանցաւոր այս աշխարհէս, և երթալ 'ի կեանս առ Ստեղծօղն իմ և ըստ գործոց հատուցօղն ւն: Եւրդ զի 'ի հոգուս ելբին զճամբաս չի կրտէ բարով մնայ տալն, 'ի յւնձ վէ ինձ տուած անցաւոր վայելցածս, և այժմ մնացական տունս, կինս, տղաքս, և բարիքս: Եւ առջի ւնձ բարեաց պարգեւողին ւն, առաջի հոգեւետսուչ խոստովանածօրս, և առաջիկայ վկայիցս, գրել կուտամ իմ լման խելքովս, և ողջ բերանէս զնեղկայ կտակն յետի կամաց իմոց օրինաւոր և անխափանելի Վեսդամէնդն:

Եւ իսկ զհոգիս յանձնեմ 'ի ձեռն մարդասէր և ողորմած Ստեղծողիս, Փրկողիս, և Հատուցանողիս ւն իմոյ. և զմարմինս իբրեւ զհողն՝ կուտամ հողին Սաշքովայ եկեղեցուն թաղմանը. և թաղմանէք մարմնոյս նշանեմ առնուլ ւն. ւն. և այլ: Եւ ինս պարտական լիցի տալ այսպէս. և զւնձ խարճն թաղմանս վիճարէ իմ

մնացած բարիէս . և քառսուն պատարագնուն հոգուս
համար այսչափ . և մատղին . և ՚ի տարեւեցին , և այլ
յամուն յշնի , այսպէս . և ֆունտուշ յաւիտենական
պատարագնուն՝ այսչափ : Առաջնորդին այսչափ . Տա-
լիք ունիմ այսպէս . Առնելիք ունիմ այնքան . զտալիքս
վիճարել պարտական է կինս իմ ւն . ւն բարիէն : (Ար-
հէզն կնոջս թամամ հասնի . նմանապէս և յինծանէ
խոստացեալ նմա երեսջուրն . և այսպէս գրվէ անպա-
սախտ որբովարան) . և խուսուր բարիքս , և ապրանքս .
տունն և տանանէզս վայելեացէ կինս իբրև տիկին , և
մայրն տղոցս , զորս շահելով և բարկվարելով , հոգուս
բարի յշնի լիցին և մնան ւնյ և իմ օրհնենքէն ւնծվախ
և բարեւիք : Արդ վասն զի տղաքս բարեօք մեծանան ,
և յումեքէ զրկանք չունենան , կամ զի զմնացած իւ-
րեան բարիքս չի փուճացնուն , և խելաւորվին , պար-
տին հնաղանդիլ , և խօսքն բէռնել Քաւան ճարդաւ ւն . ւն .
զի զնա անտես և օբէքուն նոցա , այս կտակովս թո-
ղում . և պարտայցանեմ ւնյ համար : Այլ չիբէն-
նօղն , կամ քանտօղն զայս իմ դէսդամննդն ճուլեապ
տացէ ինձ յահեղ դատաստանին ւնյ : Ալ վասն առա-
ւել վալեօր և զօրութի ունելոյ այս ինծանէ կամաւոր
կտակած դէսդամննդին . իմ մօհրովն կամ մատօքս ,
կամ նշանով նք խաչին փճաթեցի , ամրացուցի և յա-
տուկ ձեռամբս ստորագրեցայ ւն . ւն . և զառաջիկայ
վկայքս ստորագրել արի .

Ս Ուաշքօվայ ւնծապահ քաղաքում . թիւ ւն . ամ-
սոյ ւն . աւուրն :

Դ . ՍԱՀՄԱՆ

Ս ան Քունդուշիմնալեան :

302 . Ֆունտուշն մարդու հոգեբաժին յիշատակն
է , զորն որ կուտայ ՚ի ձեռն իւրեան վրնտուլի ւնր Ռօ-
պօչին , և դանձապետացն դրելով և տալով որպէս և
կամի , վասն յաւիտենական պատարագնուն այս եկե-
ղեցու մէջ կատարելեաց՝ վասն իւր հոգուն , կամ վասն
իւր ծնողաց հոգուն , կամ վասն այլ ննջեցելեաց հո-
գուն :

Այսպէս յւնին պատարագնուն նաղտ ստակ կու-

տան . ով կամի որ ամէն տարոց տարի մէկ պատարագ մի կատարվի պիտայ նաղտ վեց սաղ թուրքի խուրուշ : Երկու պատարագնուն, պիտայ իրեք մաճառ ոսկի . և չորս քվարդալնի պատարագնու պիտայ վեց մաճառ ոսկի : ԺՁ ամսագլխ պատարագնու ԺԴ մաճառ ոսկի . Ծ ամէն շաբթայ պատարագնուն հէ մաճառ ոսկի :

Բրդ չունքի որ այսպէս յաւիտենական յիշատակն 'ի Ուաշթովում վասն յամէնուստ թնամեաց և պատահմանց կողմանէ ահուն՝ պահել և շահել յւննս միշտ 'ի վտանգի գոլով անհնարին է զայսպիսի հիմեալ ֆունտուչնուն սումման պի խրկեն 'ի մայրաքաղաքն Եւ վովայ , Գերապայծառ Բդեշի Բաջնորդին ձեռն . որ տայ Լ ուսաւորչայ հին գանձանակին Բրովիզորնուն ձեռն . և անկից պիտի առնուն ձեռնագիր աստեքուրացիան , թէ ինչպէս սումման հասաւ իրենց ձեռն . և ինչպէս պարտական մնացին զայն շահեցնել . և յւննս պահելով ամէն տարոց տարի ֆունտուչին կօրայ հախն խրկելու Ուաշթովայ նոր Բրովօչին , և զայնպիսի աստեքուրացիան պիպահեն Ուաշթովայ եկեղեցու գանձանակի մէջ, նախ Բթանուն մէջ, Ուրէնտին , և յայսմ գրքի մէջ ինտուգովաթ անելով, վն յւննկն յիշատակին գիտենալոյ հետևողացն քհնյից և ժողովրդեան :

Ե . ՍԱՀՄԱՆ

Ս . ան շահու ասլոյն պանջանալին ստան :

303. Ով կամենայ զգանձանակին դրամն շահեցնելով աւելցնել, պարտ է տալ գանձապետաց ձեռն թամասուկ և վկայ , և ըէհին դնել ոսկեղէն կամ արծաթեղէն , կամ մարգրիտ և քէնօթից , և ստորաձեռնագիրն այնպէս լիցի , թէ մինչև ն տարի , որ ոչ կարնայ հանելու զըէհինն . որն որ երկու տակ գնոջն աժենայ արած ստրկին կօրայ . նայ վօլնի իլայ գանձապետուն զայն ըէհինն ուրէնտին դիմաց գին կտրել , և ծախել , և թամասուկին գօրայ զգանձանակին սումման և զշահն առնելով գանձանակի մէջ դնել . այլ զաւելի խուսուրն պիտան ըէհինին տիրոջ . իսկ թէ գանձանակի մէջ պակասութի իմանայ , գանձապետքն հիսապ տալով ամէն նոր տարում առաջի Ս . նոր Բրովօչին

իւրեանց քսակէն պարտին լման վիճարել զամ պակա-
սութիւն և զարարն . այլ զշորն կամ զլաթն հէջ ըէհին
չպիտի դէնեն ՚ի սահմանաց զօրութեն :

Զ . ՍԱՀՄԱՆ

Որոշումն , և Վ Ստեփաննայ Յէկեմիստրիսն :

304 . Ըմբռաբարներ պիտի ունենան իւրեանց մէջ
Յէկսն և Պրասդավայ անընով իւրեանց պահապան մէկ
սուրբին Լ.Մ , Լ.ստուածամօր , կմ Լ . ուսաւորչուն կամ
այլ ան :

Պրասդավան քիւրքոյ և թերզընուն , և որոնք առ-
խով կի բանին , սրբոյն Վայեթանին պահպանութեան
անընով լինի :

Պրասդավան սուրուկչոյ , կօշքարաց , մազմանու-
ղաց , և խասապոյ , և այլոց ընդ պահպանութե սրբոյն
Վրիգորի Լ ուսաւորչին :

Պրասդավան ամցնց կտրիճաղպերուն , ընդ պահա-
պանութե Լ.ստուածամօրն միշտ կուսի Սարիամայ :

Լ.յս ամ պրասդավաներն պիտի ունենան պաշխայ
իրենց գանձանակայ սընտկըներն , և մէջը պիպահին զի-
րենց Վրավային քօրայ արդիբուլներն , ըէյեսդրներն ,
աթթաներն , կէլիւրի և խարձի Տափթարներն , նաղտ
ստակն , և զթողովածն ճուրումներուն , կամ ըէհին-
ներն երբ կուտան շահու ստակն : Լ.լ այն սընտկէն չի-
պի խարձէն ուրիշ տեղ , սալդ եկեղեցու վր , Լ.ռաջ-
նորդին , քահանուն , և աղբըտնուն , իւրեանց պաշխայ
արդիբուլներն քօրայ . ինչպէս այլ քաղաքնուն մէջ
չայազգն ունի յառաջնորդից իշխանութեն սահմա-
նած . անոր համար :

Ըմեն պրասդավայ ամեն տարոց տարի էլէքցիայով
իւրեանց միջէն կընտրեն գլխի թ Սգարեսդայ Յէկ-
միսդրներ , և բիսարն , որ գրէ զամ պէտք եղեալն :
Սընտուկն լինի մեծ Յէկմիսդրին մօտ , կամ քահա-
նու խուցն . մէկ գոցին բալինքն պիլայ պիզտի Յէկ-
միսդրին ձեռն . և միւս բալինքն աւագ աղբօրը ձեռն .
և այլ :

Ըսպ կտրիճվորաք իւրեանց էլէքցիայով պի ընտրեն
իրենց երկու խելօք տանուտէր ֆունտաթօռ , և ամեն

տարի պի ընտրեն իրենց միջէն չորս գլխաւոր վաթահայ .
 Ի՞նչ սղարըսդայ . Ի՞նչ զանձապետ . Ի՞նչ մարշալօքն . Ի՞նչ բի-
 սարն : Եւ պի կառավարվին զիւրեանց պրասդավայ
 արդիբուլնուն գօրայ Եւաջնորդին . և այլ :

Ո՛վ որ ուզենայ պրասդավայի մէջ գրվելու , պի խուս-
 տովանվի , պի հաղորդվի , և ուխտ պի խոստանայ եկե-
 ղեցու մէջ քննուին դիմաց . որ զանուն պրասդավայ
 մանողին կու գրէ իւրանց սրբի բեմին առջևն , մոմ ձե-
 ուին բռնելով , և չոգման . և վերսնէկօ պիտայ սընտկին
 Ի՞նչ դինք : Եւ մէն տարոց տարի պրասդավային մարդն պի-
 տայ բօղիզնի Ի՞նչ բուս :

Որ եղբայրն արդիբուլնուն բունքթայ չի բերնէ , կի
 ճուրումին զնա , և կի դատեն պիթին պրասդավայով
 նստած սընտկի մօտ սէսիային ժամանակ : Պրասդավա-
 ներն ամինով ամէն տարի կու վիճարեն իրենց սընտկից
 քննու չորս քվարդալնի պատարագնուն մէկ ոսկի մա-
 ճառի :

Եւ պրասդավայի աղբարքն իւրեանց ձեռի կերօնովն
 պիտի գտվի Ի՞նչ թափօրնուն մէջ . և չի կեցօղն ճու-
 րում պիտայ սընտկի Ի՞նչ լիտրայ մոմ . և կիրակից կի՞
 մեծաւուր սրբոյ պատարագի չի լսօղն պիտայ ճուրում
 Ի՞նչ լիտրայ մոմ . մինչև իրեք հետ . ապա ժամին դուա-
 նը երկաթում կու փակեն :

Ի . ՍԱՀՄԱՆ

Եւ հասարակ ամենեցուն :

305. Եւ ևս ով որ Ի՞նչ Օ առկու թէ չորս շաբթե-
 նը մէջ չի խոստովանվի կամ սրբութի չառնու Ուաշ-
 քօվայ քահանու մօտ՝ բանադրանք նորա կի հասնի , և
 ճուրում պիտայ քահանու դատաստանի մօտ , և եր-
 կաթի մէջ ժամին դրանը ապաշխարանք քաշէ :

Ի՞նչ Օ առկին ով որ իր տանէն Բասթայ չի բերէ
 ժամու մէջ օրհնելու , պիտայ Ի՞նչ օխայ մոմ , և յերկա-
 թի մէջ պի փակվի ժամին դրանը : . .

Ի՞նչ օրերուն , Հարսնիքնուն , Թաղմանուն , Տաղա-
 վարնուն , Բատղնուն , և յայլ նմեցեաց յիշելոյն ,
 ժողովուրդն խալաճ , և կերակուր , և ըմպելիք իւր-
 եանց տներուն կու խրկեն քննու և աղբատացն :

Վերցի Տեր () Գոհնախոս Ս զնիտ ॥

306. **Լ** գեղեցիկ քաղաք վաճառականութիւն մերձ 'ի Պուկ գետ (380). որ գոլով սահմանադրուի **Լ** էհաստանու և Ուոսաստանու՝ յարմար է յոյժ տուրեառութեանց : Յառաջագոյն կային աստ իբր 30 տունք Հայոց , որք և շինեցին քարաշէն եկեղեցի վայելուչ , և բնակարան ժողովրդապետին , որ մինչև ցայժմ նստի անդ և հովուէ զէհ ժողողուրդն , զի չիք անդ հայադգի , բայց եթէ 'ի մօտաւոր գիւղօրէս : Ըյս եկեղեցի ունի կալուած յեկամուտ ժողովրդապետին , որ է մի 'ի նախապատիւ կանոնիկոսաց աթոռոյն Սոյլովի :

ԳՐԻԳՈՐԻՊՕԼԻՍ

307. **Լ** նոր քաղաք ոչինչ կարի հեռի 'ի Պալդայէ և 'ի Սաշքօվայ , ուրանօր հասաք յետ անցանելոյ ընդ զանազան գիւղաքաղաքս **Լ** էհաց : 'Լ ծայր քաղաքին գոյ վտակ որ կոչի Չօնա . յորոյ անուն բոլոր երկիրն անուանի Չորնա : Սակայն 'ի շինութեան անդ յանուն վերակացու իշխանին կոչեցաւ այս քաղաք Գրիգորիօվէ . որ հիմնեցաւ յամի տն 1792 . յուլ . 25 . հրամանաւ Վատարինէ Վայսերուհոյն Ուոսաց : Դիրք քաղաքիս է երկայնանիստ՝ առ երի Տնեսգէր գետոյ , որ անցանէ ընդ աջակողմն . շինուածք տանցն և կրպակաց անշուք է գլխովին , և վաճառականութիւն նուազ յոյժ :

Եկեղեցիք Հայոց են երեք . առաջին և մայր եկեղեցի է տաճար սրբոյն Վատարինեայ փայտաշէն ընդարձակ և անշուք , կառուցեալ 'ի վերայ հրապարակին , որոյ վասն գումար ինչ դրամոց տուաւ յարքունուստ առ 'ի քարաշէն կառուցանել 'ի նմին տեղւոյ : Երկրորդն է յանուն **Լ** ուսաւորին . իսկ երրորդն է յանուն սրբոյ Խաչին , զոր յաւուրս մեր կանգնեցին քարաշէն , բայց անձեւ , առ երի առաջնորդարանին , ուր է դպրատուն Հայոց անշուք : Տեսաք 'ի սմա մարմարիոնեայ տապանս բերեալս յամայիլէ ընդ իւրեանս . որք չեն այնչափ հնազիր . Գր . * Ըյս է տապան հան , զրօտեան Սաֆարի որդի Ըսովածատուրին , որ հան , գեաւ Թվին ՌՃՀ ին . յուլիսի Ժ || (1721) :

Տեսաք յայտոսիկ եկեղեցիս հին գրչադիր Յայմա-
ւուրս գրեալ 'ի վերայ մագաղաթի, Մէտարան մա-
գաղաթեայ ընտիր գրեալ վասն Հեթմոյ թագաւո-
րին. ճաշոց, և Երմիայի տեսաք զիշատակարան Եւ-
փով՝ գրեալ թաթարերէն 'ի 1630. 'ի տան աղնու-
կան իշխանին Պօկտան Իվանիչի Սադով. որ բաղում
մեծարանօք պատուասիրեաց զմեզ զաւուրս ինչ:

Եւ քաղաք է Հայոց, և մեծ մասն բնակչաց են Հայք
եկեալք յԱմայիլէ՝ 'ի Վիլիոյ, 'ի Վաշանէ, և 'ի Ռաշ-
քովայ. և կէս մի յաւելեալ են անդ 'ի Ռուսաց և 'ի
Սոլտովանից: Յառաջագոյն կային 900 տունք Հայոց,
բայց բազումք անսովոր գոլով օգոյն՝ մեռան, և ոմանք
ցրուեցան. այժմ հազիւ գտանին 350 տունք, որք ու-
նին առանձին դատարան և 5 դատաւորս, որք որոշեն
զամենայն դատս ազգին: Վիլիսոր դատաւորք Պա-
ռիստիս ձայնին, և ունին զերկու Ռաբանս, որոց մին
նստի 'ի Փօլից, և միւսն 'ի դատարանի: Սոքա ոչ միայն
դատեն զժողովուրդն, այլև հաւաքեն զաւուրս քաղա-
քին, որոյ քաղաքապետ կայ 'ի կողմանէ տերութեան:
Տեսաք 'ի դատարանի անդ զհայերէն դատաստանա-
գիրս, որոյ կանոնք առեալ են ըստ մեծի մասին յաս-
տուածաշունչ գրոց. այլ այն գոլով անբաւական, այժմ
վարեն զկանոնագիրս Ռուսաց:

308. Եւ մեջ դատարանին տեսաք զոսկեզօծ նշան կայ-
սերական 'ի վրձնաւոր արկեղ, և 'ի նմին կայսերա-
կան հրովարտակ կամ պարգեւադիր տուեալ Հայոց 'ի
Պօղոս կայսերէ յամի 1799 որով տայ զանազան ար-
տօնութիւնս և 30 հազար տէսէթին երկիր սակս երկ-
րագործութե, ուր մի տէսէթին է 240 քայլ քառա-
կուսի. զորոյ ապա զկէսն առեալ ետուն գերմանա-
ցւոց: Եւ հապատճէն հրովարտակին. * Եւստուծոյ ա-
րագահաս ողորմութեամբն մեք Պօղոս առաջին կայսր
և ինքնակալ ամենայն Ռուսաց. . . Հաւատարմա-
գոունից Հայոց քրիստոնէական օրինի հասարակութեն
քաղաքին Վրիգորիուպօլու ամ կերպի կողմանց ա-
մենեցուն ընդհանրաբար և ամենիցն յատուկ մերս
կայսերական ողորմածագոյն բան. . . Եւ Զաւհան-
ջէլ 'ի նոցանէ զգրամս վրձնութե տանց և խանու-
թից, գործեաց և վաճառականութե. . . Եւ Սադ-
բատաց շինութեց 8041 ռուբլի, վրձնութե նաև

„ վանիցն և աւագ եկեղեցւոյն . . . Դ. Տացի 30 հազար
 „ տէսեթին երկիր վն հայոց ք Վահկաթին որ 'ի 1794.
 „ հոկ . 12 . յաւելուլ յայնմ նաև 30 հազար և 400
 „ տէսեթին մինչև յգետն Տաշլիկ . . . Դ. Վան քաղա-
 „ քին ք նոյն Վահկաթին պատրաստել . . . Է. ' 4
 „ յունվարի և 'ի 19 ապր . 1799 ամի հրովարտակօք
 „ մերովք վերահաստատեցեալ զիրաւունս ընդարձակօ-
 „ րէն վարել հայոց 'ի կայսերութե մերում զգաւա-
 „ նութիս իւրեանց քրիստոնէական օրինի . շինել վա-
 „ նորայս , եկեղեցիս , զանգակատունս . . . կախեալ գո-
 „ լով մի միայն յիշխանութենէ հայոց պատրիարքին
 „ Վ ուկասուլ ջմիածնի , և 'ի փոխանորդէ նորին . . .
 „ հաստատելով առ 'ի դատել զհոգևոր և զմարմնաւոր
 „ անձինս 'ի Վստրախան զհայոց հոգևոր Վանցիստօրն
 „ լինել 'ի նմա նախագահութի ունօղ Վքրիմանտրիդ-
 „ մի , և երեք դատաւորք յաւագ քահանայից . երկու-
 „ սէկրէտարք (յն առնադպիրք) մինն 'ի մասին հայոց՝
 „ վասն գիտողաց զէզուն հայոց . իսկ միւսն 'ի մասին
 „ ռուսաց՝ յաղագս այնց հայոց , որք առաւել տեղեակ
 „ են լեզուին ռուսաց , քան հայոց . և չորս գրագիրք
 „ վն գրագրութե . ենթ կառավարութե սմին Վանցիս-
 „ տորի եղիցին ամ եկեղեցիք հայոց և ծովսք նոցա . . .
 „ Դ. Ունիցին սեպհական հայոց իրաւարան ընտրելով
 „ զգատաւորս 'ի ժողովրդենէ իւրեանց . զսէկրէտարս ,
 „ և զգրագիրս . . . Է. Վրձակեմք զնոսա յարքունա-
 „ կան հարկաց և 'ի ծառայութեց , որպիսի կողմանց և
 „ իցէ . . . Ը. Վրատ վաճառականութք արդիւնաւո-
 „ րեսցին 'ի ծովու և 'ի ցամաքի . . . Թ. Հրամայեմք
 „ ամ նախարարաց պաշտպանել զայսոսիկ հասարա-
 „ կութիս . . .

Յամի . 1799 . և 'ի 28 . հոկ :

ՊԱՒԵԼ .

Վրաք Բասթաֆէն ։

ՊԵՍԱՐԱՊԻԱ

309. Վ յս մասն Սոլտավիոյ կայ 'ի մէջ Տնես-
 դէր և Բրուտ դետոց , և է երկիր բարեբեր : Վստ
 բնակեցան 'ի հսումն Վնեցիք կամ Հայք , և շինեցին
 իւրեանց բնակութիս և եկեղեցիս այլովքն հանդերձ .

այլ յետ անկանելոյ ընդ հզօր տերութեամբ Ռուսաց՝ սկսաւ օրըստօրէ ծաղկիլ և զարդարիլ շինութեամբք : Վիսաւոր քաղաքն է Վիշնով, ուր նստի Ղրքեպիսկոպոս Հայոց և հովուէ զփոքրիկ վիճակ իւր : Բայ երկիր սկսեալ ՚ի Խօթունէ ձգի ընդ երկայն մինչև ցՂքքիւրման, որ գոլով ծովահայեաց՝ թողում ստորագրել զկնի Վիլիոյ, և անտի անցանել յ()տէսսա :

ԳԻՇՆՈՎ

310. Երրորդ ծաղկեալ անուանի քաղաք 6 ժամաւ հեռի ՚ի Ղրիգորիպօլսոյ և ՚ի Տօմպասարէ, ուստի միայն լինի թոյլտուութիւն անցանել ընդ Տնեսդէր գետ ՚ի Պէսարապիա . քանզի գեղեցկադիր քաղաքն Տօմպասար է անցք, ուր տեսաք ոչ միայն գեղեցիկ շինուածս, այլև մեծամեծ լաստափայտս վասն անցանելոյ յայնկոյս գետոյն, նաև գեղեցիկ պարտէզս՝ այլովքն հանդերձ :

Բրդ՝ Վիշնով զանազան շինուածովք օրըստօրէ վերտանէ ՚ի կարգս մայրաքաղաքաց . ունի գեղեցիկ պարտէզս և երևելի շինութիւնս մեծամեծաց : Կեղեցին Հայոց է ՚ի քաղաքամիջի անդ կառուցեալ . իսկ եպիսկոպոսարանն է կողմնակի, որ յոյժ անուանի եղև առաջի մեծամեծաց՝ քաղաքավարական հիւրասիրութիւն մեծանուն Ղրիգորի Ղրքեպիսկոպոսին : Հայք են 150 տունք, որոց բազումք են վաճառականք : Ի քաղաքիս գտանին ազգք զանազանք և ունին եկեղեցիս և դպրոցս . առ որով անցանէ Պլկ գետակն :

311. Պէսքէր անուանի բերդ՝ ոչինչ կարի հեռի ՚ի Վիշնովէ, ուր կային բազում Հայք, և էր տուրեառուէ տեղի . սակայն բազում պատերազմունք և արեանհեղութիւնք ՚ի ժամանակս Ռաթարաց նուազեցուցին զբրիտոնեայս, մինչև էանց ՚ի ձեռս Ռուսաց :

312. Պաշան փոքրիկ քաղաք յառաջագոյն էր բարեշէն, և կային ՚ի նմա 200 տունք Հայոց, և ունէին քարաշէն եկեղեցի գեղեցիկ, զոր քանդեցին այլազգիք . ուստի և ժողովուրդն փոխեցաւ ՚ի Ղրիգորիպօլիս : Բայժմ գտանին անդ 10 տունք Հայոց, այլ չունին եկեղեցի :

313. Հիւսիս է վայելուչ գիւղ 6 ժամաւ հեռի ՚ի

Վիշնովէ, զոր զնեաց մեծանուն հայ Լսպետն Սա-
նուկ Պէկ Ռուսթուխցի, և շինեաց անդ եկեղեցի հայոց
և Սոլտովանից : Լթէ չէր ժամանեալ կանխահաս
մահ իշխանիս, առաւել ծաղկեցուցանէր զտեղին և
զազգն (356) :

() Կէ գիւղաքաղաք նոյնպէս 6 ժամաւ հեռի 'ի
Վիշնովէ, յորում կան 60 տունք հայոց և ունին ե-
կեղեցի յանուն Լճաճնի . առ որով անցանէ գետակ
և լճանայ . իսկ 'ի մերձակայ անտառին երևին աւե-
րակք հին քաղաքի :

'Ի Բէլէնէշ գիւղաքաղաքի գտանին 10 տունք հայոց .
իսկ 'ի Ֆուէշ գիւղ՝ 12 . որք պարապին 'ի տու-
րեառս :

314. Պււլ քաղաք՝ է երևելի վաճառատեղի, ուր
յաճախեն վաճառականք 'ի Լէհաստանէ և 'ի Սոլ-
տովիոյ . կան 10 տունք հայոց : Լիլէան աւան 'ի վեր
անդր անկանի, յորում են 10 տունք հայոց : Իսկ 'ի
Պրէրլան գիւղաքաղաք են 15 տունք հայոց, որք պարա-
պեն 'ի տուրեառս :

ԽՕԹՈՒՆ

315. Լ երևելի բերդաքաղաք Պեսարապիոյ՝ կա-
ռուցեալ 'ի բարձրաւանդակի, առ որով անցանէ Տնեա-
դէր գետ, և հանդիպակաց է Օռանչայի (209) :
Լստ յառաջագոյն նստէր Փաշայ և իշխէր բոլոր նա-
հանդին : Վեղեցիկ երևի 'ի Օռանչայէ . ուստի տե-
սաք զերևելի շինուածս, և զամբուլի բերդին : Յա-
ռաջագոյն անուանի էր և բազմամարդ, և կային 17
հազար բնակիչք, և ոչ սակաւ հայք . այլ այժմ հա-
ղիւ մնացեալ են 20 տունք, որք ունին եկեղեցի յա-
նուն սբ Լճաճնին . 'ի խորանի անդ է պատկեր Տիրա-
մոն ըստ ձևոյ պատկերին Սամենիցի (215) :

Լս բերդաքաղաք գոլով հանդիպակաց Լէհաստա-
նու՝ է սահմանագլուխ, և սահմանակից Պուքովինայի .
ունի իբր 300 գիւղորէս բարեբերս և գեղեցիկս :

ՀԱՅԿԱԶՈՒՆՔ ՊՈՒՔՕՎԻՆԱՅԻ

316. Լս երկիր է վերին մասն Սոլտավիոյ, յոր-

մէ բաժանեալ էանց յօսմանեանց առ գերմանացիս
յամի 1776 . և բաժանի 'ի Վալիցիոյ 'ի ձեռն ջէրէ-
մուշ գետոյ . իսկ 'ի Պէսարապիոյ 'ի ձեռն Բրուտ գե-
տոյ : Ընեցիք 'ի վաղ ժամանակաց եկեալ բնակեցան
աստ, և ապա բազումք 'ի նոցէ անցին 'ի Սաճառստան .
նմին իրի և մեզ պատշաճ դատեցաւ շրջիլ յայտ աշ-
խարհ և ստորագրել և ապա անցանել 'ի Սաճառստան :

ՉԻՌՆՈՒՎԻՑ

317. **Լ** մայրաքաղաք Պուքովինայի և սահմանա-
կից Պէսարապիոյ՝ իբր 9 ժամաւ հեռի 'ի Խոթունէ .
'ի ձախմէ անցանէ Բրուտ գետ առատաջուր , որ ան-
ցեալ ընդ Սոլտավիա բաժանէ զայն 'ի Պէսարապիոյ :
Ըստանօր Տնետէր այնչափ մերձեանայ առ Բրուտ ,
մինչև երկրին ձևանալ իբրև սլարանոց մի : Ընդ՝ ան-
ցեալ մեր ընդ մեծ կամուրջ Բրուտի՝ հասաք 'ի Շեռ-
նուվից գեղեցիկ քաղաք , որ օրըստօրէ ծաղկի վաճա-
ռականութեամբ և մեծանայ վայելչագիր և բարձր շի-
նուածովք : Տեսաք 'ի նմա երևելի պալատս , և վայե-
լուչ եկեղեցիս այլովքն հանդերձ : Բազում են աստ
Վերմանացիք և **Լ** էհք , իսկ Հայք են 30 տունք , գրե-
թէ ամենեքին վաճառականք , ի վերջին ժամանակս գնա-
ցեալք անդր 'ի **Լ** էհաստանէ : Եւսկէտ չունին առան-
ձին եկեղեցի , սակայն աջակողմեան խորան եկեղեց-
ւոյն լատինացւոց է 'ի ձեռս Հայոց , զոր ետ շինել
Սիմոնովիչ անուանի հայ վաճառական յանուն **Լ** ու-
սաւորչին :

Շեռնուվից էր 'ի հնումն երևելի քաղաք Սոլտա-
վիոյ , ուր կային բազում վաճառականք յազգէս
մերմէ , և ունէին երկու եկեղեցիս . բայց յայրիւ քա-
ղաքին անհետ եղեն տեղիք Հայոց և ինքեանք ցրուե-
ցան . վս որոյ այժմ ամենայն ինչ նոր է 'ի քաղաքիս :

ՍԻՐԱՏ

18. **Լ** վայելուչ գիւղաքաղաք և ունի քարաշէն
շինուածս , և եկեղեցի մի **Լ** էհաց . անցանէ ընդ քաղա-
քամէջն Սերատ կամ Սերէդին գետն և երթայ ան-
կանի 'ի Վոնա մեծ գետ (370) : Ունի մեծ կամուրջ

փայտաշէն՝ ընդ որ անցեալ մտաք 'ի քաղաք անդր :
Ըստ չտեսաք ինչ արժանի յիշատակաց : Երկերիւր
ամօք յառաջ կային 'ի քաղաքիս բազում Հայք , որ-
պէս գուշակի 'ի յիշատակարանէ Կամենիցի . այլ
այժմ հազիւ մնացեալ են 10 տունք , զորս հովուէ
լատին քահանայն , առ 'ի չգոյէ նոցա առանձին քա-
հանայի և եկեղեցւոյ :

ՍՈՒՉՈՎԱ

319. Երևելի հին քաղաք աթոռատեղի Ղաթին
կամ Պէկին Սոլտավիոյ , որ ինքնագլուխ տիրէր աստ .
տեսաք 'ի սմա հին բերդ 'ի վերայ բլրոյ շինեալ 50 ա-
մօք յառաջ քան զԲԾ , ըստ որում պատմեցին մեզ ա-
ւանդութեամբ : Տեսաք նաև զհին պալատ Պէկին ,
առ որով անցանէ Սէջով գետակ , որ բաժանէ զՍոլ-
տավիա 'ի Սուջովէ և երթայ Թափի 'ի Սերատ գետ :
'Ի շրջիլ մեր յայլեայլ վայրս տեսաք զաշտարակս , հին
գերեզմանս , և զկործանեալ պարիսպս : Յառաջագոյն
կային աստ 17 հազար բնակիչք , այլ այժմ նուազ են
յոյժ . Թէպէտ անպակաս են ամենայն ազգք և տու-
րեառութիւնք այլեայլ ազգաց : Տունք քաղաքիս ըստ
մեծի մասին են միայարկ , այլ գտանին աստ և անդ
հոյակապ շինուածք և եկեղեցիք : Երևելի է մեծու-
թեամբ և գեղեցկութեամբ նորաշէն դպրոցն արքունի
կառուցեալ 'ի վերայ բլրոյ . յորում ուսանին ձրի ման-
կունք յամենայն ազգաց . ուր մեծ սենեակ մի որոշեալ
է 'ի տէրութենէ վասն մանկանց ազգիս Հայոց , որք
յանցանելս մեր էին թուով 80 , պարսպեալք յուսումն
հայ և գերմանացի լեզուաց : Սերձ է սմա նորաշէն պայ-
ծառ եկեղեցին | էհաց . առ որով է վանատուն , ուր
նստի ժողովրդապետ նոցա :

Սեծագործ է հին եկեղեցին Սոլտովանից շինեալ
յամի տն 1500 . յանուն սրբոյն Ղեորգայ , որպէս ըն-
թերցաք զյիշատակարանն 'ի վերայ դրան : Ըռաջի խո-
րանին տեսաք 'ի մէջ արծաթապատ տապանի զամբողջ
մարմին սրբոյն Յովհաննու նահատակին Տրապիզոն-
ցւոյ , որ վասն 'ի քն հաւատոց վիճեալ յաղթահարեաց
զհրէայս , մինչև նախանձեալ մատնեցին զարդարն
այլազգեաց Դժբիրմանու , որոց կալեալ զնա՝ բազմա-

պատիկ տանջանօք չարչարեցին . հուսկ յետոյ կապեալ ընդ ագի ձիոյ յածեցուցին ընդ քարաժայռս , մինչև կատարեցաւ . ուր երևեցան յայնժամ բազում սքանչելիք՝ ըստ որում պատմի . և յաւանդել զհոգին՝ ձին այլ ոչ ևս շարժեցաւ 'ի տեղւոյն անտի , մինչև եղև հրաման թաղել զնա անդ : | ուեալ զայն դքսին Սուլթան խնդրեաց զմարմինն 'ի Պաշայէ Լքքիրմանու , և բերեալ մեծահանգէս թափօրիւ եղին յայս եկեղեցի : Լպա իբրև առին | էհք զ|Սուլթ փոխադրեցին առ տի զմարմին սրբոյն 'ի յաւաքովա . բայց զկնի 50 ամաց ժողովուրդ տեղւոյս խնդրեալ 'ի Յովսէփ կայսերէ յետոս դարձուցին 'ի տեղի իւր , ուր յաճախեն բազում ուխտաւորք :

320 . Յառաջագոյն էին 'ի Սուլթ 700 տունք յազդէս հայոց , յորս բազումք անցին 'ի Սաճառստան . վայ այժմ մնացեալ են 200 տունք հայոց , որք և ունէին բազում եկեղեցիս և վանորայս , որպէս տեսաք զտեղիս եկեղեցեաց սրբոյ Երրորդութեան , և սրբոյն Լիկողայոսի . այլ այժմ քանդեալ են , միայն մնացեալ են երկու եկեղեցիք , և երկու վանորայք :

Սուրբ Խաչ է հին և աւագ եկեղեցի հայոց , որ յառաջ փայտաշէն էր և յետոյ քարաշէն կառոյց հանգոյ իշխանն . 'ի վերայ ներքին դրան փորագրեալ կայ այսպէս * Թովին ջհ || (1521) Լադ խորանն նուիրեալ է Տիրամօրն . իսկ 'ի գաւիթն է խորան սրբոյն Յովհաննու՝ զոր կառոյց Վփրիենց հայ իշխան , յորոյ 'ի տան օթագայեցաւ Յովսէփ կայսր և շնորհեաց Պարոնութիւն ցեղի նորին : Լաւրի եկեղեցւոյն է ընդարձակ գերեզմանատուն և ժամատուն . զանգակատունն է քարաշէն , յորում կայ յիշատակարան փորագրեալ 'ի մարմարիոնի այսպէս . * Յիշատակ է , զանգակատունս պարօն Պինեաթային իրիցփոխնի ...
 ,, Ռիւր || (1619) : Տեսաք յայս եկեղեցի հին աւետարան արծաթապատ այսպիսի յիշատակարանաւ . * Յոր
 ,, ժամ գրեցաւ նք աւետարանս էր թիւ հայկազան
 ,, տաւմարի Ռիւր (1649) Պրեցաւ յերկիրս Պուղտա
 ,, նաց 'ի քաղաքս Սէլուլ ընդ հովանեաւ նքն Սիմէո
 ,, նի . հայրապետուէ հայոց նն նոր Փիլիպպոսի , և յա
 ,, ռաշնորդունն յասմ նահանգիս նոր Սինաս վարդա
 ,, պետին || , ևն : Յետոյ պատմէ թէ գերի եղև սք ա-

ի Վարդապետին և ի տօնի սրբոյն Մնայի։ Վիշա-
տակարանի եկեղեցւոյ ՄԾածնին Վամենիցի դնի .
* ՄԾ ողորմի սէշովցի սրպ ՎՅտուրին հոգուն . ունի
,, յիշատակ ն խաչմ ։

ՀԵՅԿԵՆՈՒՆԻ ՍԵՐՈՒՆԴԻ ԸՆԴՈՅ

ԲՆԱԿԵԱԼԻ Ի ՄԱՃԱՌՍՏԱՆ

324. Հայկազունք անեցիք փախուցեալք յերեսաց
թաւաթարաց՝ զառաջինն անկան ի Պոնտոս, և անտի
մտեալ ի նաւ անցին յԱւրոպիա և մինչև ի Սոլտա-
վիա . անտի ևս յետ ժամանակաց փոխադրեցան ի
Սաքառաստան։ Վսկզբան անդ բնակէին խառն ընդ
Սաքառաց ցրուեալք ի քաղաքս և ի գիւղօրէս . ապա
տեսեալ զպտղաբերութիւն և զյարմարութիւն երկրին՝
բազումք միաբանեցան ազգասիրութեան ոգւով և շի-
նեցին երկու քաղաքս, մին անուանեցաւ Հայապաղատ
կամ Կէռլա, և միւսն Եղիսաբէթապօլիս կամ Պաղատօլի
և մի մասն ևս նոցա բնակեցաւ ի քաղաքս Սաքառաց
ի Ղուրճով և ի Սիբվիզ . և այլք մնացին ի տեղիս
իւրեանց յայլ և այլ քաղաքս և ի գիւղօրէս՝ ըստ յար-
մարութեան տուրեառութեան նոցա, որպէս ունիմք
պատմել և ի կարգիս։

Թիւ Հայոց ի Սաքառաստան հասանէ ըստ ոմանց
ց15 հազար, յորոց բազումք են վաճառական . ոմանք
աղնուական կամ Սպահի, որք կոչին Սէֆշ . ունին
մեծամեծ կալուածս հանդերձ զանազան արտօնու-
թեամբք։ Հայք շինեցին ի Սաքառաստան երեւելի
շինուածս և ականաւոր եկեղեցիս և վանատունս .
որոց ժողովրդապետք են կանոնիկոսք։ Որք և կայսե-
րական հրովարտակօք ունին ոչ միայն զմասնաւոր ա-
տեանս և ատենակալս, այլև գաւառական ժողովս և
ատեանս . զի զամենայն վէճս ազգին և քաղաքաց իւ-
րեանց ինքեանք վճռեն . թէպէտ յատենէ նոցին մարթ
է բողոքել ի գերագոյն ատեան։

ԵՂԻՍԱԲԵԹՈՒՊՕԼԻՍ

325. Եւս քաղաք ի հնումն անուանէր Եղեւթօլի,

յանուն հին գեղջն, որ այժմ մերձ գոլով 'ի քաղաք անդր՝ համարի արուարձան նորա որ և շինեալ է 'ի մէջ լայն ձորոյ շրջապատելոյ 'ի դալարադեղ բլրոց մշակելոց, ուր գոն և այգիք : Ընդ երկայնութի դաշտին անցանէ Ղոռնովա գետ, որ ունի կամուրջ մեծ փայտակերտ բազմակամար և յարկածածուկ . յարևելեան կողմն գետոյն է երկիր Հայոց՝ կէս ժամաւ հեռի 'ի քաղաքէն : Պաշպալով անուանի այժմայս թափաւորական ազատ քաղաք՝ փոքրիկ և բարեշէն . փողոցք նորա են ուղղա հայեաց և տունք աղիւսակերտ, և ըստ մեծի մասին միայարկք . իւրաքանչիւր տուն ունի պարտեզ արտաքոյ քաղաքին :

Հայք են բնակիչք և տեարք քաղաքիս, որք են 2300 . իսկ տունք նոցա են 450 . սոքա ըստ մեծի մասին են վաճառականք բաց 'ի սակաւ արուեստաւորաց . են և ազնուականք, որք կայսերական պարգևագրով յորդուց յորդիս ունին զազատութիւնս : Եկեղեցիք Հայոց են չորս՝ առաջինն է հին տաճար սուրբ Լըրորդութեան անուանեալ, 'ի վերայ դրանն փորագրեալ կայ, թէ շինեալ եղև գործակցութեամբ ամենայն հաւատացեալ ժողովրդոց : Եւս փոքրիկ տաճար անբաւական գոլով նոցա՝ 'ի յետին ժամանակս հիմնեցին 'ի վերայ մեծի հրապարակին նոր եկեղեցի ընդարձակ յանուն սրբուհւոյն Եղիսաբեթի գլխային Սաճառաց . Եւս եկդ եկեղեցի է քարաշէն և միակամար, ունի 'ի ճակատն երկու բարձր զանգակատունս, և յերկոսին կողմանս աւագ խորանին վեց խորանս գեղեցիկս և երկու կրկնայարկ աւանդատունս . աջակողմեան վերնատունն է ազնուութեաց, ուստի տեսանեն զպատարագ . իսկ ձախակողմեանն է գրատուն հասարակաց . ճակատ եկեղեցւոյն է զարդարեալ գեղեցիկ սեամբք և արձանօք . ունի գմբէթ պղնձայարկ . որ և է ժողովրդասպետական եկեղեցի քաղաքին :

326. Լըրորդ եկեղեցին է հանդէպ վերնոյն յարևմտեան կողմն հրապարակին՝ կառուցեալ 'ի 1795 . 'ի հարց Սխիթարեան միաբանութե մերոյ՝ համեմատ, պայծառ և գեղեցիկ, ունի երիս խորանս ոսկեղօծս զարդարեալս արձանօք և արուեստանկար պատկերօք և գեղեցիկ սեամբք : Երկոսին կողմանս աւագ բեմին են երկու աւանդատունք, և 'ի վերայ նոցա

կրկին վերնատունը շրջապատեալք ոսկեզօծ վանդա-
կօք վասն ազնուութեաց : Այս եկեղեցի է միակամար,
և որմունքն են գեղազարդեալք զանազան դրուագօք.
որ և նուիրեալ է գլխաւոր առաքելոցն Պետրոսի և
Պօղոսի, որպէս և վանքն կամ վանատուն՝ որ կից է
ընդ եկեղեցւոյն . և ունի 'ի բակի անդ դպրատուն,
ուր կրթին մանկունք Հայոց ընդ վերակացութեամբ
Հարց միաբանուէս մերոյ :

327 . Չորրորդ եկեղեցին է սրբոյն Յովհաննու
մկրտչի՝ կառուցեալ յերևելի իշխանէ անտի 'ի ցեղէ
Սուրբեանց . ունի երիս խորանս, և զեղեցիկ զարդս
այլովքն հանդերձ : Բաց աստի գոյ և հին մատուռն
կառուցեալ 'ի վերայ բարձրաւանդակի, ուր երթան
յուստ ժողովուրդք քաղաքին յաւագ շաբաթու . ընդ
որ հետեակ ելանեն արք և կանայք իբրև ընդ լեռն
գողգոթայ ամենայն բարեպաշտութեամբ : Այս մա-
տուռն յառաջ քանդեալ կայր, ապա նորոգապէս կա-
ռուցաւ առ կողմամբ լերին 'ի յիշատակ հոգւոյ հայ
վաճառականին յաբեասոյ, խորանն և մեծ արձան
խաչելութեան ներկայացուցանեն զգողգոթայ, ուր
երթան յուստ հնգիցս 'ի տարւոյն փառաւոր թափօ-
րիւ հանդերձ քահանայիւք :

Վարձեալ կայ այլ հին եկեղեցի վասն ուղղափառ
Սաճառաց . նոյնպէս այլ հին փայտաշէն եկեղեցի
սակս ուղղափառ Ուլահաց, որք և ունին առանձին ժո-
ղովրդապետս յազգէ իւրեանց :

Երևելի են և դպրոցք քաղաքիս, ուր ձրի ուսա-
նին մանկունք հայերէն, լատիներէն, գերմաներէն և
մաճառերէն : Վոն և այլ երևելի շինուածք, գոր-
ծարան սպիտակ մոմոյ, ևն : Վան զամենայն երևելի է
հին բերդն մեծ՝ շինեալ յԼաւաքի բռնակալէ, որոյ ա-
նուն հին լատին գրով փորագրեալ կայ 'ի վերայ դրանն .
'ի միջավայրի անդ 'ի տեղիս տեղիս երևին խոշորա-
գործ նկարք : 'Ի մի կողմն բերդին շինեցին պայծառ
դատարան, և 'ի միւս կողմն խորհին շինել թէատրոն .
'ի ստորև է դիւան և բանտ հասարակաց՝ հանդերձ
բնակարանօք դպրապետին և բանտապետին :

328 . Կառավարութիւն քաղաքիս է ծերակուտա-
կոն, և Հոյք իշխեն և կառավարեն զհասարակութիւն
իւրեանց և զայլ ազգս, որք իբր ծառայք համարին ին

քեանց : Ունին հրովարտակ կայսերական՝ հանդերձ բազում ազատութեամբ . ուր ոչ մտանէն զօրք , և ոչ ընդունին զօտարազգիս : Թէ քաղաքն և թէ ամենայն տեղիք քաղաքին են սեպհականեալ Հայոց . ամենայն տանուտեարք 'ի միում աւուր տան հնձել զարտորայս իւրեանց , և 'ի միում աւուր սկսանին կ'թել զայգիս իւրեանց . այսնս ամենայն գործողութիւնք 'ի քաղաքիս են կարգաւորեալ : 'Ի կիւրակէս պատարագ մատչի նախ յաւագ եկեղեցին , ապա 'ի վանս հարց Ս'տիթարեանց , և ապա 'ի Յովհաննէս Ս'կրտիչ , որ ունի մասնաւոր աւագերէց : Չայնաւոր պատարագքն ևս մատչին ըստ վերոյսացեալ կարգին : Արկին անգամ 'ի տարւոջ ժողովուրդն թափօր կազմեալ երթայ հանդիսիւ յուխտ սրբոյն Ընտոնի 'ի Ս'տեալ քաղաք՝ երեք ժամաւ հեռի անտի . ևս և 'ի Շիկիշվար քաղաք՝ յուխտ սրբոյն Ֆրանչիսկոսի : Իսկ այնք քաղաքացիք յաւուր Ս'երափոխ ման գան յուխտ 'ի Պաշպալով հանդերձ թափօրիւ , որոց ընդ առաջ ելանէն ամենայն եկեղեցականք և հանդիսապէս հիւրընկալեալ զնոսա՝ 'ի հետեւեալ աւուր յետ բազում հանդիսութեանց դարձեալ յուղարկէն զնոսա թափօրիւ :

Պաշպալով ունի բաւական կալուածս և դաշտորայս , յորոց հաւաքեալ զեկամուտս 'ի գանձարան հասարակաց՝ ծախեն 'ի պէտս եկեղեցեաց , քահանայից , դատաւորաց , վարժապետաց և բժշկաց , ևս և մանկաբարձաց , զիշերապահ ծառայից և հովուաց . զի սոքա ամենեքեան պարտապան են ծառայել հասարակաց առանց վարձու : Յաւուրս Ս'արիայ Թէրեզայի գնեցին չորս մեծամեծ գիւղս և հինգ անտառս , յորոց շատ եկամուտ գայ 'ի գանձարանն :

329. Հայք 'ի քաղաքիս ունին երկու մեծ ատեանս , առաջինն կոչի Ս'ախարադ՝ որ բաղկանայ 12 դատաւորաց , յորոց ընտրեն զոմն յամենայն երիս ամս և դնեն զլուխ ժողովոյն և ազգին Պ'րոշ անուամբ , զի հրամանատար , որ ունի իշխանութիւն գատելոյ և վճռելոյ յիւրում բնակարանի զմասնաւոր վեճս ժողովրդեան : Հրամանաւ որ երկիցս յեօթնեկի բանան զգատարանն կամ զՍ'ախարադն , ուր վճարէ զամենայն դատս՝ գործակցութեամբ 12 դատաւորաց : Ըստ ա-

տեան ունի իշխանութիւն 'ի վերայ դատաստանի ա-
րեան, բայց նախ պարտի ծանուցանել զվճիռ իւր գե-
րագոյն ատենին Վրանսիլվանիոյ. ուր Պիրոշն ստո-
րագրէ, և կնքէ կնքով քաղաքին զամենայն որոշմունս
Սակիստրագին: Ս'ին 'ի դատաւորաց անտի է մեծ
դպրապետ և ունի իւր փոխանորդ զմին յիշխանաց
երկրորդ ատենին. պաշտօն երկոցունց ևս է մշտնջե-
նաւոր: Բայ դպրապետ պարտական է գրել համա-
ռօտիւ զքննութիւն և զորոշմունս ժողովոյն, և վեր-
ծանել դարձեալ յատենի անդ, զոր վերստին քննեալ՝
անցուցանեն 'ի մատեան Բարդոքօլի. և ասպա հրա-
տարակէն զվճիռն, որոյ գործադրութիւն է 'ի ձեռս
Տիրէքթօրի Բօլիցիային, որ և է մին յիշխանաց Սա-
կիստրագին՝ որ յամենայն երիս ամս ընտրի: Բնդ
իշխանութեամբ սորա է բանտապետն, և պարտապան
է հսկել 'ի վր խաղաղութեան քաղաքին՝ պատժելով
զստահակս և զգողս:

Պիրոշն թէպէտ յատենի անդ դահագլուխ նստի,
բայց չունի աւելի իշխանութիւն քան զայլ դատաւորս.
որ և զամենայն խնդիրս առաջարկէ ժողովոյն, և պա-
րաւանդեալ է ջան դնել սակս պահպանութե օրինաց՝
պատժելով զյանցաւորս, և խրատելով զնոսա՝ եղեալ
'ի բանտի իւրում, որ միշտ կայ առաջի դրան իւրոյ:

330. Երկրորդ ատեանն անուանի Սոթա՝ որ բաղկա-
նայ 'ի 40 դատաւորաց, գլխաւորաց ժողովողեանն,
որոց անկ է հոգալ և հաստատուն պահել զչինուածս հա-
սարակաց և զկալուածս՝ նորոգելով զկամուրջս այլովքն
հանդերձ: Սոթա ևս ունին գլխապետ Սոթաշ կամ
()բաթօր յորջորջեալ, որ յերիս ամս փոխի. ունի իշխա-
նութիւն երեւելոյ յառաջին ատենի երբ և կամի, և
յամենայն եօթնեկի հրամանաւ իւրով ատեան կազմէ.
և պարտապան է հսկել 'ի վերայ գործավարաց և պա-
հպանաց շինուածոց քաղաքին, նաև պատուհասել
զմիսսաբերս եկամտից: Ունի փոխանորդ ինքեան և
այլ գործակիցս, որովք վճարէ զդատս. բայց առանց
ստորագրութեան իւրոյ ոչինչ գործ և պարտք վճարին:
Վոն նաև այլ պաշտօնատարք և իշխանք, որպիսի են՝
Համարակալ, Վանձապետ, Վործակալ, Փաստաբան,
Սերակացու աղքատաց, Խնամակալ որբոց, Հարկա-
պահանջ, Եկեղեցական, ևն:

Լսողիկ կրկին ատենից 52 դատաւորը պարտին լինել յազգէ Հայոց, որոց զխապետք են Պիրով, Սուգաշ և Տերէքդօր Լսօլիցիոյ, որք ոչ պարտին լինել ազգականք իրերաց: Լսլ եթէ դատախազքն լինիցին ազգական կամ Վատաւորին, և կամ Պիրովին, հարկ է նոցա տեղի տալ յատենէ անտի, և չմիտլ 'ի դատս նոցա: Լմենայն դատախազք պարտին գրով առաջի առնել զառաջարկութիւնս իւրեանց: Յորժամ դատն խառն լինի՝ այս երկու ատեանք 'ի մի վայր հաւաքին: Եթեմէս լինի երբ փոփոխութիւն պաշտօնատարաց հանգերձեալ իցին առնել:

331. Իսկ ընտրութիւն դատաւորաց այսպէս լինի. միով եօթնեկաւ յառաջ ծանուցանի ժողովրդեան օրն ընտրութեան. և 'ի նմին աւուր ամենայն քահանայք, մանկունք դպրոցաց և բոլոր ժողովուրդք երթան 'ի մայր եկեղեցին, և առաջի սբ խորհրդոյն 'ի ծունր իջեալ՝ ասեն զլ'ի սուրբ հոգի երգն, և ապա ժողովրդապետն մեծահանգէս պատարագէ վասն երջանկութեան քաղաքին և պայծառութեան ազգին: Իսկ 'ի հետեւեալ աւուր ատենակալքն հաւաքին 'ի դատարանի. և նախ վասն ընտրութե Պիրովին բաժանեն 52 դատաւորաց կոտորակս թղթոց, որք են լայն 3 մատնաչափ՝ յերիս բաժանեալ, մի ծայրն միայն անբաժան, ուրանօր յետ խօսելոյ վասն օգտի հասարակութեան՝ իւրաքանչիւրօք գրէ 'ի վերայ թղթոյ իւրոյ զերիս անուանս, զորս յարմար չանաչէ Պիրովութեան յ12 դատաւորաց (զի 'ի սոցանէ և եթ մարթ է ընտրել Պիրով). ապա իւրաքանչիւրն ձգէ զգրուած իւր յանօթ վիճակին, զոր երկու երգուեալ իշխանք առեալ երթան յառանձին տեղի և գրեն ցանկ մի անուանց 12 դատաւորաց Սակիստրագին. և քննեալ զկոտորակս թղթոցն, որչափ անձինք զմի անուն գրեալ են՝ նշանակեն 'ի ցանկին աւրնթեր այնր անուան, և ապա տարեալ զայն 'ի ներքս առաջի ատենին ընթեռնուն, և յորոց վերայ բազմութիւ անուանք գրեալ կան, զայնս առաքեն առ կայսրն Վերմանիոյ ընտրել յերկից անտի զորն որոշեսցէ նա. բայց այս պատիւ գրեթէ միշտ բազմութիւ անուան վիճակի: Ինքեանք իսկ զայն ընտրեն, և 'ի նմին ժամու առաքեն զծառայն հասարակաց, որ առաջի դրան նորա աւետիս տալով արձակէ հրացանս 'ի նշան ուրախութե:

Օ կնի ընտրութեան Պիրովին լինի ընտրութիւն Սուգաշին նովին օրինակաւ, որ պարտի լինել 'ի հասարակ դատաւորաց անտի : Յետոյ լինի ընտրութիւն Տիրէքդօրի Բօլիցիոյ ևն : Բայ յիւրաքանչիւր ընտրութեան ծառայք քաղաքին երթան առաջի դրանց նոցա արձակեն զհրացանս : Բայ զկնի ճաշուն իշխանք Սակիստրադին երթան շնորհաւորեն զընտրեալ իշխանս . յետոյ երթան հասարակ իշխանք և ապա քահանայք : Բայ ընտրութիւն լինի երիւք ամսովք յառաջ . այլ մինչև է եկեալ հրովարտակ կայսեր սակս հաստատութեան Պիրովին՝ ոչ որ կարէ մխել 'ի պաշտօն իւր : Իսկ ընդ ժամանել հրովարտակին աշնեբեան երթան յեկեղեցին . և առաջի Սրբունէն երգեն Օքեղ Բճ գոհաբանեմք, և յետ հանդիսաւոր պատարագին՝ բազում ուրախութեամբ հրատարակի ընտրութիւնն : Հուսկ յետոյ դատաւորք և քահանայք կարգ ըստ կարգի վերստին երթան 'ի տունս նոցա և շնորհաւորեն, և այսպէս կատարի հանդէսն :

Կ Է Ռ Լ Ա

332 . Բայ թագաւորական ազատ քաղաք կոչի ըստ Սաճ . Ըօմոպոլար . և ըստ լտ . Բաֆնօթօլ . քի Հայաքաղաք . զոր շինեցին Հայք յամի տն 1703 , 'ի գեղազուարճ գաշտի մերձ 'ի Ըօմուլ գետակ . և 'ի 1711 ընկալան 'ի կայսերէ զանազան ազատութիս : Բնակիչք են իբր 6000 . ամենեքեան Հայք . և տունք հազար, որք ըստ մեծի մասին աղիւսակերտ են և միայակի Սեծատունքն են ազատազնեայք որդւոց յորդիս, և այլք են վաճառականք . կարի սակաւ են աստ արուեստաւորք, և նուազ օտարազգիք, որք ոչ կարեն գրիլ քաղաքացի : Ունին երիս եկեղեցիս . առաջին և Ժողովրդապետական եկեղեցին նորաշէն նուիրեալ է սրբոյ Երրորդութե, մեծ և գեղեցիկ, ունի 5 խորանս քարաշէնս, և առ նմին փոքրիկ մատուռն, որ և է մի 'ի փառաւոր և 'ի մեծագործ եկեղեցեաց Ղարան սիւլանիոյ : Երկրորդ եկեղեցին է յանուն Սողոմոնի, ոչ այնչափ մեծ . նոյնպէս և երրորդն, որ է 'ի ձեռս Ֆրանչիսկեան մաճառ կրօնաւորաց :

Փողոցք քաղաքիս են լայն և 'ի տեղիս տեղիս քա-

րայատակ, ուր գոյ մեծ գործարան չուխայի, և մեծ բանտ բոլոր Վրանսիլվանիոյ. անդ բանտարկէն զամենայն յանցաւորս այնր նահանգի, զոմանս մինչև ցմահ: Վառավարութիւն քաղաքիս նման է կառավարութեան և օրինաց Պաշպալտիլի. ունին երկու ատեանս, 12 դատաւորս, և 40 իշխանս՝ որք Սադա ա-նուանին: Սոքա ևս ունին իրաւունս ստանանելոյ զհաւտակս իւրեանց, բայց գործադրութիւն վճռոյն կախեալ է ՚ի գերագոյն ատենէ Վրանսիլվանիոյ, որոյ աթոռ է ՚ի Վլուժ քաղաք: Ունին նաև քանի մի գիւղօրէս ընդ տէրութեամբ իւրեանց յեկամուտ քաղաքին, որոց գիւղականք են իբր գերիք այսր հասարակութե:

ՍԻՆԴ ՄԻԳԷՐՇ, Կաճ ՃՈՒՐՃՈՎ,

333. **Լ**ընդարձակ քաղաք բարեշէն և բազմամարդ իբր 3 միլոն տարածութեամբ երկայնեալ մերձ ՚ի գետակն, ուր գոն 140 տունք հայոց. իսկ բուն բնակիչք են Սաճառ: հայոց եկեղեցին է գեղեցիկ և պայծառ. ՚ի վերայ կողմնական դրան փորագրեալ կայ յիշատակարանս. * թվին 1733 շինեցաւ տաճարս, այս դրամօք հասարակի ժողովրդեան հայոց Ղուրճու, վու ՚ի ժամանակս Րաբայան տէր Սիմոնի թորոսեան, և տէր Յոհաննէսին. յեկեղեցեցանութե թորոսի Րաբոնց, և պիրովութե Րաբ Վաղարի () հանիսեան. և ալոց պատուելի արանց, որոց անուանք գրեալ են ՚ի կոնդակի եկեղեցոյս. գիտ և կարգաւ, և մեզ ողորմիս ասա. Րաբն ||: Վլխաւոր ժողովուրդք քաղաքիս համարին հայք, յորս գոն աղնուականք, և բազում վաճառականք, որք և ունին սեպհական ատեան, բաղկացեալ 12 դատաւորաց, յորոց ընտրեն զՎիլով գլխաւոր հրամանատար: Սոքա վճռեն զամենայն դատս ազգին, բաց յարեան պատուհասէ. զոր վճռէ ատեան Սաճառաց. և ոչ իսկ ունին բանտ հասարակաց:

ՍԻՐՎԻՉ

334. **Լ**գիւղաքաղաք, յորում բաց ՚ի Սաճառաց գոն 52 տունք հայոց, և 220 անձինք. որոց գործ է

տուեառութի : Սորա ևս ունին սեպհական ատեան
 12 դատաւորաց , բայց կախին յատենէն Շուրճո-
 վի : Աւին եկեղեցի և վանատուն աղքատ յոյժ . այլ
 բաղում ջանիւք և բարեկարգութեամբ բազմաշ-
 խատ չ . Լղեքսանդրի վարդապետին մերոյ Խնձիճեան
 ժողովրդապետի նոցա՝ ոչ միայն եկեղեցին շինեցաւ և
 պայծառացաւ , այլ և ժողովուրդն կրթութեամբ և
 ուսմամբ՝ քաղաքական և պանծալի եղև առաջի օտար
 աղջաց : Վտաք 'ի Վրիգորիպօլիս յեկեղեցւոյ Լու-
 սաւորչին յայպիսի յիշատակարան . * (Թվին ՌՃԽԳ'ի
 ,, (1694) փետ . 7ն օրն . 7մ Սարգիսի շաբաթն 'ի եր-
 ,, կիրս մաճառաց , որ կոչի գօղայքաղաքս Սիպվիզ
 ,, ասպատակեաց պիղծն թաթար և գերեաց լուսաւոր
 ,, չադաւան հայկազան ազգն ժողովրդով քահանայով
 ,, 'ի 7մ պատարագ մատչին ասպատակեաց հարիւր
 ,, քառասուն ութ հոգի . որ և 7մ Լճ փրկեսցէ ամ
 ,, հաւատացեալս ॥ :

ՏԵՎԱ

335. Լ ընդարձակ գիւղաքաղաք բարեշէն , ունի
 բերդ 'ի գլուխ լերին և քարաշէն տունս գեղեցիկս .
 կան աստ քանի մի տունք Հայոց վաճառականաց , որք
 ունին փոքրիկ եկեղեցի շինեալ յաղայ Ստեփանէ
 Պօշնախեան պաշտաւովցւոյ , բայց չունին հայ քահա-
 նայ , այլ 'ի Ֆրանչիսկեան քահանայէ հովուին : Եւսմին
 քաղաքի չտեսաք ինչ յիշատակաց արժանի՝ բաց 'ի
 քաղաքավար հիւրասիրութենէ բնակչացն :

ԱՅՆՈՒՏ

336. Լ գլխաւոր քաղաք առ Սօրուշ գետով . ու-
 նի բերդ հանդերձ ջրալից խրամով . գտանին 'ի քա-
 ղաքիս քանի մի տունք Հայոց , բայց չունին առանձին
 եկեղեցի :

ԱՊՌՈՒՏ

337. Լ գիւղաքաղաք բարեշէն , ունի ոսկէհանք
 և արծաթահանք , և քանի մի տունս Հայոց վաճառա-

կանաց : Կան նոյնպէս Հայք 'ի Ղուրտա քաղաք , և 'ի Սէկին աւան :

ԳԵՋՏԻ ՎԱՇԱՐՀԻԼ

338. Եւ զիւղաքաղաք մեծ և բազմամարդ , ուր դտանին քանի մի տունք Հայոց : Եւ նոյնպէս գոն Հայք 'ի Ղանդա աւան , որ հաղորդի ընդ վերնոյն 'ի ձեռն մեծի կամրջին : Սբա չունին առանձին եկեղեցի և հայ հո- վիւ , որպէս ունին Հայք մեծի քաղաքին () տէրհէյայ , ուրանօր կայր յառաջն և երեւելի դպրոց Յսեանց :

ՄՕՐՈՒՇ ՎԱՇԱՐՀԻԼ

339. Եւ մեծ քաղաք բազմամարդ առ Սօրուշ գե- տով . ունի մեծ դպրոց և վանս Ֆրանչիսկեան կրօ- նաւորաց : Ըստ ունէին Յսեանք անուանի դպրոց : Ղտանին աստ 10 տունք Հայոց , և երեւելի վաճառա- կանք . բայց չունին յատուկ եկեղեցի :

ՆԱՅՍՈՑ

340. Եւ նորաշէն աղատ քաղաք Թադաւորական կառուցեալ 'ի հիւսիսակողմն մեծի գետոյն Ղունայի հանդէպ անառիկ բերդին Բէդրօվարատինու . ուր հասաք ընդ նոյն գետ լաստափայտիւ՝ յետ շրջելոյ յայլ և այլ քաղաքս Սաճառստանու և Սլաւիոյ : Ըստ քաղաք բարեշէն ունի բազում տունս և քաղա- քական շինութիւնս և եկեղեցիս : Յառաջագոյն բա- ղում էին Հայք 'ի քաղաքիս և երեւելի վաճառա- կանք , շատք 'ի Պէլրդատէ փոխադրեալք այսր . այլ այժմ իբր 30 տունք Հայոց մնացին , որք ունին փա- ռաւոր եկեղեցի քարաշէն յանուն սրբոյ Լուսաւոր- չին , և առ նմին քարաշէն բնակարան ժողովրդապե- տին հանդերձ պարտիզաւ , որ ժամանէ մինչև ցգետն Ղունա : Ըստ վանատուն և եկեղեցի պայծառացաւ առ հոգաբարձութեամբ բազմարդիւն Հ . Կարապետ վարդապետին մերոյ : Եւ եկեղեցին ունի և կալուածս , որոյ հոգաբարձու լինի ոմն 'ի Սիթարեան միաբանու- թենէս կայսերական հրամանաւ . ուրանօր կատարեն

զնծային պաշտամունս ուղղափառ Ասցք յունական ծիսիւ, ոչ ունելով առանձին եկեղեցի :

Յետ աւուրց ինչ անցաք ընդ ահաւոր գետն Վունա 'ի հանդիպակաց քաղաքն կամ հզօր բերդն Ռեդրօ վարատին 'ի յարգութի եկաւորութե Ռիինչիբէի եղբօր կայսեր ընդ եպիսկոպոսին : Այս քաղաք միայնայ ընդ վերնոյն 'ի ձեռն մեծի կամրջին ձեացելոյ 'ի միաշար նաւակաց, ուր տեսաք մեծամեծ նաւս եկեալս 'ի Սիտինէ և 'ի Սեաւ ծովէ : Օարմանալի է դիրք բերդիս, որ յամենայն կողմանց ամրացեալ է, և բարձրացեալ յոյժ իբր եռայարկ : Ստորին ներքնաբերդն այնպիսի բազմարուեստ հնարիւք ձեացեալ է, մինչև մտանէ ընդ գետով. զառաջեալ բերդին կառուցեալ կան անմատչելի մարտկոցք, գաղտադողի ճանապարհք և որոգայթք : Արտաքուստ տեսաք գետնափոր և լայն խրամս, և 'ի միւս կողմն անմատչելի ապառաժս, այլովքն հանդերձ : Օայս բերդ առին Օսմանեանք յամի տն 1526 . որ չև էր այսպէս ամրացեալ . այլ 'ի 1687 . անդրէն տիրեցին Սաաաք . ապա յետ անցաւ նելոյ առ Վերմանացիս՝ զօրացուցին յոյժ . և մեծահռչակ պանծալի եղև 'ի 1716 . յորժամ վանեցան ան տի թշնամիք և բերդականքն հռչակաւոր յաղթանակ կանգնեցին :

ՕՌԱՏԻԱ ԿՄԵՈԿ ՎԱՐՈՏ

341 . Աբերդաքաղաք մեծ և բազմամարդ . ունի մեծաշէն եկեղեցիս և այլ շինուածս . կան աստ 10 տունք հայոց, յորս բազումք են մեծատունք և աղնուականք, բայց չունին եկեղեցի և քահանայ . լատին քահանայք հովուեն զնոսա :

ԴԸՄԸՎԱՐ . Ի Կ . ԴԵՄԵՆԱ

342 . Ազօրաւոր բերդաքաղաք գեղեցիկ յոյժ ամրացեալ չորեքկարգեան թանձր պարսպօք . և շուրջա նակի զինեալ զանազան մարտկոցօք և յոլով թնդանօթօք : Ամրակուռ դրունք և խորին խրամք՝ անմատ-

չելի առնեն զայս բերդ, որոյ շրջապատ համարի երկուց ժամուց ճանապարհ, առեալ ընդ նմին և զմարտկոցսն : Այս պայծառ և բազմամարդ քաղաք բոլորովին քարաշէն է և քարայտակ . տեսաք 'ի նմ' երևելի և գեղեցկանիստ շինուածս, մեծամեծ պալատս և վայելուչ եկեղեցիս :

Սեծագործ և հոյակապ է մայր եկեղեցին . ընդարձակ և վայելչագեղ են հրապարակք և զինարանք քաղաքիս, և չորս մեծաշէն վանորայք հանդերձ կրօնաւորօք : Վան նայե քանի մի տունք հայոց, այլ չունին յատուկ եկեղեցի և քահանայ : Արդ ելեալ 'ի քաղաքէ աստի՝ անցաք ընդ բազում աւանս և քաղաքս Սաճառստանու 'ի բազում տեղիս տեսաք տունս հայոց և հայ իշխանաւորս, և կառավարիչս 'ի վերայ օտար ազգաց :

ՍԻՊԻՆ . ԸՄԽ ԳԵՐԺ . ՀԵՐՄԱՆՇԻԱՏԻ

343. Ապա զատ քաղաք Թագաւորական, և գլուխ նահանգին՝ Սաքսոնացւոց, որ յառաջագոյն էր մայրաքաղաք համօրէն Վրանսիլվանիոյ, ուր էր և առեան արքունի՝ որ յետոյ փոխադրեցաւ 'ի Վուլփ քաղաք . աստ է աթոռ մեծի սպարապետին զինուորական կառավարութեան, և արքունի գանձարան : Այս գեղեցիկ քաղաք՝ մեծ է և բազմամարդ, լի մեծամեծ և բարձր քարաշէն շինուածովք, ամրափակեալ կրկնակի պարսպօք յընդարձակ դաշտավայրի առ Սիպին գետով : Ուղղափառ բնակիչք քաղաքիս ունին 4 . եկեղեցիս . երևելի է ժողովրդապետական եկեղեցին մեծ և գեղեցիկ . ունի մարմարեայ խորանս սիւնազարդս . առ որով տեսաք զմեծաշէն բնակարանս ժողովրդապետին, ուր երբեմն էր վանատուն Յսեանց : Ան անդ երկու դպրոցք, և մենաստան մի կուսանաց, որք դաստիարակեն զաղջկունս : Արևելի է մեծ հրապարակն, և 'ի միջի շատրուան գեղեցկաշէն . նշանաւոր են և ապարանք Պրուգնդալ իշխանին, յորում են վսեմ զարդք, և հաւաքումն նորանշան իրաց և ճարտարագործ նկարուց : Վտանին աստ 'ի հայոց վաճառականք ոմանք կրպակաւորք :

344. **Ա** ազատ թագաւորական քաղաք առ Սիւլերպախ գետով հիմնեալ յամի տն 1150. և է աթոռ վիճակին: Բնակիչք են Սաքսոնիացիք, և ոմանք 'ի Հայոց, որք պարապեն 'ի տուրեւառս, այլ չունին առանձին եկեղեցի:

ՊՈՒՆՇՈՎ. Ըստ ԳԵՐԺ. ԳՐՕՆՇԴԱՏԻ

345. **Ա** երևելի ազատ քաղաք թագաւորական, բազմամարդ, մեծ և պարսպապատ, շինեալ յամի տն 1203 'ի մէջ Լերանց՝ առ սահմանօք Սալաքիոյ կամ Ուլահոս: Ունի գեղեցիկ շինուածս, և հրապարակս վայելուչս. փողոցք նորա լայն և քարայտակ, յորս հոսեն ջուրք և մաքրեն զամենայն աղտելու թիւնս: Հոյակապ և մեծագործ է եկեղեցին Սաքսոնացւոց վիմատաշ և բրգաղարդ. երկայն 117 քայլ. և լայն 33. ունի 6 դռունս և զանգակատուն բարձր 136 ոտն. մինչև 'ի տեղի զանգակաց. իսկ բարձրութիւն զանգալին է 3. կանգուն: Վեղեցկաշէն է եկեղեցին ուղղափառաց, ուր պատարագէաք. զի սակաւաթիւ Հայք տեղւոյս չունին եկեղեցի: Այս քաղաք ունի երես մեծամեծ արուարձանս, յորս բնակին և Ուլահոս, որք ունին հին եկեղեցի բրգաղարդ Շէյ կոչեցեալ: Արտաքոյ քաղաքին է բերդն, և վանք Ֆրանչիսկեան կրօնաւորաց:

Արդ՝ յետ կալոյ մեր յայս քաղաք սահմանադրուի Սաճառստանու՝ ուղղեցաք զընթացս մեր նախ 'ի Սալաքիա, քի յՈւլահոս, և ապա 'ի Պուլղարիա:

ՀԱՅԻ ՍԵՐԵՒԱՅԻ ՅՆՆԵՅԻՈՅ

ԲՆԱԿԵԱԼԲ Ի ՎԱԿԱՔԻԱՅ ԵՒ Ի ՄՈՒՏԱՎԻԱՅ:

346. **Ա**յս բարեբեր աշխարհ սահմանակից է Սաճառստանու և Գրանսիվանիոյ, ուր 'ի հնումն բազում էին Հայք փախուցեալք յԱնոյ, որք զառաջինն աստ դիմեցին, և 'ի մեծամեծ քաղաքս կիսով չափ նոքա բնակէին: Բայց յետոյ բազումք անցին 'ի Պուլ-

քովինայէ 'ի Սաճառստան և 'ի Լէհաստան, որով
այժմ կարի նուազ մնացին Հայք յայսոսիկ կողմանս,
որպէս ունիմք ստորագրել 'ի կարգիս :

ՊՈՒՐԻԷՇ

347. Երևելի մայրաքաղաք Սալաքիոյ կամ Ուլահու, սահմանակից տէրութեան Վերմանացւոց և հռչակաւոր վաճառատեղի ուր նստի կուսակալ իշխան կամ Պէկ 'ի կողմանէ տէրութեան () սմանեանց, և ունի բացարձակ իշխանութիւն, որոյ պալատ է մեծաշէն՝ Վարիի անուանեալ: Ընակիւք քաղաքիս հաշուին 50 հազար, և բոլոր քաղաքն բաժանի 'ի 67. թաղս. ամենայն տունք ունին դաւիթս, և ըստ մեծի մասին են փայտաշէնք. զի անդ սակաւ է քարն. իսկ փողոցք են գերանապատ սակս տղմոյ: Բն սովաւ անցանէ գետակն Տումայովիցա, յորմէ ելանէ ոսկի խառն ընդ աւազոյ, և է եկամուտ կարգեալ Տոմային կամ Վքսուհայն: Ստէպ լուաք 'ի բերանոյ ռամկաց զայս պիսի ոտանաւոր. * Տումայովիցա աբա Կուլէ, Էն Էնէ պէ, Կումա Էն Կուլէ ||. Կո Տումայովիցա անոյշ ջուր է, այլ չմեկնի, որ զայն ըմպէ: Բն ոչ տեսաք աղբիւր, զի բոլոր քաղաքն ըմպէ 'ի գետակէ անտի, որ է բարեջուր: Բազում են եկեղեցիք և փարթամ վանորայք Ուլահաց՝ ըստ մեծի մասին քարաշէնք. ըստ ոմանց են 400, 'ի սմին սահմանի: Վեղեցիկ է եկեղեցի և վանատուն լատինացւոց, ուր օթագայեցաք. որ և կառուցաւ յաւուրս մեր առաջնորդութեամբ բաղմարդիւն Հ. Բմբրոսիոսի Պապիկեան տրապիզոնցւոյ: Յառաջագոյն բազում էին աստ Հայք, և շինեցին եկեղեցիս. յորոց երկուք կան մինչև ցայժմ. մին փոքր է, և միւսն է գեղեցիկ քարաշէն և փառաւոր կառուցեալ յանուն Հրեշտակապետի. ունի երկու գմբէթս և բազում զարդս և անօթս: Իսկ տունք Հայոց են 120. յորոց ոմանք վաճառական են, և այլք արուեստաւորք:

ՓՕԳՇԱՆ

348. Երևելաքաղաք 24 ժամաւ հեռի 'ի Պուրէշէ, առ որով անցանէ Սիլգով գետ: Ընակիւք ընդ

ամենայն են 7000 տունք . իսկ Հայք յառաջագոյն բա-
զում էին անդ , այլ այժմ են 60 տունք և ունին երկու
եկեղեցիս . մին նք Վեորդ , և միւսն Րճաձին հնաշէն ,
զոր յետոյ նորոգեցին . ուր կայ և հին պատկեր , առ-
որ զնան յուխտ ամենեքեան : Կէս այսր քաղաքի է
'ի սահմանի Լաշին . և կէսն 'ի սահմանի Պուքրեշին .
ուստի նք Վեորդայ եկեղեցին է 'ի մասին Պուքրեշի ,
և միւսն 'ի մասին Լաշի :

ԵԱԸ

349. Լ մայրաքաղաք Պուղտանու կամ Սոլտա-
վիոյ առ Պահլու գետակաւ , ուր կային յառաջ գա-
նազան ազգք և երեւելի պալատք . այլ այժմ ըստ մե-
ծի մասին անշքացեալ կայ այս քաղաք : Բաց եկեղե-
ցեացն չիք այլ ինչ երեւելի շինուած . յետ փոխադրելոյ
աստ աթոռոյ Պէկին 'ի Սուլուէ՝ անպակաս են երթեւե-
կութիւնք վաճառականաց : Պալատ և պալատականք
կամ կառավարութիւն իստակալին նման գոլով Պէ-
կին Պուքրեշի , ըստ այնմ բացարձակ տիրէ Պէկն
բոլոր սահմանաց , և հանգոյն նմին արքայակերպ ճո-
խանայ : Լ յոմեան կուսակալք են 'ի Սոլտովան Պոյա-
րաց , և ոչ 'ի Ֆէնէուցի Յունաց . որպէս և Պէկն Ուլա-
հու նստի 'ի Պոյարաց երկրին :

Հայկազունք շինեցին աստ քանի մի եկեղեցիս . և
ունէին առանձին եպիսկոպոս . այլ այժմ հազիւ գտա-
նին աստ 150 տունք Հայոց , և ունին ղերկու եկե-
ղեցիս քարաշէնս անուամբ Լ ուսաւորչի և Րստուա-
ծաձնին . եկեղեցի Լ ուսաւորչին շինեալ կամ նորո-
գեալ է 190 ամօք յառաջ . իսկ եկեղեցին Րստուա-
ծաձնի զնի 400 ամօք յառաջ . որ գմբէթայարկ է և
պայծառ . տեսաք և յիշատակարան , որ ասէ * Կա-
» տարեցաւ զիրքս տումարագրութե՝ 'ի Թվին 1022 'ի
» Լաշ քաղաքն . որոյ արհիեպիսկոպոսն է Տր Յոհան-
» նէս Սիջուլեցի ։ Պատմի անգանօր , Թէ յամի տն
1551 . Ստեֆան պէկ Պուղտանու յարոյց մեծ հալա-
ծանս 'ի վերայ Հայոց , և չարչարեաց զնոսա յոյժ դառ-
նալ 'ի հոռմութիւն , բայց ոչ կարաց 'ի գլուխ տանել ,
ուստի բազումք ելին անտի : Պատմեցին մեզ Թէ 'ի
ժամանակի նորոգութեան եկեղեցւոյն 'ի կամարի անդ

գտին Վէմ մի փորագրեալ 400 ամօք յառաջ : Տեսաք
 'ի Սնեադին քաղաքին վաղեմի ճաշոց , որոյ յիշատա-
 կարան այսպէս պատմէ . * Լաւրտեցաւ քնահիմն և ա-
 ,, ռաքելախառսմարդարեալէն հոգիաբուղիս այս տառ .
 ,, ձեռամբ ոգնամեղ և անարհեստ գրչի Թորգիս
 ,, քչյի , 'ի խնդրոյ Թճասէր և բարեպաշտօն երկու եղ-
 ,, բարց խճյ Սասիլին և խճյ Պաւղոսին . 'ի Թուաբե-
 ,, բու Թէս հայկազան սեռիս տովմարի ռիլ ին . 'ի հայ-
 ,, բապետունէն հայոց տն Թոր Փիլիպպոսին և առաջնոր-
 ,, դունէն Թոր Լնդրէաս արհեստկսին պուղտանաց եր-
 ,, կրի : Լա Թադաւորու Թէն Սասիլ բարեպաշտ վովու-
 ,, տային . մայրաքաղաքն Լաշ ընդ հովանեաւ Թե-
 ,, Լճաճնին . և Թե Լ ուսաւորչին . և քչյոունէն Թոր Սով-
 ,, սեսին , և Թոր Ելմորին . Թոր Կ ուկասին , և գրչիս , և
 ,, երեցփոխանունէն խճյ Լիսենտին || :

ԴԵԳՈՒԶ

350 . Լ քաղաք Պուղտանու առ Պաւատ գետա-
 կաւ՝ 16 ժամաւ հեռի 'ի Լաշէ . ուր գոն 1500 տունք
 Սոլտովանք ունին 4 եկեղեցիս : Յառաջագոյն հայք
 բազում էին աստ , այժմ հազիւ գտանին 200 , աճինք
 և ունին եկեղեցի : Սուլտովցիք աստ էին յառաջ , ուր
 դոյ կամուրջ շինեալ 'ի Վրբիբի իշխանէն (320) : Սերձ
 է աստ Պաւատ աւան , ուր գոն քանի մի տունք հայոց ,
 և ամենեքին պարապին 'ի տուրեւառս :

ՌՕՄԱՆ

351 . Լ քաղաք կառուցեալ առ երի Սոլտավա
 գետակին , որ Թափի 'ի Սերէտ գետ հեռի 'ի Լաշէ
 16 ժամաւ : Ինակիւք են 1500 տունք , որոց կէս յա-
 ռաջ հայք էին . այժմ գոն 110 տունք հայոց : Եկեղե-
 ցին հայոց է յանուն Լճաճնին շինեալ 200 ամօք յա-
 ռաջ , որոյ յիշատակարան դնէ , Թէ կատարեցաւ
 հոգաբարձու Թե Թոր Կաչատուրին . և արդեամբ Յա-
 կոբչային . ուրանօր դոյ հին աւետարան 600 ամաց :

352. **Լ** անուանի քաղաք վաճառականաց իբր 18 ժամաւ հեռի 'ի Լաշէ՝ հանդէպ Սուլօվայի, ուր գոն 400 տունք հայոց և ունին երկու եկեղեցիս յանուն սբ. Բաճմին, և սրբոյ Երրորդութե. առաջինն է 480 ամաց, իսկ երկրորդն նորաշէն: Բստանօր երեւին աւերակք հին շինուածոց. գոն նաև անօթք և գրչա- գիր մատենք բերեալք յԼ՛նոյ: 'Ի յիշատակարանի եկեղեցւոյն կամենիցի դնի. * Վա լուսաւորէ սյուտ- յ չանցի հայր Յովսէփին զհոգին, ունի յշտի մէկ շուր- յ Զառմ սյունախաչ և այլ սլատարադի զգետս || :

ՀՕԴՆԱՅ

353. **Լ** քաղաք փոքրիկ՝ 20 ժամաւ հեռի 'ի Լաշէ, առ որով անցանէ գետակ բարեջուր. և ունի մեծ ա- ղէհանք: Ղոն աստ 60 տունք հայոց, և ունին եկեղե- ցի փայտաշէն յանուն Բաճմին: Հերցա քաղաք չէ հեռի աստի, որ սահմանակից է գերմանացւոց. ուր գոն 10 տունք հայոց եկեալք 'ի Փօգչանէ:

ԴԱԼԱՍ ԷՄԲԻԼԱՍ

354. **Լ** բարեւից քաղաք և անուանի նաւահան- գիստ Սոլտավիոյ շինեալ յեզերս Ղունայի 'ի միջոցի Սէրատ և Բրուտ գետոց, 36 ժամաւ հեռի 'ի Լաշէ: Ուր բազում են երթեկուծիւնք նաւուց և վաճա- ռականաց. յորմէ բարձեալ տանին յորով ցորեան և զամենայն տեսակ ուտելեաց: Բստանօր գոն 30 տունք հայոց, և ունին եկեղեցի յանուն Բաճմին: Յա- րեւելեան կողմն 'ի բերան Սէրատ գետոյ գոն աւերակք հին քաղաքի, զոր բնակիչք կերէին անուանեն. աստի ելանեն հին դրամք, որք ցուցանեն, թէ 'ի ժամանակս Տրայիանոսի կայսեր շինեալ է:

ՊՈՒՎԴԻՐԻՐ

355. **Հ**այք որ բնակին յայսմ աշխարհի՝ ոչ երեւին եկեալք ուղղակի յԼ՛նոյ, այլ 'ի Պարսկաստանէ. սա-

կայն են 'ի նոյն Լ'նեցւոց, որք անցին յայնժամ 'ի Պարսկաստան, և ապա նեղեալք 'ի Պարսից՝ մանաւանդ յաւուրս Շահաբասայ, անկան 'ի Պոնտոս, և անտի անցին յայսոսիկ կողմանս: Ուր փարթամք և զօրաւորք անցեալ ընդ Ղուենա չորան 'ի Սոլտավիա և 'ի Լհաստան, և միացան ընդ առաջին Լ'նեցւոց. իսկ աղքատք և տկարք մնացին ուր էինն և բնակուծի աւրարեալ եղեն տեղացի: Ուրանօր ուղղեալ զընթացս մեր անցաք ընդ Ղուենա 'ի Սուսըուխ և յայլ քաղաքս Պուլլարիոյ. ըստ որոյ կարգեալ զընթացս պատմուծեան մերոյ հասուցանեմք յ()տեսսա, որ է գլխաւոր քաղաք 'որ ռուսիոյ:

ՌՌՒՍՋՈՒՒ

356. Սկնի ելանելոյ մեր 'ի Պուքրեշէ անցաք ընդ գեղեցիկ դաշտորայս և գիւղօրէս Սալաքիոյ, հոսկ յետոյ հասաք յեզերս Ղուենայի յանուանի բերդն Լէրկէօյ. քանզի մինչև ցայն տեղի միայն տեսանեալք զերկին և զերկիր. դիրք լերանց զայլ ինչ ոչ երևեցուցանէին. նմին իրի անուանեցաւ յ()սմանեանց Լէրկէօյ. քի երկիր երկինք: Լսյս բերդ անուանի է յոյժ և զօրաւոր, և բազում պատերազմունս կրեալ: Լստ 'ի մէջ Ղուենայի տեսաք երկայնաձիգ կղզիս անբնակս. ուր երբեմն հողաբերդ շինեալ Սուսաց՝ պատերազմէին ընդ ()սմանեանս:

Սուսըուխ բարեշէն քաղաք՝ անկանի հանդէպ այսր բերդի 'ի միւս եզերս Ղուենայի, որ լայն է յոյժ յայսմ վայրի. զոր չափեալ գտաք իբր մղոն մի: Լսյս քաղաք պարսպապատ ունի բազում տունս, մզկիթս և իջևանս: Բնակիւք են 'ի զանազան ազգաց: Յառաջ քան զվերջին պատերազմն բազմամարդ էր յոյժ և երևելի վաճառատեղի. այժմ չէ այնպէս: Հայք էին 150 տունք. և եկեղեցին է յանուն Լ'ճաճնին քարաշէն, այլ անշուք. դրեթէ կիսով չափ թաղեալ կայ ընդ հողով. ունի տունս ինչ և բակ: Լստի էր մեծ իշխանն Սանուկ Պէկ, որ բազում սիրով ընկալեալ զմեզ պատուասիրեաց ոչ սաւ կաւ ինչ աւուրս (313):

ՌԱԶՂԱՏ

357. **Լ** ընդարձակ քաղաք Պուլղարաց . բայց անշուք . տունք նոցա են միայարկ անձե , և շուկայն երկայնաձիգ . ուր երեւելի ինչ ոչ տեսաք : Ետտանօր դոն 20 տունք Հայոց , որք ունին փոքրիկ եկեղեցի դրեթէ ամենեքեան պարապեալ են 'ի տուրեւառս և շատք աղքատ են :

ՇՈՒՄԼԻ

358. **Լ** փոքրիկ քաղաք , բայց բարեշէն . ունի պիտանի շինուածս և մղկիթս քարաշէնս . նաև հրապարակական մեծ ժամացոյց , որ հարկանէ յամենայն քառորդ ժամու : Գոն աստ զանազան ազգք և պարապին 'ի տուրեւառութիւնս : Հայք են 200 տունք , և ունին նորաշէն եկեղեցի յանուն Եփեսոսի :

Ետ և անդ երեւին աւերակք մնացեալք 'ի նախնեաց , ուր դոյր 'ի հնումն քաղաք . անդ են և աշտարակք Բլեքսանդրի , ուստի ելանեն անպակաս հին դրամք և անօթք ինչ . տեսաք հին ոսկի դրամս և փորագրեալ ականս . իսկ 'ի բարձր լեռնէ անտի իջանէ բարեհամ ջուր :

ՍԻԼԻՍՏՐԷ

359. **Լ** մեծ քաղաք շինեալ յեզերս Գունայի . ուր գոյ աւերակ հին պարսպի , որ է մնացուած 'ի ժամանակէ անտի Յունաց : Սեծ մասն բնակչաց են քրիստոնեայք . դոն և 20 տունք Հայոց , որք ունին ղեկեղեցի նորաշէն :

ԱՅՏՕՍ

360. **Լ** գիւղաքաղաք , ուր լինի տօնալաճառ , և ունի զերեւելի ջերմուկ կամ բնական բաղանիս քարաշէն և մեծագործ . յորոյ վերայ փառաւոր դմբէթ կառոյց Սուլդան Սիւլէյման : Եւ աստ և թէ յալի մեայ գտանին սակաւ տունք Հայոց , ուր անպակաս են երթեկութիւնք վաճառականաց :

ՊՈՒՌԱԶ

361. **Լ** փոքրիկ քաղաք, այլ անուանի վասն վա-
ճառականութե. զի էր նաւահանգիստ Խալիմեայի, ուր
լինէր յառաջագոյն մեծ տօնավաճառ: Դ՛ր Պուռղազ
գոն 20 տունք Հայոց, և ունին զեկեղեցի յանուն Բա-
սուածածնին: Բստ է մեծ ծոց սեաւ ծովու, ուր շր-
ջեցաք յամի նն 1808: (Տէս Ի Պոնտոս 259):

ՊԱՊԱ ՏԱՂԻ

362. **Լ** քաղաք անշուք. ունի ծովածոց, ուր թա-
փի գետակ քաղաքին: Դ՛ր մերձակայ լերինս գտանին
մեծամեծ արծիւք. մինչև կարել յափշտակել զօխարս
Ի հովտաց: Բստ գոն 40 տունք Հայոց, որք ունին հին
եկեղեցի քարաշէն յանուն Սարաբայ խաչին:

Տեսաք Ի Գրիգորիպօլիս յեկեղեցւոջ սրբոյն Կա-
տարինէի Հայսմաւուրք բոլորագիր մահաղաթեայ գը-
րեալ Ի Կոստանդինուպօլիս յեկեղեցւոջ Բճածնին
յաւուրս Սուղան Սահմետին Ի թուին Հայոց ՌճԻԴ
(1675): Պատմէ թէ այս թագաւոր էաւ զԼիւրիտ և
զԼամենից, և զբազում քրիստոնէայս գերի վարեաց.
ապա ասէ. * Եւ եղաւ յիշատակս այս այսմաւուր Ի
» Պապատաղին. Ի Սարաբայ խաչ կոչեցեալ եկեղե-
» ցին... աղաչեմ յիշել... զգծօղս զՀոմնս երէց ॥:

ՏԻՄԷԹՕՔԱՅ

363. **Լ** քաղաք անշուք, ուր բնակին զանազան
ազգք. տունք Հայոց են 20. և ունին գեղեցկաշէն ե-
կեղեցի Ի վերայ լերին յանուն սրբոյն Գէորգայ:

Սերձ է աւանն Փաղարճըն, ուր գոն 30 տունք
Հայոց. եկեղեցին է նորաշէն: Բստ լինի տօնավա-
ճառ, և անսպակաս է երթեկուծի վաճառականաց:

ԴԸՌԵՕՎԱ, ԿՈՒԴԵՕՎԻ

364. **Լ** քաղաք բարեշէն և բազմամարդ. ունի
հրապարակական շինուածս, իջևանս վաճառականաց,

և մզկիթս : Ուր դոն բաղում Յոյնք և Պուլղարք և
է աթոռ Մետրապօլտին համօրէն Պուլղարաց , որք
ունին 18 եկեղեցիս : Եւս սակաւ են հայք . բայց ու-
նին գեղեցկաշէն եկեղեցի : Եւս անուանի քաղաք ու-
նի բերդ 'ի վերայ ասպառաժի 'ի ձեւ վեցանկիւնի հան-
դերձ 5 դրամքք . զոր շուրջանակի պատէ բազուկ մի
Պուսնայի , իջեալ 'ի բերդէ անտի . ուր դոն և կրկին
աշտարակք :

ՓԻԼԻՊՊԷ

365. Սաղեմի քաղաք հռչակաւոր՝ կառուցեալ
յարբունի ճանապարհին՝ լի հին շինուածովք . ունի դե-
ղեցիկ շուկայս , իջեանս , բաղանիս , մզկիթս և եկե-
ղեցիս . երեւելի է աթոռանիստ եկեղեցի Մետրապօ-
տին թրակիոյ : Ղատանին անդ յաղդէս հայոց 100
տունք , որք յառաջ աւելի էին . և ունին զեկեղեցի յա-
նուն սրբոյն Ստեփաննոսի : Ուր 'ի ծայր լերին գոյ
քառակուսի աշտարակ իբրեւ դղեակ իւր . գլխաւոր
բնակիչք տեղւոյս են Պուլղարք : Եւս աստ երկու քա-
րաշէն մատուռք խաչաձեւք . բնակիչք պատմեցին թէ
'ի միումն քարոզեալ է սուրբ առաքեալն Պօղոս : Եւ-
տաքոյ քաղաքին երեւին բազում հողակոյտք գերեզ-
մանք նախնի հռովմայեցւոց անկեւոց 'ի պատերազմի :

ԹԱԹԱՐ ՊԱԶԱՐԻ

366. Եւ քաղաք կառուցեալ յարբունի ճանապար-
հին առ Մերիճ գետով . ուր լինի ամրստամէ տօնա-
վաճառ , զոր Մարաշ կոչեն : Գլխաւոր բնակիչք սորա
են այլազգիք և Յոյնք . գոն և 30 տունք հայոց ,
որք ունին զեկեղեցի յանուն սրբոյն Ստեփաննոսի :
Մերձ է աստ կիրճն ասպառաժուտ ջէնկէ լերին . ուր
երեւին մնացորդք հին կամարակապ դրան , զոր ասեն
մնացեալ 'ի ժամանակէ Տրայիանոսի կայսեր :

ԿԻՒՄԻԻԼՃԻՆԷ

367. Եւ քաղաք անշուք . ունի մզկիթս , բաղանիս
և իջեանս . ուր դոն և 20 տունք հայոց : Իսկ 'ի շու-

լու են 100 տունք Հայոց, և ունին զեկեղեցի յանուն սրբոյն Վեորդայ. ուր գոյ և հրաշագործ պատկեր : Յառաջագոյն բազում էին Հայք յայսոսիկ կողմանս . մանաւանդ 'ի հռչակաւոր քաղաքն Սփեա, որ է վաղեմի մայրաքաղաք և երեւելի վաճառատեղի . որպէս երեւին ցարդ մնացորդք հին շինուածոց . ևս և աւողջացուցիչ ջուրք և հանք ոսկւոյ : Սակայն հայ բնակիչք ցրուեալ կան յայլեայլ կողմանս :

ԷՏՐԷՆԷ

368. **Լ** վաղեմի մայրաքաղաք հռչակաւոր 'ի հնումն Միւսիս-պոլիս անուանեալ, որոյ շրջապատ է 9 մղոն . յիւրաքանչիւր կողմունս պարսպին կառուցեալ կան 12 աշտարակք 'ի պաշտպանութի : Աւրանօր գոյ այլ բերդ քառակուսի, յորոյ յիւրաքանչիւր անկիւնս շինեալ կան բոլորաձև աշտարակք : 'Լ սմին քաղաքի են բազում երեւելի շինուածք, վայելուչ փողոցք և շուկայք, մեծաշէն իջևանք, պէղազիտանք, և պալատք : Արկին են անդ արքունիք, և 42 մեծագործ մզկիթք . յորոց 10 գոլով առաւել հոյակապ՝ Սելաթին կոչին . քաղաքունականք : Վիլուխ ամենեցուն է մզկիթն Սելթիէ . շինեալ 'ի ք սուլ . Սելիմէ յամի նոն 1574 . ունի ասեն 999 լուսամուտս . գմբէթ նորա կանգնեալ կայ 'ի վերայ 8 կամարաց, զոր մեծ դնեն երկու կանգնաւ քան զԱյա սփիային . ունի 4 մինարէս ուղղաձիգ համեմատս հանդերձ 3 շէրիֆէիք : Վրունք քաղաքիս են 10 . մերձ 'ի նոր ապարանն արքունի է քարաշէն կամուրջն 10 կամարօք, առ որով անցանէ գետակ . թող և զայլ երեւելի կամուրջս և ջրաբաշխ աշտարակս այլովքն հանդերձ : 'Լ սմին քաղաքի բնակին գրեթէ ամենայն ազգաց վաճառականք : Հայկազունք յաճախեցին աստ և բազմացան, և շինեցին փառաւոր եկեղեցի յանուն սրբոյն Վեորդորոսի, ուր է աթոռ Արքեպիսկոպոսին . այժմ են աստ 1000 տունք Հայոց, այլ 'ի վաղ ժամանակաց սկսան Հայք բնականաւ աստ . քանզի 'ի թ դարու բնակէր անդ հատուած յԱրշակունի նախարարութենէ, յորոց էր ն Ս ասիլ կայսր մակեդոնացի, ըստ որում բերէ լիստանդին Պերփեռուժէն յասելն . * 'Լ գաւառէն մակեդոնիոյ ունէր

„ զսկիզբն . և վերաբերէր առ հայս արշակունիս ազ-
 „ զաւ ॥ : Սոցա առաջինք , որք ելին 'ի հայաստանէ՝
 էին երկուք , որք 'ի Եդարու նախ եկին 'ի Վոստանդի-
 նուպօլիս . այլ բերեալ նոցա զընտանիս և զզաւակս փո-
 խադրեցան 'ի Յիլիբբոս քաղաք Սակեդոնիոյ , և ան-
 տուստ յԼդրիանուպօլիս . ուր * Տեսեալ նոցա (ասէ)
 „ զյարմար և զպատշաճ տեղին , իբր 'ի սեպհական
 „ ցեղ և 'ի տուն բնակաւորեալ՝ աճեցան բազմութիւն .
 „ և ըստ բաւականին առատ ընչիւք ձոխանալով , ըզ-
 „ հայրենի ազնուականութիւն և զգարմ անխառն պա-
 „ հելով ॥ : Յիշատակի 'ի գիրս թէ 'ի սկիզբն թ դա-
 րու քաղաքապետ Լդրիանուպօլսոյ էր հայկազուն
 Բանգրադուգա իշխան :

ՎԱՌՆԱ

369. Ի քաղաք ծովահայեաց և բարեկից վաճա-
 ռատեղի . ունի մեծագործ բերդ շինեալ 'ի գլուխ անդր
 ծովածոցոյն . առ որով անցանէ գետն Ղանէի առաջի . յու-
 րոյ վերայ կառուցեալ կայ մեծ կամուրջ : Յայս քա-
 ղաք անպակաս են երթևեկութիւնք վաճառականաց ,
 և բնակիչք են 'ի զանազան ազգաց : Յառաջագոյն բա-
 զում էին աստ հայք , որք 'ի ժամանակս պատերազ-
 մաց ցիրեցան եղեն , այլ յանդորրանալ քաղաքին դարձեալ
 ժողովեցան . ուստի այժմ գտանին աստ 150
 տունք հայոց . եկեղեցին է յանուն սրբոյն Սարգսի ,
 և հրաշագործ պատկերն է ուխտատեղի բարեպաշտից :

ԻՊՐԱՅԻԼ

370. Որովհետեւ բազումք 'ի հայոց Պուլղարիոյ
 ցրուեցան 'ի քաղաքս Ղունայի . և բազումք յԼնեց-
 ւոց նաւու մտեալ 'ի Ղունա ելին 'ի քաղաքս և 'ի նա-
 լահանգիստս մեծի գետոյն . և անտի չոքան 'ի Սոլտա-
 վիա , նմին իրի հարկ եղև բանիս անցանել ընդ այնս
 և խօսիլ 'ի վերայ մնացեալ հայոց :

Լդդ՝ Իպրայիլ բարեկից քաղաք անկանի 'ի ձախա-
 կողմն Ղունայի՝ սակաւ ինչ 'ի վեր քան զբերան Սերէ-
 գին գետոյ (318) . որ ունի բերդ ամուր 5 աշտարա-
 կօք : Բնակիչք են 'ի զանազան ազգաց . ուր գոն և 20

տունք Հայոց, և ունին զեկեղեցի: Նաւահանգիստն է ամբարանոց վաճառաց, ուրանօր հաւաքին ամենայն տեսակք ուտելեաց, և բարձեալ տանին անտի յայլևայլ տեղիս: Ղուենա գետ աստ բաժանի 'ի զանազան առաջս:

Ի Ս Մ Ա Յ Ի Լ

371. **Լ** բերդաքաղաք անուանի 'ի հիւսիսակողմն Ղուենայի, ուր թափի Բրուտ գետ (401). Նաւահանգիստն է բարեւից, ուր յաճախեն նաւք, և բարձեալ տանին զամենայն տեսակս ուտելեաց: Յառաջագոյն բազում էին աստ Հայք, և ունէին քարաշէն եկեղեցի յանուն Բճաճնին. սակայն 'ի ժամանակի շինութեան բերդին յափշտակեցաւ յԵլլազգեաց սակս հուպ լինելոյ 'ի պարիսպն. որով ցրուեցան անտի Հայք, և շատք անցին 'ի Վրիգորիպօլիս. վժ որոյ այժմ հազիւ գտանին անդ 60 տունք Հայոց. և եկեղեցի նոցա է 'ի փոքրիկ տան (307): Ետի մինչև ցԴքբիրման բնակէին 'ի դաշտորայս Պուճագ Թաթարք, որք ապա փոխադրեցան յ() զու խըռ (571):

Վ Ի Լ Ի

372. **Լ** գիւղաքաղաք շինեալ 'ի վերայ հիւսիսային առաջից Ղուենայի. ուր գետն ծովանման լայնարձակ է. և ունի 'ի միջի անդ զընդարձակ կղզի, որ Թուի լիւնել հին Լքիլէոս կղզին. որպէս և Վիլի անունս է համառօտեալն Լքիլէայ, որ դեգերեցաւ յայսօրիկ կողմանս: (Տէս 'ի Պոնտոս 243), Բերդ սորա է 'ի լեռնակողմն, առ որով անցանէ գետակ: Օ անաղան ազգք բնակին 'ի Վիլի. յառաջ գոյր անդ բազմութիւն Հայոց, և ունէին զեկեղեցի յանուն Բճաճնին, այլ բազումք անցին 'ի Վրիգորիպօլիս: Տեսաք 'ի յայսմաւուրս յիշատակարան, որ ասէ գրեալ 'ի Պաղճէսարայ 'ի ՌժԾԱ. և եգեալ 'ի քաղաքն Վիլի 'ի դրունս սուրբ Բճաճնին:

Ա Գ Բ Ի Ր Մ Ա Ն

373. **Լ** անուանի ծովահայեաց բերդաքաղաք շինեալ 'ի ծայրն Պէսարապիոյ 'ի բերան Տնեսգէր գե-

տոյ, ամրաշէն է և գեղեցկագիր • զի 'ի մի կողմն է ա-
հագին խոր խրամ լայն 60 ոտնաչափ • և 'ի միւս կողմն
երկայն ծոց գետոյն, որ հոսի 'ի սեաւ ծով: Ուր էր 'ի
հնումն 'Երզնիում քաղաք • որ կայր մինչև ցժամա-
նակս Ղենովացոց: Այնպէս առ Տնեդերաւ գոյր
երևելի թիրաս քաղաք • ուր է այժմ Սայաք գիւղն:
'Ի վերայ բերդին Բքերմանու երևին վեմք հնա-
գիրք • որք բարձեալ եղեն 'ի մօտակայ գերեզմանա-
տանց 'ի ժամանակս նորոգութեան: Օայս բերդ Բք-
բերմանու էառ յ()ամանեանց Տիւք Տըւըլիեօ 'ի
վերջին պատերազմի • որ առ սակաւ սակաւ ծաղկի
ընդ տէրութեամբ Ռուսաց • ուր և բնակին զանազան
աղգք: Հայք 'ի վաղուց բնակէին աստ, յորոց այժմ մնա-
ցեալ են 150 տունք, որք ունին հին եկեղեցի քարա-
շէն, բայց կիսով չափ թաղեալ 'ի գետնի • ուր և յի-
շատակին երեք տաճարք 'ի յիշատակարանին, որ ասէ •
* Ս երստին նորոգեալ գրեցաւ ցանգ զանձարանիս
„ թվին ՌՃՂԶ • 'ի ծովահայեաց քաղաքն Բքբերման,
„ 'ի գուռն սուրբ Բստուածածնին, և սուրբ ()գսէն-
„ դին, և սուրբ Յոհաննու աւետարանչին երկոց սրբոց
„ տաճարաց ॥ :

ՈՒՎ ԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ, ԸՆԴ ՆՈՐ ՌՈՒՍԻԷ.

374. Սոր Ռուսիա կոչի այն մասն աշխարհի, որ
սկսեալ 'ի Տօմպասարէ (310) ձգի մինչև ցՏօնաւիս
գետ, և պարունակէ յինքեան զերիս կուսակալութիւնս՝
Վերսոնի, Վաւրիոյ և Կատարինասլաւի • ուր գոն
միլիոն մի և հինգ հարիւր հազար բնակիչք, բազում
քաղաքք, և 101 գիւղօրէք միայն օտար հատուածոց:

Սեժ կուսակալ իշխանն նստի 'ի մայրաքաղաքն
()տեսսա և իշխէ երկոց կուսակալութեանց միանգա-
մայն, որոց առաջին հասանէ մինչև ցգետն Տնեբեր, և
իշխանանիստ քաղաքն է Վերսոն • երկրորդն սկսեալ
'ի Տնեբեր գետոյ հասանէ մինչև ցկիրճ Ռամանու,
պարունակեալ ընդ իւրեւ զմեծ կղզին Խրիմի • և իշխա-
նանիստ քաղաքն է Բքմէսջիդ • իսկ երրորդն սկսեալ
յ()զու խըռէ, հասանէ մինչև ցնոր Կախիջեան և

ցկատարինասլաւ, որ և է իշխանանիստ քաղաք կա-
ռաւարչին:

Լճի՝ շրջեալ մեր անձամբ 'ի 'Երր Սուսիա տե-
սաք բազում հնութիւնս, տեղիս հին քաղաքաց ծաղ-
կելոց 'ի ժամանակս հեթանոսութեան, հին դամբա-
րանս և դրամն այլովքն հանդերձ: Ս'երձ յԱլիսա-
վեթուպոլիս գտան ընդ երկրաւ կրկին թեք թռչնոյ
ինչ պատեալ ոսկի թիթղամբ. նոյնպէս գտաւ և ձուկն
մի ոսկիապատ: Տեսաք զոսկերս մարդկան և զէնս քա-
ջաց այնպէս այլափոխեալս, զի ընդ հպելն լուծանին
'ի փոշի: 'Ի մէջ Տնեբէր գետոյ և Լճախ ծովու լի են
արձանք խոշորաշէնք կանգնեալք 'ի նախնի հեթանո-
սաց 'ի վերայ գերեզմանաց, յորոց ելանեն մեծամեծ
կմախք (568):

ՀԱՅԿԱԶՈՒՆՔ ԿՈՐ ՌՈՒՍԻՈՅ

375. Լճեցի հայք զառաջինն փախուցեալք յե-
րեսաց լճաթարաց դիմեցին նախ 'ի Խրիմ, և անտի
ծաւալեալք ընդ 'Երր Սուսիա՝ բնակեցան յայլ և այլ
քաղաքս մինչև 'ի կատարինասլաւ և 'ի նոր Լախի-
ջլան, զորոց զվիճակէ և զքաղաքաց դրեսցուք 'ի կար-
գիս աշխարհադրական քննութեամբ:

ՕՏԵՍՍԱ

376. Լճի՝ թողեալ մեր զՂարիգորիպոլիս, ուղղե-
ցաք զընթացս յ()տեսսա մեծահռչակ մայրաքաղաք
ընդարձակ բազմամարդ և բազմավաճառ. որ յառաջ
քան զմտանէլ ընդ տէրութեամբ Սուսաց էր անշուք
վայր, և ունէր մերձ 'ի ծովն, ուր այժմ է արգելա-
նոց, անդոր դղեակ յօճապէյ կոչեցեալ, զոր շինեաց
այլազգի իշխանն յօճա պէկ:

Սակայն 'ի հնումն գոյր յայտոսիկ կողմանս ()տէս-
սուս մայրաքաղաք Վաղղիփիտացոց, որք էին հա-
տուածք եկեղք ը Պոմպոնիոսի Սէլայէ: Համի տն
1794. Վուտովիչ մեծ զօրապետն Սուսաց էառ զայս
դղեակ յօճապէյ, ուր տէրութիւն Սուսաց ետ բե-
րել 'ի միջերկրական կղզեաց հատուածս ինչ Յունաց՝
շնորհելով նոցա բազում ազատութիւնս. և անուա-

նեաց զտեղին () տէսսա : Իսկ 'ի 1803 . յամենան մարտի մեծ դուքսն գաղղիացի անուանեալ Տիւք Տը-
 ուրչիէօ նստաւ անդ կուսակալ իշխան, և 'ի հետեւեալ
 ամի սկսաւ նախ շինել զեկեղեցիս . որով ժողովեցան
 8000 բնակիչք , և ապա լցաւ քաղաքն մեծամեծ շի-
 նուածովք և քաղաքական կարգօք , մինչ զի այժմ եղև
 մի յերևելի քաղաքաց Լւերուպիոյ՝ ունելով 30 հազար
 բնակիչս՝ բաց 'ի զօրաց , որոց զօրագլուխ և մեծ կու-
 սակալ կարգեցաւ յետ Տիւքին մեծ Կոմսն Լանփը-
 ոսն մտերիմն մեր գաղղիացի . որ բազում մարդասի-
 րութեամբ հիւրընկալեաց զմեզ յամի 1820 : Իսկ զինի
 սորա կարգեցաւ ընդհանուր կուսակալ Կոմսն Սորոն-
 ցով . որ նոյնպէս ոչ սակաւ մարդասիրութեամբ ժողովեաց
 զմեզ 'ի 1828 : Լսյս փառաւոր իշխան կառոյց պալատ
 մեծագործ յարևելեան ծայր քաղաքին 'ի վերայ ձա-
 խակողմեան հրուանդանի կամ բազիլի նաւահանգրս-
 տին : Ուր 'ի 1828 բնակեցաւ () գոստափառ Կայս-
 րուհին Լլեքսանդրա Ֆէոտորովնայ որ և 'ի տօնի ա-
 ւուր ծննդեան մեծի Կայսեր Ռուսաց՝ Նիկողայոսի
 ամուսնոյն իւրոյ հաճեցաւ տեսանել զմեզ և խօսակ-
 ցել . նմին իրի աւուրբ յառաջ ետ գրել թուղթ մեծի
 Կոմսին Սորոնցովի այսպէս . * Պատիւ է ինձ ծանու-
 յցանել ձեզ՝ զի մեծափառ Կայսրուհին բարեհաճի
 չհանդիպել տեսուէ ձեր 'ի վաղիւ անդր 'ի մետասա-
 ներորդ ժամու 'ի պալատան անդ : Եւ ինքն Սե-
 հապանծ Կայսրուհին 'ի հետեւեալ աւուր 'ի 25 յու-
 նիսի , 1828 . ընկալեալ զմեզ քաղցրութեամբ խօսակցեցաւ
 ոչ սակաւ՝ հարցանելով զվիճակէ մերմէ . և ապա սրը-
 տապնդեաց արիանալ 'ի դործ՝ խոստանալով զպաշտ-
 պանուի մեծի Կայսեր՝ այլովքն հանդերձ : Ընդ ապա
 մեծ Կոմսն Սորոնցով առաջի մեծամեծացն խօսեցաւ
 բազում գովուիս սակս ուսմանց և կրթութեաց վարժա-
 տան մերոյ :

Ըրդ աստի սկսանի երկայնաձիգ ծառատունկ զբո-
 սարան վասն քաղաքացւոց 'ի բարձր կայի , որ հայի 'ի
 վերայ նաւահանգստին , ուր մեծամեծք կարգաւ կա-
 ռուցին հոյակապ պալատս բարձրադիրս և գեղեցիկս :

'Ի միջավայրի անդ սոյն զբոսարանի յաւուրս մեր
 կանգնեցին հսկայ արձան պղնձաձոյլ 'ի պատիւ մեծի
 Վքսին Տըւրչիէօ . որ և անկանի 'ի կատարած ընդար-

ձակ պողոտային հանդէպ ծովուն, որոյ կացեալ 'ի վերայ քարաշէն պատուանդանի և ձգեալ զձեռն՝ մատամբ ցուցանէ զգիրս նաւահանգստին :

Յարեմտեան կողմն պատուանդանին փորագրեալ կայ 'ի վերայ մարմարիոնի Լստրէա աստուածուհի արդարուէ (ՂԵՏ. 673) : 'Ի հարաւակողմն՝ Հերմէս 'ի ձեռին օձապատ վրիգ (անդ 646) . 'Ի հիւսիսակողմն Դեմետր աստուածուհի 'ի միում ձեռին մանգաղ, և 'ի միւսումն եղջիւր առատուէ (անդ 641) :

Իսկ 'ի ծովակողմն արեւելեան՝ 'ի վերայ օսկէպղինձ տախտակի փորագրեալ կայ ընդ արձանաւ այսպիսի իմն արձանագիր .

Герцогу Еммануилу Деришеле

Управлявшему

съ 1803 по 1814 годъ

Новороссійскимъ краемъ

и

Положившему основаніе благосостоянію

Одессы .

Благодарные къ незабвеннымъ его трудамъ жили всѣхъ сословіи сего города и Губерній Екашеринской, Херсонской и Таврической воздвигли памятникъ сей

въ 1825 годѣ

При Новороссійскомъ Генералѣ—Губернаторѣ

Графѣ Воронцовѣ .

* Լամանուելի Դքսին Տրուչիեո Կառավարչի օաջմանաց 'Եր ռուսիոյ 'ի 1803 ամէ մինչև ց1814, և հաստողի զօկիղըն բարեկարգուէ ()տեսայի, Շ նոր հակալու նորին անմոռանալի վաստակոց բնակիւք համայն ընկերուէց այսր քաղաքի և կուսակալուէ Կատարինասլավի, Վլերսոնի և Դուրիոյ կանգնեցին զայս արձան 'ի 1826 ամի . Ըռ իշխանուք ընդհանուր Կուսակալի 'Եր ռուսիոյ Կոմսին Սորոնցովի ։

()տեսսա է քաղաք գրեթէ ամենայն աղգաց մանաւանդ եւրոպացոց . ուր տեսաք վաճառականս ամենայն աղգաց և քաղաքաց, որք առնեն տուրեւառութիւնս ընդ մեծամեծ քաղաքաց Եւրոպիոյ : Ուստի և նաւք ամենայն տէրութեանց անպակաս յաճախեն

ի նաւահանգիստն, բերեն զվաճառս Աւրոպիոյ, և տանին զցորեան: Այս նաւահանգիստ է ընդարձակ ծոց Պոնտոսի. ուր սակս ապահովութեան նաւուց՝ տէրութիւն Ռուսաց կանգնեաց երկայնաձիգ ամբարտակս ՚ի մէջ ծովուն յերկուց կողմանց ընդարձակ միջոցաւ: Այսոքիկ կրկին բազուկք երկայնեալք ՚ի ծովանդը՝ խորտակեն զալիս և յանդորրու պահէն զնաւս: Յաջակողմեան ամբարտակն մերձենան նաւք նորեկք. իսկ ՚ի միւսն մաքրեալքն կամ ապահովացեալ նաւք ՚ի հիւանդութենէ:

377. Այս քաղաք ընդարձակ է յոյժ և հարթաժաւալ. փողոցքն լայն և ուղղաձիգ. յերկոսին կողմունս ամենայն փողոցաց շինեալ կան քարաշէն խրամք՝ առ ՚ի հաւաքել անդ ջուրս, և քարայատակ ճանապարհ մարդկան. իսկ միջոցն է ընդարձակ փողոց վասն սայլից առանց քարի: Շուկայն և փառաւոր կրպակք շինեալ են ՚ի վերայ մեծամեծ փողոցաց: Ամենայն տունք են քարաշէն և գեղեցկանիստ, շատք են կրկնաշարի և եռաշարի պղնձապատ: Վերք քաղաքիս է բարձր և ծովահայեաց. լի են երեւելի շինուածք, պայծառ եկեղեցիք, իջեանք, դպրոցք և մեծաշէն պալատք: Արեւելի է մեծ ուսումնարանն մեծի դքսին Տըւրչլիեօ. որոյ ծախիւք և ջանիւք այն կառուցաւ ընդարձակ և բարձր, քարաշէն և գեղեցիկ, բաժանեալ ՚ի զանազան սրահս և ՚ի կարգս, ուր հարիւրաւոր մանկունք ուսանին զլեզուագիտութիւն և զուսումնականութիւն: Անդ և մեզ վիճակեցաւ կրթել զմանկունս Վաղղիացոց, Խաւացոց և Վերմանացոց խոստովանահայրական պաշտօնիւ՝ ցորչափ եղեաք անդ, որպէս ցուցանէ վկայական նոցա:

Վեղեցիկաշէն է սիւնազարդ թէատրոն քաղաքիս, ուր անընդհատ ձեացուցանեն զայլ և այլ սլատմունիս:

Ամենայն քրիստոնեայք ունին աստ եկեղեցիս. որ պէս և հրեայք ունին սինակոկայ և դպրոց քարաշէն: Սակայն պայծառ և մեծաշէն է յոյժ եկեղեցին Ռուսաց՝ կառուցեալ յանուն սրբոյն Աիկողայոսի ՚ի մեծ հրապարակի անդ, ՚ի ձե քառակուսի բարձր և լայնանիստ. ունի զերիս դրունս և զերիս միակարգ խորանս ոսկեզօծս և փառաւորս. յատակն է զարդարեալ ընտիր մարմարիոն քարամբք:

Իսկ եկեղեցին լատինացւոյ փոքր է, բայց քարաշէն և գեղեցիկ. ունի յերկոսին կողմանս գերկու աւանդատունս և գերիս խորանս. զանգակատունն քարաշէն կառուցեալ կայ 'ի ճակատ դրանն, և արտաքոյ ունի զընդարձակ հրապարակ քառակուսի 'ի վերայ չորից երևելի փողոցաց քաղաքին, և 'ի չորեսին կողմունս չորս մեծամեծ դրունս : Սանատունն է քարաշէն կրկնայարկ կառուցեալ յաջակողմն եկեղեցւոյն 'ի վերայ մեծի փողոցին. ունի բակ և գեղեցիկ պարտեզ : Ըստ եղև և մեր բնակութիւն՝ ցորչափ եղեաք յայս քաղաք կառավարելով զժողովուրդն 'ի խնդրոյ մեծի Կոմսին և հոգաբարձուաց, որպէս ցուցանէ հետևեալ վկայական նոցա գրեալ իտալերէն. * Հաւատարմաւ
 ,, ցուցանի վասն պարզ ճշմարտութեան և վկայութիւն
 ,, ընծայի ամենեցուն, որք տեսանեն զայս, թէ Յար-
 ,, գոյապատիւ հայր Սինաս Բժշկեան 'ի կարգէ սրբոյն
 ,, Լստոնի Լսբայի Սիսիթարեան, առաքելական քա-
 ,, ռոզիչ՝ յապաղէն աստ տեսեալ զայս եկեղեցի կա-
 ,, թողիկաց անխնամ մնացեալ 'ի հոգևոր վերակա-
 ,, ցուաց, անձնատուր եղև ձրի 'ի սէրն Լսյ ամենայն
 ,, նախանձու և եռանդեամբբ ոչ միայն 'ի ծառայու-
 ,, թիւն այսր եկեղեցւոյ, 'ի հոգաբարձութիւն և 'ի
 ,, փրկութիւն հոգւոց, այլ նաև 'ի ծառայութիւն Ու-
 ,, սումնարանի Վսին Տըւըչիեօ և 'ի հրապարակա-
 ,, կան Լսկեւանոցին : Որոյ վասն արդիւնաւորեցաւ
 ,, առնուլ զընդհանուր շնորհակալութիւնս մեր, տալով
 ,, նմա զայս ներկայ վկայական ճշգրտեալ և ստորագ-
 ,, րեալ 'ի վսեմափառ Կոմսէն Լանժըռօնէ 'ի զի-
 ,, նուորական ընդհանուր Կուսակալէ *l'ide, l'ide, l'ide*. նաև
 ,, 'ի հոգաբարձու ժամանակաւոր գործակալաց նոյն
 ,, Կաթօլիկ եկեղեցւոյն, առ 'ի զօրել յամենայն տե-
 ,, ղիս. յորոյ 'ի հաւատարմութիւն ևն :

() տեսսա . 19 օգոս . 1820 .

Le Comte de Langeron. || (L. S.)

378. Եկեղեցին Յունաց է 'ի հարաւակողմն քաղաքիս . և է բարձր քարաշէն . ունի ընդարձակ հրապարակ : Յոյնք ունին աստ երևելի դպրոց, ուր ուսանին բազում մանկունք զհարկաւոր ուսմունս :

Երևելի շինուած է հրապարակական Լսկեւանոց

քաղաքին բարձր և քարուկիր նախ յերկուս մասունս բաժանեալ արանց և կանանց և յայլ և այլս ենեալս որոշեալ . ուր դարմանին հիւանդք ամենայն քրիստոնէից . տեսաք 'ի նմին 240 հիւանդս քաղաքին : Տոգաբարձուն դաղղիացի և իտալացի հիւանդաց մեղ յանձնեցաւ հոգեւորապէս ցորչափ եղեաք անդ . որք սակս երախտադիտութեւ տուն զհետեւեալ գիր շնորհակալուէ 'ի ձեռն բժշկապետի հիւանդանոցին դրեալ գաղղիարէնս* Ստու
 ,, րագրեալս *Soylens* բժշկուէ , Լաբունի խորհրդական
 ,, և բժշկապետ քաղաքական Լնկելանոցին () տեսսայի
 ,, վկայեմ և հաստատեմ , թէ Սեծապատիւ հայր
 ,, Սինաս բժշկեան Լաբելական Վարդղի և Սար
 ,, դապետ Լաբանու թեան՝ ցորչափ ժամանակս մնաց
 ,, յայս քաղաք՝ ակներև եցոյց զքրիստոնէական դուծն
 ,, յաճախելով յԼնկելանոցն , որոյ պաշտօն յանձնեալ
 ,, է ինձ . միւրթարէր անպակաս և մատակարարէր հո
 ,, գեւոր նպաստս Սաթուրիկ հիւանդաց , զորս դժբաղ
 ,, դութիւնն և հիւանդութիւնն ժողովեալ է յայս տե
 ,, ղի դթութեան :

,, Լստղիկ հիւանդք , որոց փոխան պարտաւորե
 ,, ցայ լինել շնորհակալու , մատուցանեն ինև զիւրեանց
 ,, անկեղծ շնորհակալութիւնս նմին Լաբանաւոր և
 ,, Սեծարու վարդապետին . որոյ հեռագնացութիւն 'ի
 ,, մէնջ՝ պատճառէ մեղ աւելի իմն զգալի մորմոք : Յո
 ,, րոյ 'ի հաւատարմութիւն գրեցի զայս ներկայ բան
 ,, 'ի վկայութիւն երախտադիտութեան նոցա և իմ :
 () տեսսա 16 սեպտ . 1820 .

Pannecet D.r Med. Cons.-d-Cour. || (L.S.)

379 . Վեղեցիկ է հասարակաց պարտէզն 'ի քաղաքամիջի անդ այլ զուրկ 'ի պտղաբեր ծառոց : Սակայն շուրջ զքաղաքաւ անպակաս են ծառատունկք և պարտէզք ազգի ազգի պտղոց և բուսոց : () ողում ասել զվայելուչ փոքրիկ գիւղօրէս շուրջ զքաղաքաւ , զոր *Porto* ձայնեն . որք են ամարանոցք մեծամեծաց : Ուր է արքունի պարտէզն ընդարձակ , և վանք Ուսկրօնաւորաց :

Հայք բնակին 'ի հարաւակողմն քաղաքին , որք են իբր 30 տունք և աւելի , փոխադրեալք 'ի Վրիգորի-

պօլսոյ . բայց չունին առանձին եկեղեցի , այլ 'ի տան
կատարեն զպաշտօն :

Տեսաք 'ի տան անդ փոքրիկ դրօշակ բերեալ յԱզիւ-
տոսէ և հանեալ 'ի վաղեմի գերեզմանաց՝ 32 թեր-
թիւք , յօրինելովք 'ի մոլթոյ շան և գեղելովք բաւա-
սանաւ . որպէս և թելքն են յաղեաց , որովք կա-
պեալ , և 'ի կաշեայ անօթ եղեալ թաղեալ էին . չափ
մեծութեան թերթիցն և անվերժանելի ձեք տառիցն
երեւին աստ , որ է մի երեսն այնր դրօշակի :

ԿՈՎՓԱԾԱ
ԿՆ::ՀԵՈՒՄ
ՀԱ:Ծ.Թ.ԻԿ:Կ
ԼԱՐ:ԽԵՂՈՅ
ԻՅՆ:ԻԼԻՍ
ԶԱՆԻՍՈՒՄ
ԵՐՈՅ:ԻԿ-ԴՈՒ
Ա::ՈՂԱԾ::ԵԵ
Թ.ՆԼՔԻՆ
ՆՊԻԱԿ.ՆԱԿ

Հատուածք Պերմանացւոց են իբր 15, բնակեալք
շուրջանակի 'ի գիւղօրէս և ամենեքեան ունին եկե-
ղեցիս և քահանայս . մեծ մասն է ուղղափառ . որոց
գնացաք յայցելուի 'ի 1828 , անցեալ ընդ երկայնա-
ձիգ ահանջս ծովու անջրպետեալս 'ի ձեռն ալբերաւա
զակուտին , որք կօչին լիման :

'Ի հիւսիսակողմն ()տէսայի հեռի 40 վերստիւ գոյ
անուանի գիւղ Սեփրիսիւ շինեալ 'ի կոմսէն փոթոց-
քի Սեփրիսո . ուր տեսաք զանազան գործարանս :
Պալատ կոմսին սիւնազարդ է և գեղեցիկ՝ հանդերձ
ընդարձակ պարտեզիւն : Սերձ է եկեղեցին Ռուսաց
քարաշէն յանուն Յովհաննու աւետարանի . Իսկ 'ի
վեր անդր է եկեղեցի ի հաց նոյնպէս քարաշէն՝ ըն-
ծայեալ անուան Մ. ծածնի . ուր ժողովրդապետն ունի
պարտէզ և տուն : Տեսաք 'ի լերին անդ զընդարձակ

այգի լի աղբի ազգի պտղալից ծառովք : 'Ի միւս կողմն
անկանի աղէհանն ընդարձակ :

ՆԻՔՕԼԱՅԻՊ

380 . Յամի տն 1820 'ի սեպտ . 29 ելեալ յ()տես
սայէ՝ ուղղեցաք զընթացս մեր ընդ ցամաք դէպ 'ի ցա-
մաքակղզին Խրիմու , քննել զհանգամանս հայկազանց :
Ուստի հասեալ 'ի գիւղն Փերէսիբ՝ տեսաք զՏէֆիմ
լիճն , որ ունի հաղորդակցութիւն ընդ սեաւ ծովու :
Դպա հասաք 'ի Վօլկի , ուր գոյ նոյնպէս լիճ . և ա-
պա 'ի Տէլէէօլ , որ է ընդարձակ լիճ՝ աղի : Դպա հա-
սաք 'ի մերձակայ գիւղաքաղաքն Խանկոթաթա , իմ աղբիւր
թագաւորի . ընդ որ անցանէ փոքրիկ վտակ և գնայ
յ()զու : Դնտի անցեալ ընդ մեծ դաշտն հասաք 'ի
գիւղաքաղաքն Վօւէնիթա՝ շինեալ 'ի բարձրաւան-
դակի . առ որով անցանէ մեծատարած գետն Պուկ ,
որ ելեալ 'ի լէհաստանէ՝ թափի 'ի Լիման ()զուի ,
ոչինչ կարի հեռի աստի . նմին իրի ջուր գետոյն չէ ա-
նոյշ . աստ շրջին համարձակ նաւ մեծամեծ նաւք .
(Տես 'ի Պոնտոս 234) : Դյս գետ 'ի հնումն կոչէր
Հիֆթաթիս . մերձ 'ի բերանն էր ()լլիօ հին մայրա-
քաղաք յոյն դաղթականաց , ըստ որում երեւին ցարդ
բազում հնութիւնք , իմ մարմարիոնեայ սիւնք , վէմք
և խարիսխք , նաւ բազում դրամք : Տեսաք 'ի վե-
րայ միոյ դրամոյ կառք քառաձի , և 'ի միւս կողմն կին
նստեալ , առ որով գիր լատիներէն այսպէս . pro uti-
litate publica . իմ վասն օգտի հասարակաց . զայս դրամ
հատին հռովմայեցիք երբ տիրեցին այսմ քաղաքի :

Դրդ անցեալ մեր նաւակաւ յայնկոյս գետոյն՝
հասաք 'ի Նիքօլայիֆ նորաշէն քաղաք գեղեցկատե-
սիւ և վայելչագիր , որ յերկուց կողմանց պատի 'ի գե-
տոյ անտի . ուր և է անուանի գործարան արքունական
նաւուց Ուուսաց , և մեծաշէն պալատ ծովապետին ,
որ նստի աստ , և լի իշխանութեամբ նորա էն ոչ միայն
ամենայն պատերազմական նաւք սեաւ ծովու , այլև
ընդարձակ գործատունն կամ պահարանն կարասեաց
պատերազմական նաւուց . որոյ երկայնութիւն է կէս
վերստ՝ բաժանեալ 'ի զանազան վայրս : Ուր գոյ և

երևելի հանդիսարան անդիւտ իրաց բնականաց, ա-
րուեստականաց և դիտութեց. և սե գաղափարք նա-
ւուց, հաւաքումն բնական պատմութեանց, մետաղաց,
պատկերաց և աշխարհացուցից ծովու: Բաց աստի
դոն 'ի Ալեքսանդրի Երևելի պալատք և քարաշէն եկե-
ղեցիք: Եւրաշէն է եկեղեցին լատինացւոց, և ունի
վանատուն քարաշէն, ուր օթագայեցաք: Արևելի է
բարձրաշէն պալատ Բամիս փաշային կառուցեալ 'ի վե-
րայ բազլի դետոյն. որոյ տանիք են երկաթապատ. առ-
սովաւ է հասարակաց պարտէզն գեղազուարճ:

ՔԵՐՍՈՆ

381. Ալեալ 'ի Ալեքսանդրի Երևելի քա-
ղաքն Քերսոն, որ յառաջագոյն էր անշուք քաղաք
Օսթիոսի խաղախաց. ապա իբրև էանց առ
Առևսս՝ հետդհետէ այնչափ ծաղկեցաւ երևելի շինուա-
ծովք և վաճառականութեամբ՝ մինչև լինել 'ի նմա 30
հազար բնակչաց, մանաւանդ յաւուրս Թութմի մե-
ծանուն դքսին. այլ այժմ նուազեալ է յոյժ. և օդն
չէ առողջ՝ գոլով առ երի մեծի դետոյն Տներերայ:
Ըստ է աթու կուսակալ իշխանին, որ իշխէ մինչև
Գրիգորիսովիս կից Տամպասար, և երևելի պալատք
և եկեղեցիք. լատինացւոցն փոքր է, և ունի վանա-
տուն հանդերձ պարտիզաւ: Փողոցք քաղաքիս լայն
են, այլ ոչ այնչափ ձևաւոր: Խիստունք ըստ մեծի մա-
սին են ըստ ձևոյ եւրոպեանց: Բաշի քաղաքիս է մեծ
նաւահանգիստն Տներերայ, ուր յաճախեն մեծ և փոքր
նաւք յամենայն կողմանց: Բնուանի է նաւատեղին.
ուրանօր շինեն մեծամեծ նաւս պատերազմականս. թէ
աստ և թէ 'ի Ալեքսանդրի շինեն զտաշտս նաւուց և
առաքեն 'ի Աստուրսով առ 'ի կազմակերպել և հան-
դերձել կայմիւք և առադաստիւք (453):

Տներք գետ շահաբեր է յոյժ և լի բազմատեսակ
ձկամբք. ուր լինին մեծամեծ մուռինայք, մէրսին ևն:
Ալան է 'ի Ալեքսանդրի անտառէ իբր 8 մղոնաւ հեռի 'ի
Ալեքսանդրի, և անցեալ ընդ Ալեքսանդրի, և ընդ փոքր
Ալեքսանդրի ընդունի զբազում գետս. անցեալ և ընդ
Ալեքսանդրի Թափի 'ի Ալեքսանդրի ծոց () զուի. ընդ որ բե-

րէն զամենայն տեսակս փայտից և մեծամեծ գերանս :

382. ՚ի մէջ երկուց գետոց Տնետդերայ և Տնեբերայ ինքնադուլս տիրէին Օ աթուօսի խաղախք՝ սկսեալ ՚ի Վերսոնէ մինչև ց Սամար, որք էին արք արեանարբուք, գոռ պատերազմողք և ապստամբք. միայն հնազանդէին գլխապետի իւրեանց, որ ինքնին վճարէր զամենայն վէճս, սպանանէր և կեցուցանէր անկախ առ մենեին : Եթէ կամէր՝ օգնէր Ուուսաց. ապա թէ ոչ՝ միանայր ընդ թշնամիս և հարկանէր զՈւուսս : Ունէր 80 հազար հեծեալ զօրս. ամենեքեան էին յաղթաւ մարմինք և կորովիք. ոչ ամուսնանային. այլ ստէպ արշաւեալ ՚ի Լէհաստան և յայլ կողմանս՝ կողոպտէին, և գերեալ զմանկունս՝ անուցանէին ըստ սովորութեան իւրեանց : Օ ինչ և յափշտակէին՝ զկէսն տային եկեղեցւոյ իւրեանց, որ փարթամացեալ էր յոյժ յոյժ : Մենեքեան փառաւոր զգէնուին ըստ տարաշու Սա կեդոնացւոց կամ () սմանեանց. այլ յաճախ մտեալ ՚ի տիղմս և ՚ի կարաձիւթս աղտեղէին՝ ՚ի ցոյց արհամարհելոյ զզարդս և զհեշտութիւնս մարմնոյ : Սափրէին զգլուխս, այլ ՚ի վեր քան զճախատն փոքր ինչ հերս երկայնեալ փաթուլթէին ընդ ականջս. զոր և կուէին Չօթրոն :

Տեղի սոցա կուէր Սէպուէայ, ուր էին աղքատաշէն ստորերկրեայ տունք շրջապատեալք հողակոյտ պատնըշաւ. ցրիւ բնակէին աստ և անդ բաժանեալք ՚ի 38 թաղս, զորս նոքա Վարբիէ կամ Վիւրէն կուէին. ուր իւրաքանչիւր անհատ պարտական էր միանալ ընդ միում ՚ի թաղից աստի : Իւրաքանչիւր թաղ ունէր Հէթման կամ () Բաման. նի զօրավար. և սոքա ամենեքեան էին ընդ հպատակութեամբ միոյ զօրադլխի, որ կուէր Վօշուէլօյի կամ Վօշօնի Հէթման : Սա ունէր իշխանական լախտ (թօփուզ), որ այնչափ ՚ի յարգի էր առ նոսա, զի ամենայն ուղեորք, որք ունէին անցանել ընդ երկիր տերութեան նոցա նախ երթային առ Վօշօնին, և առեալ զօմն լախտաւոր՝ նովաւ հանդերձ երթային մինչև ցսահմանադուլին. որ ոք տեսանէր զայն լախտ՝ ոչ երբէք մերձենայր առ նոսա. առանց որոյ չէր հնար անցանել անտի անվտանգ :

Սայրաքաղաք նոցա կուէր Լօլօմօսօլսի, ուր ամ ըստ ամէ առնէին ժողով, Եթէ որ ՚ի զօրաց անտի

կամէր ամուսնանալ՝ պարտ էր [Թողուլ զ] Էտչեայն և նստիլ 'ի Սամար քաղաք . բայց երբ կամէր՝ կարէր [Թողուլ զ] տուն իւր և դալ անդրէն 'ի Սէտչեայն : [Թ]էպէտ քրիստոնեայ էին, բայց լի աւելորդապաշտութեամբ . 'ի վերայ մեռելոց առնէին հողաբլուր, որպէս գտանին 'ի բազում տեղիս . յորոց ելանէն կմախք : 'ի միումն գտան մեծամեծ ոսկերք . գանկն էր [Թ]անձր յոյժ . աջ ձեռն էր 'ի վերայ սրոյն . և մերձ 'ի ձախն գոյր ճանկ ինչ : [Թ]չնամի էին [Թ]ա[Թ]արաց և [Ս]ուսաց . 'ի 1506 . [] անծիպուուսքի Վօշօնին արշաւեաց 'ի [Կ]րիմ ընդդէմ Սէնկլի խանին և բազում նախաճիրս գործեաց . որպէս և այլք անպակաս ասպառակ սփռէին երբեմն 'ի [Թ]ա[Թ]արստան, երբեմն 'ի [Ս]ուսաստան, և երբեմն 'ի [] Էհաստան :

'ի հնումն [Թ]աղաւորք [] Էհաց զօրացուցին զնոսա առ 'ի դիմադրել նորօք [Թ]չնամեաց . բայց իբրև ապրտամբեցան՝ [Թ]չնամի եղէն ամենեցուն, մանաւանդ [Ս]ուսաց : [Ս]տի 'ի 1770 տերութիւն [Ս]ուսաց հնարագիտութեամբ իմն կալաւ զՎօշօնին, և առեալ զքաղաքն՝ եբարձ զիշխանութիւն նոցա . և զմեծ մասն փոխադրեաց յերկիր [Թ]ամանու, որք այժմ կոչին Վոշօնստի խաղախք (582) . իսկ այլք ոչ կամելով հնազանդիլ [Ս]ուսաց՝ ցրուեցան . ոմանք 'ի մօրուսաւոր խաղախաց, որք կոչին [Ս]ուսա խաղախ [Թ]ողին զազգ իւրեանց և չորսն առ () ամանեանս և ընակեցան 'ի Վուսա, և 'ի Չարշամպա (Պիս . 81) :

ԱԼԷԴԿԻ

383. [] Երբ [Թ]ողեալ մեր զերկիր Օ ափօսօսքի խաղախաց՝ մտաք 'ի նաւ 'ի Վերսոնէ, անցաք ընդ լայն արձակ գետն Տնեբէր, և մտեալ 'ի բազուկ ինչ երկայնաձիգ՝ նաւեցաք 17 վերստ, մինչև հասաք յԱլէշի գիւղաքաղաք . ուր ելեալ 'ի ցամաք՝ մտաք յընդարձակ աւաղուտն : [] տանօր տեսաք զարմանալի աւաղաբլուրս, և ընդարձակ խորափոսս, յորս պատսպարին 'ի ձմերան հաղարաւոր ոչխարք, և կերակրին 'ի բուսոց անտի : [] Թէ ոչ էին այս պատսպարանք՝ 'ի կորուստ գնային ոչխարքն ոչ միայն յերեսաց ցրտոյ, այլև 'ի հողմոց, որք յափշտակեալ երբեմն տանին [Թ]ափէն զնոսա

'ի սեաւ ծով: Բայ աւազուտ զնայ ընդ երկայնութիւն
 Տնեբէր գետոյ 'ի բազում մելոնս. իսկ ըստ լայնութե
 հասանէ մինչև յ()ռգաբու, որ թուի պատճառեալ 'ի
 Զուրց անտի, երբ բարձրացեալ էր Պոնտոս և ծած-
 կեալ զբազում տեղիս: Բայ ընդ բանիլ բերանոյ
 Սոսիորոսին՝ ծովն յետս դարձաւ, և մնաց աւազն:
 (Տես 'ի Պոնտոս 6:) Յետ այսորիկ մտաք 'ի մեծ ա-
 նապատն 'Լօղայ թաթարաց՝ կոչեցեալ ()ղու Խըւի.
 զորմէ զկնի (566). և ապա հասաք 'ի Ղաւրիա ցամաք
 կղզին Խրիմու, ուր բնակեցան Բնեցիք 'ի Ժամանակս
 Ճ'նովազուոց՝ յետ հարկանելոյ Չարմազանին զԱ'նի:
 Տես 'ի Վեֆէ (502):

Դ Ե Ւ Ր Ի Ը

ՈՐ Է

ՅԸՄԸՔ ԿՂՁԻ ԽՐԻՄՈՒ

384. Եւս հռչակաւոր Թերակղզի գոլով'ի մէջ 51°. 9'. և 53°. 44'. ըստ արեւելեան երկայնութեան. և 'ի մէջ 44°. 44'. և 45°. 59'. ըստ հիւսիսային լայնութեան, ունի շրջապատ իբր 700. մղոն, միայն նեղ պարանոցաւ Փէրէգօբին կամ () ռին կցեալ ընդ () զու խըռին. 'ի հիւսիսոյ շրջապատեալ է 'ի Սասըխ և յԼճախ ծովակաց. յարեւելից 'ի նեղուցէն Սոսիորոսի. 'ի հարաւոյ 'ի սեաւ ծովէ. և յարեւմտից 'ի մեռեալ ծովակէ: Ըստ Պլինիոսի (տ. 7. 12.) և Ստրաբոնի (գիրք 10.) այս Թերակղզի ել'ի ծովէ, և ապա ընկալաւ զանուն 'ի բնակչաց եկելոց 'ի Ղաւրոս լեռանց Լսիոյ իբր 2000 ամօք յնշ քան զԲՏ: Որք և յաւելուն ասել ընդ Ղիոդորի, Թէ 'ի հնումն բնակէին 'ի սմեաւրիկեցիք և սկիւթացիք 1514 ամօք յառաջ քան զԲՏ. նոյնպէս և Ղրիմեցիք կմ' Ղիմմէրացիք էին բնակիչք կղզւոյս. որոց անուանք առեալ են 'ի բառէս Ղաւթօս. իմ ապառաժուտ: Սկիւթացիք լեռնաբնակ էին. որք ապա տարածեալ ընդարձակեցին զտէրութիւն իւրեանց:

385. Ըստ այլոց Ղաւրիկեցիք էին վայրենի ժողովուրդք լեռնաբնակք. ապա 1700 ամօք յառաջ քան զԲՏ Թագուհին Լմազոնաց էին զօրօք յայսկոյս Ղաւնայիսի կամ Տօնաւիսի եհաս 'ի Ղաւրիա, և օրինադրեաց նոցա պաշտել զԼքէս չմծ և զԼնահիտ, անուանելով զայն Տօն Ղաւրօպօլիսեան. իսկ Ղիմմէրացիք էին ինքնադուլս ժողովուրդք ձգեալ 'ի սեաւ ծովէ մինչև ցՊալդիկ: Իսկ ըստ ոմանց հատուած եղեն անդ և կիրմանք ելեալք 'ի Պարսից, որք և պաշտէին զոմն Լքմէն անուն: Լքդ նախնի Սկիւթացիք գոլով փա-

խուցեալք 'ի Վինոսէ արքայէն Մորենտանեայց՝ ստէսլ արշաւէին 'ի Վաւրիա . այլ ոչ կարելով հալածական առնել անտի զՎիմերացիս՝ պատսպարեցան 'ի Լերինս, և կոչեցան Վաւրիկեցիք :

386 . Բստ Հերոդոտոսի նախնի Սկիւթացիք բնակէին 'ի մէջ Տնեսդէր և Վանուք գետոց . ուրև պաշտէին զԱրէս աստ, յորոյ 'ի պատիւ կանգնեցին մեծ սեղան և զոհէին 'ի վերայ նորա հարիւրաւոր գերիս 'ի Թնամեաց , ըմպէին գազանաբար զարիւնս նախկին զոհէլոց , ապա հանեալ զմորթս Թնամեացն ծածկէին զգլուխս իւրեանց : 'Ի ժամանակս Պլուտարքոսի ոչ գիտէին զերաժշտութիւն , բայց ունէին զպիտանիս . զգեստ նոցա էր մորթ կենդանեաց . զործի նոցա էր աղեղն . վայր նոցա էր անտառ , և բնակարանն սայլ : Թիփնաւէտ էին և քաջաղեղն , հեծեալ 'ի ձի արշաւէին ընդ Լերինս . արհամարհէին զոսկի և զականս պատուականս : Սանայք նոցա հաւատարիմ էին . և մեծ եղեւն համարէին զանհաւատարմութիւն ամուսնական : Հնարեալ էին զարուեստս կտաւագործութեան և երկաթագործութեան : Բայլիբրև եհաս անդ հին հատուածն Յունաց՝ փոխեցին զվարս իւրեանց , և ուսան զքաղաքականութիւն :

387 . Իշխանք նախնի Վաւրիկեցւոց ամ ըստ ամէ առնէին տօն խրախութեան մեծամեծաց . ծերք կարգ ըստ կարգի բազմէին . մեծարու անձինք նստէին 'ի սեղան իշխանին , իսկ երիտասարդք սլար առեալ զսեղանով կային յոտս : Բնդ տալ ուրուք նշանաւոր ձայնի ամենեքեան միանգամայն յոտս ելանէին . իշխանն յայնժամ առեալ բաժակ 'ի ձեռին՝ մերձեցուցանէր 'ի բերան իւր , և Թանայր զլրթունս իւր , ապա տայր կարգաւ նոցա միայն , որք սպանեալ էին զօր 'ի Թնամեաց : Թուի Թէ այս հեղանիւթ խառնեալ էր արեամբ Թնամեաց , յորում գոյր կաթն՝ հող և մեղր . զի գտանի ցարդ նշան այսպիսի արարողութեան առ Սկիւթացիս : Իսկ հանդէսն կատարէր՝ գովելով 'ի վախճանի զերևելի զործս քաջութեան , զոր արարին 'ի նմին ամի :

Պուշակուին յոյժ յարգի էր առ նոսա՝ լի աւելորդապաշտութեամբ , իսկ դուշակք էին կարի սակաւ . յամենայն դժուարինս զիմէին առ դուշակս՝ զնալով յուրտ 'ի վերայ գերեզմանաց նախնեաց իւրեանց : Արդնուին

դնելով զձեռս 'ի վերայ դերեզմանաց նախնի քաջա-
զանց այնպիսի երկիւղածութեամբ, զի ոչ ոք համար-
ձակէր երդնուլ ստուծութեամբ : Արկու անձինք այնպի-
սի սիրով կապէին ընդ միմեանս, զի մինչև ցմահ մնային
անբաժան . այլ հազիւ ուրեք երեք անձինք . որոց յա-
ջողութիւն և դժբաղդութիւն հասարակաց էր :

Յորժամ երկու պատանեակք կամէին կապիլ ընդ-
միմեանս սիրով նախ յերկար փորձէին զհաւատարմու-
թիւն իրերաց . ապա հաւաքէին զբնտանիս իւրեանց
սուաջի ծերոց և երդնուին մեռանիլ անվեհեր 'ի վր' մի-
մեանց : Յետոյ գայլախաղ քարիւ ծակէին զաջ թևս
և հեղուին զարիւնս 'ի մի աման . յոր և միսէին տէգ-
մի, ապա փոփոխակի ըմպէին՝ կիսով չափ մին, և կի-
սով չափ միւսն :

Անէին և բարոյական սկզբունս ինչ, որով ցարդ-
կրթեն զմանկամարդս . նա ինծանալ զհետ շաւղաց
ծնողաց իւրեանց և մի բնաւ հեռանալ 'ի վարուց
նոցին : Եւ ի բնաւ տհաճիլ ընդ սովորութիւնս նախ-
նեաց : Եւ ի մաստուծութիւն համարիլ զայն որ թուի 'ի
սկզբան դժուարին . և սրբազան համարիլ զայնպիսի
գործողութիւն օգտակար, որով անուանի եղեն նախ-
նիք իւրեանց :

Երեսներ : Գլուխ :

388. Պատմէ Հերոդոտոս՝ թէ ընդ թագաւորու-
թեամբ Արտուսի որդւոյ Կիկէսի Գիմմերացիք հաւա-
ծեցան յերեսաց Ալիւթացւոց : Յասոն հանդիպեալ
'ի Գաւրիա, ետես զի զոհէին զմարդիկ 'ի տաճարն
Արտեմեայ, ուր թողաս եղև մեծ զոհագործ : Պատ-
միչք Աուսաց ասէն, թէ 'ի ժամանակս Արգոնաւոր-
դաց 1200 ամօք յառաջ քան զԲ'ս՝ Գաւրիա ծանօթ
էր Յունաց . և այնուհետև բացաւ ծովային ճանա-
պարհ և եղև երևելի յոյժ, և բնակիչքն լուսաւորեալ
'ի Յունաց անտի՝ քաղաքական եղեն : Ապա այնու-
հետև հիմնարկեցին Յոյնք փոքր Ասիոյ զԲանդիդա-
փէոն կամ Կերչ, զԹէոդոսիա, և զԲերսոն իբր 500
ամօք յառաջ քան զԲ'ս, որք եղեն առանձին հաս-
արակապետութիւնք . և առաջինն կոչեցաւ Ալեքսանդրոս
Կերքոսիան . զորմէ զկնի (551) :

389. Լճի Վերստնացիք էին Հասարակապետութիւն 'ի հարաւային կողմն (Թերակղզւոյս, որք ծաղկեցուցին զՎերստն վաճառականութեամբ և շինութեամբք մինչև ց) Իհրդատ և անդր : Սորա ըստ Պիւնիոսի էին 'ի նախնի (Թրակացւոց անտի, որք շորացան 'ի Հերակլիա (Պլն. 49.), և անտի անցեալ ընդ բերան Սևաստօքօլի՝ շինեցին զայս քաղաք Վերստն, և այնչափ անուանի եղեն, մինչև ձգեցին զՆոյնս 'ի քաղաք իւրեանց :

390. Սոսիորացիք բռնացեալ էին յարևելեան կողմն Վաւրիոյ 'ի նեղուցն Սերլի. և շինեցին զերկու երևելի քաղաքս, զՆանդիգափէոն 'ի կողմն Լարուպիոյ, և զԿանակօրիա 'ի կողմն Լսիոյ (538. 44). որոց առաջին թագաւոր՝ կոչեցաւ Լարիսաթիս քս առաջին գլուխ. 480 ամօք յառաջ քան զԲն :

391. Իսկ Սիլեսացիք շինեցին զԹէոդոսիա և հետը հետէ այնչափ զօրացան, մինչ զի Սոթիրոս թագաւոր Սոսիորոսի չկարաց յաղթել նոցա : Սակայն ամենեքեան յետոյ անձնատուր եղեն հզօր արքային Պոնտոսի մեծին Սիհրդատայ 100 ամօք յառաջ քան զԲն : Լսա այնուհետև արշաւեցին Վուլթի 'ի Վաւրիա և բռնացան Խասարք 'ի լերինս. առ որովք յուլթերորդ դարու ծագեցաւ լոյս քրիստոնէութեան յայս թերակղզի. իսկ յիններորդ դարու կայսերք Յունաց տիրեցին Վերստնի : Յերկոտասաներորդ դարու բաժանեցաւ տէրութիւն Յունաց 'ի փոքր Հասարակապետութիւնս, որք տիրեալ էին ծովեզերաց Վաւրիոյ : Յետոյ Սարմատացի (Թաթարք մտին 'ի Թէոդոսիա : Յերեքտասաներորդ դարու վանեալ զնոսա՝ տիրեցին Ղենուլացիք Թէոդոսիոյ և այլոց երևելի վայրաց : Իսկին ժամանակի զօրացեալ էր մեծ ինքնակալն Թաթարաց Ղինկիլխան. ուստի Թաթարք մտին 'ի Խրիմ և տիրեցին հիւսիսային մասին. այլ ոչ կարացին առնուլ զնաւահանգիստս և զերրդաքաղաքս 'ի Ղենուլացւոց մինչև ց 1454. և այնուհետև Թաթար խանք տիրէին 'ի Խրիմ, զորոց ճշգրիտ սլատմութիւն համառօտեսցուք 'ի զորոց նոցին :

392. Սեծ ինքնակալն Թաթարստանու Ղինկիզ խան էր թոռն Սալթանին. այս անունն թարգմանի դարբին, որ առնուս էր անունն պատուոյ. իբր զինանիքնոցա երկաթագործ էին, և հնարեցին անդ զերկրա գործութիւն, որով և ցեղնոցա դարբին կոչեցաւ. Սորա 'ի սկիզբն տարւոյ իւրեանց շինէին քուրայս, յոր եզեալ զերկաթ ջերմացուցանէին, և ապա հանեալ դնէին 'ի վերայ սայլի, և պար առեալ երգովք և աղօթիւք հարկանէին զայն հանդիսապէս: Բրդ՝ Ղինկիզ ծնաւ յամի տն 1154. և 'ի ծնանիւն գտաւ 'ի ձեռին գունտ արեան, զոր գէտք մեկնեցին՝ թէ արեամբ ունի յաղթել աշխարհի: Սորա անդրանիկ որդին էր Թաթար խան. որ եհաս զօրու ծանու մինչև ցՏնեբէր գետ, և մեռաւ անդ 'ի 1226. վեց ամսովք յառաջքան զհայր իւր: Թաթար 'ի բարբառնոցա նշանակէ բարեհիւր. սորա որդին Պաթար խան արչաւեաց 'ի Սուսաստան, 'ի Լէհ, 'ի Սաքառս, և 'ի Վաղմատիա. հասեալ 'ի բաղում վայրս՝ ապականեաց, և մինչ կամէր երթալ 'ի Աստանդինուպօլիս մեռաւ՝ 'ի 1256. որում յաջորդեաց եղբայր իւր Պերէյ խան. սա ընկալաւ զմահմետականութիւն՝ թողեալ զհայրենի կռապաշտութիւն. Յետ սորա Սալթան խան թոռն Պաթու խանին յաջորդեաց. ապա Սալաւ, Թաթար, Լերէէ, Լանկէէ, Պերէյ պէ և այլք հետզհետէ մինչև ցՀաճի Վերէյ խան. զորս հաշուեն 58:

393. Բայ Հաճի Վերէյ համարի նախահաւ խանից Սրիմու, զոր 'ի մանկութեան իւրում իբրև կամէին թշնամիքն սպանանել՝ զիւղական ոմն անունն Վերէյ կամ Արայի զերծոյց և պահեաց յանձանօթս: Բայս յետ խաղաղութեան կամեցան իշխանք դնել խան 'ի ցեղէ Ղինկիզին, որ յայնժամ նուազեալ էր. յետ բաղումքնութեց զիւղականն յայտնեաց զմանուկն այսու դաշամբ, զի և անունն իւր ընդ նմին յիշեսցի մինչև ցվախճան ժամանակաց: Եւ ահա այնուհետև խանք Սրիմու իջեալք 'ի ցեղէ անտի՝ կոչեցան Վերէյ կամ Արայ:

Հաճի Վերէյ տիրեաց առանձին 'ի հիւսիսային

կողմն խրիմու, որոյ որդիքն յետ մահուան նորա յա-
րուցին բազում խռովուիս. հուսի յետոյ վեցերորդ-
որդին Սէնէկէ Վերէյ յաջորդեաց հօրն՝ ձեռնառու թիւ
Ղենովացւոց. ընդ այն ոչ հաճեալ թաւարաց՝ եղին
խան զՀայտէր Վերէյ յամի տն 1448: Սմին ժամանա-
կի միապետական ընդարձակ իշխանութիւն Վարդա-
պաց բաժանեցաւ յերիս խանութիւնս՝ խրիմու, Լժ-
տէրխանու, և խաղանու:

394. Լըդ որդի Հայտէր Վերէյ խանին փեսայա-
ցեալ էր Շիրին մուզային կամ միրզային՝ որ էարկ
զնա խաբէնութեամբ ՚ի կալանս Ղենովացւոց. ընդ-
որս ինացեալ Հայտերայ, որ էր այր տկար, կոչեաց
յօղնութիւն զՍուլդան Սէհէմմէտ. և նա առաքեաց
բազում նաւուք զծովապետ իւր Կէտիկ Մամէտ Փա-
շա, որ պաշարեալ էաւ զՔէֆէ, և հանեալ անտի 20
հազար ոսկիս և 4 Ղենովացիս՝ նա և զՍէնկլի առա-
քեաց ՚ի Կոստանդինուպօլիս. և յետ 8 աւուրց կո-
տորեաց զիշխանս Հայոց եղելոց ՚ի Քէֆէ (507). ա-
պա էաւ զՍուտազ, զՊալըզլավա, և զայլ ծովեղե-
րեայ քաղաքս. կործանեաց զքաղաքն Սոփորոսի և
զՍանդուբ, և զՔերսոն: Իսկ Սուլդան Սէհէմմէտ
երգմնեցոյց զՍէնկլի Վերէյ՝ այնուհետեւ չնստիլ ոք
խան ՚ի խրիմ առանց հաւանութեան () սմանեանց.
և Սէնկլի Վերէյ հպատակեալ նմա՝ եկն նստաւ ՚ի
խրիմ: որում յաջորդեաց Սահաբէ խան այր չարամիտի
1515: Լըպ յետ 9 ամաց մեռաւ, և յաջորդեաց կրտսեր
որդի նորա Սէնէկէ Վերէյ. ապա Սասաբէ Վերէյ, ապա
Լըպ Վերէյ, և ապա Սաֆա Վերէյ: Լըպ ՚ի լինել բազ-
մապատիկ խռովուեց՝ արքայն () սմանեանց առաքեաց
զՍէնկլի իւր՝ կարգել խան զՏէմէր Վերէյ կրտսեր որ-
դի Սէնէկէ Վերէյ խանին. որում յաջորդեաց Սահաբէ
Վերէյ ՚ի 1575. զորսպանեալ եղին զԼըպ Վերէյ. ապա
Սէնէկէ Վերէյ, որ հրամանաւ արքային () սմանեանց ել
պատերազմաւ ընդդէմ Ռօտօլֆօս կայսեր. սմա յա-
ջորդեաց Սէնէկէ Վերէյ ՚ի 1607: Սա յաղթեցաւ ՚ի Պօկ-
տանքօ Հեթմանէն Օափօնօքի խաղախաց, որք ՚ի
նմին ժամանակի այնչափ զօրացան՝ մինչև անցին յԼ-
սիա, և կողոպտեցին զՍինոպ և զՏրապիզոն:

395. Ս. 1610. Սահաբէ խան նստաւ ՚ի Պաղէսե-
րայ, որ էր ՚ի ցեղէ Ղինկիզ խանին. բայց Սուլդան

Լճմէտ հալածական արար զնա . և եդ խան զՆահապետի . ապա 'ի 1617 զՍահապետ, որում յաջորդեաց Սահապետ . ապա Պահապետ, և ապա Սահապետ որդի Սելամէթ Վերէյի : 'ի 1644 նստաւ Սահապետ Վերէյ եղբայր Սելամէթին, որ համուզեաց զՍելմէնիցի Հեթման Սաղախաց ելանել 'ի վերայ Վազիմիր արքային Լէհաց, յորմէ այնչափ փնասեցան թաթարք՝ մինչև երդուաւ Սաղախ Վերէյ այլ ոչ ևս պատերազմիլ ընդ Լէհաց :

'ի 1665 . նստաւ զՍահապետ Վերէյ, որոյ ցեղ կոչէր Լէհ . սա միացեալ ընդ Տօրօզ Հեթմանին՝ չորս պաշարել զԿամենից . այլ արքայն ()սմանեանց փոխեալ՝ եդ զՍելմէն Վերէյ այր խոհեմ՝ քաջ և հմուտ պատերազմի, որ 'ի 1672 էառ զԿամենից . ապա փոխեալ զնա՝ եդին զՍահապետ Վերէյ խան, որ արշաւեալ 'ի Ռուսաստան՝ աւերեաց զբազում տեղիս . մինչև ստիպեցաւ Ֆէտոր Յար Ռուսաց առաքել դեսպան 'ի Կոստանդինուպօլիս առ Սուլթան Սահապետ խօսիլ 'ի խաղաղութիւն :

396. 'ի 1681 . նստաւ Տաթար Վերէյ խան, այլ անդէն փոխեալ՝ նորոգ նստաւ Սելմէն Վերէյ . զի Սուլթան Սահապետ պէտս ունէր քաջ զօրապետի՝ առաքել 'ի վերայ Սելմայի . ուր իբրև յաղթեցան ()սմանեանք՝ Սելմէն անկաւ յիշխանութենէ, և եղև խան Վերէյ Վերէյ : Եւ իբրև ռուս իշխանն Կալիցին զօրօք Եհսս յ()ու, Սելմէն դարձեալ հաստատեցաւ յիշխանութեան իւրում և վանեաց զՌուսս : Բայց իբրև թագաւորեաց Սուլթան Սելմէյման անկաւ յիշխանութենէ Սելմէն . ուր 'ի միջոցի 2 ամաց նստան 2 խանք . որով ոտնակոխ եղև Սելմէն . մինչև 'ի միտ առին զչորութիւն Սելմէն, և անդէն եդին զնա խան 'ի 1692 . որ արար բազում ուղղութիւնս և զօրացոյց ոչ միայն զտէրութիւն իւր, այլ և զտէրութիւն ()սմանեանց : Եւ առեալ հրաման՝ չորս 'ի Սեբէ, և եղաւ նմա մահանուն Տաթար և հայր ինքնակալաց : Սա յորժամ էր 'ի Սեբէ՝ արշաւեաց որդի իւր 'ի Բաղդադ . իսկ Օսմանսքի խաղախք ելին 'ի վերայ նորա, և հանեալ յ()ու՝ կողոպտեցին զբազում տեղիս :

397 . 'ի 1699 . մեծն Պետրոս սկիզբն արար ցուցանել զքաղութիւն իւր 'ի կողմանս Բաղադ . յաղթեաց թաթարաց և զօրաց Սուլթան . Լճմէտին : Յետ

այսօրիկ Սէլիմ խնդրեաց 'ի Սուլ. Սուստաֆայէ՝ և
լանել յիշխանութենէ, և դնել զՏէւէն որդին, որ
գորով այր անընդունակ՝ փութով անկաւ յիշխանու-
թենէ և եղև վերստին Սէլիմ, որ յետ բազում քաջա-
գործութեանց և իմաստուն գործոց և օրինաց մեռաւ
մեծանուն. և եղաւ մարմին նորա 'ի կարգս խանից 'ի
Պաղքէսերայ, որ և այնչափ զօրացեալ էր, մինչև կա-
րէր հանել 250 հազար զօրս (433) :

398. Յետ մահուան Սէլիմին սկսաւ նուազիւ իշ-
խանութիւն խանից. քանզի 'Լօղայ Լաւարդ, որք տա-
րածեալ էին 'ի 'Գունայէ մինչև ց'Սուսայն գետ Չեր-
քէզի՝ 'ի չօրս բաժանեցան : Պաշտօն Լաւարդ մնացին 'ի
միջոցի 'Գունային և Տնեսդերին. Եւթիկան Լաւարդ 'ի
մէջ Տնեսդերին և Տնեսդերին. Եւթիկան Լաւարդ 'ի
մէջ Լաւարդ և Տնեսդերին :

'Ի 1704. Սուլ. Լահմէ կացոյց խան զՍադէ Վերէյ
այր բարեսէր, որ յետ սակաւուց մեռաւ 'ի ժանտախ-
տէ, և նստաւ անդրէն Տէվլէթ Վերէյ, զոր փոխեալ
եղին զ'Կաթին Վերէյ՝ որ ապա ապստամբեալ յ()ս-
մանեանց՝ ընկեցաւ յիշխանութենէ, և եղև երրորդ
անգամ խան Տէվլէթ Վերէյ : Սակայն յետ բազում
պատերազմաց վերստին նստաւ Վաբլան Վերէյ 'ի
1714. Իսկ յետ երկց ամաց նստաւ Սաադէ Վերէյ.
ապա անդրէն նստաւ Տէվլէթ Վերէյ, որում յաջոր-
դեաց Սէնկէ Վերէյ որդի Վաբլանին, որոյ ընդդէմ
ելին ազնուականք (Թաթարաց) և յետ բազում խուռ-
վութեանց նորոգ ընտրեցին զ'Վաբլան Վերէյ. այլ
նորա խոհեմութեամբ հրաժարեալ անդրէն հաստա-
տեցաւ Սէնկէ Վերէյ :

399. Յամի Թն 1725. յունվարի 28 մեռաւ մեծն
Պետրոս կայսր Ռուսաց, որ կտակաւ պատուիրեաց
առնուլ զԵրիմ 'ի Թաթարաց, որպէս զի ազատեսցի
Ռուսաստան 'ի վտանգէ նոցա : Իսկ 'ի 1730. անկաւ
յիշխանութենէ Սէնկէ Վերէյ, և նստաւ երրորդ
անգամ Վաբլան Վերէյ. և զինի 5 ամաց անդրէն
եկաց Սէնկէ Վերէյ. որ և նորոգեաց զբերդն ()սի,
և զբազում տեղիս Երիմու ամրացոյց, որք քանդեալ
էին յաւուրս Վաբլանին : Բռն սովաւ Լասի Սաու-
շան Ռուսաց անցեալ ընդ Լաւարդտ՝ արշաւեաց 'ի
Խարասու և բազում քանդմունս գործեաց. և անտի

հասեալ 'ի Չօնդար զօրացաւ, և անդրէն արշաւեաց մերձ 'ի Վէֆէ (409):

'ի 1740. մեռաւ Լ'ննա Թագուհին Ռուսաց. և Սէնկլի Վերէյ անկեալ յիշխանութենէ՝ եղև խան թէ Սելիմ Վերէյ. այլ անդէն հալածական եղև յերեսաց Թաթարաց և յաջորդեաց թէ Գաբլան: Սահայն դարձեալ զօրացաւ Սելիմ, որում յաջորդեաց Լ'սան Վերէյ: 'ի սմին ժամանակի իշխանութիւն խանից այնպէս լցեալ էր խռովութեամբ, մինչև յամենայն ամս լինէր փոփոխութիւն խանից: Լ'սա 'ի 1755. նստաւ Լելիմ Վերէյ, որոյ մայր՝ գօլով գերի 'ի գիւղականաց Ռուսաց՝ կոչէր Լ'սպէյ. որ լի էր չարութեամբ, մինչև իշխէր և որդւոյն: Յետ սորա նստաւ Սապէթ Վերէյ, որ սպան զբազում մըռզայս, որում յաջորդեաց մեծ եղբայր իւր այր դազանաբարոյ. և սմա յաջորդեաց Վերէի Վերէյ, որ խոհանութեամբ կառավարեաց զտէրութիւն իւր: Սմա յաջորդեաց Սապաթ խան այր բանաստեղծ և քաջ խոհական, որ 'ի 1768. սատակեաց զԹաթարս, որք ասպատակեցին զՊաղա քաղաք 1 էհայ (306): Լ'սա մեծանուն խան ստիպեալ 'ի խռովութեանց ժամանակին՝ չոքաւ 'ի Պէնտէր, ուր 'ի ձեռն Սիրօբօլոս բժշկին արբուցին նմա թոյն մահու: 400. 'ի 1769. յաջորդեաց Տէլէթ Վերէյ թողն Վերիմին՝ այր տկար և վատասիրտ. որում յաջորդեաց յետ 10 ամսոց Գաբլան, ապա Սելիմ: Յաւուրս սորա Ռուսք անցեալ ընդ Լ'քապատ՝ մտին 'ի խորիմ, և առին զՎէֆէ, զՊալդղաւա, զԿերչ և զԹաման. ուստի Սելիմ չոքաւ 'ի Կոստանդինուպօլիս: Յայն ժամակիցն եղև դժնդակ պատերազմացն 'ի մէջ Ռուսաց և Սմանեանց: Լ'սա 'ի 1771. նստաւ Շահին Վերէյ. և անդէն հռչակեցաւ 'ի Կոստանդինուպօլիս, թէ Թաթարք ասպտամբեցան յ(Սմանեանց, և Ռուսք տիրեցին խորիմ: Իսկ 'ի 1775 'ի խօսին զհաշտութիւն՝ հաստատեցաւ, թէ Թաթար խանք անկախ լիցին յ(Սմանեանց և յայլ տէրութեանց. ընդ որ տհաճեալ Թաթարաց և Սմանեանց՝ առաջ նորդուք Սըռզայից ընկեցին յիշխանութենէ զՇահին Վերէյ և եդին զՏէլէթ Վերէյ. առ որ առաքեաց արքայն Սմանեանց զսոլորական մուշտակն պատուոյ, զփակեղն և զսուրն: Բնդ այս դժուարացեալ Ռուսաց

ձեռնտու եղեն Շ ահին Վերէյի, որ դունդ կազմեալ
 'ի թաթարաց և 'ի Չերքէզից՝ զօրութեամբ Ռուսաց
 բռնադատեաց զՏէվլէթ Վերէյ հրաժարիւ իշխա-
 նութենէ. զի արդէն 'ի ձեռս Ռուսաց էին բերդո-
 րայք () ու, Գլպուռուռնի, Կերչի և Եֆնիզալէի .
 ուստի անաշխատ տիրեաց Խրիմն : Ըստ անդէն և
 անդ թաթարք ապստամբեցան ընդդէմ Շ ահին Վե-
 րէյին 'ի 1777 . և բերեալ 'ի Չերքէզէ զեղբայր նորա
 զՊալբըր Վերէյ եղին խան : Իսկ Շ ահին Վերէյի բռնա-
 դատեալ 'ի խռովութեանց աստի՝ փութով փախեալ
 'ի Վերէֆէյ 'ի Կէռչ նաւու . և անտի զերծաւ յԱջախ,
 ուր զօրացեալ զօրօք Ռուսաց՝ դարձաւ անդրէն 'ի
 Խրիմ, և նուաճեաց զապստամբն , կոտորելով զբա-
 ղումն 'ի նոցանէ : Հուսկ յետոյ Սէլէ՝ Վերէյ անուա-
 նեցաւ խան 'ի կողմանէ () սմանեանց, և Շ ահին Վե-
 րէյ 'ի կողմանէ Ռուսաց, որք պատերազմեալ մերձ 'ի
 Պալբըրալա՝ Սէլիմ փախեալ 'ի Սինոպ . և Շ ահին
 Վերէյ մնաց 'ի Խրիմ :

401. Ըստ 'ի 1779 ապրիլի 21 . Շ ահին Վերէյ հան-
 դիսիւ չնորհեաց զտէրութիւն իւր թագուհւոյն Ռու-
 սաց . ուր ապա Սըռզայք և գլխաւորք թաթարաց
 երդուան մնալ հաւատարիմ տէրութեան Ռուսաց :
 Իսկ 'ի 1784 . հաւանեցան նաւ () սմանեանք . որով
 այս ցամաք կղզի անկաւ ընդ իշխանութեամբ այսր տէ-
 րութեան մինչև ցայսօր . և այնուհետև սկսան նստիլ
 յԱդմէջիդ քաղաք կուսակալ իշխանք Ռուսաց՝ Կո-
 պէնապոս անուամբ, որոց իշխանութիւն ձգի 'ի Տնե-
 բէր գետոյ մինչև ցԱռսիօրոս (542) :

Կարգ Սըռզայից :

402. Ըստ պատմութեան թաթարաց՝ ընդ տեարք
 Խրիմի համարէին Սըռզայք կամ Սիրզայք սերունդք
 հին ազնուական Սողուաց, որոց խանն տայր ընծայս
 և 'ի պատուի ունէր, նմին իրի զօրաւոր էին : Սըռ-
 բաժանէին 'ի չորս կարգս . առաջին և ազնուագոյնն կո-
 չի Շ իրին Տըռզա . երկրորդն Պարէն Տըռզա . երրորդն
 Սոմոռապ Տըռզա և չորրորդն Էռլին Տըռզա . որք ցարդ
 անխառն պահէն զցեղս իւրեանց . իսկ բառս Սըռզա
 կրճատեալ է 'ի բառից աստի Լփր զաբէ, Գոն յեր-

կրորդ կարգի և ազնուականք խաբի խաբի ձայնեալք . որք արդեամբք ծառայելով խանին և տէրութեան եւ լանէին 'ի կարգ ազնուականաց :

Սոքա ամենեքեան էին 'ի պաշտաման խանին , բայց գլխաւորագոյնք էին երեք , որք կոչէին խան զատէ . Ղալա Սուլդան էր երկրորդ խանին՝ որ նստէր յԱքմէջիդ և ունէր զընդարձակ իշխանութիւն : () և պէկի Սուլդան նստէր յ() և ժողովէր զեկամուտս աղի . Սուրբատին սուլդան նստէր յառաջագոյն մերձ 'ի խարասու և 'ի Ղաղջէսէրայ : Սեծ մասն թաւ թարաց է յառաջին Սողուաց անտի , որք այժմ են թուլամորթ և հեղգ 'ի գործ . և մի մասն են 'ի Նօղայ թաւարաց եկեղց 'ի կողմանց Մնափայի , որք աշխատասէր են (567) : Թող զսերեալս 'ի Չերքէզից , որք քան զամենեսեան բարեձև են և քաղաքական (534) :

ՀԻՒՍԻՍԱՅԻՆ ՅԱՄԱՔԱԿՈՂԱՆ ԽՐԻՄՈՒ

403. Բստ բերման ընթացից մերոց զառաջինն հանդիպեցաք 'ի հիւսիսային ցամաքակողմն խրիմու , որ 'ի հնումն շրջապատեալ կարծի յամենայն կողմանց 'ի ջրոյ . ապա բուռն հողմունք յափշտակեալ զաւազուտն հնեբերայ՝ լցին զայս վայր հիւսիսային մասին , և ձևացաւ Ղարանոցն ցամաք . ըստ որում յիշէ և Ղլինիոս : Բստ սմին օրինակի ձևացաւ ասէն բարակ լեզուն Ղինիքէի , որ չէ հեռի աստի (560) . ըստ որում ցուցանէ դոյն և որպիսութիւն ներքին և արտաքին աւազակուտից : Խայնութիւն այսր պարանոցի է Տ վերստ՝ խրամ բացեալ ծովէ 'ի ծով . և 'ի միջոցի անդ բերդ զօրաւոր () փալէ ձայնեալ : Բայ խրամ լայն և քարաշէն յարեւելից կուսէ հասանէր 'ի ծովն Սասրիս , և յարեւմտից 'ի ծովն մեռեալ . երբեմն ջուր ծովուն բարձրացեալ հասանէր մինչև ցբերդն :

ՕՌ ԳԱՅՈՒ

404. Բստ Յունաց կոչի Ղաֆուս և ըստ Ռուսաց Փէրէգօփ քի խրամ կամ ջրանցք , ուր 'ի հնումն գոյր պարիսպ հանդերձ աշտարակօք և պատնէշ զօրա .

ուր ընդդէմ սկիւթացւոց, զոր Յոյնք Նէժն - Պիլիսոս
 քի նոր պարիսպ ձայնէին : Լ'պա շինեցին ()սմանցիք
 փորրիկ բերդ, այլ զօրաւոր՝ ամրացեալ պարսպօք և
 խրամով. ուր անցեալ ընդ կամուրջն շարժական՝ մտաք
 'ի բերդն ընդ դուռն կամարաւոր. ուրանօր չիք երևե-
 լի ինչ բաց 'ի հողաբլրոց յամրութի բերդին : Լ'ստի
 տեսաք միանգամայն զծովն մեռեալ և զՍասըխ յաջմէ-
 և յահեկէ 'ի ծայրս խրամոց : Լ'ու երի բերդին է դուռն
 երկաթի՝ մի միայն անցք յամաք կղզւոյն, ունեւով յաջ
 և յահեակ խրամ լայն և խորին, որ այժմ անխնամ
 մնացեալ կայ. որոյ լայնութիւն է 12 դրկաչափ, և
 խորութիւն 20 տան : Որպէս և դուռնն կործանեալ
 կայ և 'ի տեղին կառուցեալ կամուրջ և վայր պահա-
 պանաց. արտաքոյ է զիւղաքաղաք նոյնանուն, ուր յա-
 ճախեն անցաւորք : Յամի նոն 1698 Ոսուք տիրեցին
 Փէրէզօբին. այլ անդրէն յետս դարձուցին : Լ'ստ
 նստէր երկրորդ օրդի Խանին ()ու պէկի. այլ չունէր
 իշխանութիւն 'ի վերայ բերդին. քանզի ()սմանեանք
 իշխէին ամենայն բերդօրէից Խորխուռ :

ԱՐԽԵԱՆՍՈՒԹ ԳԱԶԱՐ

405. Լ' զիւղաքաղաք միակարգ երկայնաձև, ուր
 յաճախեն ամենայն անցաւորք. որպէս և մեք օթա-
 դայեցաք յետ յառաջ խաղալոյ 5 վերստ : Հայք 'ի
 քաղաքիս են 60 տունք, որք ըստ մեծի մասին եկեալ
 են 'ի Վախիջեանէ, և ունին եկեղեցի նորաշէն հան-
 դերձ կաթուղիկէիւ յանուն ննջման Լ'ծածնին, որ
 ունի բակ և տունս : Տեսաք յիշատակարան 'ի վերայ
 հիւսիսային դրանն այսպէս. * Յիշատակ է սբ նշան
 ,, քասպր կողակցին փաշայ խաթ. զսւահացն Սար-
 ,, տիրոս սարկաւադին : Պիլիսաւոր բնակիչք քաղա-
 քիս գոլով Հայք՝ կոչեցաւ 'ի Ոսուսաց Լ'բեռնաքի պա-
 ղաք քի Հայոց տօնաւլաճառ. զի 'ի չորեքշաբաթի լինի
 աստ տօնաւլաճառ սակայն բազում են և լիւթարք.
 դոն և Հրէայք դարայիմք, որք ունին քարուկիր սի-
 նակոկայ կամարաշէն, որպէս և լիւթարք ունին
 մզկիթս և իջեանս : Լ'ստի 4. վերստ յառաջ խաղա-
 ցեալ՝ տեսաք զընդարձակ աղէհանն, որ ունի զընտիր
 աղս և առաքէ 'ի Ոսուսաստան : Յաճախ տեսաք յայտու

սիկ կողմանա զանազան աղէհանս, որք ըստ ոմանց
 ունին հաղորդակցութիւն ընդ Սասրիս ծովուն: Չա-
 խակողմեան երկիրն բարեբեր կոչի Զոհար. որ հասա-
 նէ ցՍասրիս. իսկ աջակողմեանն է երկիր (Սալթանա-
 ուր է ականջ մեռեալ ծովու, որ երթայ մինչև ենցկայն
 սար Ահօղլէվի (449): Ուր երբ բարձրանայ ծով, ջուրն
 ծածկէ զայս երկիր, և երբեմն բազում փնասս գործէ՝ կո-
 րուսանելով զխաշինս: Ետի ուղղեալ զընթացս մեր
 դէպ յԱքմէջիդ՝ հեռի 15 վերստիւ անյաբ լը քարա-
 շէն կամուրջ. ուր է ականջ մեռեալ ծովու հարուստ մի
 մտեալ ՚ի ցամաք անդր:

ՅԱՄԱԲԱՏԵՂԻՔ ԽՐԻՄՈՒ

406. Ամենով զննել զառաջինն զցամաքային վայրս
 Խրիմու՝ ուղղեցաք զընթացս մեր դէպ ուղիղ ընդ հա-
 րաւ, և շրջագայեալ ՚ի բարեբեր գիւղօրէս (Սաթարա-
 րաց և ՚ի գեղեցիկ դաշտավայրս ծածկեալս անասնովք՝
 տեսաք զհիւրասիրութիւն (Սաթարաց: Հուսկ յետոյ
 հասաք ՚ի Խարասու միջավայր քաղաք Խրիմու և ՚ի
 մերձակայ գիւղօրէս, որք էին կալուածք Սըղայից,
 ուր իբրև ինքնագլուխ տիրէին նոքա ՚ի ժամանակս
 Խանից:

ԽԱՐԱՍՈՒ, ԷՄՏ ԽԱՐԱՊԱԶԱՐ

407. Ի քաղաք բազմամարդ և անուանի վաճա-
 ռատեղի ամենայն ազգաց կառուցեալ ՚ի միջավայրի
 թերակղզոյն, ուր դիմեն (Սաթարք և քրիստոնեայք
 յամենայն կողմանց՝ վաճառել և գնել զսիտոյս. մա-
 նաւանդ յաւուրս երկուշաբաթի, յորում լինի Պաղար
 կամ Թոնավաճառ ՚ի հիւսիսային ծայր քաղաքին յընդ-
 արձակ հրապարակի, որ կոչի Շոփապար: Վերք քա-
 ղաքիս է ցածագոյն՝ շրջապատեալ ՚ի լեռանց, որով յա-
 մարան տիրէ ջերմութիւն, այլ օդն չէ փնասակար.
 նոյնպէս և ՚ի ձմերան թիւրաթեք փողոցք տղմալից
 առնեն զքաղաքն: Տունք հասարակ ժողովրդեան են
 անշուք. այլ տունք մեծամեծաց՝ բարեհէնք:

Երեւելի է շուկայն լի բազում կրպակօք վաճառա-
 կանաց և արուեստաւորաց. են ՚ի նմա մեծամեծ ի-
 ջևանք սախ օտարականաց. թո՛ղ զվաճառանոցն ու-

տելեաց և պտղոց, յորս գտանին ամենայն կարևորք քաղաքականաց և գիւղականաց: Ին 'ի սմա բազում գործարանք խաղախորդաց, օճառադործաց և մամուլինաց: Չորս են եկեղեցիք 'ի քաղաքիս. Կաթօլիկաց, Ռուսաց, Հայոց, և Յունաց. 23 մէկիթք (ժաւթարաց. կրկին սինակոկայք, և դպրոց Հրէից, որպէս և դպրոց ժաւթարաց. 7 ջրաղացք և 1300 բնակարանք. իսկ բնակիչք են աւելի քան զտասն հազար: Բազում են (ժաւթարք՝ գլխաւոր բնակիչք քաղաքիս. որք 'ի ժամանակէ անտի Ղինկիզ խանին մնացեալ են նախ 'ի կողմանս ()ուն. և ապա բազումք աստ ժողովեալ՝ զառաջինն հիմնեցին տնակս յերկոսին կողմանս Երարասու գետոյն, և գիւղաքաղաք ձևացուցեալ՝ անուանեցին Երարասպար, ըստ որում ցարդ անուանեն: Ստամբուլ ևս թէ (ժաւթարք զառաջինն հիմնեցին գիւղաքաղաք յարևելեան ծայր քաղաքին, առերի մեծի ապառաժին, որ կոչի Բախայա, և ապա աստ փոխադրեցան (420):

408. Բ. յս քաղաք գրեթէ յերկից գետոց շրջապատի. Երարասու գետ ելեալ 'ի հարաւային լեռանց դայ յերկուս բաժանէ զքաղաքն, և շրջան առեալ դնայ ընդ արևելս կոյս 'ի Սաօրլս. Ինչպէս գետակ գայ նոյնպէս 'ի հարաւային լեռանց, և 'ի ծայր քաղաքին խառնի 'ի Երարասու. Սաօրլս անցեալ ընդ հիւսիսային կողմն քաղաքին՝ Թափի նոյնպէս 'ի Երարասու արտաքոյ քաղաքին: Ի հարաւային ծայր քաղաքին երկու վտակք բաժանին 'ի Երարասու գետոյ. մին մտանէ 'ի մի մասն քաղաքին և միւսն 'ի միւս մասն. և պարառեալ անցանեն ընդ քաղաքամէջն, և ոռոգեալ զգեղեցիկ պարտէզս տանց՝ երթան Թափին 'ի գետ անդր: Բըւելեան մասն քաղաքին է բարձրահայեաց և վայելչադիր, այլ ոչ այնչափ բարեշէն՝ սակս աղքատաշէն բնակարանաց: Ուր է բարձրադիտակ մեծ մզկիթն Երարասու քարաշէն և ընդարձակ, այլ 'ի ներքս անշուք. ունի բարձր մի նարէ կրկին շէրիֆէիք, զոր կառուցեալ է Սէնկլի Բէրէյ խան, որպէս ընթերցաք զյիշատակարանն 'ի վերայ վիմի եղեղոյ 'ի ճակատ արտաքին դրանն այսպէս.

بيور مشدر رسول الله بو دنيا مومنه محنة. نصيب اولسون بو مقاميك
معمول رينه حنة . . .

صاحب الخيرات وخصمات ممكلى كراى خان دام ذكره غيره محرم

في سنة ١١٤٠

قد وقع تعمير الجامع في سنة ألف ومائتان وخمسة وعشرون في رجب

* Պատարճաշարը ունիւնաւ լաւ պահեստ մի՝ ըմէն մէկնէն . նասիւյ օլտուն պահապանն հաւանաբերէնէ ճէնէնէն . . .

Սահիպիւն խայրաւն ձէլ խասիւնաւն մէկէն Վերայ խան պահ ղէտրէնոս դարբէն հաւարբէն Գէ սէնէնէն 1140 .

Պատարճաշար խայրիւն ճախի Գէ սէնէնէն էլ Գէ ձէլ մէկնէն ձէլ խասիւնէնէն ձէլ էշրուն Գէն բէճէպ (1225) .

Բնտանօր է բնակարան Շէյխին և Սօֆուից՝ սրբ յաւուրս ուրբաթու ժողովեալ ՚ի մզկիթն՝ հարուստ մի երդէն պարառեալ շուրջ Գէ խիւ ձայնելով Հոս . և անընդհատ շարժեալ զգլուխս՝ այնչափ դռնէն , մինչև ոմանք թալկանան փրփրեալ բերանով . ռամիկք զայն փրփուր առեալ ՚ի բերանոյ նոցա՝ օծանին այնու : Բն տի սկսանի ընդարձակ դաշտն դեղեցկագիր և հասանէ մինչև ցգերեզմանատուն Հայոց , ուր կայ աղբիւր ինքնաբուղն և վտակ . առ որով անցանէ դետակն Վանազ և անկանի ՚ի գետն Սարասու : Վ վերին ծայր դաշտին ՚ի բարձր կայի շինեցաւ հրամանաւ Սատարինէ թաղուհւոյն ընդարձակ զինուորանոց , ուրանօր դունդ մի զօրաց կարգեալ ՚ի պահպանութիւն քաղաքին և բոլոր Սրիմու անպակաս առնեն կրթութիւն . և յա մարան անդ վրանաբնակ լինին :

Վ ձախակողմն մզկիթին յառաջագոյն էր թաղ Հայոց Սարաղաճ կոչեցեալ , ուր այժմ՝ սկսան նորոգ հիմնել բնակութիւն : Բն տեղեալս ՚ի հարաւային ծայր քաղաքին է զուարճալի պարտեզ Պեշլիւնէն պահճէ , յորոյ ՚ի միոյ կողմանէ անցանէ վերոյասացեալ վտակն Բնէն , և ՚ի միւս կողմանէ Սարասու գետ :

Իսկ ՚ի ձախակողմն մզկիթին գոյ այլ թաղ կոչեցեալ Բնէն հաւաքէսէ , ուր յառաջագոյն բնակէին Պարսկահայք : Բն տի ՚ի վեր է թաղն Չեօճէկճէ , ուր բնակէին բրուտք , և Յոյք ունէին եկեղեցի : Բն տեղեալս ՚ի բլրի անդ կառուցեալ կայ քարաշէն մեծ կամուրջ Սիսիւնի ճեօճէկէս յաւէտ ՚ի դիւրութիւն անցաւորաց առ թիկամբք քաղաքին :

շինեւ : Բայց յետ ժամանակաց իբրեւ ելին աստի Հայք՝
յափշտակեալ թաթարաց զայս եկեղեցի փոխեցին 'ի
մզկիթ մինչև ցդարձ Հայոց 'ի Վատարինասլալէ . յայն-
ժամ ապա սեպհականեալ նորոգեցին հանդերձ կաթու-
ղիկելու : Եւրբին կողմն է անշուք և անձուկ , բայց
ունի երիս փոքրիկ խորանս , և այժմ կոչի Մտուա-
ծածին : Յիշատակարանն փորագրեալ կայ 'ի վերայ
դրան յամի տեառն 1735 . օրինակ զայս . * Սէրս-
,, տին նորոգեցաւ սուրբ () քսէնտ եկեղեցի . զի յա-
,, ռաջ հնացեալ էր . յետոյ վասն մեղաց մերոց այրե-
,, ցաւ . իսկ անձային հրամանաւն և սիրոյ սուրբ եկե-
,, ղեցւոյս . վասն որոյ իսկ սէպհայ եղև թաւանի աղան
,, սորայ . բազում աշխատանս կրեաց մինչև աւար-
,, տումն որ տանս ան կողմանէ . իզնի շէրով թագա-
,, ւորի հրամանաւ շինեալ կատարեցաւ . յիշատակն
,, օրհնութեամբ եղիցի իւրեան որդւոյն և զաւակացն
,, և ան զարմից կամ եօթնպորտին . ևս առաւել բա-
,, րի ծնողացն հորդոյն ամէն . կամ Վարասուի եղեալ
,, ժողովուրդքս այր և կին ամենեքեան օգնութիւն ա-
,, րարին մինչ 'ի աւարտումն որ եկեղեցւոյս . ողորմի
,, իւրեանց ծնողացն . շատ և քիչ աշխատանք կրողացն
,, ամէն : Եւս որ եկեղեցիս Գեթիհէն մնացեալ էր .
,, այս եղև թվին ՌՃՁԴն : Հանդէպ այսր դրան 'ի
մէջ բակին տեսաք զգերեզմանն նահատակի՝ ուխտատե-
ղի ախտաժեւոաց . 'ի վերայ տապանին փորագրեալ կայ
պատկեր նորա և գիր .

* Եւս շիրիմն է հանգստի .
,, 'ի յերկրէն արեւելցի .
,, 'ի գիւղէն շրջովանցի ,
,, Եւ է որդի Մշիզ պեկի .
,, Եւ անունն է Գռանկուլի ,
,, Բսան ամաց նահատակի .
,, Վախիւ մահուամբն կատարի ,
,, Սասն հաւատոյ որ ճամարտի .
,, ՌՄՁ թուականի ,
,, Յունիսի ամսոյ մէկի :

Սանատուն և դպրատուն կանգնեալ են 'ի բակի
անդ եկեղեցւոյն . գտաք հին յիշատակարան , որ պատ-
մէ թէ 'ի ժամանակս Ղինիվիզաց շինեցին Հայք բնա-

կուծիւն, եկեղեցի և վանս 'ի Վարապազաւն և 'ի լեւորինս (505) • Սասն ինչ Հայոց բնակին 'ի միւս կողմն գետոյն • և ընդ ամենայն լինին 200 տունք, յորոց բազումք են 'ի հին քէֆէցոց անտի •

410 • Յայնկոյս գետոյն է բուն քաղաքն Սարասու լի բազում շինուածեամբք տանց, իջւանաց և շուկայից, յորս երևելի է մեծ իջւանն բերդանման անուանեալ Վաշխան • որ 'ի միջավայրի մեծի շուկային 'ի բերանս քառեակ փողոցաց կառուցեալ կայ 'ինախնի (Սարար մեծաւորէ՝ ամրաշէն պարսպապատ • 'ի վերայ պարսպին երևին մարտկոցք և ծակտիք պատերազմելոյ ընդ արտաքին թշնամեաց • Սակ 'ի ճակատս կրկին դրանց գոյ յիշատակագիր անուան շինողին, որ էր իշխան և միանգամայն Սէզիր Սանին, ըստ որում ցուցանէ առաջին տող ոտանաւորին • իսկ վերջին բառն Պէնայի աղա է թուականն օսմանեան 1040 որ է շինուած 177 ամաց, այսպէս •

اصف دورى سفر غازى اغاى دانا
ايلدى هندسه عقليله خاي بنا
كوروب اتمامى جاي عمارت كاهك
ديدى فتحى اوله تاريخى بنای اغا

* Լսէի Կէլբէի Եֆէր շաղի աղաի Գանա •
Ելեալի հէնԿէնէ ագլէլէ Խանի պէնա •
Կէօրիւս իմամինի ճայէ իմարէլէէահէն •
Տեաի Գէլնէի օլա Խարէիի պէնայի աղա ॥ :

Մնուանի են կրկին շուկայք, Սալան չարսի և Եֆէի չարսի, որք սկսեալ 'ի մեծ իջւանէ անտի ուղիղ հասանեն մինչև ցհիւսիսային ծայր քաղաքին, յորս գտանին ամենայն տեսակք վաճառաց Սուսաստանու և Միոյ • Երևելի է արքունի դեղանոցն բարեկարգեալ 'ի պէտս ջորաց և ժողովրդեան բոլոր խրիմու, որ յառաջ էր յԵֆէի գալէ (550) • այլ յամի 1796 աստ փոխադրեալ զայն հաստատեցին յընդարձակ պալատի Սօզէնպէրկ ջորապետին մինչև ցայսօր • ունի վայելուչ և մեծ պարտեզ, որ հասանէ յարևելեան ծայր քաղաքին, առ ուրով անցանէ Սարասու գետ, հանդէպ այսր պարտի •

զի է միւս գեղեցիկ պարտէզ մեծապատիւ Տէր Խաչատուր Կանոնիկոսին Տուհայեան Կեռլացոյ, թողեալ յեկամուտ հոգաբարձու քահանայից մերոց :

Վերին ծայր նոր շուկային է թաղն Ռուսաց և նորաշէն եկեղեցի նոցա քարաշէն և վայելչագիր յանուն սրբոյն Եղիայի կառուցեալ, առ որով գոյ բնակարան ինչ քահանայի : Իսկ եկեղեցի Յունաց է՝ի քաղաքամիջի անդ նուիրեալ անուան սրբոյն Երկողայոսի, որ յառաջագոյն էր բաղանիք. ունի բարձր զանգակատուն նորաշէն և ընդարձակ բակ և ժամատուն, նաև դպրոց : Սերձ է մեծ հրապարակ քաղաքին, ուր է բնակարան տահապան զօրաց՝ Կապախո ձայնեալ. առ որով է դատաստանատուն Հայկազն Կաթողիկաց, և տուն քաղաքական կառավարութեան Փօլից անուամբ : Եւս հրապարակ անջրպետ ՚ի մէջ անկեալ է միւս փոքրիկ շուկային Եւսախո ձայնելոյ, ուր են կոշկակարք : Եւ տեղեաւս է Սինակոկայ Հրէից և դպրոց և ընդարձակ թաղ նոցա : Ուր դոն իջեալնք, մեծ մզկիթ (Իսլամ թարաց, և բաղանիք. ևս և վերոյասացեալ գեղանոցն :

Եւս հայաշէն Կաթողիկաց Կաթախո :

411. Յամի թն 1777. յօգոստ. 20. իբրև վարեցան ՚ի Խորիմէ Հայք, որք էին 3000 տունք, մեծ մասն նոցա չորաւ յերկիրն Եւլսու. և անդ շինեցին զնոր քաղաքն Կաթիլեան (575) : Իսկ մի մասն իբր 80 տունք Հայկազն Կաթողիկաց մնացին մերձ ՚ի Սամար առ Տնէբէր գետով. և անդ շինեցին նոր քաղաք Կաթարեանաւանուն, և բնակեցան առ ժամանակ մի. ուր և կառուցին եկեղեցի փայտաշէն յանուն Եւսուաւորցին ՚ի 1781. մայիսի 1. և կատարեցաւ ՚ի 1782. ըստ որում ընթերցաք զԵրչատակարանն լատիներէն. զոր ՚ի 1784. օգոս. 13. հօծ վեհափառ լատին Եւրօպիսկոպոսն Ստանիսլաւոս Սէտրէնջեւիչ Պօղոս : Եւսմ ժողովրդեան շնորհեցան ձեռամբ սրբակայ Կանոնիկոսին Տէր Յակովբայ Սարգեբեւիչ՝ զանազան ազատութիւնք պարգեւագրով ՚ի Կատարինեայ կայսերուհոյն Ռուսաց, որով ունին առանձին դատարան անկախ դատելոյ զԵւրեանց ժողովուրդ, Սափա, իմ դատաւոր և Եւթլա, որ է գլխապետ : ՚ի 1790. սորա արքունի հրամանաւ դար.

ձան 'ի Խորիմ և բնակեցան 'ի Եսրասուռ իբրև յապա-
հովի, որոց անգրէն շնորհեցաւ նոյն ազատութիւն զոր
ունէին 'ի Կատարինասլաւ : 'Ի 1793. շինեցին եկե-
ղեցի փայտաշէն հանդերձ վանատամբ . այլ զայս վայր
անյարմար դատելով՝ գնեցին զբարձրահայեաց վայրն
գեղեցկադիր, առ որով անցանէ Եսրասուռ գետ : Եւ-
րանօր 'ի 1810. մայ. 1. հիմնարկեցաւ նոր եկեղեցի
քարաշէն բարձր և մեծագործ՝ առաջնորդութեամբ
բազմարգիւն Տէր Խաչատուր Կանոնիկոսին, որ 'ի նմին
Ժամանակի վախճանեցաւ . ապա 'ի 1813 այրեցաւ հին
եկեղեցին հանդերձ ամենայն զարդուք :

Եկեղեցի սուրբ Լուսաւորիչն :

412. Եւր. 'ի 1823. փետ. 2. կատարեցաւ նորա-
շէն եկեղեցի Լուսաւորիչին և մատուցաւ 'ի նմին ա-
ռուր առաջին հանդիսաւոր պատարագ . իսկ 'ի 1815.
օգոս. 15. հանդիսապէս օծաւ ձեռամբ մեծանուն
Եպիսկոպոսին Յովսէփայ Վրիստոֆօրովիչ (250) .
Եյս եկեղեցի թէպէտ ծախիւք համօրէն ժողովրդեան
կատարեցաւ, բայց յառաջացուցիւք էին Պապի Ե-
ղայ, Սուրաշայ Եղայ, Բժատուր Եղայ, Պետրոս
Եղայ, և Պարոն Սերկեան Սըռզայեան վերակացու
շինուածոյն :

Եյս հաստահիմն եկեղեցի է կամարակապ կանգ-
նեալ 'ի վերայ 6 մեծամեծ սեանց բարձր 33 ոտնաչափ .
լայն 50 և երկայն 80. ունի միակարգ զերիս խորանս
սիւնադարդս և քանդակագործս. զոր յամի 1829 տուաք
ոսկէզօծ գեղազարդել և չքնաղ նկարել ըստ ամենայն
հանդամանացն : Եւագ խորանն ընծայեալ է ամենա-
սուրբ Երրորդութե . ուրանօր վայելչացաւ պանծալի
պատկեր նկարեալ 'ի Սէնէտիկ : 'Ի վերին կողմն պատ-
կերին պսակի Բժամայրն թաղիւ 'ի սրբոյ Երրորդու-
թե . առ որով կան 'ի մաղթանս սուրբ Լուսաւորիչ,
սուրբ Ստեփաննոս, սուրբ Սինաս աթենացի և սըր-
բուհին Վայիանէ կոյս : Իսկ 'ի ստորե գոյ յիշատա-
կարան այսպիսի . « Երգեամք Վայիանէայ բարե-
» պաշտ տիկնոջ Տիւկիւճեան 'ի յիշատակ ամուսնոյ
» իւրոյ մեծանուն աղայ Ստեփանի Եմպարեան 'ի
» թվին հայոց ՌՄՀԵ » : Եյս խորան բարձր է և լայ-

նարձակ, յերկոսին կողմունս 'ի վերայ դրանս եղան քառեակ ճարտարագործ պատկերք մարդաչափ մեծութեամբ. Աւետման Աճաճնին, Վաբրիէլի, Սիբայելի, և Սափայելի. զոր ընդ վերնոյն տուաք նկարել 'ի Անէտիկ ականաւոր պատկերահանին: Աջ կողմեան խորանն է Աճաճնի. իսկ ձախակողմեանն է Առսաւորչի. յորս վայելչացեալ կան և պատկերքն:

Այլ և առաջի քառեակ մեծամեծ սեանց տաճարին կանգնեցաք և քառեակ խորանս՝ յանուն սրբոյն Սինասայ զօրավարին, սրբոյն Անտոնի պատուազւոյն, սրբոյն Յովհաննու Ակրտչին և սրբոյն Անտոնի ճգնաւորին:

Աստի և անտի են կրկին աւանդատունք. դուռն ձախակողմեան աւանդատանն է երկփեղկեայ ընկուղենի հին քանդակեալ խաչազարդ և ծաղկազարդ վերուստ 'ի վայր. և 'ի վերայ երկուց փեղկիցն գոյ յիշատակարան 314. ամաց, կէս մի փորագրեալ, և կէս մի գծագրեալ, որ էր դուռն տաճարին Վէֆէի, ըստ որում ցուցանէ ոտանաւորն.

- * Աստուածաբնակ սուրբ տաճարիս,
- „ Վուռն մտից կենաց յարկիս,
- „ Անգնեալ յանուն սուրբ Աստուածաճնիս,
- „ Այլ չհամարէն ժողովրդեանս. [Թվ. ջնա] (1512):

Այս դուռն տարեալ 'ի Աստարինասուլա՝ եղաւ 'ի տաճար անդր. և անտի աստ փոխադրեցին. եկեղեցի Առսաւորչին ունի մեծ կաթուղիկէ երկաթապատ և շուրջանակի ծ մեծամեծ լուսամուտս: Աստ նմին օրինակի յերիս կողմանս ունի զերիս կաթուղիկէս, և կրկին կարգս լուսամտից: Ասկ զանգակատունն է 'ի վերայ մեծի դրանն՝ սիւնազարդ ըստ ձևոյ Սուսաց, ուր արտաքուստ ելանեն ընդ քարաշէն սանդուխս: 'ի վերայ նոյն մեծի դրան 'ի ներքուստ կառուցեալ կան կրկին վերնատունք մի ընդ միով ըստ լայնութեան եկեղեցւոյն՝ վասն կանանց: Աւնի երիս դրունս հանդերձ քարաշէն սանդխովք, յորս են սիւնք և գլմբէթք կաթուղիկեայց: Ասկ բուն ճակատ եկեղեցւոյն է կամարակապ մեծաշէն հանդերձ չորս մեծամեծ սեամբք: Աստ 'ի վերայ մեծի դրան դնի այս արձանազիր.

* Մեծապանծ տաճար քառութեան տեղի,
 ,, Եռերեալ անուան սրբոյն Գրիգորի .
 ,, Ի յաջորդութեան տէր Խաչատուրի ,
 ,, Եղև հիմնարկեալ 'ի սոյն նոր տեղի .
 ,, Հաղար ութհարիւր 'ի տասըն ամի ,
 ,, Սանիւք և տրուք կաթուղի հօտի .
 ,, Յետ երից ամաց 'ի կատար յանդի ,
 ,, Եւ յետ երկ ամաց տառօք օծանի .
 ,, Պահպանողական աջն տէրունի ,
 ,, Հաստատ պահեսցէ զմեզ յայսմք յարկի ॥

Պ. 1826 . ապր . 24 . յանձն եղև մեզ 'ի Մեծառ-
 րաց յայս եկեղեցի կատարել փառաւորապէս զհանդէս
 Պապական օրհնութեանց և Յովբեկեան ներողու-
 թեանց զաւուրս 15 վասն բոլոր Խորիմու :

Ընաջնորդարանն է վայելչագիր և բարձրահայեաց
 կառուցեալ 'ի հարաւակողմն եկեղեցւոյն , և բաժա-
 նեալ 'ի զանազան սենեակս և 'ի սրահս բարեձևս : Ու-
 բանօր վիճակեցաւ մեզ բնակիլ յամի 1820 . հոկ . 12 :
 Եւ յետ բաղում կարգադրութեանց ապա 'ի 1822 .
 փետ . 25 . հաւատացաւ մեզ բոլոր վիճակն և ժողովոր-
 դապետական եկեղեցին վիքարական պաշտօնատարու-
 թեամբ 'ի ձեռն կոնդակին առաքելոյ յՍ. Թոռոյ ան-
 տի , որ սկսանի անուամբ մեծի Կայսեր լատիներէն
 այսպէս . In Imperio suæ serenissimæ Majestatis Ale-
 xandri I. mi Imperatoris et Anthocratoris Totius Rus-
 siæ. ect. ect. ect. Domini Nostri Clementissimi Reli-
 gioso Admodum R. do Patri Minæ Medicis Vicario ect.

Յետ այսորիկ 'ի 1828 . փետ . 15 . առաքեցաւ առիս
 'ի նոյն աթոռոյ այլ կոնդակ Ընաջնորդութե . և 'ի
 հետեւեալ ամի հաստատեալ Սիզիթաթոն Ընցելու 'ի
 վերայ ամենայն եկեղեցեաց մերոց 'ի Վաւրիա :

Ըն տեղեաւս է պարտեզ գեղեցիկ լի պտղաւետ ծա-
 ուովք , զոր ոռոգանէ վտակ քաղաքին՝ անցեալ ընդ մէջ
 պարտիզին : Իսկ գետն Խարասու անցանէ արտաքոյ
 պարսպին . աստ է մեծ կամուրջն , ուր 30 ամօք յա-
 ռաջ այս գետ կարի իմն յորդեալ էանց ընդ կամուրջն

413 . Ուսումնարանն գեղեցկաշէն կառուցեալ եղև
 'ի մօտոյ յարեւելեան կողմն մեծի բակին յարեւմտեան
 եզր գետոյն Խարասուի . զորոյ հիմն օրհնեցաք հան-

դիսապէս յառաջին օր մայիսի 1823. նուիրեալ զայն անուան սրբոյ հօրն մերոյ **I** ուսաւորին . և մասն ինչ 'ի պատուական նշխարաց նորա հանդերձ գրուածով ինչ եղաւ 'ի մեծի հիման : Աւնի երիս գրունս և արտաքին սրահ երկայնաձև սիւնաղարդ , ի որով անցանէ վրտակն . ներքին մեծ սրահն է քառակուսի , բարձր և դեղեցիկ զարդարեալ զանազան աշխարհացոյց և ուսումնական պատկերօք : Ընդ 'ի ճակատի եղաք զճարտարանկար պատկեր **I** ուսաւորին բերեալ 'ի **II** քնէտկոյ : Յառաջին սենեկին անդ հաստատեցաք զգրատուն օգտակար մատենից այլեայլ ազգաց . որում նուիրեցաք և զմեր մատեանս : Յայս ուսումնարան ուսանին մանկունք ոչ միայն գրագրութիւն և ուսումնականութիւն հայերէն , այլև ռուսերէն , գաղղերէն , արաբերէն , լիճ , բաժանեալք 'ի զանազան կարգս : 'Ի վերայ մեծի դրան դնի այսպիսի արձանագիր .

- * Ճեմարան պայծառ վարժեւեաց տեղի .
 « **I** այր իմաստութեան բաղմաց ցանկալի .
 « Կանգնեալ 'ի պատիւ սրբոյն Վրիգորի .
 « Տրուք մեր եղբարց ուղղափառ հօտի .
 « Ըռաջնորդութեամբ Բժշկեան պետի .
 « Հայր **II** ինաս զիքար մեր վարդապետի .
 « Ըջով բարձրելոյն 'ի կատար բերի .
 « Եւոյն վառ պահեսցէ ուսմամբք պանծալի || : 1823 .

Ս՛էնարան :

414. 'Ի հարաւակողմն քաղաքին առ երի կամրջին գտանի վայելչագիր պարտէզ լի պտղալից ծառովք . որ սկսեալ 'ի Եսրասու գետոյ հասանէ մինչև ցվերին փողոց : 'Ի վերին կողմն պարտիզին կառուցաք կրկնայարկ մենարան սակս միանձանց մերոյ **III** խիթարեանց՝ հանդերձ քարաշէն և սիւնաղարդ տաճարաւ . զոր և ընծայեցաք անուան սրբոյ Ըճաճնին պաշտպանին մերում : Ըյս տաճար ունի զերիս խորանս վայելուչս հանդերձ դեղեցկանկար պատկերօք **II** քնէտկոյ : Ըադ խորանն է Ըճամօրն , և այլք սրբոյ առաքելոցն Պետրոսի և Պօղոսի :

Իսկ վանատունն կառուցեալ 'ի վերայ փողոցին ու-

նի զանազան սենեակս , և առաջի սրահ վայելագիր , նաև գրատուն գրեանց զանազան լեզուաց , ևս և հանգիստարան սակաւագիրտ իրաց և հնուէց , ունելով առաջի ծաղկոց և աղբիւր բարեհամ ջրոյ :

Պարգևաբեր Խարատի :

Կ15. Երբ այս մեր ժողովուրդ հետզհետէ աճեալ և բազմացեալ լինին յաւուրս մեր 150 տունք . գրեթէ ամենեքեան 'ի տուրեւառութիւնս պարապին բնական արթնութեամբ , և ոմանք յաճախեն 'ի տօնավաճառս և յերևելի քաղաքս Ռուսիոյ և Եֆէ : Պարգեւագիր նոցա հաստատեցաւ և 'ի Պօղոս կայսերէ . ուստի ազատ են 'ի բազում հարկապահանջութեանց և ազատութեամբ վարեն զիւրեանց դատաստան Ռիմֆի Վալուէն անուամբ : Վախագահ դատաւորն կոչի Փոլեոսէրիւնէլ . որ նստի յառաջին տեղով յատենիանդ , ունելով առ ընթերցելու դատողակիցս . ևս և ատենադպիր և գրագիրս . որ բաց 'ի դատէ արեան՝ վճռէ զամենայն օրինօք Ռուսաց . ուր եդեալ կոյ առաջի դատաւորաց ոսկէգօծ նշանն կայսերական : Հայսմ դատարանի եթէ որ ծառայեսցէ զամս ինչ գրագրութիւն , ելանէ յաստիճան աղնուականութեան , մինչև լինի Վալուէն :

Վօլովայն է իշխանապետ , որ հոգայ զորքս և զայրիս՝ պահպանելով զամենայն ինչս և զեկամուտս նոցա ամենայն զգուշութեամբ , մինչև ցարբունս հասակի . որ և պարտական է ամ ըստ ամէ տալ տէրութեան զհամար ծախուց և եկամտից որբոց : Սա ինքն հոգայ զամենայն պահանջմունս քաղաքականս և զհարկաւորութիւնս ժողովրդեան . ժողովի զհարկս և ծախս 'ի պէտս ժողովրդեան կամ քաղաքին . և զայլ այսպիսիս ինքն հոգայ :

Համենայն երիս ամս լինի ընտրութիւն Վօլովային և դատաւորաց . այս ընտրութիւն կախի 'ի հասարակութենէ այսր ժողովրդեան . որք հաւաքեալ 'ի դատարանն՝ զինի հասուն խորհրդածութեան արկանեն քուէս . յորոյ անուն շատ ելանէ թիւն , ընտրի . բայց պիտի երդնուի զերդումն հաւատարմութեան առաջի քաղաքապետին , և ուղղափառ քահանայի 'ի խաչ և

յաւետարան . և զկնի այսորիկ ծանուցեալ Տերութե
զընտրեալ անձինս լինի հաստատութի 'ի Տերութենէ :
416 . Օ այս ամենայն արարողութիւնս առնեն զօ-

րութեամբ այնր ոսկէգիր պարգեւագրին , զոր պահեմք
'ի փառաւոր արկեղ . գրեալ կայ 'ի ձե մեծի մատենի
'ի միում էջի ռուսերէն , և 'ի միւսում հայերէն . որ
յետ գրելոյ ոսկէգիր զամենայն պատուանուանս իշխա-
նութեանց մեծի կայսերութեան , դարձուցանէ զբանն
առ ժողովրդապետն և առ հասարակ ժողովուրդն այս-
պէս . * Հաւատարիմ մերոյ Հակոբ պատրուս և ամե-
նից հասարակութի խրիմոյ քրիստոնէից հռոմէական
կաթողիկոս կրօնիցն . ամենից կողմանց առ հասա-
րակ և յատուկ անձանց մեր կայսերական ողորմա-
ծադունեղ բանն :

« Առ հասարակ կամեցողութեամբ առաջագրութի
« ձեր յաջողեսցէ աջն Արքեպիսկոպոս . մեք վերահասու
« եղաք հասարակութեան և յօժարակամ հիմնադ-
« րեալ խնդրոյն՝ սակս ազատութեան ձեր ամենեցուն
« 'ի սպառնալի լծոյ և տառապանայն ընդունմամբ 'ի
« յաւիտենական բնակութիւն 'ի կայսերութեանս ւամ
« Առևսաց . հրամայեմք մեք ոչ միայն ընկալնուլ զձեզ
« ւամսն ենթ ողորմածագունեղի հովանաւորութեան
« մերոյ . և որպէս սիրելագունեղ զաւակք հանգուցա-
« նել 'ի ներքոյ նորին արտագրել զկեանս . այնքան բա-
« րեկենցաղս , որքան ցանկութիւն մահկանացուաց և
« անդադար ջանացողութիւն մեր առ նոյնն հատուցա-
« նել կարէ :

« Հետեւելով սորին շնորհեմք ձեզ արգիւնաւորիլ 'ի
« տերութեան մերում ոչ միայն այնոքիւք ամենիւք ի-
« րաւամբք և առաւելութեք , որպիսեօք ւամ ժողո-
« վուրդք մեր 'ի մէնջ և 'ի նախնեաց մերոյ 'ի վաղըն-
« ջուց ժամանակաց վայելէն , այլև բաց յայնցանէ
« հրամայեմք Անք Արք . Առ 'ի ներկայական անգրա-
« բնակութեան ձերոյ 'ի գաւառն աղովոյ՝ մերիւք ծա-
« խիւք բերել 'ի խրիմոյ զայն ւամ ինչս ձեր . զորս միայն
« բերելն կարելի իցէ . որ և կարգաւորեսցէ 'ի մէնջ .
« դրամոյն արդէն կատարումն եղեալ է : Արկորդ .
« Այս յարմարագոյն բնակութե ձերոյ բարեյօժար կա-
« մօք ձերովք ընտրեալ տեղիսն տալ ձեզ սակս շինուե-
« մօտ առ քաղաքն եկատէրինօսլավ . ուր խոտաձա-

„բախուէ՛ գետնին արդիւնաւորիցիք դուք հասարա-
 „կապէս լը բնակչացն նոյնոյ քաղաքին թարց ամի պա-
 „հանջման զհարկս 'ի դանձարանս մեր :

„Երրորդ . Յետ յատկացուցանելոյ զանազանու-
 „թիւն ժողովրդական կացութեց ամենողորմածաբար
 „տամք ազատութի ամենից հարկաց և սպասաւորու-
 „թեց որպիսի անուամբ և իցեն մինչ 'ի տասն տարի .
 „այլ յանցանել նոյնոյ ժամանակի պարտաւորին վճա-
 „րել մերոյս դանձարանին իւրաքանչիւր տարւոջ վա-
 „ճառականքն յընչից իւրեանց հարիւրին մին , արհես-
 „տաւորք և մեջանիք իւրաքանչիւր տանց երկու ու-
 „բիւ : Իսկ եթէ այսուհետեւ պատահիցի . զի եկեսցեն
 „առ ձեզ հողագործք 'ի ձերոց կրօնիցն՝ յայնժամ լի-
 „նիցին նորա համահաւասար դրութիւն և զօրութիւն լը
 „եւանողացն 'ի խրիմէ քրիստոնէից հայոց դաւանու-
 „թիւն . և որք չքաւորք իցեն վճ շինելոյ տանց նոցին
 „փայտ և այլ նիւթ տացի 'ի դանձարանէ թարց պա-
 „հանջելոյ զգինս նոցին : Հարուստք 'ի նոյնանէ կա-
 „րօղք են շինել զտունս խանութս ամբարանոցս ֆա-
 „պրիքս , և այլ ամ , որ ինչ ինքեանց հարկաւոր իցէ .
 „և եղիցին ամն արդիւնաւորեցեալք հասարակօրէն
 „միշտ ազատք յամենից փօստօեանց՝ բաց յայնցանէ
 „պատահմանց մինչ պատերազմական զինուորք առ
 „բնակութիւն ձերով անցանիցեն . յաւիտենական եղի-
 „ցին ազատք 'ի տալոյ զպատերազմական զինուորս ,
 „բայց եթէ որ լը ինքեան ծառայել յօժարիցէ :

„Երրորդ . Սկսողորմածաբար յանձնեմք պատրի-
 „արկութիւն մինչև ցմահ նորին զհովուութի ամենից
 „այսց եւանողացն լը նմ 'ի խրիմէ հռոմէական կաթո-
 „լիկաց կրօնիւք հայոց , և շնորհեմք նոցա շինել զեկե-
 „ղեցիս և զանկատունս . և լը ծիսի և օրինաց նո-
 „ցին ազատօրէն դործածել զամ եկեղեցական պաշ-
 „տօնս և հոգեւորական արարողութիւն , և որպէս յի-
 „շեալ պատրին՝ նոյնպէս և այլ հռոմէական կաթոլի-
 „կաց կրօնիցն հոգեւոր աստիճանաւորք եղիցին միայն
 „ընդ իշխանութի Ռէօրուքի Պիսկոպին :

„Հինգերորդ . Օ կնի բնակութե ձերոյ հաստատել
 „ուղղուչ . որոյ և անուանել կաթոլիկական իրաւա-
 „րան և անդ վարել դատաստանս և իրաւունս լը ձե-
 „րոց օրինաց և սովորութեց ընտրելով 'ի ձէնջ դա-

„ տաւորս վիճակաճգութիւնք . որք և արդիւնաւորեցեալ
 „ լիցին աստիճանօք և վարձիւք ի կարգադրութեւն ի
 „ զովոյ գաւառին . և եղիցին ենթ իշխանութեան նա
 „ մեսանիքական կառավարութեւն :

„ Վարձեալ . յետ ընտրելոյ և մտանելոյ իւրաքան
 „ չիւրոց վճիռեանց զորպիսի և իցէ ցեղ կացութեւն
 „ ՚ի տէրութեւն այսպիսեաց թոյլատրեմք արդիւնաւո
 „ ըրիլ ՚ի յաւիտեան յետագայումն իւրեանց այնոքիւք
 „ ամենիւք , զորս ի հասարակ կանոնադրութեւն մերոյ
 „ իւրաքանչիւր ցեղ բնակչաց տէրութեւն արդիւնաւո
 „ ըին որպիսիք են ազատօրէն դործածումն առւետրոյ
 „ և վաճառաց . որպէս արտաքոյ նոյնպէս և ՚ի մէջ
 „ տէրութեւն . և վճ առաւել շահաւէտութեւն ՚ի նոյնս
 „ հրամայեմք ձեզ ձերով ծախիւք շինել զծովային նաւս
 „ վաճառականականս . յօրինել զպիտանի և արդիւ
 „ նաւոր ֆապրիքս , զաւոտքս , մրգային այգիս , որ լ
 „ աճին նոյնոյ ամ կերպ գինի ՚ի խաղողոյ շինել ներ
 „ բնակութեւն ձերոյ մանր մանր չափիւք , և այլ ուրեք
 „ ՚ի մէջ երկրին ռուսաց տանել և բօջըով վաճառելն
 „ կարեք :

„ Ֆաւանսուլի արախ շինեսցէ իւրաքանչիւրք միայն
 „ վճ ինքեանց գործածելոյ միով բանիւ զամ արհեստս
 „ բազմացուցանել զայն ամ ի յօժարութեւն և կարո
 „ ղութեւն իւրաքանչիւրոց , և վայելել ամենիւք նոքօք
 „ ենթ ամենողորմածագոռնեղի մերոյ հովանաւորութեւն
 „ և պահպանութեւն օրինաց արդիւնաւորիլ :

„ Օայս ամ առաւելութիւն մեք շնորհելով հանդի
 „ սօրէն ամ հասարակութեւն և յետագայիցն ՚ի յաւի
 „ տեանս ժամանակաց վճ առաւել հաստատութեւն ստո
 „ րագրեցաք ձեռօք մերովք և թագաւորական կնքով
 „ ամրացուցանել հրամայեցաք : Տուեալ եղև ՚ի քա
 „ ղաքոջ մերում Սանդ Ռէզրպուրի . յամի ծննդեան
 „ քնի հազար եօթնհարիւր եօթանասուն ինն . նոյեմ
 „ բերի 14 . և թագաւորութեւն մերոյ տասնութ ամի :

„ Իւ ստորագրեալ է նո . „ Եւն Ռիվէլէկին ստո
 „ ըին կայսերական մեծու . „ րագրեալ է Պալէհ հաս
 „ թեան ձեռօք այսպէս . „ տատեմ . 1800 ամին . 18
 „ Իկատարինայ . „ ատրիլի ամսոյ ॥

Օայս հրովարտակ հաստատեաց ան Ղըէքսանդր

կայսր Ռուսաց առանձին հրովարտակաւ յամի փոն
1804 . յունվարի 30 . ձեռամբ Բղայ Սարտիրոսի
Լեհցիով :

Սարտիրոսի սրբոյն Լեհոնի :

417 . 'Լ հիւսիսային ծայր քաղաքին են կալուածք
մեծանուն Օօրապետի Լեհոն տէ Ը ից գերմանաց
ւոյ . որ 'ի բարեգիր վայրի կառոյց զընդարձակ պա
լատ իւր . առ որով են գեղեցիկ պարտեզք ծառալիցք
և հովիտք ջրարբիք . ընդ որ անցանէ Խարասու գետ ,
և գնայ դէպուղիղ 'ի Սասըխ (561) . յոր խառնի գե
տակն Սարըսու 'ի ծայրն պարտիզաց : Բռ երի պալա
տան գոն քանի մի բնակարանք և պանդոկք , ջրաղաց
մեծ , և կամուրջ . ընդ որ անցանէն ամենայն ուղեւորք
գնալ 'ի Բէֆէ 'ի Կէրշ և 'ի գիւղօրէս :

Յաջակողմն մեծի պալատին կառուցեալ է մատուռն
քարաշէն յանուն սրբոյն Լեհոնի պատուացւոյ . առ
որով գոյ պահարան . յորս պահին մարմինք մեծի Օ
օրապետին և կնոջն : Իսկ շուրջանակի զմատրամբ գոն
գերեզմանք , և արտաքոյ ընդարձակ դաշտ , շուրջ զ
ով տուաք գործել խրամ :

Յամի փոն 1817 . դեկ . 8 . կին քաջ Օօրապետին
Սարիա Լեհա Օօրապետուհի օրինաւոր կտակաւ ե
թող Հռովմէական հայոց Խարասուի զայս ամենայն
կալուածս , զպալատն , զմատուռն և զամենայն ինչս
իւր այսու պայմանաւ . զի շէն պահեսցին այն ամենայն
տեղիք , տացի աղքատաց կերակուր , և 'ի մատրան պա
տարագեսցի այլովքն հանդերձ , որոյ հոգացողութիւն
մեզ յանձնեցաւ բարձր հրամանաւ Սեծաւորաց : Լմին
իրի անպակաս լինին անդանօր հանդէսք . մանաւանդ
'ի տօնի սրբոյն Լեհոնի պատուացւոյ տալով կերակուր
աղքատաց քառիցս 'ի տարւոյն , և 'ի կիւրակէս պա
տարաբեւոյ :

'Լ հարաւային կողմն արտաքոյ քաղաքին փոքր ինչ
հեռի կառուցեալ եղև մեծ պալատն արքունի 'ի վե
րայ Խարասուի 'ի Պէզպուօտքի մեծ զօրապետէ . յոր
ժամ եկն 'ի Խարասու կատարինէ կայսրուհին ընդ
Յովսէփ կայսեր : Հաճեալ թագուհոյն ընդ այս պա
լատ ընծայեաց նմա զամենայն ջրմակայ դաշտս , բլուրս

և պարտէզս ըստ տեսութեան աչաց, զոր ասպա ետուն
Ամսյուռս Վաջմնի յոյն իշխանին, որ քանդեալ զայն
 պալատ շինեաց 'ի նոյն ծայր քաղաքին 'ի մերձակայ
 բարձրագիտակ վայելուչ բլրի. առ որով անցանէ 'ի
 միոյ կողմանէ գետն խարասու, և 'ի միւս կողմանէ
 Ղանազ: Աւր մերձ է գեղաղուարձ տեղին ծառալից
 Պէշտերէ՝ ձայնեալ. քի չինդ ծառ. ուրանօր դոյ ինքնա
 բուղիս ջուր և աւազան ուխտատեղի ռամկաց, յոր
 լուացեալ լինին ախտաժէտք: 'Ի ժամանակս լիաթա
 րաց երբեմն աստ նստէր խանորդին Վուրրապին Սու
 դան. որպէս պատմեն ծերք:

ԽՈՐՀԱՅԻՆՈՒՄ ՊԵՐՇԷ:

418. **Ա** գեղեցիկ վայր զբօսանաց 'ի նոյն կողմն 7
 վերստ հեռի 'ի քաղաքէն, ուր եղերին յերկուց կող
 մանց բլուրք ձորոյն 'ի մեծ ասպառաժ ինչ միակտուր,
 որ է իբր գուռն կամ կապան ձորոյն, զոր մարթ է
 կոչել շտեմարան ջուրց. զի 'ի ներքուստ դատարկ գո
 լով 'ի տեղիս տեղիս երեւին բերանք ասպառաժին և խո
 ռուք պատճառեալք 'ի բռնութենէ ջուրց: Վհա աստ
 է ակն կամ գլուխ խարասու գետոյն, որ հանապազ
 բղխի 'ի ներքուստ անտի. երբ յորդ է ջուրն հոսի և
 'ի խոռոչաց ժայռին, որ երեւի ահագնատեսիլ իմն:
 Սակայն ջուրն զտեալ 'ի շտեմարանի անդ ահանակիտ
 է և բարեհամ. այլ ասպա անցեալ ընդ տղմուտ և ընդ
 հանքային վայրս փոխի փոքր ինչ սևագոյն. զի տեսաք
 առ տեղեաւն աղբերակունս հանքախտուն ջուրց:
 Օննեալ 'ի վերայ ժայռին գտաք բնական սլառա
 ռուածս. յոր արկեալ զբարինս յետ հարուստ մի
 գնալոյ անկեալ 'ի խորս ժայռին արձակեաց զձայն 'ի
 ջուր անդ:

Յաջակողմեան մասնէ ասպառաժին յորդագոյնս
 բղխի ջուրն 'ի ներքուստ անտի և միանայ ընդ միւս
 թեւոյն: Վյս ջուր դայ երկու ժամաւ հեռի 'ի հովտէ
 անտի, որ 'ի լիաթարաց կոչի խարասից Ղալալ, ուր
 լճանայ ջուրն և անցեալ ընդ ստորերկրեայ անցս դայ
 հոսի աստի:

Յերկոսին կողմանս գետոյն աստի և անտի են գե
 ղեցիկ պարտէզք մրգաբերք մինչև ցքաղաք անդր:

յորմէ ելանէ համեղաճաշակ ձուկն խայտախարիւ Լապաւըլէ կամ Չոպար կոչեցեալ. և այլ տեսակ ձկանց :

ԳԻՒՂՕՐԷՔ ԽԱՐԱՍՈՒԻ

419. Բազում են գիւղօրէք շուրջ զքաղաքաւս, յորոց գան գիւղականք և բերեալ զամենայն պիտանիս սիւսին ընդ քաղաքն ողջոյն և գնեն զհարկաւորս, որք են աշխատասերք և արթունք : Ի կարգիս յիշեսցուք միայն զգիւղօրէս ՚ի մէջ Խարասուի և Լակի խրիմի . յորս բնակէին հայք . և ունէին վանորայս և եկեղեցիս, որպէս պատմէ յիշատակարանն յայսմաւուրաց յասենն . * Ի Վարապաղարէն սկսեալ մինչև ՚ի Սուր, ի խաթ և ՚ի Ֆէօդօսիա ՚ի լերինս և ՚ի դաշտս լի աւրարին վանօրէիւք և եկեղեցեօք : Ի սոցանէ այժմ քանի մի և եթ ամբողջ կան յայլնայլ գիւղօրէս, յորոց հայազգի գիւղականք վարեցան ՚ի Լախիջլանն, և անդ շինեցին զնոյնանուն գիւղօրէս և ճոխացան (578) : Լսժմ յայսոսիկ գիւղօրէս, որք անուանին Խայալի, Վահաշէլի, () թալանի, () օփտի, Սալա և Խամբըլի՝ բնակին օտարազգիք : Շրջակայ լերինք Խարասուի լի են գայլախաղ քարամբք ՚ի գոյն թուխ և դեղին :

Խայա կամ Խայալի :

420. Ի մերձաւորագոյն գիւղ փոքրիկ ՚ի հիւսիսային կողմն Խարասուի յեզերս ջուրց հանդէպ մեծի պարտիզի Շից զօրապետին, ուր էին 20 տունք հայոց յառաջ քան զցրուիլն : Լսս գիւղ յայն սակս այսպէս կոչի, զի է յոտս բերդանման բարձր լերին, որ կոչի Լիսայա, որ ՚ի հեռուստ երևի իբր գլեակ . ՚ի զառիվերն տեսաք մեծամեծ այրս և փախարս . ուստի ելանէ տեսակ ինչ հողոյ, որ ՚ի () Թարաց կոչի ճալուրդան . որով սպիտակացուցանեն զմուշտակս :

Ի վերայ լերին գոյ հողաբլուր () պ կոչեցեալ, զոր բացեալ գտին ՚ի ներքս կամարաշէն գերեզման և ոսկերս մարդոյ մնացեալս ՚ի վաղ ժամանակաց : Լըւմաեան կողմն լեռնակիս երևի սեպաղեալ սպիտակափառ ՚ի վերուստ ՚ի վայր մինչև ցգեան . թուեցաւ մեզ Թէ ՚ի հնունն այն մասն ծածկեալ էր ջուրք Վոնտոսի

յառաջ քան զբացումն Սօսթորոսի . յորում տեսաք զբազում ոստրէս և ժժմակս ծովու քարացեալս և կրացեալս . 'ի մի կողմն երևի ծոց իմն ձևացեալ և նաւատեղի . ըստ որում և աւանդութիւնն պատմէ . (Տէս 'ի Պ'նք . 6) :

Սոսթ փրկիչ :

421. **Ա** Տին վանք կառուցեալ 'ի Պաճաչի գիւղ յարևելեան կողմն քաղաքին հեռի 15 վերստիւ . առ որով անցանէ գետակն փոքր Սարասու ելեալ 'ի մերձակայ լեռնէ անտի : Տարածութիւն վանացս փոքր է . բայց պարիսպն բարձր , որպէս և դիրքն . դուռն է յարևմտեան կողմն . որոյ հանդէպ քարընկէց մի հեռի տեսաք լուսաղբիւր քարաշէն և բարեջուր : Հայս կողմն պարսպին շինեցան յաւուրս մեր վերնատունք սակս ուխտաւորաց . գոն և գետնափոր սենեակք , ուր յաճախեն ուխտաւորք 'ի վարդավառին ըստ հին սովորութեան իւրեանց . իսկ խոհակերանոցն է 'ի հարաւակողմն : Եկեղեցին է 'ի միջավայրի քարաշէն և կամարակապ հաստատուն յոյժ . ունի մի միայն խորան , ուր գոյ պատկեր լ'ճամօրն . յաջակողմն խորանին գոյ հին պատկեր յարութեան փորագրեալ 'ի քարի . և 'ի ձախակողմն նոյնպէս փորագրեալ պատկեր խաչելութեան : Լու որով գոյր յառաջ պատուանդան . որ էր սեւագոյն վեմ Փրկչաբար ձայնեալ . և 'ի վերայ փորագրեալ խաչ 'ի մէջ բոլորակի , զոր բնակքն բարձեալ առ տի տարան ընդ իւրեանս 'ի Վախիճեան , զոր ասէն բերեալ յ'նւոյ և օծեալ յառաքելոյն (Սաղէոսէ : 'ի 'նեքոյ բեմին տեսաք չորս փոքրիկ կամարս և 'ի միջոցի քանդակ ինչ կենդանեաց . յորմէ գուշակի թէ յառաջագոյն յատակ եկեղեցւոյն 'ի խոր իջանէր : Տեսաք յորմն զբազում խաչքարինս եգեալս 'ի ժամանակս նորոգութեան . 'ի միումն գրեալ կայ * Հնիկ է խաչս կա . քաջի տաշաի Վիրակոսէ ॥ :

'ի թիկանց խորանին ընդ գաղտնի ճանապարհ ելաք 'ի տանիս եկեղեցւոյն , որ ըստ բոլորին ծածկեալ է յղկեալ տափարակ քարամբք համեմատ ձևով . իսկ յեղերս տանեաց լայն քարամբք շրջանակ ձևացեալ : Երկայնութիւն տաճարին է 20 . քայլ . իսկ լայնութիւնն

10. 'ի վերայ առաստաղին և խորանին փորագրեալ կայ գառն այ : Ունի երիս դրունս կամարաշէնս արտաքուստ հանդերձ դրուագօք : 'Ե մի կողմն կամարին արեւմտեան դրան փորագրեալ կայ այս բան . բայց թուականն եղծեալ է . * Ս երստին նորոգեցաւ եկե-
 ,, ղեցիս փրկչին . . . ॥ : Իսկ 'ի վերայ հարաւային դրան յիշատակարան վերջին շինութեան փորագրեալ կայ անյարդ շարագրութեամբ :

* Եւս այս է դուռն էին ,
 ,, Ս անկս անուանի որ նք Փրկչին .
 ,, Երդեամբ ծախիւք հայոց ազգին ,
 ,, Որք խարասու իսկ բնակին .
 ,, Եորոգեցին վերստին . . . թու .
 ,, 1810 . յունվարի 6 ին ॥ :

Որմունք տաճարիս ամրացուցեալ են քարաշէն յե-
 նարանօք վերուստ 'ի վայր . 'ի հարաւային կողմն է փո-
 քրիկ լուսաղբիւր մշտահոս . 'ի տեղի հին յիշատակա-
 րանին եդեալ են զնոր յամի 1811 :

Ս երձակայ լեառն վանացս կոչի Ս անասաբլբ Գաղի .
 պատմեն թէ նախ կամեցեալ են անդ կառուցանել
 զվանս . այլ սքանչելեօք իմն աստ նշանակեալ է տեղի
 վանաց : Սակայն մեզ թուի թէ 'ի սկզբան անդ շինեալ
 էին 'ի լեառն մատուռն կամ խաչքակ առ 'ի պատա-
 րագել նախ քան զշինութիւն վանացս , որպէս սովո-
 րութիւն է արեւելեայց : (Պօնտ . 128 :

() Բրաւանի :

422. Ս յս բարեշէն գիւղ միով ժամաւ հեռի է 'ի
 Պահչէլիէ յարեւելեան կողմն . ուր յառաջ բնակէին
 հայք , և այժմ Յոյնք : Եկեղեցին հայոց է 'ի ծայր
 ընդարձակ դաշտին . և շուրջ զնովաւ գերեզմանատուն
 հայոց : Տաճարն է 'ի ձեւ քառակուսի հաստատ քա-
 րաշէն Վթիկեան ձեով կառուցեալ քառեակ կամա-
 րօք իբր յերիս մասունս բաժանեալ : Ս իջին մասն է
 օրօրոցաձեւ . խորանն է կիսաբոլոր . և յերկուս կող-
 մունս ունի զերկուս դրունս և փոքրիկ զգեստատունս :
 Յօրմունս երեւին խաչքարինք . 'ի վերայ աջակող-
 մեան մեծի խաչքարին գրեալ կայ . * Տր նծ յս քս ॥ :

Յատակն լցեալ է հողով. նմին իրի սիւնք կիսով չափ
 թաղեալ կան. երկայնութիւնն է 17 քայլ, և լայնու-
 թիւնն 13: Ղուռն միայն է կործանեալ. յորոյ վերայ
 տեսաք քառակուսի սպիտակ քար, և 'ի վերայ յիշա-
 տակարան նորոգութեան. բայց քարն է խորտակեալ
 և գիրն խանդարեալ. զոր * Ղեմիստանցի է այս ենկի-
 ,, պէկ մհէիս բարձունն սորին. եւ մը
 ,, սէկին. ճանիին ցն մարգարտին
 ,, զարմիցն թվ. ՌՃԽԹ. յուլ ||. (1700):

Բայ եկեղեցի կառուցեալ է յանուն Համբարձման.
 և 'ի նմին աւուր բազմութիւն յոյժ Հայոց յամենայն
 կողմանց հաւաքեալ աստ առնելին կերակուր աղքա-
 տաց: Սակաւ ինչ 'ի վայր է Յունաց եկեղեցին շի-
 նեալ 'ի Հայոց անտի յանուն սրբոյն Լճիլայի: Փոքր
 ինչ տարակաց աստի 'ի կողմն Կէօկդաշին գոյր այլ ե-
 կեղեցի Հայոց, զոր քանդեցին ընթացք:

ԹԻՎԱԿԻ:

423. Եւ գիւղ զուարճալի միով ժամաւ հեռի 'ի նա-
 խընթացէն 'ի կողմն Լսկի խրիմու. ուր այժմ բնա-
 կին ասիացի Յոյնք: Տեսաք 'ի գիւղամիջի անդ առ-
 փոքրիկ վտակաւ զհին եկեղեցին Հայոց քարաշէն հաս-
 տատ յանուն սրբոյն Սարգսի. դուռն է 'ի հարաւա-
 կողմն կամարաձև. իսկ քառակուսի լուսամուտն 'ի
 կողմն արևմտեան: Տեղի խորանին է կիսաբոլոր իբր
 10 ոտնաչափ. յերկոսին կողմանս պատուհանք: 'Ի
 տեղիս տեղիս յորմն են խաչքարինք և մնացորդք հին
 նկարուց: Ղոյ 'ի ձախակողմն հին խաչքար 443 ա-
 մաց. 'ի ստորեւ այսպէս գրեալ կայ. * ԲՄ Իւրոյ. 'ի
 թվ. ՊԼԶ || (1387):

Բայ տաճար 5 կամարօք կապեալ է օրօրոցաձև
 հանդերձ շրջանակօք. թուր թէ յառաջ յատակն խո-
 րին էր: Բրտաբոյ դրան տեսաք փոքրիկ և խոնարհ
 մատուռն իբր պահարան ամուր կամարաձև. յառաս-
 տաղն երևին մնացորդք հին նկարուց և ձևոց:

ՍՈՒՐԷ ՈՒՐԷԱՆ:

424. Եւ բարձրահայեաց եկեղեցի կառուցեալ յա-

նուն Պարասբեկայ կուսին 'ի վերայ վայելադիր բլրոյ 'ի միւս կողմն վտակին, իբր քարընկէց մի հեռի 'ի գեղջէ անտի, որ յամենայն կողմանց երևի: Ուր եւ լաք ընդ 80 քարեայ աստիճանս. շուրջանակի է գերեզմանատուն. և առ ոսոս բլրոյն գեղազուարճ պարտեղք և հովիտք ջրարբիք: Օերկայնութիւն տաճարին չափեցաք 18 քայլ. իսկ զլայնութիւնն 9 խորան նորա արտաքուստ կիսով չափ թաղեալ է ընդ հողով. այլ տաճարն է հաստատ. տեղի խորանին է ամբողջ կիսաբոլոր, որոյ տրամագիծ է 10 ոտն: Շինութիւն տաճարիս է համեմատ հնգաեկամար օրօրոցաձև. յորմն 'ի տեղիս տեղիս են խաչքարինք օծութեան, և մնացորդք պատկերաց ինչ: Յաջակողմն է աւազանն որձաքար միակտուր խաչաձև միոտնաչափ մեծութեամբ: Իսկ դուռն է յարեւմտեան կողմն քանդակեալ 'ի վերուստ կամարաձև. ուր նկարեալ կայ տիրամայրն հանդերձ անծորդուով: 'Ի նոյն արեւմտեան կողմն է լուսամուտ մեծ. առ որով արտաքուստ զետեղեալ կայ քառակուսի քար սեւագոյն, և 'ի վերայ արձանագիր վերաշինութեան տաճարիս այսպէս.

- * Փառաւոր տճրս անձային,
 ,, Որ է պատկերք հայ ազգին.
 ,, Սերստին կառուցաւ հիմանց,
 ,, Տրօք ողորմութիւն զբլմայ երկրին.
 ,, Յանուն սրբոյ ուրբաթու կուսին,
 ,, Բաղնորդութ Յակոբա քաջ հրաբունապի.
 ,, Եւ վերակացութ մհնտի Յոհաննեսի,
 ,, Եւ մհնտի Բ. յտինի քաջայեցւոյ.
 ,, Չեռամբ քարագործ Վրիգորին եւ տօնականի.
 ,, Սայելումն տէր Սարգան քհնի.
 ,, Սարգիս տիրացւին. թիւ ՌՃԾԱ ին || (1702):

Սալա և Խաճըշէ:

425. Եւ գիւղօրէք հայոց մերձ 'ի լճապտի 'ի կողմն Սուտաղի. յառաջինն բնակին այժմ Ռուսք և ունին զեկեղեցին հայոց. որ է քարաշէն նուիրեալ աւսուան Բճաճնի: Իսկ 'ի Խամլըշի այժմ բնակին լճաթարք, ուր դոյ մեծ աղբիւր քարաշէն կառուցեալ 'ի

Հայոց . գրեալ 'ի վերայ յիշատակադիր Խաչատրոյ :
'Նոյնպէս մերձ 'ի Սալա գոյ և Կամուրջ քարաշէն հան-
դերձ արձանագրաւ անուան նոյն Խաչատրոյ :

ՊՕՌՈՒՉԱՅ

426. Սամելով մեր գնալ յԼ. գմէջիդ քաղաք Կու-
սակալութեան (Ժ)երակղզոյս՝ դարձուցաք զընթացս
մեր ընդ արեւմուտս , և անցեալ ընդ քարաշէն Կա-
մուրջն Սարըսու գետակին , որ է յարեւմտեան ծայր
Խարասուի , հասաք յետ միոյ ժամու յականակիտ գե-
տակն Պօռուչայ . ուստի սկսանի անուանի գիւղ և
զլուխ Խարասուչ պոռանի . որոյ մի ծայրն իբրեւ զկտոյց
արծուոյ ձգի գէպ 'ի Խարասու : Լ. դ. այս բարեջուր
գետակ կոչի Պօռուչայ . զի ասեն (Ժ)աթարք (Ժ)է յըն-
թացս գալարեալ կարի իմն պտոյտքի և (Ժ)ափ անցանե-
լով ընդ երկիր՝ անդրէն հոսի . նորին աղաղաւ այսպէս
կոչեցաւ : Որոյ ջուր է մի 'ի պատուական ջուրց Խրի-
մի , որ հոսի գէպ 'ի Սասըխ ծովակ . առ եղբրքք են
բազում գիւղօրէք : Լ. դ. 'ի ստորեւ է համանուն գեղ
Պօռուչայ . իսկ 'ի վերոյ է անուանի գեղն Սօղինտալ
դերմանացի հատուածոյ . որք ունին առանձին եկեղե-
ցի . երբեմն էին առանց քահանայի , մեք հովուէաք
զնոսա առ ժամանակ մի , որպէս և այժմ՝ յորժամ մնան
առանց քահանայի :

Լ. ստի ուղեւորեալ զընթացս մեր գէպ 'ի գլուխ Պօ-
ռուչայի՝ յետ գնալոյ ընդ հարաւ 7 վերստ՝ հասաք 'ի
կիրճն Խայնավուտ փակեալ 'ի մէջ կրկին լեռանց ընդ
երկայն վերստ և կէս . ուր գոյ գիւղ (Ժ)աթարաց և
մեծ քարանձաւ 'ի պաշտպանութիւն յոլով խաշանց :

ԶԻՒՅԻ

427. Լ. ստի յառաջ անցեալ հասաք 'ի միւս բարե-
շէն գեղն Չոխուրչա նոյնպէս գերմանացի հատուածոյ
լուտերականաց , ուր տեսաք զանազան գեղեցիկ պար-
տէզս եւրոպեան բանջարեղինաց : Լ. ստի հասաք յար-
քունի գիւղն Օխյէ . ուր օթադայեցաւ ն լ. զէք-
սանդր կայսր Ռուսաց 'ի 1812 . և ետ նմա ճաշ կա-
թօրիկ հասարակութիւն մեր Խարասուի :

Լստի խոտորեալ 'ի ձախակողմն կոյս հասաք 'ի Ֆրան-
սիոսէ գիւղ մեծապատիւ գաղղիացի քահանային Լա-
պէ Լօրէնցօ Սիլվիօթ, ուր կառուցեալ է նա ինքն
քարաշէն մատուռն յանուն Քլաուայ կուսին : Լստի
յետ միոյ ժամու հասաք 'ի գիւղն Պէշտիէէ . ուստի ան-
յանէ համանուն գետակ և ընդ գետակին Օլիւէի եր-
թայ թափի 'ի Սալղըր :

ՍԱՆՉԸՐ

Լանուանի գետ Խրիմի, որ և ժամաւ հեռի Լա-
մէջիէ էլանէ 'ի կողմանց Չատրրտաղին 'ի տեղւոջէ,
որ կոչի Լյան . ուր գոյր եկեղեցի յանուն սրբոյն Հօլ-
հաննու : Լղբերակն է դուբ ինչ յապառաժի . ուստի
բղխեալ խոխոջմամբ հոսի ընդ հիւսիս, և անցեալ յա-
ռաջոյ Լալմէջիի ընդունի զբազում վտակս . և գնա-
լեալ գէս 'ի Սասըխ ծով անկանի 'ի Խարասու գետ,
և կորուսանէ զանունն (563) :

ԱԳՄԻՋԻԴ ԷՄԻ ԱԳՄԻՍՋԻԴ

428 . Լանուանի և ընդարձակ քաղաք կուսակա-
լու թեան Լաւրիոյ հեռի 'ի Խարասուէ 42 վերտ .
'ի հն . կոչէր 'ի Հօնաց Սիմֆէօթօլ, որպէս կոչեն
զարդիս և Ռուսք . և էր բարեշէն քաղաք, որպէս
գուշակի 'ի դրիցն . այլ բոլորովն քանդեցաւ 'ի լա-
թարաց : Լսա առ սակաւ սակաւ բնակեցան գիւղա-
կան լաթարք և շինեցին փոքրիկ Սէսջիդ . որոյ սպիւ-
տակափառ որմունք նշմարեալք 'ի հեռուստ պատ-
ճառս ետուն անցաւորաց կոչել զայն Լալմէջիէ քի Սպիւ-
տակ տաճար . մինչ զի տեղին ևս յայտ անուն յարա-
նուանեցաւ . զոր ինքեանք կոչէին Լալա Էօյի : Լսա
Խանք լաթարաց տեսեալ զվայելու թիւն տեղւոյն՝
շինեցին քաղաք, և կառուցեալ զմեծ մզկիթն կոչեցին
Լալմէջիէ : Լստ նստէր անդրանիկ որդի Խանին Վալ-
լա Սալաան իբր երկրորդ Խանին և իշխէր մինչև ց յա-
րասու և անդր ընդարձակ իշխանութեամբ, և ապա յա-
ջորդէր խանին : Սերջինն եղև Սախսուտ քերէյ Վալ-
լա Սուլդան . զաւերակս ընդարձակ սալատի նորա տե-
սաք մերձ 'ի Սալղըր . զոր քանդեցին Ռուսք :

Լ.յս քաղաք յետ անցանելոյ առ Ռուսս եղև Թառանխատ Կուսակալ Իշխանին Վաւրիոյ . որոյ Իշխանութիւն ձգի մինչև ց՝ Ռափոր և յ() զուխրու (566) : Որ և այժմ բաժանի 'ի Հին և 'ի նոր Թաղ . Հին Թաղն է բուն քաղաք , ուր բնակին ամենայն աղինք . անդ է շուկայն . 'ի մի ծայրն ընդ երկայնութիւն Սաղըրին բնակին մեծամեծք 'ի բարձրագիւր և 'ի զուարճալի վայրի :

Ընդ 'ի վերին ծայրն կառուցեալ է մեծ պալատ առաջին զօրապետի . յորում օթադայեցաւ () գոտափառ Կայսրն Ռուսաց ան Ղէքսանդր 'ի 24 . հոկ . 1825 : Ուրանօր կոչեաց զմեզ առ ինքն՝ խօսակցեալ առաւնձին ամենայն քաղցրութեամբ և սիրով . խրախ եղև ընդ անդուլ աշխատասիրութիւն մեր խոստանալով ձեռնառու լինել յամենայնի : () նոյն կրկնեաց յետ մեկնելոյն անտի գրելով առ իս Թուղթ 'ի ձեռն Կուսակալին յայտնեալ զհաճութիւն իւր գիտել թէ զինչ ինչ կամբ իցեն մեզ խնդրել 'ի Սեծութենէ նորա :

Ընդ ենդատարանք , պաշտօնատեղիք , եկեղեցի Ռուսաց քարաշէն կառուցեալ յանուն Վետրոսի և Վօդոսի , եկեղեցիք և բնակարանք Հայոց և Հունաց . ևս և Սէսըիտք և Թաղ Թաթարաց և այլոց :

Իսկ նորն է աջակողմեան մասն քաղաքին յընդարձակ և 'ի վայելչագիր դաշտի կառուցեալ մեծամեծ շինուածովք ըստ եւրոպեան ձևոյ՝ անջրպետ 'ի մէջ ունելով զարքունական պողոտայն , յորոյ 'ի վերին ծայրն լինի մեծ տօնավաճառ յամենայն շաբաթս : Ուր է մեծ ուսումնարան արքունի զանազան լեզուաց և գիտութեանց վասն ամենայն ազգաց : Ընդ յաւուրս մեր առ ընթեր Սաղըրի կառուցաւ կամարաշէն մեծ եկեղեցի արքունական յանուն սրբոյն Ղէքսանդրի՝ Եկեղեցի 'ի Կատիւ անուան մեծի Կայսեր ան Ղէքսանդրի : Ունի բարձր կաթուղիկէ շրջապատեալ 'ի քառեակ փոքունց . յերիս կողմանս կանգնեալ կան վեց վեց մեծամեծ սիւնք առաջի երկոյ կամարայարկ փառաւոր դրանց :

Լ.յս նոր քաղաք կառուցեալ 'ի բարձրագիւր և յընդարձակ դաշտի՝ օրրստօրէ վայելչանայ կանոնաւոր շինուածովք և ուղղաձիգ լայն հրապարակօք , նաև կրրկնայարկ քարուկիր պալատամբք մեծամեծաց : Հայոց եկեղեցին է քարաշէն և վայելուչ նորոգ կառուցեալ

առ երի հնոյն հանգերձ կաթուղիկէիւ : Ուր առ բե-
միւ տեսաք խաչքար բերեալ յայլուստ 229 ամաց . 'ի
վերին կողմն փորագրեալ է թուագիրն ՈՒ Ծ . և 'ի
ներքոյ . * Յիշատակ է նք խաչս պարոն Յակոբին ॥ :
Ուրանօր տեսաք հին Յայտմաւորք դրեալ 'ի Պաղջէ-
սէրայ 'ի քարակոփ եկեղեցին (436) . և աւետարան
նուիրեալ եկեղեցւոյն Պալքզլավայի (469) : Ըստ ե-
կեղեցի հայոց նուիրեալ է անուան սրբոյ Ըճաճնին .
խիկ ժողովուրդքն են 40 տունք :

Իւրձրահայեաց մղկիթն Ըգմէջիդ բոլորովին քա-
րաշէն՝ է նոյնպէս կառուցեալ 'ի հին բաժնի քաղաքին .
որ ունի Սինարէ և Սէտրէսէ , ուր ուսանին մանկունք
Թաթարաց . զոր շինեալ է Սէնկլի քէրէյ Խան . ըն-
թերցաք զյիշատակարանն 332 ամաց 'ի վերայ ներքին
դրան այսպէս .

سلطان منکلی کری خان ابن عبد الرحمن . . . سنه 414

* Սուլթան Սէնկէ Բէրէյ Խան իպնի ապրող խաչքար . . .
Սէնկ 914 ॥ :
Տեսաք զայլ արձանագիր այսպէս .

ماخضد اغا ابن حسين اغا . . . سنه 1104

* Սուլթան ապրող իպնի հիւսէին ապրող . . . Սէնկ 1153 ॥ :

ԷՍԿԻ ՍԷՐԱՅ

429 . Ըրդ մեկնեալ մեր յԸգմէջիդէ ուղևորեցաք
դէպ 'ի հարաւ , և յետ 2 ժամուց հասաք յԼսկի սէ-
րայ . որ է ամրոց մնացեալ 'ի վաղ ժամանակաց . որոյ
պարիսպք ըստ մեծի մասին ամբողջ կան . առ որով դոյ
և հին եկեղեցի լքեալ , ևս և վայելուչ գիւղօրէք մե-
ծամեծաց աստի և անտի Սալղըրին :

Յետ այսորիկ անցեալ յաճախ ընդ սոյն դէտ հասաք
'ի մի վտակն Սալղըրի՝ անուանեալ Բէնուլիտի . որ
դայ 'ի Խաչապիլի մարդէ : Օ կնի ապա հասաք յայլ
վտակ Սալղըրի 'ի տեղին Լանի սալա և ապա Ուզուն
ալան : Ըստի ժամ՝ մի 'ի վեր է ակն Սալղըրի , որ ե-
լանէ յանյատակ խոռոչէ անտի ապառաժին . առ որով
դոյր 'ի հնումն եկեղեցի Յունաց Ըյան ցի սուրբ Յով-
հաննէս առ կողմամբ մեծի լերինն Զատըր տաղի . որ

պէս ասացաւ : Բայա հասաք 'ի գիւղն Չավքա . ուր գոյ
արքունի թղթատար . աստի սկսանի մեծ լեառն Բն-
շար , որ հասանէ մինչև ցԲլուշդա ցժամն 4 :

Բորդ թողեալ մեր զԱլղըր յաջակողմն՝ անցաք ընդ
լեառն . զորոյ անկոխելի ուղին ետ հարթել տէրութի
Ռուսաց մինչև ցԲլուշդա : Յէջս մեծի լերին տեսաք
զաղբիւր քարաշէն պատուական ջրոյ . որոյ հանդէս
անկանի Տէմիրձի գիւղ . առ որով է և գիւղն Շու-
մա . որ սակս չնջանաց ջուրցն այսպէս կոչեցաւ : Բայա
հասաք 'ի ծովեզերեայ գիւղն Բլուշդա բարեշէն և գե-
ղեցկադիր . ունի վայելուչ պարտէզս և այգիս : Յա-
ւուրս մեր աստանօր շինեցաւ պալատ արքունի երկ-
կարգեան սիւնաղարդ 'ի վերայ նաւահանգստին , որ է
անպատասար . ընդ աջակողմն գեղջ անցանէ գետակ
և ուղղանէ զպարտէզս : Բնդ 'ի գիւղամիջի տեսաք հին
բերդ , որոյ մասն պարսպի հանդերձ քառեակ աշտա-
րակօք կանգուն կայ . զերկայնութի միոյ կողման չա-
փեցաք 125 քայլ :

Բյուսհետեւ անցեալ ընդ գետակն ուղղեցաք զըն-
թացս մեր ընդ արեւմուտս . և յետ միոյ ժամու հասաք
յապառաժն բարձր ձայնեալ 'ի նոցանէ Վասթէլ . ցմ
ամրոյ . որոյ ծայր երեւի որպէս գլեակ . ուր ասէն
ամրանային երբեմն Ղինիվիղք առ 'ի չտալ անցս թըշ-
նամեաց : Ուրանօր տեսաք և մեծամեծ վէմն առ ճա-
նապարհին , որ կոչի դուռն կապանի . 'ի ծայրն գոյ լե-
զու երկայնեալ 'ի ծովն : Բստի յետ միոյ ժամու հա-
սաք 'ի Վիւլիւք լամպատ . որ է գիւղ բարձրահայեաց .
ունի գեղեցիկ նաւահանգիստ կիսաբոլոր ընդարձակ ,
այլ ոչ ասպհով 'ի հարաւային հողմոյ : Ուր շինեաց
զերեւելի պալատ Ռուս զօրապետն Պարազտին : 'ի
վեր անդր է միւս գիւղ Պէոյիւք լամպատ . 'ի հն .
Փոռլու . ուր գոյր ամրոյ շինեալ 'ի Զուստինիանոսէ :

Բայա անցեալ յառաջ ժամ մի և կէս՝ հասաք 'ի Ռաու-
թին կամ Ռաութէնթ . ուր տեսաք 'ի վերայ աջակող-
մեան լերին վաղեմի գլեակ և ապառաժ բարձր Վաւ-
տէլ անուամբ . յորոյ վերայ եկեղեցի Բյուսաստիւն և
Լաւնա . մի օրմն կանգուն կայ վեցօտնաչափ . և առ
նմին մարմարիոնեայ սիւն : Իսկ 'ի հանդիպակաց լերին
'ի կողմն լամպատի երեւի մնացորդ վանաց ինչ անուամբ
Վաւաթ օրն :

Օ կնի միոյ ժամու հասաք 'ի գիւղն Լւրթէք . 'ի
հն. Καρδιατρικων . ուր 'ի վերայ աջակողմեան լերին է
գիւղն Խզըլգաշ . առ որում տեսաք ապառաժ կար-
մրագոյն և 'ի վերայ փոքրիկ ամրոց վաղեմի : Օ գիւղն
Լւրթէք գնեալ Լէջի Կումնին () լիզարի կառոյց շի-
նուածս բեակութեան . տնկեաց գեղեցիկ պարտէզս և
ծառատունկս . որ և բազում մարդասիրութիւն ժողո-
վեաց զմեզ : Լյս գեղ անկանի առ Լյու տազիւ , որ
'ի հն . կոչէր *Կատա* . սա երեւի 'ի հեռուստ 'ի ձև ար-
ջու երկայնեալ զքիթն 'ի ծով անդը : Լյն որք համա-
րին թէ այս է անուանեալն 'ի նախնեաց Վաթաֆօփօն .
այլք ասեն լինել լեառն Լյա :

Յետ այսորիկ հասաք 'ի գիւղն Կուռզուֆ . 'ի հն .
Gorzabita . որ 'ի լեզու Սկլաւեանց նշանակէ ասեն
լեառն փայլեալ : Օ այս վայրն Յուստինիանոս զո-
րացոյց . տեսաք 'ի մուտս գեղջ 'ի վերայ ապառաժին
զմնացորդս հին պարսպաց : Լրեւելեան ապառաժք
փոքր ինչ պատսպարէն զնաւահանգիստն վայելչագիր :
'ի բերան նաւահանգստին տեսաք գեղեցիկ պարտէզս
ազգի ազգի մրգաբեր ծառոց և զընդարձակ այգի մե-
ծի Կումնին Սորոնցովի . որ և կառոյց 'ի միջոցի անդ-
ծովափանց զմեծագործ պալատ փառաւոր . անդ ի-
ջլանեցաւ նա Լղէքսանդր Կայսր : Լյտի անցեալ ընդ-
սարսափելի լերինս հասաք 'ի լայնանիստ գլուխ ար-
քունի գեղջ Կիթիթայի . ուր տեսաք զարքունական
պարտէզ և բուրաստան լի բազմապիսի պտղաբեր ծա-
ռովք և ծաղիօք : Ուր դոյ և հին եկեղեցի Լյան .
առ որով Լյազմա և վաղեմի գղեակ : Հասաք ապա
'ի Սաղարաշ . որ յառաջնմէ էր գիւղ Յունաց և այժմ
անմարդաբնակ . ուրանօր դոյ նայնպէս հին եկեղեցի
Լյան և Լյազմա : Յետ այնր հասաք 'ի Սարսանտա
գիւղ Յունաց . ապա յԼյափսիլ , և ապա Տէրէ քէօյ .
յորս Յոյնք յաճախեն տնկել զծխախոտս : Յետ այ-
սորիկ հասաք յանուանի գիւղ Յունաց Լալիթա նա-
ւահանգիստ . 'ի վերայ արեւելեան սարին տեսաք հին
եկեղեցի , որ փոքր ինչ պատսպարէ զընդարձակ ծո-
վափն , ուր թափի գետակ յետ սուրբանելոյ զբարե-
բեր պարտէզս :

Լյտի սկսանի արքունական պողոտայն նորոգ կո-
փեալ յապառաժի յաւուրս մեր . որ ունի եղբրիւ ան-

Հնարին աշխատանքը 'ի Պայտար օվա : Օ կնի ապա ելեալ մեր ընդ զառ 'ի վեր հասաք յՎնլնթա դեղ Յունաց և թաթից . ապա 'ի Վասսի կամ Վառ պրա . հուսկ յետոյ 'ի Վուրէիդ : Բստանօր յառուրս մեր մեծանուն Ղաքսուհին կալիցին կառոյց փառաւոր պալատ յընդարձակ և 'ի վայելչադիր պարտիզի իւրում . ուր և ժողովեալ զմեզ պատուասիրեաց մեծաւրանօք : Բռ երի պալատան դոյր յառաջ Շամի . առորով փորեալ գտան ոսկերք մարդոյ . ուր 'ի հնումն երեկեղեցի . զոր և նա փոխեաց դարձեալ յեկեղեցի Ուսաց . ընդ որ հոսի վտակ պատուական ջուրց 'ի պէտս ծաղկոցաց և պարտիզաց պալատան և թափի 'ի ծով անդր : Օ կնի այսորիկ թողեալ զարահետն գնալ յառաջ՝ ուղղեցաք զընթացս մեր ընդ սարսափելի դաւաւանդն այսր գեղջ . ուր ելեալ ընդ զառ 'ի վեր մտաք յանտառն մայր ծառոց . և ապա յարբունի անտառն մեծ . և յետ երկուց ժամուց հասաք 'ի գլուխ լերին 'ի մարգագետին ընդարձակ . տեսաք անդ յամարայնի զսառն : Բնդ որ անցեալ հասաք 'ի գլուխ հիւսիսային զառ 'ի վայրի ձայնելոյ 'ի թաթից Լաթի :

Բստի և անդր կոչի Տիւէէ . նր արտաքին երկիր . ապա հասաք 'ի Վամիօփօլ , ուր գոյ ինքնաբուղիս պատուական ջուր . ապա հասաք 'ի սոսկալի պոյոյտս զառ 'ի վայրին , որ կոչի Պուսմալար : Հուսկ յետոյ իջեալ 'ի վայր հասաք 'ի բարեբեր գիւղ թաթարաց Վիւչիւք հօգէն պաշ . նր փոքր ակն գետոյ . քանզի 'ի գիւղամիջի անդ տեսաք խոռոչ ապառաժից . յորմէ բղխի ականաւ կիտ ջուր և միացեալ լը վտակաց ձեացուցանէ զգետն Պէլպէք : Օ կնի կէս ժամու հասաք 'ի Պէօյիւք հօգէն պաշ հարուստ գեղ . ուրանօր գոն 300 տունք թաթարաց , 3 խամիք և ոչ սակաւ բարեբեր պարտէզք : Բնակիչքն պարապին ոչ միայն 'ի մշակել զերկիր , այլ և 'ի շինութիւն անուոյ օայլից . յորմէ և շահին յոյժ : Բնդանօր յաջակողմեան լերին տեսաք ապառաժուտ . յորմէ բղխի վտակ և խառնեալ ընդ վերնոյն դնայ ընդ հարաւ՝ անցեալ ընդ գիւղօրէսն թաթար օսման , Վալըի , Ֆօցատա , Բւլպատ , Սիլըն , Տւլան քէօյ մերձ 'ի Պէլպէք գիւղ . յորմէ առեալ զանունն դնայ ընդ Օւլաղա . ապա ընդ կապարթա , և Օւամրուի . հուսկ յետոյ թափի 'ի ծով մերձ 'ի բե-

րան Սեաստաբօլի : Յառաջագոյն կային 'ի կապարձա Չերքէզք . որպէս և 'ի մուտս աղխաղին լէրանց . ուր գոյ վաղէմի գղեակ 'ի վերայ բարձր լերին Չերքէզ խրճան ձայնեալ : Տունք այսր գեղջ փակեալ են 'ի մէջ կրկին լերանց յայրս և 'ի փապարս ընդ երկայնութիւն երկուց կողմանց : Այնչ կարի հեռի է աստի միւս գղեակ հին (Թէթէ խրճան ձայնեալ 'ի վերայ բարձր լերին :

Իսկ ապա ելեալ մեր 'ի Պէոյիւք էօզէն պաշէ ուղեորեցաք դէպ 'ի Պաղջէսէրայ անցեալ միանգամայն ընդ Լիւռճի քէոյ , Ուլուսալա , Շիւրի և ընդ Ստիլիս : 'Ի լերանց աստի բղիեալ վտակաց առատանան և ձևացուցանեն զգետն Խաչի սու . որ ունի յերկոսին կողմանս գեղեցիկ գիւղօրէս , պարտէզս և այգիս բարեբերս : Օ որ և թողեալ 'ի ձախակողմն հոսել ընդ գիւղն Սամաշա և ապա 'ի ծով անդր , մեք շրջեցաք ընդ սպիտակ լերինս , և հուսկ ուրեմն ընդ զառ 'ի վայր Պաղջէսէրային հասաք 'ի քաղաք անդր :

ՍՕՊԼԱՅ

430 . Ի անուանի գիղ հեռի յԼիւռճիդէ 10 վերստ 'ի ձախակողմն կոյս յոտս մեծի լերին Չատրը տաղի . զոր պանծալի հանդիսացոյց կուսակալ իշխանն Պարաղտին կառուցանելով 'ի նմա զանազան դործարանս չուխայի , ֆէսի , ևն , որպէս տեսաք : Լըար 'ի նմա ծառատունկս գեղեցիկ պարտէզս և ծաղկոցս զարմանալիս . նաև ձմերանոցս բուսոց բերելով 'ի հեռուստ զայլևայլ բոյսս և զծաղկունս : Յորս տեսաք զբոյսս և զծաղիկս հեռաւոր աշխարհաց . զորս հասուցանեն նաև 'ի ձմեռնամիջի ըստ եւրոպեան կարգի . մինչև ձգել զանցաւորս 'ի տեսութիւն տեղւոյն :

ՉԱՏԸՐ ՏԱՂԻ

431 . Ի մեծ և բարձրագոյն լեռն Խօրիմու հեռի յԼիւռճիդէ 20 վերստ 'ի կողմն Լիւռճայի . յորմէ ելանեն զանազան դէտք ևս և Սաղըր և Լիւմա . զոր յետ Ստրաբոնի նախնիք անուանեցին (Թաթէկոս նի) Թէղան : Լըգարև սեղանաձև է բայց երկայնանիստ

խոտաւէտ և ջրարբի : Բարձրութիւնն ըստ երկրաչափական զննութեանց հաշուի 1200 . ոտն . 'ի մակերեւութէ ծովուն . ուր ոչ ճանճ' և ոչ այլ նեղիչ կենդանիք գտանին . ցուրտ է 'ի գիշերի և զով յամարայնի : Օկատար սորա որոշեցաք յ()ռէ . որպէս և աստի տեսանի բովանդակ շրջապատ թերակղզոյս ծովէ 'ի ծով ամենազուարճ' տեսեամք : Ոմանք պնդեն , թէ 'ի պարզ եղանակի գիծ տեսութեան ձգի մինչև ցերինս Վէրէմբէի (Պ. Խ. 60) . և մինչև ցերեան Պօլսոյ : Տարածութիւն մեծի լերինս է 10 վերստ երկայն ընդ հարաւ և 5 լայն ընդ արեւելս . և դժուարին ելքն ձգի մինչև ցժամն 4 : Ուր երեւին աւերակք հին եկեղեցւոյ :

ԱԼՄԱ ԳԵՏ

432 . Յետ այսորիկ անցեալ մեր ընդ գեղեցկադիր դաշտս Բգմէջիդի հանդիպեցաք նախ Պուլկանաք գետոյն , որ գայ 'ի լեռնէ անտի . և ապա անցաք ընդ երեւելի գետն Բլմա , որ հոսեալ յեզերաց անտի Չատրրտաղին գնայ ընդ հարաւ յԲլմաթամախ . քի անցք Բլմայի , և ապա թափի 'ի սեաւ ծով 'ի մէջ Սեաստօբօլի և Կէօզլէվէի , և յորդեալ 'ի դարնան ողողէ ըզբազում վայրս : Բռ որով գտաք զերկիրն յուռթի ջրարբի և ծառալից . լի են պարտեզք և այգիք բազմատեսակ պտղաբեր ծառովք . անուանի են պտուղքն . մանաւանդ խնձորն զոր տանին մինչև ց'Եգիպտոսի : Յայս գետ թափին բազում վտակք : Պատուական և առողջարար է վտակն կոչեցեալ Սալլէի սո . հոսեալ 'ի մերձակայ անտառէ . ուր երթան ախտաժէտք : Ի հնունդ գոյր 'ի ձախակողմն Բլմայի Վալամիթա քաղաք , յորմէ և ծոցն՝ ուր թափի այս գետ կոչի 'ի նախնեաց ծոց Վալամիթայի :

ՊԱՂՋԻՍԻՐԱՅ

433 . Բյս երեւելի մայրաքաղաք թաթար Խանից կոչեցաւ Պաֆտաարայ 'ի պատճառս մեծի պալատին . զոր նախնիք կոչեցին Վալաֆիւս : Բոգ հեռացեալ մեր յԲգմէջիդէ 30 վերստ մտաք 'ի մեծ հովիտն Պաղջէսէրայի , որ փակեալ դուռով 'ի մէջ կրկին բարձր լեռանց

ձգի ընդ երկայն մի վերստ և կէս : Ինդ որ անցանէ վտակն Չուրուք սու՝ հաւաքեալ յաղբերաց անտի եղելոց աստ և անդ : Յերկուց կողմանց են 517 խանութք շուկային և 16 իջևանք քարաշէնք լը տարազու (սմանեանց . զի թ Կատարինէ Թադուհին զայս քաղաք եթող լիաթարաց՝ պահել անփոփոխ . ուր գոն 31 մզկիթք . 5 ջրաղացք . 2 բաղանիք , և 65 աղբիւրք . նաև բազում գործարանք խաղախորդաց :

Խան «էրայ» .

434. Ի սկզբան անդ Թաթար խանք պատսպարէին ՚ի բերդի , որ ՚ի վերայ մեծի լերին (438) . և ապա իջեալ ՚ի քաղաք անդր շինեցին զերևելի պալատ ՚ի քաղաքամիջի յայնկոյս վտակին Չուրուքսուի : Ուստի անցեալ մեր ընդ քարաշէն կամուրջն՝ մտաք ընդ առաջին դուռն պալատին . տեսաք ՚ի ծայր ընդարձակ բակին բնակարանս պահապանաց . առ որով մեծ հրապարակ , և տեղի խաղուց , այլովքն հանդերձ : Իսկ ՚ի վերջին ծայրն գոյ դուռն մեծի պարտիզին , ուր լի են պտղատու ծառք :

Ի ձախակողմն մեծի հրապարակին հանդէպ պալատին է արքունի մեծ մզկիթն գեղեցկաշէն . զորմէ զկնի : Իստի անցեալ ընդ մեծ դուռն երկաթի և ընդ կամարաշէն անցս՝ մտաք յերկրորդ բակն . ուր հաւաքէին աղաչաւորք՝ ներկայանալ խանին : Շուրջանակի գոն բնակարանք , և ՚ի ձախակողմն է մեծ դուռն ոսկենկար . ուր ՚ի ճակատն ընթերցաք զայսպիսի յիշատակարան ոսկեգիր .

صاحب هزالدرو مالك هزالديار سلطان الاعظيم الاكرم مكى
کرای خان بن حاجی کرای خان غفر الله له ولوالدى سنة ۱۰۰۴

Սահեպի հաշէպ տէրվէ ճալէի հաշէպոյիեար առաջանի էլալի՝ էլ էրէ՝ մէնլի դերայ խան պիւնի հաճի դերայ խան զաֆէրէ ալլահո՝ ւէհո՝ վէլի վալիպէ «էնէ» 959 :

Ինդ այս դուռն մտեալ ՚ի ներքին բնակարան խանին , յորոյ վերայ է երկրորդ յարկ պալատին , անդ տեսաք կրկին աղբիւրս : Բջակողմանն է յոյժ փառաւոր ոսկեզօծ և մարմարինաշէն . զոր կառուցեալ

է սէլիմ քերէյ խան յետ դարձին 'ի մէքքայէ . ընթեր-
ցաք զարձանագիրն այսպէս .

الحاج سليم كرى خان سنة 1146

Նշաճ սէլիմ քերէյ խան «էնէ 1146 :

Ղստի մտաք 'ի պայծառ հանդիսարանն նկարէն ոսկե-
զօծ , որ յերկից կողմանց հայի 'ի ծաղկոցն վայելուչ .
յատակ տեղւոյս յօրինեալ է մեծամեծ մարմարիոն
բարամբք , և 'ի միջավայրի մեծագործ շատրուան բազ-
մացայտ : Ղնդ կողմնական դուռն մտաք 'ի ծաղկոց
անդր զարդարեալ գոյնագոյն ծաղկօք , և շուրջանակի
ճեմարան գեղեցիկ հանդերձ զանազան բուսովք : Ղնդ
'ի վայրագաւթին գոն աղբերակունք մարմարիոնեայք
յորմն ձևացեալք . յորոց հոսի կարկաշատ հոս ջուր ընդ
15 ակունս , և ընդ մարմարիոնեայ անցս գնայ նախ յա-
ւաղանն մեծ , և ապա յամենայն վայրս պալատին .
ձայն հոսանացն գեղեցիկ իմն լսի . և ձկունք պարառեալ
կայտուան : Ղնդ տեսաք նստարան շուրջ զաւազանաւ .
ուր բազմեալ խանն զքօսնոյր : Ղստի ապա մտաք 'ի
մեծ խորհրդարանն փառաւոր . որ ունի վերնատուն
վանդակաւոր , ուր նստեալ խանն լսէր զխորհուրդ-
խորհրդականաց՝ առանց երևելոյ :

Ղստի ելեալ ընդ մեծ սանդուխս 'ի վերին դստիկոն՝
մտաք 'ի մեծ սրահ խանին բարձր ընդարձակ և նկա-
րէն . ունի 25 լուսամուտս մեծամեծս . տեսաք զի զայս
մասն պալատին նորոգէին յարքունուստ : Ղ մի կողմն
գոյ փոքրիկ դուռն . անտի գային աղաչաւոր կանայք
խնդրել ինչ 'ի խանէն առանց երևելոյ . ուր են երկու
ներքին սենեակք : Ղստ է առաւել պայծառ խորհրդա-
րան խանին ընդարձակ յոյժ 'ի ձև քառակուսի . ունի
5 դուռնս և բազում պատուհանս : Ղստ 'ի մեծի հար-
կաւորութեան հաւաքեալ խորհրդականաց՝ խորհէին
ընդ նմա : Ղստի մտաք յոսկէզօծ և 'ի գեղազուարճ
սենեակ խանին խաչիկ օրասի ձայնեալ . զի աստ նստեալ
նորա ընդ տիկնաց ըմպէր խահլէ : Ղստի անցաք յայլ
դահլիճ և 'ի մեծ հանդիսարան , որ ասի Բէլանխանէ .
ուր օթադայեցաւ ընդ խորհրդին լուսամբ յամի 1787 .
ապր . 19 . որ զներքին սենեակն լուսացարան արա-
րեալ էր վասն իւր :

Վ մեծ դաշնադէպ աստի անցաք ՚ի ներքնատունն վանդակապատ, որ հայի ՚ի վերայ առաջին մեծի գաւթի. յոր նստէր խանն տեսանել զելեմուտս պալատականաց առանց երևելոյ: Սերճ է աստ բարձրագոյն վերնատունն աշտարակաձև, որ հայի ՚ի վերայ մեծի հրապարակին. ուրանօր ելեալ խանին ընդ տիկնաց զբանոյր ՚ի տեսանել զխաղս ըմբշամարտից: Աից էր աստ բոյն բազէից. խանն կերակրելով զնոսա զբազէր. առ որով է բուն ներքին բնակարան կանանց անշուք՝ փակեալ յանձուկ վայրի. զոր քանդեալ նորոգեցին:

435. Հանդէպ պալատան է մզկիթն մեծագործ բարձր և համեմատ կրկին մինարէիւք. յոր երթայր խանն յառուրս ուրբաթու, և ելեալ ՚ի վերնատունն ասպակափեղկ բարձր աղօթէր, որ է ՚ի ձախակողմն մզկիթին: Այրկայնութիւն մզկիթին է 40 քայլ. յերկուց կողմանց կամարաշէն ըստ ձևոյ գթաց, կառուցեալ ՚ի վերայ մեծամեծ սեանց. շուրջանակի վերնատուն և լուսամուտք: Սի դուռն բացելին ՚ի պալատ անդր. և մեծ դուռն հասարակաց է ՚ի վերայ վտակին ջուրուք սուի: Ուր ՚ի վերայ ոսկեզօծ դբան ընթերցաք զարձանագիր շինութեան այսպէս. ۱۱۰۴ سالمت کرای خان سنه ۱۱۰۴ Սէլաթի

դերայ խան սէնէ 1159:

Վ փողոցէ աստի մտեալ ընդ քարաշէն դուռն մէտընսէին տեսաք անդ մեծ շատրուան բազմահոս, և բնակարանս ուսանողաց: Աստի զնան ՚ի գերեզմանատուն խանից, յորում երևին երկու մեծամեծ դամբարանք գմբէթայարկք բարձրագոյնք և մեծագործք: Վ միում են 17 գերեզմանք ցեղին Վերէի. յորում է գերեզման մէնկլի բերէյ խանին և հաճիբէրէյ խանին. միայն չորք են քարաշէնք. այլք փայտաշէնք. քանդակագործք ծածկեալք կանաչ կերպասիւք: Սկ յերկրորդումն են մահարձանք թագուհեաց և սուլդանից. առ երի դրանն է բարձր մահարձան կնոջ քերիմ քերէյ խանին:

Այլ մեր ՚ի մեծ գաւթէ անտի մտեալ ընդ փողրիկ դուռն՝ զառաջինն հանդիպեցաք մարմարիոնեայ մահարձանին, յորոյ վերայ ընթերցաք ۱۱۸۳ سالمت کرای خان سنه ۱۱۸۳ Վաթիֆ դերայ խան: Սերճ առ նմին են վերոյասացեալ դամբարանք: Ուր մտեալ ՚ի մեծ դամբարանն տեսաք առ դրան զգերեզման մեծի խանին Սէլիմի ծածկեալ

րակս բազում տանց : Ընդ 'ի միջավայրի կառուցեալ էր Հին եկեղեցին Ըմամօրն , զոր ոմանք Լուսաւորիչ ձայնեն , թերեւ վասն խորանին եղելոյ անդ : Ընդար ձակուծիւն եկեղեցւոյս էր իբր 40 քայլ 'ի ձե բոլորչի , այլ անյարկ . որմունք և յատակ ապառաժ էին : Խորանն զարմանաւքանչ կոփեալ էր բոլորովին յապառաժի անդ . զոր գտաք կործանեալ և անկեալ ժայռն առ ճանապարհաւ : Տեսաք 'ի նմա խաչս և պատուհանս կոփեալս :

'Ի ժամանակս Թաթարաց կային աստ 300 տունք Հայոց , որք կատարէին զւնծային սաշտամունս յայս քարակոփ եկեղեցի , ըստ որում պատմէ յիշատակարան Հին յայսմաւուրաց եկեղեցւոյն Բաղէջիտի .

» * Ընդ գրեցաւ 'ի Թուականիս ռէթ ամին . 'ի ծննդ
 » դեան ռոյլ . յաշխարհն հոնաց 'ի Թադաւորանիստ
 » գիւղաքաղաքիս , որ այժմ աղջասարայ ասի 'ի վիմաւ
 » պատ ձորամիջիս ընդ հովանեաւ նք նծածնի , որ է
 » եկեղեցի առանց հիման ॥ :

Խսկ յիշատակարան բոլորգիր ճաշոցին դնէ . * » Բը
 » րեցաւ 'ի Թվ . ռէթ ձեռամբ սարգիս երիցու . .
 » յաշխարհս հոնաց որ կոչի զրիմ 'ի մեծի արքայանիստ
 » քաղաքիս պաղչասարայու և 'ի Թադաւորու թէն սէ
 » լիմ քերէին . ընդ հովանեաւ նք լուսաւորչի և 'ի
 » բաղմաժողով բարունակեալ և շրջապատեալ սրբոց
 » խորանայն . և 'ի կաթողիկոսութե նն եղիազարու
 » և առաջնորդութե այսմ նահանգի նր . . նայ արհի
 » ենիսի . և որդիացելոյն իւր յակօր երջանկի . որ այժմ
 » կայ 'ի սուրղաթ 'ի վանսն նք նշանի ॥ :

Արպէս գուշակի 'ի վերոյգրեալ բանից , 'ի ժամանակս խանից բազում էին աստ երթեկուծիւնք և տուրեւառութիւնք : Ըստ նստէր դեսպան գաղղիացւոց . և հատանէին դրամք . որպէս ընթերցաք 'ի

վերայ դրամի միոյ . 'ի մի կողմն գրեալ էր . ضرب في باغچه

1141 سرائى * Զարպէ Գի Պաշէեհերայ «էնէ 1191 ॥ .

խսկ 'ի միւս կողմն خاں شاهین کرای ابن احمد کرای سلطان

* Խան շահին քերայ իպնի ահմէտ քերայ սուլթան ॥ :

437. **Լ** եկեղեցի վիմափոր 'ի բարձրաբերձ ապա-
ռաժ լերին, երևելի ուխտատեղի ամենայն քրիստո-
նեից, նուիրեալ սրբոյ ՄԾաճնին, որպէս և անունս
Տալոսմէկեալ է յանուանէս Սարիամ կամ մէյրէմ: Բոգ-
անցեալ մեր ընդ երկայնանիստ հովիտ պաղջէսերային
տեսաք յարևելեան ծայր քաղաքին միգաբեր պար-
տէղս և ականակիտ աղբիւրս բարեջուրս. և յետ
դնալոյ երկու վերստ հասաք 'ի մեծ ձորն. յերկուց
կողմանց բարձրացեալ են ահագին ապառաժ լերինք.
ուր էր յառաջ թաղ Յունաց. որպէս տեսաք զտեղիս
տանց, առերի յոլովայրս և քարանձաւս, իբր ներք-
նատունս: Ելա ելեալ ընդ զառիվեր՝ հասաք յոտս լե-
րին, ուր է եկեղեցին Յունաց Սայրուամ: Ետի վեր-
ոտնեալ ընդ քարակոփ սանդուխս 'ի բարձրութիւն
202 աստիճանաց հասաք 'ի կողս լերին: Ենդ տեսաք
յահագին լեռնամիջի քանի մի սենեակս կոփեալս և
վայելուչ սրահս հանդերձ զառիվեր ճանապարհաւ. և
որ ելեալ 'ի վեր անդր մտաք յեկեղեցի ՄԾամօրն ընդ-
արձակ և պայծառ. յաջակողմն կան 4 սիւնք կո-
փեալք 'ի վիմէ անտի 'ի զարդ յաւէտ. որք 'ի ստորէ
հասանէն մինչև յառաստաղն ապառաժ: Բարձրութի
տաճարիս է իբր 3 կանգուն. զերկայնութիւնն 30
քայլ չափեցաք. իսկ զանհաւասար լայնութիւնն իբր 13
քայլ: Խորանն է 'ի վերին ծայր եկեղեցւոյն կողմնակի.
յորմէ գուշակի թէ այս գործ է վաղեմի յոյժ 'ի ժա-
մանակս հեթանոսութեան եղեալ: Յարևելեան կողմն
'ի բարձրաւանդակի անդ լերին տեսաք զպատկեր տի-
րամօրն նկարեալ 'ի վերայ ապառաժին: Պատմեցին
մեզ, թէ 'ի հնումն անդ գտին զհրաշագործ հին պատ-
կեր ՄԾաճնին, որով և այս տեղի 'ի յայտ եկն սքան-
չելեօք. և այնուհետև ապա հռչակելի եղև այս ուխ-
տատեղի, ուր յամենայն կողմանց հաւաքին ուխտա-
ւորք 'ի վերափոխման: Սակայն յեւանելն աստի Յու-
նաց՝ զայն հրաշագործ պատկեր տարան 'ի միասին 'ի
Սայրամբօլ. անդ ևս այժմ է ուխտատեղի (573):

438. **Լ** զարմանալի հին բերդ կառուցեալ 'ի վերայ բարձրագոյն լերին հանդէպ Սայրումայ. ուր ելաք ընդ դժուարակոխ ուղի աստիճանաւոր աւելի քան վերստ մի. հուսկ յետոյ հասաք 'ի ստորին փոքրիկ դուռն, որ բացեալ է պատառամամբ ահագին ժայռից: Լյս բերդ յերկուց կողմանց պարսպեալ է յանմատչելի բարձրաբերձ ժայռից, և 'ի վերին կողմանէ ունի հաստատ պարիսպ և աշտարակ. ուր է մեծ դուռն և 'ի վերայ նշան հին թաթարաց կամ խասարաց. ուրուական գլուխ եզին և երեք ժանի փորագրեալ 'ի վիմի անդ և սև բու թուռն՝ համարեալ նշան ճինկիդխանին: 'Ի միջավայրի բերդին տեսաք կամար քարաշէն իբր անջրպետ բերդին: Նոգանօր տեսաք կրկին սինա կոկայս Վարայիմ հրէից քարաշէնս. և մին սիւնա զարդ. ուր գոյր ասեն անցք ստորերկրեայ, որ հաներ մինչև յաղբիւրն ձորամիջի. ուստի այժմ բերեն զջուր բերդին. զի այն անցք աւերեալ կայ:

Թաւի թէ զայս բերդ շինեցին Վութք կամ Սասարք երբ բռնացեալ էին 'ի ներքին կողմանս Խրիմու (391): Լստ պատսպարէին Ղենովացիք և յետ նոցա Թաթարք. որպէս և գերեզմանք նոցա յայտ առնեն. յորս գտանի և գերեզման Թաթարք խանիոյ քի թագուհւոյ, և Վրբչադ ազնուականին: Իբր զի՝ Էնկթէմուր յետ Թաթարքաց ել 'ի վերայ Թաթարք խանին. որ բնակէր 'ի Ղուֆուտալէ յամի տն 1392. յայնժամ խանն ել ընդդէմ՝ Էնկթէմուրայ, որ գնայր 'ի վերայ Սուսաց: Իսկ քաջ պատանին Վրբչադ սիրելին՝ Էնկթէմուրայ հառ զՎաղջէսէրայ և յարձակեցաւ 'ի վերայ բերդին. ուր խանին քի դուստր Թաթարք խանին սիրահարեալ ընդ պատանւոյն կամեցաւ տալ 'ի ձեռս նորա զբերդն: Լյլ յընդդիմանալ բերդակալաց՝ ծագեցաւ շփոթութիւն մեծ. և 'ի խռան անդ վիրաւորեալ անկաւ գրբչադն: Օայն տեսեալ աղջկանն բռնադատեցաւ 'ի կրից, և արշաւեղ անկաւ 'ի վերայ պատանւոյն, և մեռան երկոքեան 'ի միասին:

Լյժման բնակիչք բերդիս են Վարայիմ հրէայք

խճողեալք 'ի բերդի անդ . աւելի են քան 200 տունք .
 և 1200 անձինք . որ տուրեւառութիւնս առնեն 'ի
 Պաղջէսերայ . յորոց բազումք են փարթամք . ունին
 զլեզու , զսովորութի և զբարս լիւթարաց : լիւթպետ
 են 'ի հին սաղուկեցւոց անտի . որք միայն զհինգ գիրս
 Սովսիսի պաշտեն . խոտեն զլիւթմուտն և զամենայն
 աւանդութիւնս ծերոց : Սկիզբն աղանդոյ սոցա ասեն
 լինել 'ի ժամանակէ անտի Սաղմանասարայ՝ երբ վա-
 րեցան 'ի գերութիւն . որք զայս անուն հանին 'ի բա-
 ուէս Վարայ . քր բուն . անփոփոխ . որպէս պանծան ին-
 քեանք . բայց սոքա ընդունին զանմահութիւն հոգւոյ
 (447) :

Լպա ելեալ մեր ընդ վերնադուռն բերդին՝ գնացաք
 'ի գերեզմանատուն նոցա առ բերդաւն երկայնաձև
 տարածեալ . ուր տեսաք զկանայս նոցա շուրջնստեալ
 զգերեզմանաւ մեռելոյ ուրուք , և արկեալ զհան-
 դերձս 'ի վերայ հողոյ նորա կոծէին թաթարերէն :
 Յետոյ անցեալ 'ի ներքս անդր գտաք զհին գերեզմանս
 թաղեալս 'ի գետնի . երկայնութի միոյն էր 11 թզա-
 չափ : 'ի վերայ այլ գերեզմանի գրեալ էր հրէարէն
 * Լյս . . . յովսէփ որդի խալվաթայի . . . 5204 || . քր
 յամի Թն 1445 : Վոյ 'ի Սուրղաթ գերեզման Լհարոն
 բռնին 533 ամաց (488) :

ԷՍԿԻ ԵՈՒՐՏ

439. Յետ այսորիկ ելեալ 'ի ձորէ Պաղջէսերային
 և յառաջեալ յընթացս 2 վերստ՝ հասաք 'ի գեղինչ
 բարեգիր և ջրաբերի , որ կոչի Լպի Եորթ . քր հին բնա-
 կարան : Վանգի զառաջինն աստ բնակէին լիւթարք ,
 և էր երևելի քաղաք նոցա . որպէս գուշակի 'ի շի-
 նուածոց , և 'ի գերեզմանաց : Տեսաք 'ի մուտս գեղջն
 կրկին մզկիթս քայքայեալս . բայց 'ի գերեզմանատան
 անդ կանգուն կան 3 երևելի մեծագործ դամբարանք
 գմբէթայարկք բարձրաբերձք : Սին է առաւել մեծա-
 շէն ութանկիւնի . ունի 8 լուսամուտս հանդերձ մար-
 մարիոնեայ շրջանակօք . տրամագիծն է 25 քայլ չա-
 փեալ 'ի ներքուստ : Տեսաք 'ի ներքս մնացորդս մար-
 մարիոնեայ սեանց և վերնախարիսխս այլովքն հան-
 դերձ :

Լստի սակաւ յառաջ անցեալ զննեցաք զայլ կրկին դամբարանս ութանկիւնիս, այլ ոչ այնչափ մեծագործս, որպէս զառաջինն : Լռաջի գեղջ իբր 'ի հրապարակի կառուցեալ կայ քարաշէն աղբիւր քառալտակ . յորոց հոսի անընդհատ պատուական ջուր : Բնակիւք տեղւոյս են յօթարք, որք մշակեն զգեղեցիկ պարտեզս ջրարբիս, և զծառատունկս մրգաբերս :

ԽԱԶԻՍՈՒ ԵՒ ՊԻԼՊԵԿ

440. Ելեալ մեր անտի և անցեալ ընդ վայելչադիր դաշտավայրս՝ հասաք 'ի գետն Խաչէ սոս, որ ելանէ 'ի գեղեցիկ հովտէ մերձ յԱճիւօղա, և վերստ հեռի 'ի Պաղջէսերայէ . և անցեալ աստի գնայ թափի 'ի Սեաւ ծով մերձ 'ի բերան Լճմային 'ի ծոցն Աօզլէվի : Լստի հասաք 'ի գետն Պէլլէէ, որ ելեալ յապառաժից Լճլէն պաշէ՝ անկանի յայլ հովիտ, և ընդունի զանունս Պէլլէէ . ապա գնայ 'ի բերան Սեաստօբօլի : Երկոքին կողմունք այսոցիկ երկց գետոց որպէս և Պուլիանաքին լի են այգեստանեօք և պտղաբեր ծառովք . զպտուղ տեղեացս տանին 'ի Սուսաստան : Լսի թէ երբեմն առ եղբր Պէլլէի բնակէին Չերքէզք բերեալք 'ի Ապարդայէ . վասն այն այս գետ կոչէր Ապարդա . 'ի մերձակայ վայրս գոյ հին աշտարակ կոչեցեալ Չերքէլ խեմ . առ երի երեւին մնացորդք պարսպաց : Ի մերձակայ գիւղն գոյ ջրհոր յոյժ խորին կոփեալ յապառաժի հարիւրաւոր աստիճանօք :

ՄԱՆԳՈՒՐ

441. Ուղղեալ զընթացս մեր գեալ 'ի հարաւ՝ տեսաք 'ի մէջ Պաղջէսերայի և Պալլզլավայի զաւերակ Սան գուբայ երեւելի հին մայրաքաղաքին հասարակապետութե Վթաց, ուր զօրացան նոքա և ամրացուցեալ զպարիսպս կոչեցին Վթի կիբ ըստ յն . Վթիթի Վթաւթի : Վանդի ըստ հնախօսից յերեքտասաներորդ դարուն տէրութիւն Յունաց 'ի Խրիմ իբրեւ բաժանեցաւ 'ի զանազան փոքրիկ իշխանութիւնս, Վուլթ և Խասարք բռնացան յայտոսիկ կողմանս և հաստատեցին հասարակապետութի . մինչև տիրեցին Ղէնովայիք և

պատասպարեցան տատ ամրացուցեալ զբերդն . որպէս ցուցանեն ձև բոլորի աշտարակաց , տեղիք եկեղեցեաց , և հիմունք պարսպաց , նաև տեղիք աղբերաց : 'Ի յե տին ժամանակս բնակիչք տեղւոյս էին (Թ)աթարք և Նրէայք , որք հետզհետէ ցրուեցան անտի և մնաց քաղաքն ամայի . զոր քանդեալ հետզհետէ՝ տանին զքաւրինս հին շինուածոց այլուր . մինչ զի եղծեալ տեսաք զամենայն վայելչութիւն բերդաքաղաքիս : 'Իրք տեղւոյս այնչափ բարձրադիտակ և վայելուչ է շրջապատեալ 'ի գեղազուարճ՝ հովտաց , մինչև գեղեցիկ շինուածք և աշտարակք երևեին 'ի Վեօղլէվէէ . այլ այժմ հաւասար է ընդ գետնի : Բա որով է հովիտ և վտակ Բաթօօր կոչեցեալ :

ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԿՈՂՄԵ ԽՐԻՄՈՒ

442. **Յ**ետ զննելոյ մեր զցամաքատեղիս 'ի միջավայրս Խրիմու՝ ժամէ արդ ուղղել զընթացս մեր ընդ արևմուտս . ուր գնալով ընդ աջակողմն Բաթլիգի՝ հան դիպեցաք շրջապտոյտ անցից Սալզըրին . լ որ կրկին սնդամ՝ անցեալ հասաք 'ի զուարճալի գիւղն (Թ)էֆէ լծիբաի : Բնտի ուղևորեալ ընդ զանազան գիւղօրէս (Թ)աթարաց . ոչինչ ծառատունկս տեսաք ուրեք . մինչև հասաք 'ի մեծ գիւղն Սաի յետ 6 ժամուց , ուր նստի աղապետ իշխան 'ի կողմանէ տէրութեան Սուսաց :

ԴՈՒԶԼԱ

443. **Ի** երևելի և ընտիր աղէհան 'ի մէջ Խրիմու առերի Սախին . ձգի լ երկայն մերձ 'ի ծով . առատ է աղն և բարեհամ յոյժ , մանաւանդ հարաւային կողմանն . որ մակարդի յօգոստոսի : Սւր նախ երևին կարմրագոյն որդունք , և ապա կոտորեալ լինին իբր սերմն մակարդիչ ջրոյն . որով սկսանի քարանալ կամ ապակիացեալ գոյաւորի աղ անկիւնաւոր սպիտակ : Շրջապատ լին համարի 18 վերստ . անցեալ մեր ընդ արևելեան բազուկն տեսաք զհող տեղւոյն աղէփայլ , և ջուրն այնպէս տոգորեալ , զի ձեռք մեր եղեալ 'ի նմին պատեցան աղիւ : Երկուստեք տիղմն այսր աղէհանի ապաքինիչ է յօդացուութե . ուր յաճախեն ակտաթէտք

յօգոստոսի, ընկողմանեալք 'ի տղմի անդ. այլ ոչ կա-
րեն ընդ երկար տողալ 'ի նմին առ սաստիկ ձգողութե
տղմոյն. զոր Արքիանոս կոչէ Ափրիքոս:

Յարեւելեան կողմն աղէհանին մերձ յարքունի ճա-
նապարհն տեսաք 12 մեծամեծ ջրհորս սակս անասնոց.
ուր ջուրն փոքր ինչ աղէհամ է: Իսկ 'ի հարաւակողմն
գոյ պարանոց, անջրպետ 'ի մէջ աղէհանին և ծովուն:
Ուր գոյ և ուղի դնալոյ 'ի Սևաստօբօլ անցեալ ընդ
գլուխն Խըլըլ էաւ և ընդ բերանս գետոց Պուլկա-
նաքի, Աւմայի, Խաչի, և Պէլլէկի. ուրանօր 'ի տե-
ղիս տեղիս երեւին փոքրիկ աղէհանք (450):

ԽԱՐԱ ԹԷՓԻ ԵՒ ՍԱՍԸԽ

444. Յետ միոյ ժամու հասաք 'ի գեղեցկադիր բը-
լուրն Խաւա Թէփէ. զի 'ի հեռուստ երեւի ամպագոյն
սակս բարձրութեան դրից: Առ որով է արեւելեան
ծայր Սաւլի լճին. որ ձգի ընդ արեւմուտս ժամս 2.
նոյնչափ և ընդ հարաւ. 'ի նոյն ծայր է Մամայ գեղ:
Պարանոցն ընդ մէջ լճին և ծովուն Պէլ կոչի, որ է
աւազուտ ձեւացեալ յաւազոյ գետոց Պոնտոսի կու-
տելոց աստ 'ի բուռն ալեաց ծովուն, որպէս երեւի:

Ի այնութիւն պարանոցին չէ միօրինակ յամենայն
տեղիս. զի սկիզբն լայն է 3 վերստ. միջավայրն 2. ուր
գոն պահապան խաղախք Կապօն կոչեցեալք. որք յա-
մենայն եզերս Խրիմու բոլորեալ աստ և անդ պահպա-
նեն: Իսկ արեւմտեան ծայր լճին հազիւ լինի մի վերստ
լայն. ուր երբեմն ալիք ծովուն յորդեալ խառնին 'ի
լիճն: Որոյ տղմախառն ջուր ոչ զօրէ սնուցանել և ա-
ճեցուցանել զձկունս. թէպէտ տիղմն առողջարար հա-
մարի յօգացաւութեան. ուստի չիք անդ ձուկն:

ԿԻՕԶԼԷՎ ԿԱՄ ԵՒ ԲԱԿՈՐԻԱ

445. Ի բաղաք ծովեղերեայ անուանի և բարեշէն
հիմնեալ 'ի հնումն յարեւմտեան ծայր լճին 'ի մեծէն
Միհրգատէ, որպէս ասեն, յիւր անուն կոչելով զայն
Լաֆադրիա. ըստ այլոց Pompeopolis. Տեսաք և ոսկի գը-
րամ ըստ մեծութեան էալըլի 'ի մի կողմն 'ի շըր-
ջանակն գոյր դիր յունարէն ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΕΠΗΤΟΡΟΣ

Ս ասիւնէս էլ Բարսիւս . 'ի միջոցին դէմք մօրուսաւոր երկայնահէր և թագ 'ի գլուխ . դէմքն ասէղ . աչքն ասաւոր և ունչքն մեծ . որ թուի լինել մեծին Սիհրդատայ . թէպէտ նորա դէմք հասարակօրէն անմօրուս գրի . նաև ունէր զթիկամք վերարկու ըստ ձեռն հռովմայեցւոց : Իսկ 'ի միւս կողմն դէմք կռոց մօրուսաւոր և հերպանձ առ , որով կան երեքին տառքս ՏԻՄ . և առ նմին ծայր նետի : Օ այս տիտղոս Յոյնք ետուն Սիհրդատայ ըստ որում Ղզգասէր կամ Հօրամոյն , յետ մեծամեծ գործոց :

'Ի պատմութեան թաւարաց աւանդի թէ այս առնուանի քաղաք յանցանել ժամանակաց աւերեալ անհետ եղև . մինչև Ղենովացիք յետ տիրելոյ ծովեզերեայց Երմիւս՝ շինեցին աստ փոքրիկ դղեակ 'ի ծայր լեզուին , որ կոչի Լոթոս պառնի . զոր կործանեցին թաւարք և թողին ամայի : Եւ պա սկսան թաւարք բնակիլ աստ և անդ յառանձին տնակս . զորս կոչէին Պիլիէօլ էլ . յորմէ ել ասէն անունս Կէօզլէվ : Կամ որպէս այլք ասէն , աղքատին տունք նոցա շինեալ էին 'ի թաղեաց . զոր նոքա կոչեն Վիէլ . որով և կոչեցաւ տեղին Վիէլ էլ . կամ Կէօզլէվ . թէպէտ 'ի մէջ հին անուանց դնի և Կէալէլէ (565) :

Սակայն թուի թէ Երասարք կամ թաւարք կանդնեցին կամ նորոգեցին անդրէն զբերդն Կէօզլէվի հանդերձ լայն և խոր խրամաւ . որ ձգէր 'ի միոյ ծայրէ ծովուն մինչև ցմիւսն : Եւ յետ անցանելոյ առ Սուսս՝ բոլորովին քանդեցին և լցին զխրամս . այժմ հազիւ որոշին տեղիք 'ի մնացուածոց ինչ բերդին :

Եւս բերդ ունէր 5 մեծ դրունս . առ Իսիէլէ Գաբոսի , որ է 'ի ծովակողմն և մինչև ցայժմ ամբողջ կայ հանդերձ մասամբ ինչ պարսպին : 'Ի ներքին կողմն յերկբորդ կամարի տեսաք փորագրեալ 'ի վիմի գլուխ մարդոյ երկայնագագաթն . զոր անուանեն նշան դրան : Թ Եւ Գաբոսի յարեմտեան կողմն . զոր ապա փակեալ սակս ձախող դիպուածոց ինչ կօչեցին Ինսպ Գաբոսի . այժմ չիք հետք այսր դրան , որպէս և հետևորդին :

Դ . Թ Իսիէլէ Գաբոսի . յաջակողմն այսր դրան փորագրեալ կայր 'ի վիմի սանտր իբր նշան բերդին . քանզի և 'ի վերայ հին գերեզմանաց փորագրեալ տեսաւ այս ձև : Եւ երի դրանս գոյր աշտարակ հղօր :

Դ. Բժ Տօլա Գաբուսի. յորոյ նշան փորագրեալ էր 'ի վիմի պորտ մարդոյ և 'ի վերայ ագուցեալ ապակի : Բ. որով էր փոքրիկ գուռն Տէշի* կոչեցեալ. որ նշանակէ բացուած. այժմ չիք տեղին. ուր բազում տունք և բնակութիւնք շինեցան և շինին հետզհետէ :

Ե. () Գոռն Բալար Գաբուսի. որ կանգուն կայ մինչև ցայժմ 'ի մէջ շուկային . առ որով գոյր աշտարակ և փոքրիկ գուռն Տէշի* ձայնեալ . յորոյ վերայ փորագրեալ կային կրկին ստինք իբր նշան :

Յարևելեան կողմն մերձ 'ի ծովն գոյր ներքնաբերդ պարսպապատ . և 'ի ծայրն մեծ աշտարակ բոլորշի բարձր և եռայարկ . որ 'ի յետին ժամանակս կոչեցաւ Խանէ Խուէ վան անդ սպանանելոյ զմահապարտս : Սակաւ հեռի աստի գոյր այլ աշտարակ հօր . որպէս և 'ի միւս կողմն մերձ 'ի Խան ճամբի. նաև 'ի հիւսիսակողմն զօրաւոր աշտարակ : Բ. յս ներքնաբերդ ընդ աշտարակաց թուի լինել գործ Ղենուլացոց , զոր շինեցին յետ առաջնոյն յապահովութիւն նաւահանգստին , որ է 'ի հարաւակողմն բերդին լայնաբաց և անպատըս պար 'ի հարաւային հողմոց , որ երբեմն ձգէ զնաւս 'ի ցամաք և վտանգէ :

ԿԿԵ. Խան ճամբի. է մեծագործ շինուած քաղաքիս մերձ 'ի ծովն , բարձր յոյժ , զի յամենայն կողմանց երևի , ունի բարձր և լայնանիստ գմբէթ կապարապատ կանգնեալ 'ի վերայ 6 կամարաց և շուրջանակի 12 գմբէթս կապարապատս . 'ի մեծի գմբէթի են 15 լուսամուտք : Ձև արքունի մզկիթիս է քառակուսի բոլորովին քարուկիր . և յերկուց կողմանց կրկնայարկ . երկայն և լայն 40 քայլ : Դուռն է 'ի հիւսիսակողմն . ունի դուռի թ երկայնաձև գմբէթաւոր , կանգնեալ 'ի վերայ 4 մարմարիոն սեանց . թէպէտ 2 սիւնք յերկոսին կողմունս ծածկեալ են 'ի մէջ որմոյ :

'ի ճակատ մեծի միհրապին ընթերցաք զթուական շինութեանն զայս օրինակ . قَبُولُ الْحَيَرِ * (Կապուլ Էլ Խէյր) : 'ի տառից աստի ելանէ թիւ 474 ըստ որոյ շինութին լինի 263 ամաց : Սակաւ ինչ 'ի ստորև ընթերցաք զայլ գրուած այսպէս . كَمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكْرِيَّا الْحَرَابِ * (Կիւ- Էն Կալ Էլ Խէյր Էն Զէյրիյէ Էլ Խէյրապ) : Խարա-

ժամ 'ի մտանէն յաղօթս խորհեաց ընդ միհրապին ,
կամ առաջի աղօթարանին : Առնթեր արտաքին
դրան էր մեծ աղբիւրն , որ այժմ է աւերակ . նոյն-
պէս բաղանիք քարաշէն հանդիպակաց՝ էր վախճֆ
այսր մզկիթի . որ ամբողջ կայ : Աստ 'ի ծովակողմն է
Ղաշխան հնաշէն . 'ի վերայ դրան գրեալ կայ 'ի վիմի
անդ . محمد شاه اغا خان اعظم * Սահաբէա շահ աղաի Խան
աղիմ ॥ :

Սերձ է Սալուխան ամրաշէն յոյժ՝ շինեալ 'ի հնումն
'ի հովուէ յեկամուտ 12 աղբերաց իւրոց առ որով էր
հին Պէղաղիստան . այս ամենայն շրջակայ տեղիք վա-
խճֆ էին մեծի մզկիթին . որպէս և գրեալ կայ 'ի վե-
րայ դրան այսր իջլանի 'ի ժամանակս Ասլան քերէին .
صاحب الخيرات والاحسان ارسلان كراى خان بن دولت كراى
1140 خان * Սահիպ է Խալիլաւ վէլ էհսան արաւան Վէլ-
բայ Խան ողէի Կէվէլէն քերայ Խան 1165 :

'Ի քաղաքամիջի անդ տեսաք քառանկիւնաձև քա-
րաշէն թաղսիմն . ուստի բաշխէր ջուրն յամենայն
կողմանս քաղաքին : Ոչինչ կարի հեռի է աստի բարձ-
րաշէն թէքքէ քարուկիր ութանկիւնի զմբէթայարկ ,
և 'ի ներքուստ բոլորչի . ուր շուրջանակի յորմն են 19
քարաշէն խորշք բնակարանք Տերվիշաց : Առ որով է
լճակն Խալլ լիմանի . որոյ յատակ է ասպառաժ . երբ ցա-
մաքի ջուր լճակիս , յայն ամուս լինի առատութի հացի
ասէն թաթարք : Անդ է Ղաճաղա ճափսի անշուք և
Սէրբէսէ թաթարաց :

447. Իսկ 'ի միւս կողմն քաղաքին է թաղն Վարայիմ
Հրէից որք են 800 տունք . ունին կրկին երեւելի սինա-
կոկայս , զոր նոքա Ր շէօլա կոչեն , բոլորովին սաւայա-
տակք , քարաշէնք և սինաղարդք առնթեր միմեանց :
Տեսաք 'ի ներքս քանի մի արծաթապատ հնգամա-
տեան անձաշունչս , որ են մագաղաթեայ դրձագիրք
փաթութեալք և երկայնաձիգք ըստ հին սովորութե .
զորս երբեմն հանեալ և եղեալ 'ի վերայ կերպասապատ
դրակալին վերծանեն 'ի լուր ժողովրդեան . մերձ է
անդ դպրոց նոցա : Սոցա օրէնսդիր եղև Մհարոն բժիշկ
550 ամօք յառաջ ուսուցանելով նոցա զանմահութիւն
հոգւոյ զհանդերձեալ կեանս և (488) :

Եկեղեցին Յունաց և Հայոց Է յարևելեան ծայր քաղաքին . որ Է բարձրաշէն և խաչաձև հանդերձ կաթուղիկէիւ . ունի շուջանակի հրապարակ . ուր Է դպրոց նոցա :

Ըրտաբոյ բերդին էր Թաղ Հայոց . որք ունէին 'ի հնումն եկեղեցի յանուն սրբոյն 'Երկողայոսի . զոր այրեցին Թաթարք : Ըստ մերձ 'ի տեղին կանգնեցին զայլ եկեղեցի փայտաշէն . իսկ 'ի 1817 . յունիսի 13 . հիմնեցին յառաջին տեղւոյ զայժմեան քարաշէն եկեղեցին նովին անուամբ վայելուչ կառուցեալ 'ի վերայ կրկին լայնանիստ կամարաց . ունի 3 դրունս և սիւնազարդ բակս : Սակայն տակաւին անյարկ գոլով 'ի ժամատան կատարեն զածային պաշտամունս : Հայք 'ի սմին քաղաքի են 90 տունք . որք պարապին 'ի տուրեառութիւն : 'Ի բազում տունս քաղաքիս տեսաք ստորերկրեայ անցս . և 'ի մէջ ջրհորոց պահարանս . յորս մտեալ պատսպարէին 'ի հնումն յարշաւել Թաթարաց :

Յարևմտեան ծայր քաղաքին Է արգելանոցն հիմնեալ 'ի վերայ լեզուին Լ օտոս սլուսնի . որ պատսպարէ զնաւահանգիստն յարևմտեան հողմոց , որպէս 'ի միւս կողմանէ պատսպարէ յարևելեան հողմոց գլուխն Ըգեառի . միայն անպատսպար Է 'ի հարաւային հողմոց : Շէնովացիք աստ էին կառուցեալ զգղեակն , որպէս 'ի միւս ծայր քաղաքին դոյր այլ գղեակ 'ի պաշտպանութի նաւահանգստին . ուր տեսաք հանեալ 'ի հողոյ մեծաւ մեծ քարինս : Յաւուրս մեր գտին աստ ընդ հողով երկու վիմատաշ արձանս . մին առն որ զգեցեալ էր ըստ ձեռոյ հին Յունաց և 'ի գլուխն սաղաւարտ . իսկ միւսն էր կնոջ . որոյ զգեստ էր լը տարադու հռովմայեցւոց :

Ըստանօր մերձ 'ի ծով տեսաք ջրհոր բարեհամ ջրոյ . ընդ որ անցեալ ջուրն գնայ 'ի ծով . 'ի յատակն դոյ մեծ քար , զոր երբեմն հանեալ գտին զջուրն աղէհամ : Սակաւ հեռի աստի դէպ յարևմուտս են 5 մեծամեծ ջրհորք () Բար Խաչիսի ձայնեալք . որք մատակարարեն զջուր քաղաքին . ջուրն Է առողջ և քաղցր՝ երբ հողմն չնչէ 'ի ցամաքէ . և երբ 'ի ծովէ՝ լինի փոքր ինչ աղէհամ : Ըստ առ տեղեալս Է զինուորանոցն բովանդակեալ յերկուս շինուածս . մին վասն հասարակ զինուորաց , և միւսն վասն զօրապետաց :

Ըստի ուղղեալ զընթացս մեր ընդ արևմուտս և ան

ցեալ ընդ զանազան դիւղօրէս ընթաց՝ հասաք 'ի միւս լեզու ծոցոյն անուանեալ Պօյնախ պոռոնի . ուր տեսաք առնթեր ծովու աղէհան . այլ չէ ընտիր աղ նորա : Եւս երկիր կոչի Պօյնախ . որ ձգի ընդ արեւմուտս ժամս երիս մինչև 'ի լիճն Տօնդուղ լաւ :

ՏՕՆԴՈՒԶԼԱԻ

448. Եւ երեւի լիճ խորմու եռանկիւնաձև երկայնեալ դէպ 'ի հիւսիս , որ թուի լինել բազուկ ծովուն . յորմէ որոշեալ է 'ի ձեռն նեղ աւազուտին Պէլ ձայնելոյ : Եւս պարանոց ըստ մեր դիտողութեան պատճառեալ է յաւազոց բերելոց 'ի բուռն ալեաց ծովու . որ պէս ասացաք սակս Սասըխ լճին (447) : Երկայնութիւն պարանոցին ձգի ժամս 2 . իսկ լայնութիւնն 'ի տեղիս ինչ է 100 քայլ . մինչ զի երբեմն ջուր ծովու խառնի ընդ լճին . որոյ շրջապատ դնի կէսօրեայ ճանապարհ . ուր չիք ձուկն :

Եւս լիճ երբեմն յարուցանէ զալիս և բռնութիւն հիւսիսային հողմոյ զեղու զջուրն 'ի պարանոցն : Ուրանօր հանդիպեալ մեր մեծի ալէկոծութեան տեսաք մերձենալ մեզ զջուր լճին 'ի միջավայրի անդ : 'Ի հիւսիսային ծայր լճին թափի գետակ . ուր գոյ և լճէքքէ . երբեմն հաւաքին Տերվիշք և պարառեալ գոչեն , որք կոչին Սօֆու (408) :

Եւստի և անդր երկիրն կոչի Սարխան . յարեւմտեան ծայր լճին օթագայեցաք 'ի դիւղն Չէկերկաձի : Եւս 'ի մերձակայ դիւղն տեսաք հին լճէքքէ և մզկիթ քաւառէն : Եւստի սկսանի արեւելեան ծոց Փօռօղ սարին , որ կոչի Պէլլի . առատ են աստ պատուական ձկունքն խաճղաճա , իլարիչ , և այլն . զոր ապխտեալ առաքեն յայլեայլ կողմանս :

ԷՍԿԻ ՓՕՌՕԶ

449. Եւ մեծ լեզու կամ սար ձգեալ ուղղակի ընդ արեւմուտս յերկայն 6 ժամ . տեսաք յերկոսին կողմանս լեզուին ժայռս և վտանգաւոր ապառաժս 'ի ծովի . որով չեն ապահով երկոքին ծոցք Փօռօղին : Եւս իրի Ուռաք կանգնեցին 'ի ծայր անդր աշտարակ քա-

րաշէն բարձր 60 կանգուն . յոր 'ի գիշերի վառեն լաստեր յապահովութիւն նաւուց :

Ի այնութիւն լեզուին ծովէ 'ի ծով լինի 10 վերստ . ուր տեսաք զբազում գիւղօրէս . զի երկիրն է բարի : Թուի թէ 'ի հնումն դոյր աստ լապտեր . զի այս լեզու կոչի 'ի յունաց Վոգիւս Քանարի :

Հիւսիսային ծոցն կոչի Տիպ Բարխան . ըստ հն . Tamirake , ուր է հին քաղաք Թաւթարաց Թաւթան ագեշիդ . որ ունի գեղեցիկ նաւահանգիստ ապահով ձգեալ 'ի ներքս : Սակայն երբեմն ալիք ընդհարեալք վիմաց բերանոյն , անհանգիստ առնեն զնաւս 'ի նաւահանգստի : Բայր յաճախէին նաւք 'ի ժամանակս Թաւթարաց . այլ այժմ մնացեալ են քանի մի տունք և եթ Թաւթարաց և մզկիթ : Սերձ է աստ Շէյխէր . ուր գոյր Թէքքէ և բազում հերվիշք :

Բստի սկսանի մեռեալ ծովն երկայնիւ 'ի ծոց անդր մինչև ց() ռգաբու (404) : Սորէ Պօլադ է գիւղ 'ի մէջ Թարխանու և () ռին , որ ունի երկայն լեզու ձգեալ 'ի մեռեալ ծովն : Բայս ծովեզերեայ երկիր կոչի Սանշէր . 'ի հն . կոչէր ծոց կարկինիդեան . ուր գոյր Սարկինէ քաղաք և հին բերդ Եկրօբինա :

Հանգիստկողմն մեռեալ ծովու է Եաւուշլաճ կղզին խոտաւէտ , ուր ճարակեն անասունք : Բստի մինչև ցուր բիթն Վրլպուռուն՝ կոչի ընթացք Բքիլէայ . ըստ յն . Տրօժոս աթիլէա . իբրև զի քաջն Բքիլէս աստ ասեն առնէր զկրթութիւն իւր : Վտաք զպղնձի դրամ սորա . 'ի մի կողմն էր ահեղատեսիլ մեծակն կերպարան մօրուսաւոր . և 'ի միւս կողմն մեծ սուր և 'ի վերայ տառքս NIKH , Եիֆի , և 'ի ներքոյ AXIAAETE TPA Բիլէա . Թարք :

Բնդ երկայնուի մեռեալ ծովու հանդէպ Վրլպուռունի ձգի երկայնաձև կղզին խոտաւէտ Թէնիբէ աբառի : Տէս 'ի Պոնտոս . 230 :

ԱՅԼ ՄԱՍՆ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ

450. Ետ շրջելոյ մեր յարեմտեան ծովեզերեայ վայրս սկսեալ 'ի մեռեալ ծովէ մինչև ցծոցն Սէօզլէվի , ապա դարձ արարեալ անտի ընդ պարանոցս Սասըխ Ընակին և Բղէհանին (443) հասաք 'ի գլուխն Խը

ՀԵԼԵՄ . ուստի սկսանին ծովեզերեայ ժայռք մինչև
ցբերան Լճեառին : Լճի հասաք 'ի բերանս գետոց
Պուկանաբի , Լճմայի , Խաչի և Պէլպէկի , տեսաք
զգեղեցիկ պարտէզս և այգիս մինչև հասաք 'ի բերան
Լճեառին :

ԱԳԵԱՌ

451. Լ մեծ ծոց և բազմաբաղուկ նաւահանգիստ
ամենապահօլ . զոր մարթ է կոչել սբանչելի տեսա-
րան բնութեան , որ բաժանեալ գոլով յայլնայլ ծոցս
'ի մէջ ծոցոյ՝ հիացուցանէ զմիտս , և զարմանալի դիւ-
րութիւն ընծայէ մեծամեծ նաւուց թէ 'ի ձմերել և
թէ 'ի հանդերձել կարասեօք : Լմին իրի տաշտք նա-
ւուց պատերազմականաց յօրինեալ 'ի Լիքօլայի՜ֆ և 'ի
Վերսոն աստ հանդերձին 'ի կատարելութիւն ամենա-
կերպ կարասեօք և զինուք (380) :

Լրկայնութիւն մեծի ծոցոյն հաշուի 7 վերստ . զոր
թաթարք կոչեն Վաթիբ Լիմանի . ըստ հն . նաւահան-
գիստ Վթենոսի . և միջական լայնութին 600 գրկաչափ
գնի . 'ի լայն տեղիս 800 . և յանձուկ տեղիս 300 .
իսկ խորութիւնն է 12 , 10 , և մինչև 3 գրկաչափ . յու-
րում չիք բնաւ ժայռ . այլ միջավայրն տղմուտ է . և
եզերքն քարուտ : Սուտք ծոցոյն լայն է 750 գրկա-
չափ պատսպարեալ ամրագոյն սպտնօք և զինուք : Լ
սմա տիրեն և զովացուցանեն հակադարձ հողմունք .
զի հողմն ինչ երբ շնչէ 'ի ծովէ 'ի ներքս 'ի ցերեկի ,
փոխի յերեկոյին կամ 'ի գիշերին յընդհակառակն և
շնչէ 'ի ցամաքէ դէպ 'ի ծով 'ի դիւրութիւն ելից և
մտից նաւուց և 'ի մաքրութիւն օդոյ . որպէս փորձե-
ցաք . քանզի օթագայեալ մեր յարքունական նաւի 'ի
մէջ մեծի ծոցոյն տեսաք զի 'ի գիշերի փոխեալ հողմն
շնչէր 'ի ցամաքէ :

Լրկամեան կողմն մեծի ծոցոյն է սպիտակափառ՝ լի
քարաժայռ և սպիտակահող լերամբք . որով այս վայր
կոչեցաւ 'ի թաթարաց Լճեառ , իմ Սպիտակ լեառն :
Լստ էր հին գիւղաքաղաքն թաթարաց նոյնանուն ,
որ հեռի էր 'ի բերանոյ անտի 5 վերստիւ . ուր այժմ
պահեն փայտաշէն կարասիս և զայլ պիտոյս արքունի
նաւուց : Վերեալ մեր զկողմամբք մեծամեծ լերանց

արեւմտեան կողման ծոցոյն՝ տեսաք 'ի բարձրաւան-
դակի զերկու աշտարակս լապտերաց 'ի համեմատ
գիրս տեսուածեան, սակս գտանելոյ նաւուց զմուտս
նաւահանգրստին 'ի մթան :

452. Սիւնի կի՛ Սիւնիա. քի հիւսիսային, է աւան
'ի հիւսիսային կողմն ծոցոյն 'ի միջավայրի անդ, որ 'ի
թաւարաց կոչի թաւարա իսկէլէ. ուր գոն աստ և
անդ մեծամեծ տունք և իջեանք, ևս և մարտկոցք զի
նեալք 'ի պաշտպանութիւն ծոցոյն : Ըստի մինչև ցբե-
րանն մեծ՝ գտանին բազուկք ինչ և փոքրիկ ծոցք. այլ
չեն բաւական պատսպարել զնաւս : Իսկ 'ի բերան ծո-
ցոյն գոյ երեւելի մարտկոց 'Բախիսի կոչեցեալ, որ
անկանի հանդէպ 'Բերսոնի (462). գոյ ապառաժ 'ի
ծովի անդ և աղէհան փոքրիկ 'ի ցամաքի :

'Ի Սիւնի եւն բազում պատրաստական նաւակք,
որք փոխադրեն զանցաւորս 'ի միւս կողմն մեծի ծոցոյն
յանուանի քաղաքն Սևաստօք :

ՍԵՒԱՍՏՈՒՈԼ

453. Ընցեալ մեր նաւակաւ 'ի հանդիպակողմն 'ի
գեղեցկահայեաց և 'ի բարեշէնքաղաք արքունի Սևաս-
տօք շինեալ 'ի վերայ մեծի լերին, որ սկսեալ 'ի ծո-
ցոյ անտի և 'ի մեծ բազկէն հասանէ մինչև ցգլուխ լե-
րին յերկայն 2 վերստ և աւելի. լի մեծամեծ շինուա-
ծովք և արքունի գործատամքք այլովքն հանդերձ :
Փողոցք նորա են ուղիղ. և ըստ մեծի մասին զուգա-
հեռական. աստ է մեծ բազուկն Լաւիսայա պախիսա.
ընդ երկայնութիւն բազկին շինեալ է քաղաքն. որ է
գլխաւոր նաւահանգիստ : Յորոյ 'ի բերան յօրինեալ
կայ քարաշէն մեծ սանդուխք քաղաքին, ընդ որ ելեալ
մեր 'ի հրապարակ անդր, տեսաք զարքունի մեծ տուն
շինեալ 'ի 1787 վասն բնակութեան թ Վատարինէ կայ-
սերուհոյն : Ըստի սկսանին յերկուց կողմանց մեծա-
մեծ պալատք պատերազմական նաւապետաց և ազ-
նուականաց. առ որով է շուկայ քաղաքին և սակա-
ւածիւ վաճառատեղիք. իբր զի մեծ մասն բնակչաց
են նաւաստիք :

Ընդ 'ի ձախակողմն մեծի փողոցին տեսաք զնորաշէն
գեղատեսիլ և ոսկեղօծ եկեղեցին Սուսաց, բարձր

այայծառ և սիւնազարդ : Բարձրահայեաց է կաթուղիկէն . 'ի մէջն հանդէպ եղեալ կայ մեծ պատկեր Յօի և Տիրամօրն բոլորովին արծաթապատ : Այնպէս 'ի վերոյ քան զխորանն յաջակողմն կանգնեալ կան երկու մարդաչափ պատկերք արծաթապատք . մին Տիրամօրն և միւսն Պետրոսի և Պօղոսի : Եւ 'ի ձախակողմն նոյնաչափ կրկին պատկերք արծաթապատք յարութեան , և սրբոյն նիկողայոսի . յորոյ անուն շինեալ է այս եկեղեցի . որ ունի փոքրիկ գաւիթ և զանգակատուն բարձր և սիւնազարդ : Բաւջի խորանին տեսաք զայլ պատկեր Յօի գեղեցկագործ արծաթապատ ոսկէզօծ :

Ուրջ գեղեցեցեալս գոյ չափաւոր հրապարակ . ուստի սկսանի մեծ գործատունն կարասեաց նաւուց , և հասանէ մինչև ցծովն՝ բաժանեալ 'ի զանազան վայրս մեծամեծս . յորս յօրինին ամենակերպ կարասիք երկաթեղէնք և պղնձեղէնք 'ի պէտս նաւուց :

Բնդ է զինարանն և նաւարանն , ուր յօրինին նաւք ոչ այնչափ մեծք , զի մեծամեծ նաւք այլուստ գան աստ և զարդարին (38) :

Եկեղեցին Յունաց է 'ի վեր անդր բարձրահայեաց՝ խաչաձև կառուցեալ 'ի վերայ 4 մեծամեծ սեանց . ունի և փոքրիկ դպրատուն անդ սակս յոյն մանկանց : Բերի արապքին դրան յորմն տեսաք սպիտակ մարմարիոնեայ վէմերկայն 3 ոտն . և լայն՝ մի և կէս . յորոյ վերայ փորագրեալ կան պատկերք առն և կնոջ . առ որովք է յունարէն արձանագիր անուանց նոցա . * Իճու ծնունդ Խրիսթիօնոս և կին նորա Ուլբիանա երջանիկ 'ի տիս 75 և 52 բերկրեալ ॥ :

ΘΕΑΓΕΝΗΣ ΧΡΙΣΤΙΩΝΟΣ ΚΑΙ
ΗΓΓΝΗ ΑΥΤΟΥ ΟΥΑΠΙΑΝΑ
ΜΑΚΑΡΙΑ ΕΤΩΝ ΖΕ ΚΑΙ ΝΒ ΚΑΙΨ ΚΑΙΡΕ

Յետին երկու բառք են 'ի տեղի թուականի ամաց նոցա . առաջինն է առն 75 , և երկրորդն կնոջն 52 : Սրբա էին արդիւնաւոր անձինք ազնուականք Վերսոնի Հասարակապետութեան . յորոց 'ի պատիւ զայս վէմ փորագրեալ եղին 'ի տեղւոյ ուրեք . զոր հանեալ յաւերակաց Վերսոնի եղեալ են աստ : Տեսաք այլուր զայլ վէմ նման նմին , և 'ի վերայ կին մի . և առ նմին

մանուկ՝ հանդերձ եղծեալ յոյն գրով։ Ընդանօր տեսաք զանն սպիտակ զերթ պաղլէղ, և ՚ի վերայ փորագրեալ գլուխ Սոկրատայ գեղեցիկ յոյժ։ Այնպէս տեսաք զայլևայլ գրամս Վերսոնայ . յորոց քանի մի նշանակեսցուք (464) :

454. Յետ այսորիկ ելաք ՚ի զնին այլևայլ բազկաց կամ նաւահանգստից Սևաստօքօլի . յարեմտեան ծայր քաղաքին տեսաք ՚ի ծոցամիջի անդ զբերան և զբազուկ ծոցոյն երկայնեալ ՚ի ցամաք անդր՝ ընդ 300 գրկաչափ , որ է ապահով նաւահանգիստ . այլ անբաւական մեծամեծ նաւուց սակս ծանծաղուէն : Ըստ բազուկ կոչի Ընթիլէրիստէա պոլսա . ուր գոյ և մարտկոց ՚ի պաշտպանութիւն մեծի ծոցոյն . վասն այն կոչեցաւ չրազինեալ ծոց : Ընտի ընդ 700 գրկաչափ միջոց ՚ի ներքս խաղացեալ տեսաք զայլ բերան ՚ի նոյն կողմն . ուստի սկսանի մեծ բազուկն կոչեցեալ Եռօնայա պոլսա . իմ հարաւային ծոցիկ . որ ձգի ընդ երկայն ՚ի ցամաք 2 վերստ և կէս , և լայն 200 գրկաչափ . ունի զօրաւոր մարտկոց ՚ի բերան անդ ձայնեալ Ընթիլէրիստէա պոլսա : Ըստ նաւահանգիստ շրջապատեալ ՚ի բլրոց ոչ միայն է ապահով , այլ և սիտանի յոյժ վասն մեծամեծ նաւուց , որք լի են աստ՝ մերձեալք ՚ի ցամաք անդր՝ պատրաստին ՚ի կազմութիւն և ՚ի նորոգութիւն ամենայն դիւրութեամբք . քանզի խոր է յոյժ ջուրն և միջոցն ընդարձակ . միայն վերջին ծայրն անձկանայ . այնպէս զի տեսաք զանցս շինեալ ՚ի քարանց առ ՚ի գնալ հետիոտս յայնկոյս բազկին : Ըստ գոն մեծամեծ բնակարանք և զինուորանոցք նաւաստեաց , շտեմարանք կարասեաց և այլն , որով իբրև արուարձան ձեացեալ է այն մասն : Իսկ ՚ի միւս կողմն անցիցն գոյ այլ նեղ ծոց իբր լիճ . շուրջ զորով բազում պալատք կառուցեալ կան վայելուչ առւնթեր ծովու :

Սերձ ՚ի բերան այսր մեծի բազկին երկայնի այլ բազուկ դէպ ՚ի միւս կողմն ցամաքին ընդ արեւելս 900 գրկաչափ երկայնութեամբ , որ կոչի Վարպէնէա պոլսա իմ նաւային ծոց . որ այնչափ խոր է , զի համարձակ մտանեն և ձմերեն մեծամեծ նաւք : Ըստ տեսաք զերեքկարգեան մեծագոյն նաւ պատերազմի Փարթանուն . մին յարբունի վերակացուաց սորա գլով յադգէ մերմէ գափիթան Լազար Սարբովիւ շրջեցոյց

զմեզ 'ի նմին . տեսաք զարմանալի հանդերձանս և զկազմսորին , մեծամեծ թնդանօթս , զանազան սրահս , սենեակս , և բաղանիս , նաև հրապարակ մեծ այլովքն հանդերձ :

455. Եւստ ձմերէ մեծ նաւահանդէս Ուռսաց . յուրում են իբր 700 նաւք մեծ և փոքր , որոց հրամայէ մեծ հազարապետն Վիքօլայիֆի (380) : Եւ մայիսի ելեալ 'ի բազկաց աստի նաւք մնան աւուրս ինչ 'ի մեծի ծոցին . և անտի ելեալ 'ի սեաւ ծով շրջին աստ և անդ մինչև ցսեպտեմբեր :

Եւ ջակողմեան ցամաք Վարապենի պուխթային լեզու իմն ձևացեալ է լայն 100 քայլ . որոյ ծայր բերանոյն կոչի Փաւլասի . ընդ որ անցեալ 'ի ծովամիջի անդ յաջորդէ այլ փոքրիկ բազուկ որ կոչի Վիլէյապանապապա խոր , բաւական պատսպարել զնաւս . ծայր ցամաքին կոչի Սէս : Եւստի ուղղեալ զընթացս մեր ընդ երկայնութիւն մեծի ծոցոյն 'ի ներքս անդր տեսաք ժայռ ինչ 'ի ծովի և ջուրն ծանծաղ յոյժ : Ուրանօր 'ի միջավայրին տեսաք զբերան Զօւնա գետոյն , որ 'ի Ուաթարաց կոչի Վէօյիէ Էօղէն . ընդ որ գնացեալ մի վերստ տեսաք զեղեգնուտս յերկոսին կողմանս գետաւ կին մինչև հասաք 'ի ցամաքն կոչեցեալ Լիւիւրման . որ է ծայր մեծի բազկին կամ ծոցոյն : Եւ մերձակայ վայրն գոյր 'ի հնումն բերդաքաղաքն Վէապօլիս : Իսկ այժմ 'ի կողմն Վէօղէվի գոյ գիւղ Վօրօնտալ գերմանացի հաւտուածոյ . յորս 25 տունք են ուղղափառք և ունին եկեղեցի :

ԻՆՔԻՐՄԱՆ

456. Եւրդ՝ ելեալ մեր 'ի ցամաք անդր գեղեցիկ հովտի , տեսաք՝ զի լերինք երկուց կողմանց մեծի ծոցոյն դան աւարտին աստ 'ի ծայր հովտին : Եւ ահա յայս երկուս ծայրս լերանց փորեալ են քարանձաւք . նախ դիմեցաք յաջակողմն հովտին տեսաք առ լերամբքանի մի փոքրիկ այրս քարակոփս և առ նմին պատուական ջուր վիմաբուղի :

Եւ վերջին ծայր հովտին 'ի բարձրաւանդակի գոյ վաղեմի բերդ շինեալ 'ի հին Զօւնաց քերսեմացոց , որպէս կարծի . որ 'ի Ստրաբոնէ կոչի Վիլէիօն : Ուր

ըստ Հին պատմութեան գոյր մեծ պարիսպ . որոյ մի ծայր գտնուի թի Պալլադիա՝ միացուցանէր զերկոսին քաղաքս : Օ այս բերդ որպէս թուի յետոյ ամրացուցին Ղենովացիք ի ձեռն մարտկոցաց . առ որով են վաղեմի քարանձաւք կոփեալք յապառաժս զարմանալի մեծագործութեամբ ի Վերսոնացւոց անտի վասն զօրաց իւրեանց . յորս պատսպարէին յերեսաց լեռնականաց :

Եւ Եւ Զամարին թի ի ժամանակս քրիստոնէութե Զաւատացեալք վասն ազատելոյ ի ձեռաց Զեթանոսաց անդ ամրացեալ լինէին : Ուրանօր աքսորեցաւ ասէն սուրբն Լիլեմէս ք Զայրապետ Զուովմայ . ապա սուրբն Սարտինոս մին ի թուանց Վոմետիանոսի , և ոմանք ի պալատականաց աստ աքսորեցան : Վանզի զայնու ժամանակաւ աստ էր տեղի աքսորանաց նոցա յետ Վօրսիքայի . ուր աքսորեալքն փորէին յապառաժի անդ սենեակս վասն մարմնոց իւրեանց , յորս և թաղէին , որով և կոչի Վարանձաւքաղաք :

Յերեքտասաներորդ դարու իբրև բաժանեցաւ տէրութիւն Յունաց ի զանազան փոքրիկ իշխանութիւնս , Լնքիրմանի եղև ինքնագլուխ քաղաք երևելի Զասարակապետութեան իւրեանց . ապա էանց առ Ղենովացիս և առ Թաթարս , որք բոլորովին կործանեցին . մինչև չմնալ այլ ինչ բաց ի քարանձաւաց . յորս շրջեալ անձամբ զննեցաք զամենայն մեծագործութիւնս , զոր տեսաք և պատմեմք ի կարգիս . ապա անցանեմք ի Վերսոն :

ՎԱՐԱՆԶԱՒԱՔԱՂԱՔ

457. Եւ Եւ յանցանել մեր ընդ գեղեցիկ Զովիտն Լնքիրմանի շրջապատեալ ի լեռանց անտի ուղղեցաք զընթացս մեր յարևելեան քարանձաւս , որք յոտս լեւին աստ և անդ գտանին յերկոսին կողմանս :

Եւ Եւ յառաջեալ ի միւս կողմն տեսաք մեծ դուռն և ընդարձակ Զանապարհ փորեալ յապառաժ լերին և ընդ նմին քարակոփ աստիճան . ի վերտոնել մեր Է բարձրութիւնն տեսաք ի մի կողմն զանազան սենեակս քարակոփս , և ի միւս կողմն լուսամուտս քարափորս զարմանալիս և պատշգամբս : Եւ Եւ ի վեր ընդ 40 աստիճանս քարակոփ սանդխոց՝ գտաք զմեծ սենեակ ,

և 'ի վերուստ լուսամուտ . ուստի սկսանի նեղ սրահ կամ ճանապարհ ընդ հարաւ 2 քայլ լայն , և մարդաչափ բարձր : Յաջակողմն այսր ճանապարհի տեսաք քառակուսի դուռն ընդարձակ . մտեալ 'ի ներքս գտաք լայնանիստ եկեղեցի կամարաւոր բոլորովին քարակոփ : Ըսլ առաջակողմեան կամարքն անկեալ կան 'ի վայր 'ի բարձրութենէ 15 կանգնոց . ուր տեսաք և զերկու դամբարանս :

Յաջակողմն այսր տաճարի գտաք դուռն . ընդ նեղ անցս մտեալ 'ի ներքս տեսաք զփոքրիկ մատուռն քարակոփ երկայն 8 քայլ , և լայն 4 : Եւրանատեղին է կիսաբոլոր , և տրամագիծն 4 քայլ . առ նմին և պատուհան : 'Ի ձախակողմեան որմն 'ի վեր անդր փորագրեալ կայ եռանկիւնաձև գիծ , և 'ի մէջն վաղեմի գիր անվերծանելի . և առ նմին մնացուած ինչ ներկոյ և պատկերաց : Դուռնն և յարկն , բարձր են . իսկ որմունք բոլոր քարանձաւին այնպն զարմանալի արուեստիւ կոփեալ կան . զի 'ի բաղում տեղիս հազիւ լինի մատնաչափ թանձրութիւն որմնյն :

Իսկ առաջի մեծի տաճարին տեսաք 'ի ստորե զայլ ապառաժ , որ բարձրացեալ հասանէր մինչև ցվեր անդր . և ձևացուցանէր գաւիթ կամ սրահ տաճարին . այլ այժմ կործանեալ կայ : 'Ի քարակոփ տունս այսր մեծի լերին բնակին այժմ պահապան զինուորք և նաւաստիք , որք դեգերին յայտոսիկ կողմանս 'ի զգուշունի :

Իջեալ մեր աստի ընդ նոյն քարակոփ սանդուխս և անցեալ ընդ ձորամէջն , հանդիպեցաք կրկնակամար անձև կամրջոյ , այլ այնպէս բարձր և խոշորաշէն , մինչև կարծիս տայ թէ մնացեալ իցէ 'ի նախնեաց անտի . ընդ որով անցանէ գետակն Պէօյե-էօլէն :

458. Հասաք ապա 'ի հանդիպակաց լեռն մեծ լի մեծամեծ վիմափոր տամբք . առ որով անցանէ փոքրիկ վտակ և խառնի ընդ առաջինն : Տեսաք 'ի տեղիս տեղիս հատեալ լեռն վերուստ 'ի վայր , և անմատչելի գործեալ 'ի թնամեաց : Յարեմտեան կողմն տեսաք մեծամեծ այրս և զարմանալի բնակարանս , որք ունէին զառաջեալ զայլ շինուածս և պատասպարանս , ըսորում յայտ առնեն անկեալ պարիսպքն , յորս այժմ բնակին զինուորք և գործեն շնչբորակ 'ի մերձակայ հողոյ անտի : Ընդ առաջի լերին տեսաք զընդարձակ

սրահ կոփեալ յապառաժի . նաև 'ի ստորև մնացորդ
Հին պարսպաց կամ աշտարակաց :

Նոյնպէս յարեւելեան կողմն մեծի ապառաժին տե-
սաք բազում քարանձաւս և սանդուխս 'ի վեր ելանե-
լոյ յերկուց կողմանց անմատչելի լերին . այլ այնպիսի
արուեստիւ , ուր այժմ չիւք հնար մատչիլ : Թուի թէ
աստի 'ի ծայրէ վերին պարսպի շարունակէր վաղեմի
մեծ պարիսպն ձգեալ մինչև ց'Պալըզլաւ անջրպետ
տէրութեան Քերտնացւոց :

Իսկ յարեւմտեան կողմն յընդարձակ բակի անդ տե-
սաք ճանապարհ հատեալ յապառաժի . վերոտնեալ
ընդ սանդխաձև անցս՝ գտաք յարկս բնակութեան և
դատիկոնս : Աւր ելեալ ընդ 15 աստիճանս գտաք զա-
նազան սենեակս . ընդ որս և զեկեղեցի բարձր և գե-
ղեցիկ համայն կոփեալ 'ի ժայռի անդ 'ի փոր լերին .
որ ունէր 'ի մի կողմն 4 կամարս և 4 'ի միւսն հանդերձ
շրջանակօք և վերնախարսխօք :

Ի մեծի կամարի անդ խորանին տեսաք մեծ խաչ
փորագրեալ 'ի վիմին . և 'ի վերայ իւրաքանչիւր թևոց
այլ փոքրիկ խաչ : Չափեցաք զտրամագիծ խորանին
10 , ոտն . զերկայնուի տաճարին 13 քայլ . և բարձրու-
թիւն 10 ոտն . ցարդ երեւին 'ի տեղիս տեղիս մնացուածք
ինչ ներկոյ և պատկերաց : Պուռն է ընդարձակ ,
և 'ի վերայ դրան կիսաբոլորաձև մեծ լուսամուտ . յեր-
կոսին կողմանս աւանդատունք . աջակողմանն է մա-
տուռն . որ ունի խորան և պատուհան , ևս և լուսա-
մուտս յերկոսին կողմունս դրան : Ետի 'ի վեր է զար-
մանագործ վերնատուն վիմափոր բարձր մարդաչափ ,
որոյ յատակ է ձեղուն գաւթի մատրան : Երտաքոյ
դրան տաճարին դոյ բակ կամ գաւթի կամարաձև .
իսկ աջակողմեան աւանդատունն աւելի ընդարձակ է ,
և ունի լուսամուտ և խորան :

459 . Հայտմ յարկէ ելեալ 'ի վերին յարկ ընդ 7
աստիճանս վիմափորս , տեսաք զայլ սենեակ՝ որոյ որ-
մունք ապակիացեալ էին : Ինդ 'ի սենեկի գտաք բոլո-
րաձև լուսամուտ 'ի վերուստ . ուր ելեալ բազում դը-
ժուարութե՝ գտաք 'ի տանիս զանցարկ ճանապարհ կռ-
փեղ և ձգեալ ընդ զառ 'ի վեր լերին . միոյ կողման որմն
ձևացեալ է յապառաժէ . ընդ որ ելեալ իբր ընդ առ-
տիճանս հասաք 'ի վերայ բարձր լերին : Աւրանօր կա-

ռուցեալ կայ բերդն վաղեմի (456) որ պարսպեալ է 'ի միջէ կողմանէ և եթ. զի յերկից կողմանց է լեառն անմատչելի. միայն հիւսիսակողմն է անպատսպար. 'Կորին աղագաւ շինեալ են անդ բերդ. կրկնապարիսպ ամրացեալ յաշտարակաց Շ'էնովացւոց:

'Ի մի ծայրն տեսաք կրկին բոլորաձև աշտարակս. իսկ յարտաքին պարիսպ անդդ գոյ մեծ և բարձր աշտարակ բոլորաձև: Բայ պարիսպ ունի խրամ լայն 20 քայլ. որ ըստ մեծի մասին 'ի ժայռի անդ կոփեալ է. անդ 'ի տեղիս տեղիս տեսաք պահարանս և ջրշիղջս: 'Կայր պարսպին եզերի 'ի վախս ինչ բարձր սարսափելի. ուր տեսաք զլեռնակոփ անցս կամ ճանապարհ իջանելոյ 'ի վայր, որ այժմ աւերեալ է. ընդ որ 30. աստիճանս 'ի վայր իջեալ տեսանի ջուր պատուական վիմաբուդիս և աստի շարունակեալ վիմափոր ճանապարհ երթայ ասէն մինչև ց'Պալդղլավա. ուր էր սահման քաղաքիս: Բայ խրամ որպէս և քարանձաւք թուեցան մեզ լինել գործ կարի վաղնջական. թէպէտ 'ի ժամանակս քրիստոնէութեան զեկեղեցին շինեալ և զպարիսպն ամրացուցեալ են. որպէս յայտ է: Բնցել մեր ընդ պատահուածս պարսպաց' յընդարձակութիւն միւս մասին մեծի լերին, տեսաք 'ի բարձրաւանդակի զանազան քարանձաւս. և անտի իջեալ ընդ զառ' 'ի վայր լերին նոյնպէս տեսաք զայլ մեծամեծ քարանձաւս, որք այժմ կարգեալ են 'ի բնակութիւն նաւագործ զօրաց: 'Ի ստորև մեծի լերին սկսանի գեղեցիկ հովիտն. ուր են վայելուչ պարտէզք:

ԱՐԳԵԼԱՆՈՑ ՍԵՒԱՍՏՈՐՈԼԻ

460. Ետ քննելոյ զամենայն քարանձաւս Ինքիրմանին, և զքաղաքն Սևաստօբօլ ապա ուղղեցաք զընթացս մեր ընդ ցամաք, անցեալ ընդ գեղեցիկ դաշտս և բլուրս հասաք 'ի գերեզմանատուն Սևաստօբօլի, ուր տեսաք զեկեղեցի Սուսաց նորաշէն յանուն ամենայն սրբոց. և առ նմին զանգակատուն բարձր և մահարձան: Բնտի հասաք յարգելանոցն կառուցեալ առերի ծովուն, որ բաժանեալ է 'ի զանազան վայրս հանդերձ ընդարձակ հրապարակաւ. ուր տեսաք այլս ինչ: Բ որով է այլ բազուկ մեծի ծոցոյն Սևաստօբօլի կո,

չեցեալ Վարանդեանքաւ պալատն . որ անցեալ զառա-
ջեալ գնաց պտուտաձև 'ի ցամաքն կոյս և ձևանայ պա-
տուական նաւահանգիստ լայն 200 գրկաչափ և երկայն
մի վերստ . ուր աստիճանն նաւք վաճառականացն :

Օ մի մասն սորա կոչեին Սալթարք Զորէն . և զմիւսն
Երանի Երանի : Բայց Սալթարք կոչեցին ծոց արգելանոցի :

Իսկ ձախակողմեան բաղուկն կոչի Սարկէլեդաւա պալա-
տն , խոր 6 . մինչև ցերկու գրկաչափ . իսկ բերանն 10 .
և 12 . որ ունի զօրաւոր մարտկոց 'ի պաշտպանութիւն
մեծի ծոցոյն : Ինտի դէպ 'ի ծովն գոյ այլ բաղուկ ե-
ղեգնուտ 2 վերստ հեռի . որ կոչի Երանդեան պալատն ,
խոր 6 . գրկաչափ , ունի մարտկոց Տէսթիւնա պալա-
տն . ուր գոն 2 լիճք աղի : Ինտի և անդր է այլ բա-
ղուկ Վարդապետա պալատն կոչեցեալ . որ ունի նոյնպէս
մարտկոց Սարկէլեդաւա պալատն . որոյ պահապանքն են
խաղախք . ուր գոյ և լիճք աղի . որ յառաջ կից էր ընդ
ծոցոյն՝ բաժանեալ ալէկոծութե՛ք 'ի ձեռն աւազուտին
երկայն 130 . գրկաչափ : Ինդ է մեծ աշտարակն լապտե-
րի , որ ասի Ֆէնէ . առ որ ուղղեալ նաւուց զընթացս՝
իբրև տեսանեն ընդ տեսողական գծիւ զկրկին լապ-
տերս 'ի վերջին ծայր ծոցոյն գտանեն անվրէպ զբերան
ծոցոյն (451) : Վանդի 'ի բերան անդր յերկոսին կող-
մանս գտանին ապառաժք վտանգաւորք : Ուր հանդի-
պակաց սարն կոչի Վանդաւա գայա . անդ ևս գոյ բերդ :
'ի Ֆէնէնէ մինչև ց Սալթարք 12 վերստ , նոյն-
չափ է մինչև ց Երանի (466) :

ՎԱՆԲ ՀԻՆ

461. Եւ երի արգելանոցին տեսաք զաւերակ հին
մենաստանին 'ի ցամաքն կոյս շինեալ յանուն սրբոյն
Կոստանդիանոսի և Հելլինեայ . ուր շրջեալ որոշեցաք
զվայրս և զհետս պարսպաց : Եկեղեցին էր 'ի վերայ
փոքրիկ բլրոյ . առընթեր տեղւոյն տեսաք մարմա-
րիոնեայ ներքնախարիսխս . միոյն տրամագիծ մի և կէս
ոտն : Յաջակողմն կոյս խաղալով տեսաք 'ի մի կողմն
ներքնատուն ընդ երկրաւ բոլորովին կոփեալ յապա-
ռաժի . ունի մեծ դուռն . առ նմին սրահ վիմափոր :
Ինտի մտեալ յայլ վիմափոր սենեակ տեսաք շուրջա-
նակի ննջարան կամ նստարան կոփածոյ : Ինտի սակաւ

յառաջ գնացեալ տեսաք զայլ սենեակ քարակոփ 'ի ձև բոլորչի և շուրջանակի ննջարանք : Տեսաք մերձ յեկեղեցին պատուական ջուր և ջրհոր փորեալ 'ի վիմի . որ ունի զերկու բերանս և ստորերկրեայ ճանապարհ , որ դնայ դէպ 'ի հարաւ : Թերեւս այս էր մեծ ջրանցք Վերսոնի . զոր հատեալ ցամաքեցոյց մեծն Սլատիմէր յառնուլն զքաղաքն . այլ այժմ լցեալ է այս անցք (463) : Ետանոր փորեալ գտին գերեզմանս արտաքոյ եկեղեցւոյն . ուր կային մեծամեծ քարինք եղեալք 'ի վերայ միմեանց . և 'ի նմին ոսկերք մեռելոց , և 25 արծաթի դրամք հատեալք 'ի ժամանակս քրիստոնէութեան : Արկին էին դրուք վանաց դէմ ընդդէմ միմեանց ընդ հիւսիս և ընդ հարաւ : Ուրանոր գոն այժմ քանի մի տունք պահպանաց . և 'ի վեր անդր տուն բժշկին արդեւանոցի :

ՔԵՐՍՈՆԻՍ

462. Եւ մեծահռչակ մայրաքաղաք վաղեմի կառուցեալ 'ի Հերակլացւոց անտի , որք եկին յԵփոյ , և ընդ տես մեծի ծոցոյն հաճեալ՝ աստ իբր 'ի բերանի հիմնեցին զայս քաղաք , և ընդ նմին Հասարակապետութիւն 2426 ամօք յառաջ . նմին իրի կոչի 'ի Ստրաբոնէ Վերսոնէս կմ Վերսոնիսս հերակլեան : Արկիրն որ 'ի մէջ Սևաստօբօլի և Պալլադիաւայի՝ կոչի 'ի նախնեաց Թարսիս . և սահմանեալ էր 'ի ձեռն մեծի պարսպին , որ սկսեալ 'ի ծայրէ մեծի ծոցոյն կամ յԱնքիրմանէ հասանէր ցՊալլադիաւա , որպէս երևին աստ և անդհետք աւերակաց : Որով այս երկիր ձևանայր թերակղզի , և մայրաքաղաքն մեծատարած էր պարսպեալ 'ի ցամաքէ , և ամրացեալ 'ի ծովէ :

Եյս հասարակապետութիւն այնչափ զօրացաւ գեղեցիկ կարգօք և քաղաքականութեամբ , մինչև զբազում ժողովուրդս յայլևայլ կողմանց ձգեաց յինքն և ծաղկեցաւ յոյժ , մանաւանդ 500 ամօք յառաջ քան զՔս : Եւ յետ ժամանակաց իբրև հարստահարեցան 'ի Սկիւթացւոց՝ խնդրեցին զպաշտպանութիւն մեծին Սիհրդատայ . որով դարձեալ զօրացան մեծապէս : Յամի Թ՛՛՛ 536 . Հունկրէզք և Հիւսք պաշարեցին զՎերսոնէս , և մտին 'ի մի կողմն . այլ ոչ կարացին տի-

րել. զի Վերսոնացիք օգնութիւն առեալ 'ի Յուստինիանոսէ՝ վանեցին զնոսա (391) :

'Ա 695. Դ Յուստինիանոս աքսորեցաւ 'ի Վերսոնէս և փակեցաւ 'ի մի վանս. այլ յետ դարձին յաթոռ իւր զչարացեալ ընդդէմ Վերսոնացւոց, ջան եդ յափրշտակել զտէրութիւն նոցա : Ուր յայնժամ աքսորեալ էր քաջ զօրապետ իւր հայազգի Պարդանէս կամ Սլթանէս, որ և մեծամեծ ծառայութիւն արարեալ էր կայսեր : Վերսոնացիք հաստատեցին զնա գլուխ և սպարապետ իւրեանց. որ այնպիսի քաջութեամբ խորտակեաց զբանակ Յուստինիանոսի, զի անդէն հաւածական արար զնոսա մինչև ց' Սոստանդինուպօլիս :

463. Բայա յիններորդ դարուն (Թէոփիլոս կայսր կարգեաց զՎերսոնէս նահանգ հռովմայեցւոց : Իսկ մեծ դուքսն Սուսաց Վնեազ Սլտիմէր ցատուցեալ ընդդէմ կայսեր Յունաց եկն զօրու ծանու և պաշարեաց զՎերսոնէս յամի տն 987 : Սակայն ոչ կարաց 'ի նեղ արկանել զՎերսոնացիս. որք ունէին զամենայն պիտոյս, զկերակուր, և զջուր այլովքն հանդերձ. իբր զի ջուր քաղաքին երթայր 'ի բերդ անդր ընդ անյայտ անցս, զոր ոչ կարաց գտանել Սլտիմէր : Վտաւ յայնժամ ոմն 'ի պաշարելոց անտի Բնաստաս քահանայ, որ արձակեաց զնետ իւր 'ի բանակ Սլտիմէրայ, կապեալ 'ի վերայ զթուղթ գրեալ այսպէս. Լթէ կամիս առնուլ զայս քաղաք, պարտիս խցանել զանցս ջրոյն յայս ինչ տեղոջ. և նա իբրև արգել զջուրն հոսել 'ի Վերսոնէս, յուսակտուր եղեալ քաղաքացւոց՝ անձնատուր եղեն Սլտիմէրայ, որ գոլով կռապարիշտ որպէս և բոլոր ազգն Սուսաց, իբրև ետես 'ի սմին քաղաքի զքրիստոնէութիւն ծաղկեալ, լուսաւորեցան միտք նորա լուսով սրբոյ աւետարանին : և բարեպաշտ խորհրդով ջան եդ լուսաւորել նա և զազգ իւր : Սմին իրի ետ բերել զիմաստունս այլևայլ ազգաց, և ուսեալ և ընկալեալ զկրօն Յունաց՝ մկրտեցաւ յամի տն 988. ձեռամբ Սիխայէլ Պատրիարզին Յունաց : Բայա խնդրեալ զքոյրն կամ զթոռն կայսերաց Սասլի և Սոստանդեայ Բնա անուն, ամուսնացաւ ընդ նմա. և ապա առաքեաց 10 անձինս 'ի Սոստանդինուպօլիս ուսանիլ զբան հաւատոյ առ 'ի ծաղկեցուցանել 'ի Սուսաստան զքրիստոնէութիւն. որոց լուեալ զերգս

և զեղանակս Յունաց յեկեղեցիս նոցա և տեսեալ զփառաւոր հանդէսս, յարեցան 'ի Յոյնս . և գրեցին առ Սլատիմէր, թէ ընտրելի է վասն Ռուսաստանու կրօն Յունաց : Ռուսի ընկալեալ զկրօն նոցա մկրտեցան ամենայն զօրք Ռուսաց և մեծամեծք, որք էին ընդ Սլատիմէրայ 'ի Վերսոնէս . ապա 'ի շնորհակալութիւն դարձոյց զՎերսոնէս առ կայսրն Յունաց :

Բայտ հնախօսից զառաջինն քարոզեցաւ 'ի Վերսոնէս և 'ի Սոբորոս հաւատքն Վերսի զկնի Բաբելոնցի՝ ձեռն ուղղափառ քարոզեաց աքսորելոց անդր 'ի փոքր Եթիոյ մանաւանդ 'ի սկիզբն ի դարուն : Իսկ ապա Իւլֆիլաս 'ի Վթաց անտի եղելոց 'ի Վաւրիա՝ ձեռնադրեալ Եպիսկոպոս 'ի Կոստանդինուպօլիս՝ դարձաւ անդ :

Յամի թիւ 1078 . Վերսոնացիք ապստամբեցան 'ի Սլատիմէր կայսերէ . և ինքնագլուխ կառավարելին մինչև ցմահ Սլատիմէրայ : Եւ այնուհետև զօրացան Ղենովացիք և տիրեցին հարաւային կողմանց Խորմու : Եւ 'ի 1296 . յորժամ Սլենետկեցիք տիրեցին Վեֆէի, դեռ գոյր հասարակապետուի Վերսոնիսի՝ բայց 'ի Թշուառ վիճակի : Եւ 1350 Վերսոն ունէր տակաւին մնացորդ ինչ նախնի մեծութեան, թէպէտ անչքացեալ էր յոյժ . քանզի Ղէտիմէր դուքսն Լիդուանիոյ, և որդի նորա () Լօրտ խանդարեալ էին զբազում տեղիս : Եւ զկնի սակաւուց առին Սլաթարք . նախ կողոպտեցին զամենայն մեծութիւն և զգանձս քաղաքին, ապա հուր տուեալ այրեցին և հիմնայտակ արարին զգեղեցկաշէն քաղաքն պանծալի : Իսկ ապա սկսան փոխադրել 'ի Կոստանդինուպօլիս զգեղեցիկ գեղեցիկ զարդս, ազնիւ սիւնս և զարձանս վայելուչս . և եդին յերևելի պալատս մեծամեծաց : Եւ այսպէս 'ի վերջ եհաս այս մեծապանծ տէրութիւն և գերահռչակ քաղաք Վերսոնի . մինչ զի հազիւ զհետո երևելի շինուածոց որոշեցաք :

464 . Սինչև ցառումն Խորիմու 'ի Ռուսաց երևէին մեծագործութիւնք Վերսոնացւոց . զի կանգուն կայր գեղեցիկ դուռն քաղաքին . մարմարիոնեայ խոյակք և խարիսխք սեանց, այլովքն հանդերձ : Եւ 'ի շինել անդ Ռուսաց զՍլաստօբօլ՝ անգիտութեմ իմն զայն ամենայն մնացորդս մեծագործութեւ եդին 'ի հիմունս մեծամեծ շինուածոց : Սին 'ի մարմարիոն վիմաց փո-

րադրեալ յոյն գրով, որ պատմէր զնորոգութիւն բերդին առ թագաւորութեամբ Օւնոնի կայսեր, եդեալ կայ 'ի տան միում: Որպէս և այն արձան զգեստաւոր եդեալ յեկեղեցւոյ ունէր 'ի ձեռին գլան և տապանագիր լատիներէն. որ պատմէ զիշխանութեէ Ղենու վացւոյ կողմանցս այսոցիկ: Տեսաք 'ի Սևաստօբօլ զվէմս և քանի մի արձանագիրս Վերսոնացւոց: Թող զայն՝ զի միշտ ելանեն յերկրէ կոտորակք հին ապակեաց, որք ցոլացուցանեն զգոյնս ծիածանի ևս, և զանազան դրամք տէրութեան նոցա:

Տեսաք 'ի մի կողմն միոյ դրամոյ գլուխ Մպողոնի պատկազարդ. առաջի իւր լիրա դործի և գիր ΧΕΡΣΟΝΗΣΟΤ. Իսկ 'ի միւս կողմն Մնահիտ չաստուածուհի պնդեալ աղեղամբ զհետ եղին: 'Ի մի կողմն ք դրամոյ դրոշմեալ կայ կառք վարեալ 'ի 4 ձիոց. և առ նմին կառավար և 'ի վերայ գիր Φ. Իսկ 'ի միւս կողմն այր պատերազմօղ վահան 'ի ձեռին առ որով գիր ΧΕΡ: 'Ի մի կողմն ք դրամոյ եզն, որ հարկանել բերի եղջերք. առ որով գիր ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ. Կը ազատութի. Իսկ 'ի միւս կողմն եզն մի հալածեալ 'ի յաւերժահարմնէ, առ որով անուն քաղաքին. ΧΕΡΣ: 'Ի մի կողմն այլ դրամոյ խաչ և խարիսխ նաւու. Իսկ 'ի միւսն խաչաձև նշանակք և գիր RX:

ԱՒԵՐԱԿ ՔԵՐՍՈՆԷՍԻ

465. Մղետալի է տեսիլ մեծանուն բերդաքաղաքիս ծածկեալ աւերակօք. յորս շրջեալ և զննեալ պատմեսցուք 'ի կարգիս: Մըդ՝ դիրք Վերսոնէսի է երկայնանիստ և բարձրահայեաց, շինեալ գոլով 'ի վերայ տափարակ բլրոյ 'ի մէջ կրկին բազկաց մեծի ծոցոյն Սևաստօբօլի, որով երևի թերակղզի իմն վայելադիր: 'Ի տեղիս տեղիս կանգուն կան մնացորդք պարսպաց և աշտարակաց. այլ զկոփածոյ վէմս բարձեալ են անտի: Որոշեցաք ցանկիւնս 'ի պարսպին, և մարտկոցս կործանեալ. նաև վայրս դրանց բերդին ծովու և ցամաքի:

Յաջակողմն բերդին 'ի բերան փոքր ծոցոյն երևի 'ի ծովամիջի քարայրատակ հրուանդան. յոր մատչէին նաւք. ուր տեսաք յարևելեան կողմն մնացուած մեծի աշտարակին: Հասեալ մեր 'ի միջավայրն բերդին, ցուցին մեզ 'ի բլրի անդ զտեղի ներքնաբերդին. առ որով

էր ծովահայեաց պալատ հիւպատոսաց և խորհրդակա-
նաց : Ընդ էր թերևս կռատունն . ուստի ելանէն ազ-
նիւ մարմարիոն սինք , վէմք , և խոյակք , այլովքն հան-
դերձ : Ուր տեսաք տեղի ինչ փորեալ , և 'ի նմին ոստրէս
մնացեալս 'ի նախնեաց . և ս և կոյտ վիմաց . 'ի միջա-
վայրի պարսպին գոյր մեծ վէմ խորանարդ իբր խա-
րիսիս սեղանոյ , կամ պատուանդան կռոց ինչ :

Ընցեալ ապա յարեմտեան կողմն բերդին տեսաք
մեծ աշտարակ 'ի բերան ծոցոյն , և պարիսպ երկայ-
նեալ դէպ 'ի հարաւ լայն և հաստատուն : Ընչափ
ամրաշէն են պարիսպք , զի չիք հնար բաժանել զբա-
րինս 'ի կրոյ : 'Ի ցամաքն կոյս տեսաք խրամ պարըս-
պաւոր , և 'ի հարաւակողմն այլ աշտարակ և տեղի
դրան . նաև առաջի ճանապարհ քարաշէն յերկուց կող-
մանց . որպէս երեւին քարինք ընդ մեծամեծ վիմաց ,
որք ցուցանեն թէ 'ի հնունն գոյր արտաքոյ բերդին
մեծատարած շինութիւն իբր արուարձան :

Օ այս օրինակ տեսաք և զարեւելեան կողմն . ուր
կային մեծամեծ պարտէզք և այգեստանեայք . ուրա-
նօր գաւառ և վաղէմի ներքնատուն : Ընդանօր տեսաք
զհիմն աշտարակի 'ի պաշտպանութի կարգեալ արեւ-
ելեան դրան . աստի և անդր եզերի 'ի ծոց ծովուն
պարիսպն մեծ բերդաքաղաքին : Իսկ 'ի հիւսիսային
ծայր բերդին տեսաք զայլ մեծ աշտարակ բոլորչի խրա-
մաւոր հիմնեալ 'ի վերայ բլրոյ . որ ունի յերկուց կող-
մանց բազուկ պարսպի դէպ 'ի նաւահանգիստն հիւսի-
սային : Ընդպէս և արեւելեան պարիսպն ժամանէ 'ի
ծայր նաւահանգստին . և անտի գնայ միանայ ընդ ա-
րեւմտեան ծայրի բերդին . առ որով է արգելանոցն ,
որ 'ի Ուսսաց կոչի Վարանիկն (460) : Ընդ տեղի , որ-
պէս և Սեպտորօլ մեծանուն քաղաք շինեցաւ 'ի քա-
րանց Վերսոնիսի . սակայն մնացորդք քարանցն կա-
րեն շինել և զայլ քաղաք :

Դժուարին է որոշել զտարածութիւն Վերսոնիսի .
քանզի արտաքոյ գոյր ընդարձակ բնակութիւն . միայն
ներքինն համարի 6080 ոտնաչափ քառակուսի կան-
գուն : 'Ի շրջակայս երեւին հետք բազում աշտա-
րակաց կարգելոց 'ի պաշտպանութիւն յաւէտ գեղեցիկ
գիւղօրէից և պարտիզաց . յորս բնակէին նախնի
Վերսոնացիք : 'Ի 150 գրկաչափ տարակայութեան

տեսանի յարեմտեան հիւսիս հետք ինչ հին շինուածոց, առ որով և քարանձաւք: Վ ծովակողմն գոյ քարակոյտ, առ որով և հիմունք պարսպաց. նաև քարաշար փոսք, որք թուին լինել վաղեմի դերեզմանք նախնի Վերսոնացւոց:

ՍՈՒՐԲ ԳԵՈՐԳ

466. Եւ անուանի մենաստան վաղեմի շինեալ 'ի վերայ Լյասարին 'ի մէջ Պալլադիայի և Վերսոնի. ուր յառաջագոյն կային բազում կրօնաւորք և եպիսկոպոս Զունաց. որպէս և այժմ գտանին սակաւ ոմանք. այլ ուխտաւորք են անպակաս: Ս 'ի կողմն սարին կոչի յանուն վանաց Լյուքի: Եւ եղեցի մենաստանիս է քաւառէն և փոքր, և ունի ինքնաբուղի ջուր պատուական: Լյուս ասէն մկրտեցաւ մեծ դուքսն Սլատիմէր: Լյուս ետ բերել Սախովսքի կոմս զմեծամեծ կոփածոյ քարինս Վերսոնի առ 'ի կանգնել զմատուռն 'ի յիշատակ կնոջն. այլ գործն մնաց անկատար:

Լյուս մեծահաւակ սար 'ի հնումն կոչէր Criameton, ի Սիբալան, զի անդ էր անուանի տաճարն Լյուս հատայ կռոց, թերևս 'ի տեղի մենաստանիս: Ուր երեւին նշանք ինչ հնութեանց. նաև 'ի մերձակայ վայրն գոյ սիւն մի ոտնաչափ տրամագծիւ, մնացորդ այնր տաճարի: Յայս տաճար Լյուս տեմեայ հաղարարոր մարդիկ զոհէին. նմին իրի Վփիգենի առեալ զմարմարիոնեայ սեղանն խորտակեալ 'ի փոշի դարձոյց, համարելով թէ զեղբայր իւր զոհեւոց էին 'ի վերայ այնր սեղանոյ: Ուրանօր եդեալ կայր ոսկի արձան կռոց 'ի վերայ պատուանդանի: Սորա տաճարք յամենայն վայրս Խորիմու մեծագործ էին. որպէս և տաճար () քէսդէոն կռոց էր յայտոսիկ կողմանս անուանի:

Պատանին 'ի տեղիս տեղիս կոփեալ քարինք մնացորդք Վերսոնիսի. նաև երեւի մնացորդ հին պարսպի թանձր 6 ոտնաչափ. և երկայն 15 գրկաչափ. հեռի 'ի վանաց 2 վերստ: Պատմեն հնախօսք, թէ 'ի վերայ հրուանդանին գոյր մեհեան կուսի դիւի, յորմէ և այս լեառն կոչեցաւ Parthenion. ուրանօր եդեալ կայր և արձանն. իսկ զմեհեանն անուանէին Fanum daemonis Virginis. Սորա տաճար և արձան կանգնեալ կայր և 'ի Վերսոնէս ըստ Ստրաբոնի. 41րդ 7:

467. **Շ**րջեալ մեր ընդ գեղեցիկ դաշտորայս Պալըգլավայի՝ անցաք ապա ընդ քարաշէն կամուրջն . ընդ որով անցանէ Չօռնա գետակն Սեաստօբօլի . և գնալով դէպ 'ի հարաւ սկսանին լերինք յերկուց կողմանց միանալ : Բայ անցեալ ընդ հովիտն և ընդ անձուկ պտոյտս լերանց , անդէն և անդ ընդ առաջ ել գեղեցիկ նաւահանգիստն Պալըգլավայի փակեալ յերկից կողմանց 'ի բարձրաբերձ լերանց . որոյ երկայնութիւն է մի վերստ և կէս . լայնութիւնն 200 գրկաչափ . լի բազում ձկամբք . ուր անկշիռ վաճառէն զձուկն :

Բայ նաւահանգիստ երեւի իբր լիճ 'իմն երկայնաձև . քանզի բերանն պտուտեալ է յարևելս 'ի ձեռն սեպալցեալ ժայռից . և այնչափ անձուկ , մինչ զի երկու նաւք դժուարաւ անցանէն միանգամայն անտի : Բնդ 'ի բերանի խորութիւնն է 12 գրկաչափ . այլ գնալով 'ի միջավայրն լինի 17 գրկաչափ . և ապա առ փոքր փոքր կորուսանէ զխորութիւնն : Չօռնի բնաւ շարժումն . այլ յամենայն ժամանակի միօրինակ խաղաղ և ապահով է յամենայն հողմոց : Բրդ՝ Պալըգլավ 'ի հնումն կոչէր Սիմօլօն , Բալլաթիոմ , և Պէլլաթիալէ . յորմէ ելեալէ անուսս Պալըգլավա : Բնդ առ Բայ սարիւ իբր 'ի թերակղզւոյ շինեաց Շլորոս գղեակ 'ի պահպանուի Վերսոնի ընդդէմ զօրապետաց Սիհրդատայ (552) , որպէս բերէ Ստրաբոն . և յաւելու թէ մասն էր այն Վերսոնի . որոյ պարիսպ հասանէր մինչև ցայսվայր . Վիբր է : Յաւելու Ստրաբոն . * 'ի մէջ Վերսոնի և բարձրաւանդակի գոն երեք նաւահանգիստք . յաջորդէ և վաղնջական Վերսոն կործանեալ . և յետ այնր նաւահանգիստն անձուկ կրճաւ Սիմօլօն անուանի : Բաց 'ի սոցանէ գոն այլ գղեակք . զորս Շլորոս և որդիք իւր կանդնեցին ընդդէմ զօրապետաց Սիհրդատայ զՊալլաքիոս , Վալուս , Կէպոլիս : Լաղև նաև Լաբաթօրիոս կանդնեալ 'ի լիփոփանէ Վիբր ք : Յորմէ հետևի թէ անուսս Պալըգլավա ելեալ է 'ի Պալլաքիոսէ . ուր այլք հանեն 'ի Պէլլաքեալէ անուանէն :

Բայ գղեակ յետ ժամանակաց էանց 'ի ձեռս Ղեհուլացւոց . զոր նորոգեցին և զօրացուցին աշտարակօք . ինչ որում տեսաք 'ի պարիսպս զնշան նորոգութե

և զհին սիւնս բերեալս այլուստ : Ըյլ այժմ ըստ մեծի մասին աւերեալ կայ . մինչ զի թերակղզին ծածկեալ է աւերակօք դղեկիս :

ԴՂԵԱԿ

468. Օյս դղեակ կամք եղեն մեզ մանր խուզարկել . նմին իրի անցեալ ընդ ծովափն ելաք 'ի լեառն կամ 'ի թերակղզին բազում դժուարութեամբ , տեսաք 'ի կողմանէ նաւահանգստին զմարտկոցս և զաշտարակս 'ի պաշտպանութիւն նորին : Ընդ 'ի միջավայրի բերդին տեսաք քարաշէն սենեակ զմբեթաւոր նման մատրան . և 'ի վերայ նաւահանգստին քառակուսի աւերակ , որ էր եկեղեցի Հայոց : Առեցաւ մեզ թէ Ղենուլացիք զայս տեղի պիտանի տուեալ էին Հայոց առ 'ի պաշտպանել զնաւահանգիստն , որ մնաց առ նոսա մինչև ցլետին ժամանակս . զորմէ զկնի :

Ըստի դէպուղիդ գնալով հասաք 'ի ծայր լերին և 'ի բերան նաւահանգստին . ուր բոլորին պտոյտք ժայռից յերկուց կողմանց նաւահանգստին : Աւրանօր տեսաք զաշտարակ վասն լապտերաց . զոր յառաջագոյն վառէին գիշերայն : Իսկ 'ի հանդիպակաց փոքրիկ ծոցի գոյ պատնէշ դէմընդդէմ բերանոյն յապահովութիւն նաւահանգստին : Ըստի զննեալ զպտոյտս բերանոյն , տեսաք զի բերանն դարձեալ է 'ի հարաւոյ դէպ յարեւելս . և անդ ծոց իմն ձեացեալ արտաքուստ դառնայ անդրէն դէպ 'ի հարաւ . որով դժուարին է յոյժ որոշել 'ի հեռուստ զայս բերան : Ըյն զի արտաքոյ բերանոյն գոյ մեծ ժայռ ծածկեալ 'ի ծովի՝ կոչեցեալ Աթէօլ փայա . որ բազում անգամ վտանգէ զնաւս : Ըստուստ 'ի հարաւային ծայրէ բերդին գնալով 'ի վեր հասաք 'ի քառակուսի աշտարակն անմատոյց և յամենայն կողմանց ամրացեալ . որ տիրէ 'ի վերայ մտից նաւահանգստին , և է կրկնապարիսպ իւր ներքնաբերդ . յոր մտեալ բազում աշխատանօք տեսաք բերան յապառաժ յատակին , և 'ի ներքս խորին շտեմարան կամ զընդան . որ մեզ թուեցաւ ջրչիղջ : Ըստի ձգեալ մեծաշէն պարիսպ ընդ արեւելս զնայ մինչև ցհիւսիսային ծայր լերին . և անտի խոնարհեալ ընդ ձորամէջն հասանէ յաշտարակն նաւահանգստին :

Լնդեալ մեր ապա ընդ արևելս հասաք 'ի վերին ծայր բերդին, ուր է մարտկոց կամ ներքնաբերդ և բոլորչի աշտարակ բարձր. յոր ելեալ տեսաք 'ի միջավայրին բերան բոլորածև 2 կանգնաչափ տրամագծիւ, և 'ի ներքուստ շտեմարանեալ չափաւոր խորուծք: Լնդ առ երի դրան տեսաք զադուգայս, ընդ որս հոսէր ջուրն 'ի շտեմարան անդր, եկեալ 'ի հանդիսակաց բարձրագոյն լեռնէ. ըստ որում տեսաք 'ի լերին անդ զմեծ ջրանցս: Լրդ՝ զըջապատ այսր աշտարակի չափեալ 'ի 'ի ներքին կողմանէ գտաք 25 քայլս. տեսաք 'ի պարբապի անդ և յաշտարակին զփայտեայ գերանս, որով հաւաստի՝ լինել գործ Ղենովացւոց. զի նախնի Յոյնք ոչ գնէին փայտ 'ի պարիսպս, որպէս դիտեցաք 'ի բազում տեղիս:

Լստի փոքր ինչ հեռի դէպ յարևելս գոյ այլ մեծ աշտարակ բոլորածև, որ աւարտի 'ի սուր ծայր յանկիւն արևելեան և հիւսիսային: Լսս աշտարակ ամբողջ կայ, և ունի շրջանակս և զարդս 'ի վեր անդր. առ որով եդեալ կայ 'ի ճակատ աշտարակին վէմ մի մեծ փորագրեալ 'ի միջավայրին խաչ. 'ի մի կողմն սանդըխածև նշան Ղենովացւոց. և 'ի միւս կողմն ձև ինչ եղծեալ: Լռ սովաւ տեսաք զայլ վէմ մեծ փորագրեալ 'ի մի ծայրն սք Վեորդ, 'ի մէջն խաչ, և 'ի միւս ծայրն 3 գիծք զուգահեռականք մի քան զմի կարճ: Լստի ելեալ արտաքս տեսաք զայլ պարիսպ և դուռն ցամաքակողմեան. ընդ որ իջեալ 'ի ձոր անդր հասաք 'ի ստորին ծայր բերդին, ուրանօր գոյր դուռն մերձ 'ի նաւահանդիստն: Պարիսպ այսր կողման ամբողջ կայ ըստ մեծի մասին. ուր երևին 5 աշտարակք, որոց իւրաքանչիւր ունի առաջի իւր պատնէշ կիսաբոլոր հաստատուն յոյժ:

469. Լստի սկսանի այժմեան քաղաք Պալըզլավայի ձգեալ ընդ երկայն 'ի ձախակողմն նաւահանգստին. որոյ բնակիչք են Յոյնք մակեդոնացիք իբր 120 տունք. զորս աստ բնակեցոյց ի Կատարինէ Թագուհին, կարգելով զնոսա առանձին գունդ զինուորաց պահապան այսոցիկ կողմանց: Սերձ առ պարիսպն է արգելանոց քաղաքին շինեալ 'ի քարանց բերդին, որպէս և եկեղեցին նորաչէն և խաչածև, որ կառուցեալ է յանուն սրբոյն Լիկողայոսի: Ուր տեսաք հատուած ինչ սեան

և խարխիս մարմարիոնեայ մնացուած հին շինուածոց :
 Ըռ տեղեալս է հին եկեղեցին Յունաց յանուն սրբոյ
 Երրորդութեան . և 'ի բարձու անդ է այլ եկեղեցի
 յանուն սրբոց առաքելոցն Պետրոսի և Պօղոսի : 'Ի
 վերջին ծայր քաղաքին 'ի բարձրագիր գեղեցիկ վայրի
 է ընդարձակ դպրոց , կառուցեալ 'ի Խաչքսանդր ինք-
 նակալէ վասն 120 մանկանց . զորս բաժանեալ յերիս
 մեծամեծ սենեակս , մարզեն 'ի լեզու Սուսաց . որք և
 կերակրին յարքունուստ . ուր գոյ և աղբիւր բարե-
 ջուր , և բնակարանք ուսուցչաց :

Յառաջ 'ի սմին քաղաքի գոյր և փայտաշէն եկեղեցի
 Հայոց , որայս տեսաք և զաւերակ հին մատրան 'ի բեր-
 դի անդ (468) : Տեսաք արծաթի հին խաչ աւետարանի
 յեկեղեցին Ըգմէջիդի , փորագրեալ այսպէս . * Յի-
 ,, շատակ է սք աւետարանս կիւմիշ յովանեսի որդի
 ,, տըցւ մկրտչին 'ի դուռն պալըզլավայ սք ոհաննեսի .
 ,, թվին ռքձԺզ ॥ :

Ըստ պատմութեան Ստրաբոնի 'ի պարսպէ անտի
 բերդին սկսանէր մեծ պարիսպն Տ վերստ երկայն , որ
 հասանէր ցնաւահանգիստ Վերսոնի հանդերձ աշտա-
 րակօք . 'ի քարանց անտի շինեցին զՊալըզլավա և զՎա-
 րդէի : Եւ յաւելու ասել թէ նախ քան զշինութիւն
 Վերսոնէսի գոյր յայտոսիկ կողմանս այլ բերդաքաղաք ,
 որ յաւուրս իւր կործանեալ էր . * 'Ի մէջ քաղաքին
 (նոր Վերսոնի) և հրուանդանին՝ գոն երեք նաւահան-
 դիստք . ապա հին Վերսոն , որ այժմ կործանեալ է .
 յետ այսր նաւահանգիստն նեղ Սիմպօլօն : Պիլք է :

Ըստանօր , պատմեցին մեզ , դիպուած իմն աղէտալի
 պատահեալ սակս դժուարութեան մտից նաւահանգըս-
 տիս . իբր զի նաւ մի ստիպեալ 'ի բռնութենէ հողմոց՝
 դիմէ 'ի Պալըզլավա : Ըյլ որդի նաւապետին քաջ ևս
 քան զհայրն ուղղէ զնաւն 'ի ժայռ անդր ծոցոյն . հայրն
 պնդէ խոտորիլ՝ բայց հմուտ պատանին արձանացեալ
 ոչ փոխէ զգիծն . մինչ զի բարձրաբերձ ժայռք ընդ-
 առաջ ելեալ՝ թուին կորուսանել զնաւն : Յայնժամ
 հայրն առ բռնութեան կրից՝ յառնէ 'ի վերայ պատա-
 նւոյն , և վիրաւորէ զնա չարաչար : Իսկ քաջ պատանին
 յոգիս ապաստանեալ՝ ձգէ զնաւն նովին գծիւ 'ի ծոց
 անդր ընդ ժայռիւ 'ի բերան նաւահանգստին ապա-
 հովապէս , և ինքն անդէն մեռանի :

470. **Յ**ետ զննելոյ մեր ըստ բաւականին զարեւմտեան կողմն խորիմու, անցաք ապա 'ի հարաւային կողմն և 'ի ծովեզերս սկսեալ 'ի Պալըզլավայէ մինչև ց Սուտաղ և մինչև ց բերան նաւահանգստին Վէֆէի՝ նշանակելով զամենայն բերանս գետակաց. յորս են երեւելի գիւղօրէք, գեղեցիկ այգիք և մրգաբեր պարտեզք: Ուր անուանի է յոյժ գեղեցիկ դաշտն ձայնեալ Պայաբար օւլա. որ է մարգագետին վայելադիր շրջապատեալ 13 գիւղօրէիւք մերձ 'ի Սէրբէվէն այաղէ (471). որք անուանին Սարնուխա, Վիւլէնաֆիսօֆա, Վայնո, Պայաբար, Սաֆէի, Վալէնաֆէ, Պէօյիֆիսօֆա, (Սէյլիա, Խարթուսիա, Պալա, Խալիանձի, Սալախա և Սիւլէ. ուր գոն 700 տունք լաւթարաց, որք ունին տարբեր արտաբերութիւն լեզուի, և սովորութիւնս: Ըստ գեղազուարճ վայր ունի բազում աղբերակունս չինաղ հովիտս և բլուրս զարգարեալս անտառովք, վայելուչ պարտիզօք և պտղաբեր ծառովք. ուստի ելանեն ընտիր երիվարք: Ըստ դաշտ երկայն է 16 վերստ. և լայն 10. ընդ որ հոսի գետակն Վալլէֆէ Էօլէն: Ըրդ 'ի գնալ մեր 'ի հարաւային կողմն ծովու՝ հանդիպեցաք 'ի գիւղն Սօդաղ 'ի սկիզբն աղիաղիս լեւանց. ուր տեսաք զբոլորչի լեառն բարձր ամպագոյն. յորոյ անուն կոչի այս տեղի 'ի (Սալթարաց Սօդաղ: Ըստի ուղևորեալ դէպ 'ի բարձրաբերձ լեառն Խարթուսիէ, կամ Լօֆէ, իջաք ընդ զառիվայր սոսկալի ուղևոյն անուանելոյ Սարլէնի, հասաք ապա 'ի մեծ գիւղն Սօլու. ուր երբեմն բնակէին Յոյնք. ունի գետակ և վայելուչ այգիս: Ընտի 'ի գիւղն Ըսիբէս, որ է 'ի ձախակողմն կոյս և ունի ձոր և գեղեցիկ այգիս: Ըստ ձոր կոչի Սօլու աղլի. որ հասան է 'ի ծով անդր: Ի բերան անդ յաջակողմն մերձ 'ի ծով գոյ աւերակ ինչ վաղեմի. պատմեցին մեզ թէ 'ի հնումն գոյր աստ եկեղեցի Յունաց: Երկայն է 'ի վեր անդր 'ի մերձակայ ապառաժի գոն տեղիք վիմափոր եկեղեցեաց Յունաց: Սերձ է և վէմն Փանանիա. որ է եկեղեցի Ըծաճնին մնացեալ 'ի նախնեաց:

471. Լյա մասն Խրիմու կոչի ԻՋ էէ. ք ներքին երկիր. զի գօտիք բարձրաբերձ լերանց աղխաղխեալ որոշէն զայն 'ի դաշտավայրաց Խրիմու Տէշէէ ձայնելոց: Լյադքիկ լերինք ամրափակեալ զայն մասն յերեսաց հիւսիսային հողմոց բարեխառն և բարեբեր առնեն, սկսեալ 'ի Պալըգլավայէ մինչև ԳՐԷՖԷ: Ուրա նօր գտանին գրեթէ ամենայն տեսակք պտղոց. չիք անդ ոչ լու և ոչ այլ նեղիչ կենդանի: Բնակիչք տեղւոյն կոչին (Թաթ). որք են սերունդք նախնի Յունաց. յորս մինչև յայժմ տեսանին նշանք ինչ և մակա-նուանք Յունաց. թէպէտ այժմ են մահմէտականք:

Սորա թէ դիմօք, թէ բարուք և թէ սովորութիւնք բերեն զմանուածիւն Յունաց Պոնտոսի. որոց զխաւոր տեղիք են յետ Պալըգլավայի Սէրափէն աշաղի, ուր գոյ բերան ապառաժուտ, որ երեւի նման սանդխոց. ընդ որս ելեալ մեր ընդ զառ 'ի վեր դարաւանդին հասաք 'ի Պայտար օվա:

Լա դարաւանդիւս գոյ բերան և փոքրիկ ծոց. ևս և սարն Փօռօզ. յետ որոյ երեւի յարեմուտս Լյա սար երկայնեալ 'ի ծով անդր առ Պալըգլավայի ըստ որումասացաւ, իբր մեծ հրուանդան ողջունատու հանդիպակաց սարին Սինոբայ ևայլոց (Պոնտ. 75):

472. Իսկ յարեւելեան կողմն զկնի Փօռօզին յաջորդէ գիւղն Սիջաթքա. ապա Սիխալաթքա, ապա Վիւչիւք քէօյ. ապա մեծ սարն Վէքէնիզ. ապա բարձր սարն Վուրթիրի. և ապա այլ սար և հին պարիսպ անուանեալ Լյաթօր: Յետ որոյ Լիմն. ապա վայելուչ գեղն հալուփքա. ուրանօր մեծ կոման Սորոնցով հաստատեաց գեղեցիկ պարտէզ և ամարանոց յիւրում կալուածի: Օ կնի ապա յաջորդէ Սիմիզ սար. ապա Սիսիօր և ապա Վուրէիզ. զոր ստորագրեցաք յուզե-գնացուէ մերումանդ յսկի սէրայէ լը Լլուչդա և լը այլ մասն Իջլիի մինչև Գլալէսէրայ. տէս անդ (433):

473. Իսկ ապա յԼլուչդայէ անդր գնալով ընդ ծովեզերս յարեւելեան կողմն յաջորդէ այլ բերան և զետակ ձայնեալ Տէփրճի էօլէն. ապա գետակ և բերան Եփրէիէ. ապա Սօնիրա: Լյա Խոռոռ էօլէն. ապա Ուլու էօլէն և Վիւլիւք էօլէն. ապա (Թաթ) և

ապա Վրանաս . որք են ծոցք և բերանք գետակայ .
 ուր գոն բարեշէն գիւղօրէք (Թ)աթից և պարտէղք :
 Հուսկ ուրեմն շրջեալ ընդ առապարս հասաք 'ի գիւղն
 Իւսթիւթ :

ԻԻՍԲԻԻԹ

474. Եւ անուանի գիւղ . յորում են 300 տունք
 (Թ)աթից և քարաշէն մզկիթ . գրեթէ ամենայն տունք
 են ստորերկրեայ հողայարկ . այնպէս զի տանիք միոյն
 է բակ միւսոյ : 'Ի ձախակողմն է ձորն մեծ , և 'ի նմին
 գետակ . բերան ծովուն փոքր ինչ հեռի է աստի , ուր
 գտանին պատուական ձկունք : 'Ի ձորամիջի անդ տե-
 սաք բազում այգեստանեայս և զուարճալի պարտէզս .
 որք սկսեալ 'ի լերանց հասանեն մինչև ցծովափն : Եւ
 նուանի են պարտէզք տեղւոյս . ուր գոն գրեթէ ամե-
 նայն տեսակք պտղոց : Կամելով մեր շրջիլ 'ի լեռնա-
 կողմն ելաք լճառ 'ի վեր լերանց , որք կոչին Վրայոմնա .
 ընդ որս հոսի գետակն Խոյոն-լոռն էօղէն . 'ի վեր անդր
 է Ղոմպոռի բօխս և լեառն Եւթի . որոյ հանդէպ
 անկանի բարձր լեառն Սօթերասէից , նաև Վրանաս
 լեառն Եւրփատի : Եւ պա ելեալ բազում դժուարութիւն
 ընդ զառ 'ի վեր մեծի լերին Սիւրէիէի կոչեցելոյ՝ հա-
 սաք 'ի կիրճն Վաթեռնի . որ է անցք և գօտի լերանց .
 ուր յերկուց կողմանց լերինք մերձենան միմեանց : 'Ի
 մի կողմն է ծակ ապառաժ Տէլիլի Դաւ ձայնեալ . և 'ի
 միւս կողմն է բարձր լեառն Վաթեռնի . ուր 'ի բարձրա-
 ւանդակի անդ երևի դուռն վաղեմի վիմատաշ եկեղե-
 ցոյ , որ կոչեր Եւ իսիար . ուր յառաջ յաճախէին
 Յոյնք : Յոտս լերինն բղիթի քաղցրահամ ջուր ականա-
 կիտ : Եւնցեալ ապա ընդ ահաւոր լերինս հասաք 'ի սահ-
 մանագլուխ Իջէլիոյ , Պօղա կոչեցեալ : Ուստի իջեալ
 ընդ զառ 'ի վայր մեծի լերին՝ հասաք 'ի Վօխասն . աստ
 է գլուխ Վնազ գետակին Խարասուի . ուրանօր գոյ
 և համանուն գիւղ (408) :

ԽԱՓԼՍԽՕՐ .

475. Եւ անուանի գիւղ (Թ)աթից փոքր ինչ հեռի 'ի
 ծովածոցոյ . ունի յաջ և յահեակ կրկին ձորս և բա-

րեբեր այգեստանեայս : Ուր յառաջագոյն բնակէին
 Յոյնք և ունէին զեկեղեցիս . զի տեսաք առաջի գեղջ
 բարեգիր բլրակ և 'ի վերայ աւերակ հին եկեղեցւոյ
 երկայն 13 քայլ և լայն 6 . յոր յաճախէին ուխտաւ
 որք 'ի զատիկ : Այնպէս երևելի ուխտատեղի էր Այ-
 լէս 'ի վեր անդր 'ի կողմն այգեստանեայց , որ այժմ
 աւերակ է :

Բստ այսմ 'ի ստորև գեղջն տեսաք զայլ աւերակ ե-
 կեղեցւոյ 'ի մէջ այգւոյ : Աստի հասեալ 'ի բերան անդր
 ձորոյն տեսաք զարմանալի լերինս և կիրճս , որք կոչին
 Աման Դաշ , Սալէշին Դեօշէսի , Սարի աշաճշն Գէրէսի ,
 և Զօպան Գուլէ Էօշէսի , որ է ձոր 'ի մէջ ապառաժ լե-
 րանց . մերձ 'ի բերանն բղխի բարեհամ ջուր :

Օարմանալի են գիրք այսոցիկ լերանց , զի գոլով
 արեգդէմ 'ի ձգիլ շառաւիղաց արևու փայլի բոլոր
 լեառնն իբրև զաստեղս : Իբրև զի յապառաժս գոյացել
 կան սպիտակափայլ ակունք որպէս անդամանդ , որք
 ունին յատկութիս ինչ անդամանդի . տոկան հրոյ , և
 մաշեն զապակի , այլ չեն այնչափ կարծր . ձև նոցա է
 տարանկիւն . զոր և կոչեն Շահին Դեբէյ Էմասի . որով
 հետև այս խան տայր շինել յայսոցիկ ականց այլև այլ
 զարդս :

209 ԱՆ ԳՈՒԼԻ

476. Ի բոլորաձև աշտարակ մեծ 'ի ծայր լերին
 'ի մէջ Խափըսխօրի և Իւսքիւթի բարձրագիր . զորոյ
 ներքին տրամագիծ չափեցաք 12 քայլ . իսկ բուն տրա-
 մագիծն 20 կանգուն . և արտաքին շրջապատն 64 . բարձ-
 րունն է 9 գրկաչափ . ունի պատուհանս և մարտկոցս .
 իսկ դուռն է 'ի ծովակողմն : Տեսաք 'ի մէջ աշտարակին
 կամարաշէն ներքնատուն , որ Թուի լինել ջրշիղջ . յոր
 գայր ասեն ջուրն 'ի լերանց անտի ընդ ստորերկրեայ
 ճանապարհ : Աստի սկսանի պարիսպն լայն և հասանէ
 մինչև ցարևելեան ծայր լերին յերկայն 240 քայլ : Ի
 ծայր անդր գոյր զօրաւոր մարտկոց , և 'ի միւս ծայրն
 կրկին աշտարակք . որպէս ցուցանեն հիմունք և մնա-
 ցորդք պարսպաց : Առ որով գոն հին գերեզմանք յան
 տաշ քարանց եդեւոյ 'ի վերայ միմեանց , որ է գործ
 հին Յունաց :

Ինակքն պատմեցին մեզ, թէ ՚ի հնումն անհնարին եղև թշնամեաց առնուլ զայս բերդ պատերազմաւ . ապա խորհեցան գտանել զանցս ջրոյն . նմին իրի յաճեցուցին աստ և անդ զծարաւի երիվար մի . որոյ յանցանելն ՚ի վերայ ագուգային զգացեալ սկսաւ դափր հարկանել . յորմէ իմացեալ գտին զանցս ջրոյն, և խըցեալ՝ առին զբերդն և քանդեցին : Բստի անցեալ մեր ընդ բարձրագոյն լերինս, որք կոչին Չլլաֆ սըլլար, տեսաք զայլևայլ անցս, զձորն Փափալէա, և զապառաժուտ ծոցս :

477. Բաֆօս է լեառն ՚ի ձախակողմն Խափըսխօրի, որում յաջորդէ Սօնա աղլի . ապա Փանանիա սրածայր ապառաժ խոնարհեալ ՚ի ծովն, ապա Խարա արարձ լեռնակ . ապա Խոմլախ աղլի . ուր գոյ համանուն գիւղ և հովիտ, նաև այգիք . և առ նմին (Ս)էփէն Կերէ, որ է գետակ . ապա Պէօյիֆ սըլլ և Սանարժ փայա, ուստի հատանեն զերկանաքարս սակս ջրաղացից . ապա Սոփաֆ լիճան . առ որում երևի աւերակ վանաց (479) . և ապա Սոփաղ, որ ունի գետակ և մեծ ձոր և հովիտ, սքանչելի տեսլեամբ . ուր ՚ի հնումն կային բազում եկեղեցիք, որպէս երևին աստ և անդ աւերակք և մնացորդք մատրանց :

ՍՈՒՏԱՂ

478. Երնդարձակ և գեղեցիկ հովիտ բազմահրուչակ՝ շրջապատեալ յանմատչելի լեռանց մինչև ցծովն : Յամաքային անցք հովտիս նեղ է իբր դռնափակեալ ՚ի բարձր ապառաժէ, որ ՚ի (Ս)աթարաց կոչի (Ս)արախ Կաշ . որովհետև յերկուց կողմանց առամնաւոր երևի այս լեառն իբրև սանտր : Երկայնութիւն հովտիս ՚ի (Ս)արախդաշէ մինչև ցծով տեւէ ժամս 2 . իսկ լայնութիւնն է անհաւասար . զի ՚ի միջավայրի ընդարձակի հովիտն և լինի մեծատարած . ցամաքային բերանն կոչի Պաղար Կաշ . զի անտի սկսանին ծառալից և բարեբեր այգիք . գինին անուանի է յոյժ՝ ընտիր և յարգի ընդ ամենայն Սուսաստան :

Ես հովիտ բաժանի ՚ի կրկին մասունս . առաջինն կոչի (Ս)արախդաշ, որոյ այգիք չեն այնչափ ՚ի համարի, որպէս և գինին . իսկ երկրորդ մասն է բուն Սուտաղ,

որ ձգեալ երկայնի 'ի մէջ երկուց լերանց մինչև ցծոյն
 իբր ձուածեւ. ուր ձգեալ շառաւիղք արեւու՝ դերազանց
 գործեն զգինին. հանդիպակաց բոլորածեւ լեառն կոչի
 Փերէճ ֆայա : 'Ի մէջ հովտիս տեսաք զուարճալի վայրս
 բարեբերս և ականակիտ աղբիւրս. անուանի այգիս
 ծաղկահոտ գինւոյ, և զմեծաշէն պալատս մեծաւո-
 րաց : 'Ի հնուն կոչէր Սօլայա. զոր լծաթարք կոչե-
 ցին Սուտաղ. իբր զի յաջակողմեան մասին նաւահան-
 դատի ոչ այլ ինչ երեւի, բայց եթէ մերկ լեառն և ջուր
 ծովու. որով ասի Սո-Տաղ : Ստակն համանուն հաւա-
 քեալ 'ի լերանց անտի ոռոգանէ զայգիս. յոր խառ-
 նեալ վտակն Գարադաշ գնայ 'ի ծով :

479. 'Եւահանգիստ Սուտաղի թէպէտ գեղեցիկ-
 դիր և ընդարձակ է, այլ չէ ապահով յարեւելեան և
 'ի հարաւային հողմնց. զի աջակողմեան թերակղզին
 պաշտպանէ միայն 'ի հիւսիսային և յարեւմտեան հող-
 մնց : Փոքր ինչ հեռի գտանի աստի յարեւմտեան կողմն
 նաւահանգիստ Ղենովացւոց ամրափակեալ 'ի ժայռից
 Գուլգայայի և փերէճ ֆայայի առ խառն ֆայայի վայր
 ապահով. ուր յաճախէին նաւք 'ի հնուն. որ կոչի
 Սո-Գաֆ լեման :

Իւերակղզին է ապառաժ լեառն ընդարձակ ձգեալ
 ընդ զառիվեր և մտեալ 'ի ծով անդր կիսով չափ. յու-
 րոյ վերայ շինեալ է զօրաւոր բերդ Ղենովացւոց, որ
 գլխովին ապահով է 'ի կողմանէ ծովուն, և յայլ ամե-
 նայն կողմանց ամրացեալ է հզօր աշտարակօք : 'Երդն
 է բոլորածեւ պարսպապատ. ամենայն շինուածք են 'ի
 ձեւ գոթացի : 'Եւուն է մեծաշէն 'ի հիւսիսակողմն
 բարձր և ամրացեալ կրկին ներքնադրամբք և երիւք
 պարսպօք : Սակայն առաջին դուն հանդերձ պարս-
 պօք քանդեալ է. արտաքոյ դրան է աղբիւրն հին քա-
 րաշէն. որոյ ճակատ է միակտուր որձաքար վէմմեծ և
 'ի վերայ փորագրեալ պատկեր սրբոյն Գէորգայ. առ-
 որով վիշապ, և յերկոսին կողմանս անորոշ հին գիր
 գոթացի. երկայնութիւն այսր քարի է չորս կանգնա-
 չափ և լայնութիւն 2. տեսաք յայլ կողմունս աղբեր
 քանդակս և զարդս :

Երկրորդ պարխսայն և դուննոյնպէս քանդեալ են,
 բայց գոն մնացորդք 'ի տեղիս տեղիս. իսկ երրորդն է
 բուն ներքին դուն բերդին կամարաշէն մեծագործ

Հանդերձ կրկին բարձրագոյն աշտարակօք . Լայնութիւն
դրանն է 7 կանգուն : Իսկ կամարն ընդ պարսպին յեր-
կուս բաժանեալ, է և ունի միջոց վերուստ 'ի վայր ըստ
Լայնութեան դրան՝ վասն իջուցանելոյ 'ի վերուստ ան-
տի զդուռն արուեստիւ իմն, և ամբառնալոյ՝ երբ հարկն
պահանջէր : Եւթէ թշնամին փնաս ինչ հասուցանէր
դրան, անդէն զայլ դուռն պատրաստական իջուցա-
նէին 'ի տեղի նորա կամառնմին 'ի միջոյ կրկին պարու-
պաց : 'Ի վերայ աջակողմեան աշտարակին տեսաք ար-
տաքուստ սպիտակ վէմ շրջանակաւոր . բայց քանդակն
խանդարեալ է : Իսկ ներքին կողման վէմն և արձանա-
գիրն ամբողջ կայ հին գոթացի գրով . 'ի ներքոյ նշան
Ղ'ենովացւոց, 'ի միջավայրն խաչ . և յերկուսին կող-
մանս զոյգ մի թիկնոց . 'ի մի կողմն առիւծ, և 'ի միւս
կողմն սանդխաձև նշան :

Ըստ նմին օրինակի 'ի վերայ ձախակողմեան աշտա-
րակին գոյր հին քար խաչաղարդ՝ գեղեցիկ շրջանակօք :
Յերկուց կողմանց դրան սկսանին կարդալ 'ի պարիսպն
քառակուսի աշտարակք, թուով 17, ոչինչ կարի հեռի 'ի
միմեանց բոլորեալ զբերդն, որք հասանէն ծովէ 'ի ծով
յերկուսին ծոցս թերակղզոյն : 'Ի վերայ հիւսիսակող-
մեան մեծի աշտարակին տեսաք տապան մեծ շրջանա-
կաւոր՝ փորագրեալ 'ի միջավայրն խաչ 'ի մէջ բոլորակի .
յերկուսին կողմունս առիւծանման և մարդանման
նշանք . 'ի միւսմն սանդխաձև նշան Ղ'ենովացւոց, և
գիր անվերծանելի : Ըռ որով 'ի պարսպի անդ գտաք
զայլ վէմ, և 'ի վերայ խաչ և գիր այսպէս . ΘΗΡΜΑΞΑ-
ΡΗΑΣΜ .

Տեսաք 'ի մէջ բերդին զերկու մեծամեծ ջրչիղջս կա-
մարաշէնս, ուր հաւաքէին ջուրք անձրեաց 'ի քարա-
պատ յատակէ անտի : Սին է միակամար և խորին .
իսկ միւսն է կրկնակամար յերկուս շտեմարանս բա-
ժանեալ, երկայն 13 կանգուն, լայն 11, և բարձր 30 :
Եկեղեցի բերդին է յարեւելեան կողմն բոլորովին քա-
րաշէն . բայց զկամար գաւթին և զանգակատան քան
դեալ են լճաթարք : Տեսաք 'ի հարաւային կողմն վայր
Ս'իհրապի . յորմէ յայտ է թէ լճաթարք 'ի մզկիթ
փոխեալ էին . և այժմ է եկեղեցի Ռուսաց : Ըռաջի
դրան գոյ վաղեմի վէմ, և արձանագիր անվերծանելի .
որ թուի լինել վէմ պարսպին : 'Ի մերձակայ աշտա-

րակին տեսաք նոյնպէս արձանագիր և նշան Ղենու վացւոց :

480. Վաղարշ է մեծագործ ահագին աշտարակ իբր ներքնաբերդ բազմեալ 'ի գլուխ բերդին 'ի բարձրաւանդակի . որ է իբր մեծ հրուանդան երկայնեալ 'ի ծովն, ուղղագիծ ձգեալ բարձր վերուստ 'ի վայր : Այս անմատչելի աշտարակ ունէր ասէն ծածուկ ճանապարհ կռեալ յապառափի, որ յանհարին բարձրութենէ անտի իջանէր մինչև 'ի ծովն առ 'ի փախչիլ 'ի նաւս : 'Ա զառ 'ի թափի է միջնապարիսպն հանդերձ աշտարակօք . ուստի սկսանի հարաւային պարիսպն և հասանէ մինչև ցարևելեան մեծ աշտարակն, ուր յառաջ գոյր սանդուխք կամարաշէն, որ հանէր յերկրորդ յարկ նոյն աշտարակին : Աւրանօր ելեալ տեսաք 'ի մէջ մեծի պարսպին զջրանցս, որ հասանէ մինչև ցնեքնաբերդն բարձր : Այստեցին մեզ թէ 'ի հանդիպակաց լեռնէ, որ կոչի Վաղարշ, գայր ջուրն մինչև ցաշտարակն մեծ :

Առտաղ քաղաք 'ի հնումն էր յարևմտեան կողմն թերակղզոյն, ըստ որում տեսաք զհետս շինուածոց, ուր այժմ շինեալ են բնակարանս պահապան զօրաց : Արձ յաշակողմեան ծոց թերակղզոյն տեսաք զաւելրակս հին պարսպաց, որ սկսեալ 'ի լեռնէ անտի հասանէր ցաշտարակն մերձակայ և հատանէր զանցս ծոցոյն : Այս քառակուսի բարձր աշտարակ է արտաքոյ բերդին ամրաշէն և զօրաւոր կառուցեալ 'ի սլաշտպա նութին ծոցոյն և միանգամայն բերդին : Առտն է յարևելեան կողմն 'ի բարձր կայի . ուր մտանէին 'ի պարսպէ անտի, որ պարտի լինել լայն : 'Ա ճակատի անդ է մեծ տապան, գոթացի գրուածով, հանդերձ նշանօք Ղենու վացւոց :

Առ սովաւ գոյ փոքրիկ մատուռն կամարաշէն . յոր մուռն տեսաք զպատկերս սրբոց, և 'ի հարաւային կողմն պատկեր աւետման : Փոքր ինչ տարակաց աստի տեսաք զաւերանի հին բաղանեաց . լերինք և տեղիք այսր կողման գլխովին մերկ են . ուր զննեալ տեսաք զհանքս երկաթոյ : Աստանօր բնակին գերմանացի գիւղականք 'ի լուտերականաց . մերձ 'ի գիւղն գոն երկու հին փոքրիկ եկեղեցիք լքեալք անխնամ :

481. Չախակողմեան ծոցն է մեծ նաւահանգիստ Առտաղի առ բերդիւ ընդարձակ և գեղեցկադիր, այլ

ոչ ապահով. ուր եղերի ձորն և մեծ հովիտն. աստի սկսանին այգեստանեայք և ուղղակի հասանեն մինչև ց(ժ)արախդաշ լեառն: Հարեմտեան կողմն է գլխաւոր բնակութիւն և շուկայ Սուտաղի. ուրանօր յաւուրս մեր սկսան շինել եկեղեցի: Յունաց 'ի քարանց անտի հին եկեղեցւոյն, զոր գտին առ երի ծովուն. յորս տեսաք հին սիւնս, կամարս, և վերնախարիսիս այլովքն հանդերձ, որ պարտ էր լինել երեւելի եկեղեցի. յորմէ մակաբերի թէ գոյր բնակութիւն 'ի հին նաւահանգիստն Ղենովացւոց (479):

Լստի 'ի վեր դէպ 'ի յարեմուտս էր Լյսաւա վանք Յունաց, մերձ յաղբիւր բարեջուր, յորոյ անուն մինչև ցայժմ նոյն տեղի այնպէս կոչի. գոյ և հին եկեղեցի սրբոյն Վեորգայ, ուր գնան ուխտաւորք 'ի Յունաց: Ս'երձ յաղբիւր անդր երեւին որմունք հին եկեղեցւոյ. և 'ի վեր քան զԼյսաւա է լեառն Սանճըլ գայա. առ Փերէէմ գայայիւ. որ տիրէ 'ի վերայ Սուտագ լեւմանի հին նաւահանգստին: Ի ծովակողմն գոյ կէօնդաշ բլուր թուխ, որ ունի յատկուի ինչ մարմարիոնի:

Հայս կողմն Սուտաղի էր 'ի հնունն թաղն Հայոց, ուր գոն եկեղեցիք Հայոց և վանք սրբոյն Վեորգայ, որոյ կամար քանդեալ է. իսկ 'ի վերայ դրան գոյ նոր դիր * Յիշատակ է սուրբ խաչս իզմիրցի անդրէասի որդի եղիային: Աւր երեւին հետք պարսպաց և սենեկաց: Վոյր անդ գիւղ Հայոց և եկեղեցի անճաճնի. երկիրն կամ այգին ցարդ է 'ի ձեռս Հայոց Խրիմու, թէպէտ այժմ չիք անդ ժողովուրդ: Տեսաք վէմ յառանձին տան, յորոյ վերայ գրեալ կայր յիշատակարան եկեղեցւոյ սրբոյն Ստեփաննոսի: Յորմէ մակաբերի թէ յետ զօրանալոյ Հայոց 'ի Վէֆէ, հատուած մի 'ի նոցանէ առաքեցին Ղենովացիք աստ 'ի պաշտպանութիւն տեղւոյս:

Լստի սկսանի ապառաժն Փերէէմ գայա. և հանդիպակաց արեւելեան լերինք կոչին Լյետա քաղաքի: Ի միջ լերանց տեսաք զեկեղեցին սրբոյն Վեորգայ. առ որով են արքունի այգեստանեայք վայելչադիրք, որք կոչին Լլլեւար. ուստի յօրինէ վերակացուն զաղնիւ գինիս և առաքէ յարքունիս Վեդրպուրկայ, քանզի ոչ միայն գինի տեղւոյս՝ այլև բոլոր կողմանցս է ծաղկահատ և յարգի ընդ բոլոր Առսիս:

482. ¹ Սուտաղէ մինչև 'ի Վէֆէ գոն երեւելի գիւղօրէք և լերինք . որպիսի են (Թափլաւ), Խօղ, () Լոռու, Վարարաղ, և : Բայց յարեւելեան ծայր նաւահանգստին Սուտաղի ապառաժն մտեալ 'ի ծով կոչի Բւնիշխայասի . որում յաջորդէ բերանն Խօփէլ կիմ (Թափլաւ), ուր անպակաս են այգիք . և ապա Խօղ . որ ունի ձոր և գետակ հովիտ գեղեցիկ բարեյօդ երկայն 4 վերստ և կէս . որ բաժանի յերկու թևս : () Դ տեղւոյս բարի է, և գինին զօրեղ յոյժ : ' Ս ծայր արեւմտեան թևին վայելչագիր է այգին տիրօղ 'ի վերայ ծովու . որ բոստ անուան նախնի ժառանգողին կոչի Պօստանձողլու պաղի . ընդ որ անցանէ վտակ հովտին : ' Ս հնումն գոյին 'ի Խօղ բլմ Զոյնք և եկեղեցի . այլ այժմ են (Թափլաւ) և վայելուչ Նամի առ նմին և պատուական աղբիւր : ' Ս բերան Խօղի 'ի Վարարաղի պատանան գոյ աւերակ հին եկեղեցւոյ Յունաց յանուն սրբոյն Յովհաննու : Յետ Խօղի յաջորդէ () Լոռու աղէ, որ ունի ձոր . 'ի մի կողմն գոյ Ելագ լեռնակ, և 'ի ձախակողմն մեծ լեռն մթնագոյն Վարարաղ . ճանապարհն լեռնային է և դժուարակոխ . 'ի լերանց աստի ելանէ սպիտակափայլակն, որ բերէ նմանութի ինչ անդամանդի (475) :

(Թափլաւ) 5 վերստ հեռի է 'ի Սուտաղէ . ունի լեւրինս Պէօյիս սըլն, (Թափլաւ) սըլնի և Փօստան փայս . իսկ 'ի միջոցի այսր գեղջ և ծովու գոյ բարձրաւանդակ կոչեցեալ Փատալան փայս . առ որում 'ի գիւրի անդ տեսանի մնացորդ վաղնջական գերեզմանատան . ուր երեւին 10 գերեզմանք կարգաւ յարեւելից յարեւմուտս բոստ երկայնութեան 32 քայլից . որք չըջապատեալ են 'ի բարանց . յորս են չորեքկողմեան քարինք 4 և 5 կանգուն մեծութեամբ . են և տարանկիւնայինք : ' Ս հարաւակողմն երեւին փոքր ինչ հեռի 3 գերեզմանք զատեալք . 'ի ծայր գերեզմանատան գոյ և սիւն :

Ս 'ի կատար Փօրսուխ փայայի է թուխ և ունի յատկութիւն ինչ մարմարիոնի . երեւի 'ի ծայրն մնացորդ հին պարսպի : Բւ Վարատաղիւ են բերանք Կէօյ Լեւէ, Լւանձըղ Էօլէն, Լահրէլ և Սալ . Կէօկթէփէ ունի փոքրիկ նաւահանգիստ Զոլա իսկէլէսի ձայնեալ, նաև 'ի վեր անդր՝ պատուական ջուր հանքային և ուխտա-

տեղի թափարաց լճի անուամբ. ուրանօր երեւին
հանք կապարի, երկաթոյ, ևն :

Լստ 'ի հն. բնակէին Հայք. ուր երեւի մենարան և
վանատեղի. որմունք եկեղեցւոյն կանգուն կան, որ-
պէս և խորանն յանուն սրբոյն Ստեփաննոսի. ըստ
որում ունի և յիշատակարան 'ի վերայ վիմի, այլ խան
զարեալ փոքր ինչ :

* Օ առաջին շինող տճրիս աւետիք վդէ պրսբաքն.
յիշ ի քն || : Լ. որով այլ գիր .

* Օ վերջ նորդ տճրս Ստեփնա վդպտս : Օ փնտիր
աբեղէս պր. ընտրկին զպարու լուքէն վաստրք յիշ ի
քն : Թվ. պծ || (1401) :

Օ կնի Վարատաղին յաջորդէ երկայնաձիգ լեզուն
կէիկ աթլամասի. որ 'ի բերան Վէֆէի (532). յոր
եզերին հարաւային աղիաղիւ լերինք խրիմի ձգեալք 'ի
Սևաստորոյէ յերկայն 200 վերստ :

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԿՈՂՄՆ ԽՐԻՄՈՒ

483. Լորդ յետ զննելոյ մեր զհիւսիսային՝ զարեմը
տեան և զհարաւային կողմունս խրիմու՝ դարձ արա-
րաք 'ի խարասու. և անդուստ ելանեմք 'ի զնին ար-
ևելեան կողմանց ցամաքի և ծովեզերաց, Վլխաւոր
տեղիքն են Նսիի խրիմ, Վէֆէ, կէրչ, և Լրապատ.
այլովքն հանդերձ :

ԴԵՏՔ

484. Լեւալ մեր 'ի խարասուէ ուղղեցաք զընթացս
ընդ արևելս, և անցեալ ընդ քարուտ բլուրս յետ
կրկին ժամուց հասաք 'ի գետակն փոքր խարասու, որ
եկեալ 'ի կողմանէ վանաց Փրկչին (421) անցանէ ընդ
անուանի գիւղն Լյաճաթ և յառաջեալ անկանի 'ի մեծ
խարասու գետ (563) :

Լյս մեծ գեղ, որ համարի 10 հազար տէսէթին՝ է
բարեբեր յոյժ. ունի աղօրիս և գործատունս ցբոյ.
յորում կառոյց մեծանուն կոմսն Վախովսքի զփառա-
ւոր պալատ իւր և զարդարեաց զտեղին ամենայն վայ-
ելու թեամբ. որ յետոյ էանց առ հայ իշխան : Օ կնի
ապա յաջորդէ գիւղն Պառանդուխ. ուր գոյ առ ճա-

նապարհին աղբիւր բարեջուր . յետ որոյ անցանէ
գետն Պուլիանաք . զի ջուրն է միշտ կարմրագոյն
պրզտոր , որ գայ 'ի մերձակայ լեռնէ անտի :

485 . Յետ Պուլիանաքի հոսին Խաբալ , Խաբալէօղ , եւ :
Ինտալ անուամբ կրկին գետք գոն հանդերձ գիւղօրէ-
իւք : Լուաջինն ասի Սալուս Խաբալ , զի անպակաս է միշտ
ջուրն . որ ելեալ 'ի լերանց Սուտաղի և անցեալ ընդ
բարեբեր գիւղօրէս Պուլղարաց Լփօրայ և Սելլաձ
նաւ 'ի համանուն գեղեցիկ գիւղ՝ երթայ 'ի Սասրիս :
Իսկ երկրորդն , որ յաջորդէ վերնոյն , կոչի Խոսթոս
Խաբալ սակս նուազ լինելոյ ջրոյն . որ յամարան ցա-
մաքի : Լըդ՝ Թողեալ մեր զարքունի ճանապարհ՝ Բէ-
ֆէի՝ խոտորեցաք ընդ հարաւ , և հասեալ 'ի գիւղն
Լփօրայ տեսաք 'ի զառիվեր լերին զմեծ ասպառափ , և
մտեալ ընդ կոփածոյ դուռն կամարաձև՝ տեսաք 'ի ճա-
կատն հետս ինչ շինուածոյ և մնացորդ կարմիր ներկոյ :
Երբին վայրն է եկեղեցի վիմափոր մնացեալ 'ի վաղ
ժամանակաց . ձև տաճարիս է բոլորչի , երկայն 15
կանգուն , և լայն 7 : Սեղանն է սիւնաձև կոփեալ 'ի
նոյն ասպառափէ , որոյ տրամագիծ է 4 կանգնաչափ :

486 . Լստի շարունակեալ զընթացս հասաք 'ի գե-
ղեցկադիր լեռնն Շահմուլ . ուր տեսաք պալատ և
մատուռն սքն Ստանիսլաւոսի շինեալ 'ի Էհսացի իշխա-
նէն Կօտէվքի : Լստի հասաք 'ի մեծանուն լեռնն
Լաբիշ . որ 'ի Ստրաբոնէ կոչի լեռնն Վիմերան , զի
է մեծատարած բարձրագոյն սար միագօտի լերանց Լա-
կի խրիմի : Լսս լեռնն լի է առողջարար բուսովք և
զարմանալի ծաղկօք . վս որոյ մեղր մերձակայ գեղը՝
որ կոչի () ամանձլի՝ է ընտիր , զոր տանին 'ի հեռաւոր
վայրս : Ուր գոյ մեծափոս այր մի Ինճիսաան խոյոս ձայ-
նեալ 'ի լալթարաց : Վտանի աստ պիտանի խաղա-
խորդաց ծառն Սարլ աղաճ . որոյ տերև կոչի Սալբաճ ,
որով եփեն և ներկեն զսեկս :

ԷՍԿԻ ԽՐԻՄ

487 . Ի հնունդ կոչէր Վիմերիոս և Սաբալ . զոր
Ոսկսք կոչեն Սաբո Գրիմ քս հին խրիմ , է քաղաք հըռ-
չակեալ 'ի նախնեաց և այժմ անշքացեալ . որ կառու-
ցեալ է 'ի գեղեցիկ դաշտավայրի առ երի արքունի

Ճանապարհին Վիֆէի : Ի մուտս քաղաքին երեւին մեծ աւերակք կրկին մզկթաց, և երկու աւերակք մեծ եկեղեցեաց Հայոց . որք թուին լինել մեծագործ ուղղանկիւնի եկեղեցիք դմբէթաւորք . ունէին նախագրունս և դաւիթս ըստ Հին հայկական սովորութեան : Հայք բազմութեամբ աստ բնակէին, և ծաղկեցուցին զքաղաքն մեծամեծ շինուածովք, որպէս պատմեն յիշատակարանք . թէպէտ այժմ և ոչ իսկ քարինք և հետք մեծագործութեանց նոցա երեւին . զի մեծաւորք քանդեալ փոխադրեցին այլուր և եղին ՚ի նոր շինուածս :

Ըրդ՝ մտեալ մեր ՚ի քաղաքամէջն՝ գտաք զայն գեղեցկագիր և բարեջուր . առաջի իւր ունի ընդարձակ դաշտ, ընդ որ անցանէ Սեբէ գետակ . և բնակիչք են Հայք, որք ունին առանձին պարզեազիր հանդերձ արտօնութեամբք, զոր ետ Պօղոս կայսր յամի 1799 . հոկ . 28 . որ սկսանի . * Հաւատարմագունից մեզ քրիստոնէական օրինի հասարակուէն քաղաքին էսկի զւիմու, որք ՚ի դաւրի բնակեցեալք, ամ կերպի կողմանց ընդհանրաբար, և ամենիցն յատուկ մերս կայսերական ողորմածագոյն բան || 16 . որով ընկալան 12 հազար տէսէթին երկիր . բայց Պուղար գիւղականք առին զմասն ինչ ՚ի նոցանէ և բնակիչ եղեն միոյ կողման (488) :

Ըյս հրովարտակ պահի ՚ի դատարանի անդ հայոց, առ որով է և դպրոց մանկանց : Աւրանօր է շուկայ քաղաքին և աւրնթեր մեծ ազբիւր քարաշէն և բարեջուր, շինեալ ՚ի մեծ զօրապետէն Տէշից (417) : Ըյթմեան եկեղեցի է հնաշէն և անշուք կառուցեալ քարնկէց մի հեռի ՚ի դաշտին յանուն սուրբ Ըծանի : Ի գերեզմանատան տեսաք տապան դրեալ . * Ըյս է տապան հանգստեան, որ է անուն Վիկողայոսին, և քրոջն սիրմայ խաթունին . . . թվ . 1558 ին || (1623) : Ըւրնթեր սորին տեօաք Հին գերեզման օրօրոցաձև՝ Հին երկաթագրով . զորմէ ասէն լինել տապան նահատակի :

Տեսաք ՚ի ամին դաշտի երկու աւերակս եկեղեցեաց, վերինն է յանուն սրբոյ Կարապետին և ստորինն՝ սրբոյն Ստեփաննոսի, որոց միայն որմունք կանգուն կան զուրկ յամենայն վայելչութեանց : Ըյս

դաշտ թուի լինել տեղի եկեղեցեաց և ժամատանց . ուր այժմ բաց 'ի յաւերակաց և 'ի գերեզմանաց ոչ ինչ երևի : Ուրանօր պարտին լինել և պալատք մեծամեծաց ըստ վայելու թեան տեղւոյն . այլ ոչ նշմարեցաք հետս կամ աւերակս՝ եթէ ոչ միայն եկեղեցեաց :

Բաւել մեծաշէն էր եկեղեցի [ուսաւորչին 'ի ծայր դաշտին մերձ 'ի շուկայն . երկայնութիւն աւերակին է 23 կանգուն , և լայնութիւնն 10 . ուր տեսաք զմնացորդս սեանց և զխարիսխս . 'ի միումն փորագրեալ էր խաչ և գրուած * Սք սարգիս || : Սերձ 'ի խորանն գոյ խաչքար գրեալ * Վթի խաչ . Թր վաթդ . յի խաչ Թր ,, յոսն . . . խաչ կարապետ || :

488. Հին Սարգիս քաղաք էր մերձ յարբունի Ճանապարհն Վէֆէի . ուր տեսաք բազում աւերակս պալատաց , եկեղեցեաց , բաղանեաց և այլոց շինուածոց : Բայտ էր փողերանոցն , ուր հատանէին զգրամս . մերձ 'ի կամուրջն տեսաք զաւերակ Չարխափան Բաճնի , ուրանօր է զինարանն : Իսկ Հին պալատ խանից մերձ էր 'ի Սերէն գետակ հոսեալ 'ի հարաւոյ : Բայտ բնակէր Բրքեպիսկոպոսն Ոսկսաց մինչև ցամ թն 1800 . ապա փոխադրեցաւ 'ի Կատարինասլաւ : Բայտ շինեցին պարտեզս և տնկեցին թթենիս վասն շերամոյ , այլ այժմ խափանեցաւ :

Հարևելեան կողմն էր բոլորաձև պարիսպն , որպէս ցուցանեն հետք . 'ի տեղիս տեղիս երևին ջրանցք մնալեալք 'ի նախնեաց մերոց , որք ծաղկեալ էին յոյժ . և սյնչափ փարթամք , զի մեծաւեծք՝ ասեն , առաջի տանց իւրեանց շինեալ զթանգարան պահէին զգանձս :

'Ի վաղ ժամանակս բնակեցան աստ և Վարայիմ Հրէայք , որպէս ցուցանեն յիշատակարանք և գերեզմանք նոցա . թուի թէ 'ի ժմիս Ղենովացւոց վարեցան 'ի լիւթարստան , և ապա եկեալ բնակեցան աստ , և 'ի լիւթման . զի աստ գտաւ գերեզման օրէնսդրի նոցա Բհարոն բժշկի գրեալ 'ի վր 5054 . որ ցուցանէ լինել 537 ամաց : Հաջակողմեան վայելագիր դաշտի յոտս լերին Պուղլարք շինեցին դիւղս և հաստատեալ բնակին՝ մշակելով գերկիրն և յափշտակելով զպիտանի դաշտս և զլեռուն վանաց Սուրբ Խաչին , և օր ըստ օրէ բազմանան :

489. **Լ** հռչակաւոր վանք հայոց պարսպապատ շինեալ 'ի ժամանակս Ղենովացւոց յամի տն 1338 . յանտառախիտ մեծի լերին Լսկի խրիմով . որ յառաջ կոչէր Սուրբ նշան : Լսրտաքին դուռն է 'ի հարաւակողմն . յորոյ վերայ տեսաք գիր * Յիշատակ է դուռս մահտեսի սարգսին . թվ . ԽՃԼԷ ॥ (1686) : Հաստատուն են յոյժ պարիսպքն և ամենայն շինուածք :

Լկեղեցին է գմբէթաւոր կամարաշէն և բարձր , ունի երիս խորանս . գմբէթն է 'ի վերայ դասին , որ ըստ արտաքին ձևոյն է բազմանկիւնի . և յիւրաքանչիւր կողմն փորագրեալ կայ մի տող ոտանաւոր . որ է յիշատակարան եկեղեցւոյն , օրինակ զայս

- * Փառաց տաճարս Լճային ,
- „ Յերկրի դրախտ կենաց փայտին .
- „ Որ է պատկեր երկնից վերին ,
- „ Լու եռանձնեանն կայանին .
- „ 'Ի ծննդենէ մարմնով փրկչին ,
- „ Յերեքհարիւր և հազարին .
- „ Յուծ և յերեսուն սկսեալ ամին ,
- „ Կանգնեալ յանուն տք նշանին .
- „ Ստարուք իւր ծառային ,
- „ Յովհաննիսի կրաւնաւորին .
- „ Լու հարազատ եղբարց նորին ,
- „ Լու ըստ ոգւոյ որդոց բնաւին ॥ :

Օ երկայնութիւն տաճարին 'ի ներքուստ չափեցաք 14 քայլ . և զլայնութիւն 12 . որ է իբր խաչաձև կանգնեալ 'ի վերայ չորից կամարաց : Սեծ դուռն է յարեւմտեան կողմն . ուր տեսաք խաչքար փորագրեալ այսպէս . * Յիշատակ է յովհաննեսի , որ 'ի ծովուն ընկղմեցաւ ॥ : Լու նմին այլ արձանագիր . * Լսս անարժանս քէֆէցի , որդի եմ ես տօր պետրոսի , որ տօր յովհաննէս կոչեցայ , օծումն առի 'ի մէջ տք նշանի , ձեռամբ յակօք վեհապետի . թվ . ԽՃԺ Ի ॥ (1701) : Ուր գոն այլևայլ խաչքարինք եղծեալ գրովք : Լերքին դուռն է զարդարուն , և 'ի վերայ՝ դառն տօյ . նոյնպէս է և աւազանն : Վաւիթ տաճարիս է կամարաշէն որոշեալ

պարսպօք . երկայն 17 քայլ, և լայն 14 . կանգնեալ 'ի վերայ չորից կամարաց օրօրոցաձև : 'Ի միջավայրին գոն կրկին մարմարինեայ գերեզմանք առանց զրոյ փորագրեալ միայն ճգնաւորական գաւազան ' : Պատմի 'ի յայտմաւուրս եկեղեցւոյն Սաճառի (609) . թէ սոքա երկու եղբարք կրօնաւորք Յովհաննէս և Վէորդ եղեն պատճառ շինութեան վանացս : Իսկ 'ի ձախակողմն է միւս դուռն գաւթին . ուստի ելանեն 'ի զանգակատունն ընդ քարաշէն սանդուխս : 'Ի միջ գաւթին տեսաք զանազան խաչքարինս . որպէս այն . * Յիշատակ է 'սք խաչս պաղային թվ. Խ || (1551) Յայլ քարի վերայ գրեալ է . * Սք նշանքս բարեխաւս են մէհրիշային թվ. ԽԼԳ || (1587) :

490 . Ըրտաքոյ գաւթին գոյ փոքրիկ բակ . 'ի ձախակողմն է բուն մենաստան . կամ բնակարան կրօնաւորաց որոշեալ պարսպօք . 'ի վերայ դրան գոյ յիշատակարան շինութեան պարսպին . * Ըստուծով շինեցաւ պարիսպս պարագայիւքն գեղեցիկ խցերօք վերին և ներքին . հազար հարիւրի վաթսուն ութի ընդ երեքին 'ի փառս եւ 'ի վայելս սրբոյ նշանին , տինա դու գիշատակս և տուք զողորմին . յակօք պիտակ պետինքն գահել հաւատին , եւ աշխատողացն հոգով համայնին || (1719) :

Ը երի այսր դրան գոյ արձանագիր նորոգութեան * Ողորմութիւն այ վերստին նորոգեցաւ 'սք խաչ վանքս , գեղեցկայօրինեալ , թէ տաճարն և թէ արտաքին սրահքն պարսպաւն պարագայիւք . որ է աթոռ բուր կղզոյս , լուսաւորչադաւան ազգիս . այսինքն Սաֆայու , Գարասույու , Պաղճասարայու , Վեօղէու , բոլոր գիւղօրեիւքն հանդերձ զաւանան . ընդ նմին ուումէլեան . որք եղեն ձեռնտու բարեպաշտօրէն ջերմեռանդ սիրով արք և կանայք ողորմութիւն . 'ի ժաւանակս առաջնորդութեւ Ղաւամայ արքեպիսկոպոսի կղզոյս , որ էր աշակերտ յօհաննու պատրիարքի կոստանդնուպօլսոյ բաղիշեցւոյ . որ եղև հոգաբարձու և պատճառ շինուէ բազմագիւմի աշխատութիւն իւրոյ հոգւոյն և նախնեացն . և եղև ներթուրջ փրկչին մերոյ 1751 . իսկ Խ հայոց Խմ || ԽԸ :

Ը յս բնակարան կրօնաւորաց և ուխտաւորաց է քարաշէն կրկնայարկ փակեալ յանձուկ վայրի . ունի

15 սենեակս . ուր էր առաջնորդարանն . այլ այժմ չիք եպիսկոպոս , միայն մի վարդապետ բնակի ընդ քանի մի անձանց աշխատաւորաց : Յառաջին գաւթի անդ հանդէպ տաճարին գոյ քարաշէն սանդուխք սակս ելանելոյ յայլ բնակարան խանգարեալ . առ որով է սեղանատուն և խոհակերանոց քարուկիր ընդարձակ և կամարակապ . ուր տեսաք նոր արձանագիր յորմն * Վրիգոր վարդապետի եկեկէն աշճի սարգիսս չորս , տարի 'նք . խաչ խղմէթ արի վճ կենաց իմոց թվ . , , ռմթա ॥ : 'Վ ներքոյ սեղանատան է կամարաշէն ներքնատուն գինւոյ . իսկ յաջակողմն բակին տեսաք հին քարաշէն ջրանցս իբր ստորերկրեայ ճանապարհ . ընդ որ մարթ է փախչիլ՝ եթէ ունիցի ելս :

491. Հանդէպ դրան վանացս է լուսաղբիւր քարաշէն և բարեջուր . առ որով է այլ լուսաղբիւր առաւել մեծաշէն և հին , որ ունի յերկոսին կողմանս որմունս , և խաչքար 'ի ճակատն . աստի և անտի կրկին հրեշտակս փորագրեալս : Յաջակողմեան որմն գոյ արձանագիր . * Վաղջասարայցի միքայելի եկեկէն . իճղը ին ॥ (1749) .

Սակաւ հեռի 'ի վանաց յանտառի անդ տեսաք հին գերեզման նահատակի . ուր գնան յուխտ . որպէս 'ի տօնի խաչին յաճախեն ուխտաւորք 'ի վանս յամենայն կողմանց Խրիմու : Յառաջագոյն կային աստ և անդ 'ի մեծի անտառի վանացս խրճիթք միանձանց , որպէս ցուցանէ յիշատակարան մեծադիր աւետարանին եղելոյ 'ի սուրբ Վէորդ յեկեղեցւոյ՝ Վախիճւանու . որ գրեալ է աստ 482 ամօք յառաջ .

* 'Վ թիվ հայոց չիլ կատարեցաւ 'նք մատենաս , , ինծախաւս աւետորնս յաշխրհս հոնաց որ այժմ զրիմ , , ասի , 'ի մեծ և 'ի հոյակապ քիլքս սուրխաթ կոչե , , ցեալ , 'ի հողեմներս վերի առ ոտն 'նք խաչին 'ի , , հայրնուեն ին մխիթարայ , և յեպիսուէն ին Ստե , , փաննոսի ॥ . ին (1347) :

492. Վտաք զոտանաւոր գովեստ գրեալ 'ի ռճխգ (1694) . որոյ սկզբնատառք յօդեն . * Յակոբ վարդապետի է կաֆայեցւոյ . որ պատմէ զլինութենէ և զճոխուլթենէ վանացս ॥ .

* Կամաւ որ հոգւոյն ոմըն դիտնական ,
 ,, Յոլհաննէս անուն շնորհիւ պետական .
 ,, Լեալ նա յաշխարհէն մեծ սեբաստական ,
 ,, Կանգնեալ հաւատով զվանքս որ նշան .
 ,, Ունելով ընդ իւր զփայտըն փրկչական ,
 ,, Եկեալ 'ի յաշխարհս փառօք մեծական .
 ,, Ըմբոսեալ զմասն խնամօք տնական ,
 ,, Սերականութեալ զվանքս որ նշան . . .
 ,, Բամբ ժողովրդոց մեծ և փոքրկան ,
 ,, Ենչափ բարութե առ 'ի քեզ ուխտ դան .
 ,, Հոգւով և մարմնով ցնծան և խնդան ,
 ,, Եղաւէն ազգիս աթոռ որ նշան . . .
 ,, Ըրտաքոյ ներքոյ պատեալ ամրական ,
 ,, Սրբատաշ քարիւք ես կամարական .
 ,, Սեծ կաթուղիկէ տուն արքայական ,
 ,, Ճեմեալ ճեմարան ճարակ որ նշան . . .
 ,, Ի միջի բում կան հաստատ բնակարան ,
 ,, Թէ և կարգաւորք կամ աշխարհական ,
 ,, Քեզ սպասաւորեն միշտ ծառայական ,
 ,, Տիրող տենչալի տաճար որ նշան . . .
 ,, Կարգաւ բոլորիս բազում օթեան ,
 ,, Երթեկողաց տեղ ասպնջական .
 ,, Դու 'ի ծոց նոցին բազմեալ գովական ,
 ,, Հանգիստ հաճելի հաստատ որ նշան . . .
 ,, Գարտ ես և ոչ կայ քեզ նմանական ,
 ,, Տեսօք և տեղեալ յոյժ հիացական .
 ,, Ըմենայն բարեօք լցեալ լիական ,
 ,, Փառօք փառաւոր փարթամ որ նշան :
 ,, Ըրծաթ և ոսկի անօթ ընտրական ,
 ,, Բուրվառ և կանթեղ խաչ աւետարան .
 ,, Շուրջառ և վական ուրար և բազպան ,
 ,, Օանազան զարդիւք զեղուն որ նշան . . .
 ,, Երկու աղբերօք ջուր համեղական ,
 ,, Ըստեալ են մայրօք զքեւ պարառական .
 ,, Կաս դու 'ի միջի պրծով սեփական ,
 ,, Կաքաւեալ կայթեայ կայան որ նշան :
 ,, Յանկան փափաքին աղինք ամենայն ,
 ,, Սինչեւ այլազգիք առ ոտրս քո դան .
 ,, Սաղա և պարոն համ սուրբան և խան ,
 ,, Հիացեալ հային հիմանդ որ նշան || ևն :

493. **Լ**ը քարաշէն վանք, միով ժամաւ հեռի 'ի վերնոյն կառուցեալ 'ի գլուխ լերին 'ի մէջ մեծի անտառին, որ ունէր փոքրիկ եկեղեցի կանգնեալ 'ի վերայ չորից կամարաց. այլ այժմ քանդեալ կայ. միայն երեւի վայր խորանին: **Ի** մէջ տաճարին գոյ ջրհոր քառակուսի և խաչքար. իսկ աւերակքն ցուցանեն զհետս պարսպին վանաց. ուր կային 7 սենեակք. ունի պարտեզ և լուսաղբիւր. սակայն ամայի մնացեալ է այս տեղի վանաց: **(Ժ)**ուի **Թէ** աստ գրեցաւ մեծ ճաշոցն 469 ամօք յառաջ ըստ որում գնի 'ի յիշատակարանի,
 * **Կ**ատարեցաւ 'ի Թուականիս հայոց ութհարիւր և
 ,, հինգերորդի. յամենանն օգոստոսի, որ օր ի՞նչ ամսոյն
 ,, 'ի հայրապետուէն տն Սիւրբարայ, յեպիսկոպէս ար-
 ,, հիականին տը Ստեփաննոսի. և 'ի Թիբուռն Կոս-
 ,, տանդիանոսի 'ի քիչքս սուրղաթ ընդ հովանեաւ տը
 ,, Ստեփաննոսի նախաժկային մեծի || (1356):

ԿԱԶԱՐԱԹ

494. **Լ**ը գիւղաքաղաք հայոց յոտս մեծի լերին սուրբ խաչի առ նոյնանուն գետակաւ, որ 'ի Թաթարաց կոչի Սուղալէօղէն: **Ի**յս տեղի այժմ աւերակ է, միայն երեւին հետք հին շինուածոց, որպէս և այն մերձ 'ի Գառլիտան պառոտան, ուր երեւին աղբերակունք, ջրանցք, և այլ աւերակք ոչ սակաւ. որպէս և 'ի շրջակայս **Լ**սկի խրիմու:

Ի հնումն աստ նստէր կողմնապահ հայ իշխան, և ունէր զօրս 'ի պաշտպանութիւն Ղենովացոց, որպէս պատմէ հին յիշատակարանն. * **Ի**նչ էր ազնիւ մար-
 ,, գարն մուղալենց որդի Թորոսի՝ յակոբի՝ դանիելի՝
 ,, մուրատի՝ Թէոթորայ նախարարին, որ ըստ հրամանի
 ,, շերին իշխանին ջինեվիզաց բնակէր զօրօք 'ի վի-
 ,, ջրոյն կազարաթի, որ... կոչեցաւ մուղալ յէօզէն 'ի
 ,, Թաթար լեզուէ. **Ս**ա 'ի տեսանելն աթրհմին պալ-
 ,, հաւունենց և պետրոսին բազրատունենց պարգե-
 ,, եաց նոյ զքիմ ինչս, և զստացուածս, և պալատ մի
 ,, 'ի բնակուի 'ի պատիւ տոհմի նոցին || :

495. **Յ**ետ զինեւոյ զհնուծիւն **Լ**սկի խրիմու և շրջակայ վայրաց՝ ուղղեցաք զընթացս 'ի Վէֆէ, և մտեալ յարքունի ճանապարհս հասաք յանուանի գիւղն 'Լաւլէվան՝ վայելչագիր, որ ունի աղբիւր բարեջուր, և լճակ սակս անասնոց : Բա երի աղբեր տեսաք մեծ տապան որձաքար երկայն 8 կանգուն, և լայն 2 . 'ի մի ծայրն գոյ քառակուսի ծակ . յոր ագուցեալ էր մահարձանն . յորմէ սկսեալ երկայն երիզ փորագրեալ կայ մինչև ցմիւս ծայրն անջրպետեալ զայն յերկուս մասունս . յորս գոյ փորագրեալ հին գիր արաբերէն : Պատմի, թէ Հայք 'ի գալն յԼխսարայէ 'ի Վէֆէ՝ աստ իջևանեցան, և հաճեալ ընդ գեղեցկուի տեղոյն կոչեցին (նախիջևան) : Ստալի անկանի 'ի ձախակողմն վերնոյն . որ է անուանի գիւղ մեծատարած . ուրանօր տեսաք զերեւելի լիճ՝ երկայն մի վերստ, լի մեծամեծ ձկամբք . ստորին լայնութիւնն է 168 քայլ . իսկ վերին ծայրն է կիսաբոլոր լճակ . յորում երեկն հարիւրաւոր ակունք ականակիտ ջուրց . որոց բոլեալ 'ի ներքուստ պղպջան 'ի վեր անգագար աստ և անդ յերես ջուրց . յորմէ լճացեալ ջրոյն՝ ոռոգանէ զմեծամեծ պարտէզս, և զանդս : Երեւելի է և պալատն գեղեցկաշէն :

ԽԱՐԱԿԻՕԶ

496. **Լ** բարեշէն գիւղ, առ որով անցանէ համանուն գետակ հոսեալ ընդ **Լ**սկի խրիմ . ուր գոյ և պանդոկ սակս անցաւորաց : Ի բարձրահայեաց դաշտավայրի անդ զննեալ տեսաք զծայրն **Լ**սկի խրիմու, և հանդէպ տեսաք զծոցն Վէֆէի . և միանգամայն զծովակն Սասրիս, նա և զԼջախ ծով Եւֆրատիէին :

Այնչ կարի հեռի աստի գոյր աւերակ գերեզմանի, որ էր կամարաշէն դամբարան 'ի ձև գոթացի . յորոյ վր գոյր արձանագիր հին Սուղանի, օրինակ զայս

۸۹۸ * حصدين سلطان ابن خان كرى طمير
դան իպիե խան Վերեյ դեդի . 868 || : Թուռի թէ իցէ այն, որ անկաւ 'ի պատերազմին ընդ Ղենուվացւոց յամի տն 1454 :

Ետի յառաջեալ յընթացս՝ հասաք 'ի գիւղն Խաչ-
խափորախ, անտի 'ի Լարալէ չեօփոր. Ուր 'ի վեր ար-
քունի ճանապարհին կառուցաւ քարաշէն եկեղեցի
նուսաց 'ի Ռուս զօրապետէ 'ի կալուածի իւրում :
Սերձ է կեանքս լէշէսի. ուր գոյ աղբիւր և քանի մի
տնակք գիւղականաց :

Ետի սկսանի մեծ լեառն Վէֆէի Փաշա Բէֆէսի, որ
բարձրացեալ 'ի Թիկանց կուսէ՝ տիրէ 'ի վերայ քաղա-
քին. յորմէ Ռուսք ձգեալ ռումբս 'ի բանակ () սմա-
նեանց՝ առին զքաղաքն : 'Ի հարաւակողմն այսր սարի
է լեառն բարձր ընդարձակ և գեղեցկադիր. ուր գոն
այգի և պարտէզք. նաև աղբիւր բարեջուր. որ և կո-
չի Փաշա պաշի. ուր 'ի հնումն գոյր մենաստան հայոց
յանուն սրբոյն Հռիփսիմեայ. Թէպէտ ոչ գտաք զյի-
շատակարանն, բայց տեսաք զաւերակս հին եկեղե-
ցւոյն : Ետի ընդ զառիթափն ուղեորեալ անցաք յա-
րեւելեան կողմն լերին, և հասաք 'ի գեղեցիկ ծոցն Կէի
ափամասի և 'ի մերձակայ ծովեղերս (532) :

Ք Է Փ Է

497. Ի ծովեղերեայ քաղաք գեղեցկադիր և բա-
րեշէն հեռի 'ի Խարակէօզէ 17 վերստիւ. որ 'ի հնումն
կոչէր Թիֆլիս նաև Ardanda կամ Վաղաք եօթն
բաղնաց. և էր յայնժամ մեծ մայրաքաղաք բազմա-
մարդ և բազմավաճառ. զոր հիմնեցին Սիւլեսայիք
յարեւելեան ծոց ցամաքակղզւոյն Խրիմու, և ծաղկե-
ցուցին վաճառականութեամբ և ամենայն օգտաբեր
բարեկարգութեամբ՝ հաստատելով ինքնագլուխ հա-
սարակապետութիւն :

'Ի մի կողմն դրամոյ նոցա գոյր գլուխ սաղաւար-
տաւոր, և 'ի միւսն լախտ և կապարճ. առ որով և
անուն քաղաքին ΘΕΛΔ Թիֆլ. Սմանք համարին Թէ
այս քաղաք շինեցաւ 'ի Ե դարուն. սակայն գտանեմք
'ի հին պատմութեան Սօբորի, Թէ Սօթիրոս արքայն
400 ամօք յառաջ քան զքս պաշարեաց զԹիֆլոսիա,
այլ ոչ կարաց առնուլ. ապա որդի նորա Լեբոն էառ
զայն. և ապա Սիհրդատ :

Յետ ժամանակաց այս հասարակապետութիւն ան-
կաւ ընդ տերութիւն կայսերաց Հռովմայեցւոց և Յու-

նայ . որպէս ցուցանեն դրամք , յորս տեսանին դէմք
կայսերաց : Յաւուրս թափողոսի կայսեր նորոգութիւն
եղեալ անդ՝ անուանեցաւ թափողոսիա ըստ կարծեաց
այլոց . սակայն հնութիւնք քաղաքիս հաւանական առ-
նեն թէ 'ի սկզբան անդ այսպէս կոչեցաւ 'ի Սիւրեսաց-
ւոց անտի :

Յամի տն 1244 . Սարմատացի թափաբք արշաւե-
ցին 'ի Վրէժէ , և տերեցին զամս 22 : ԲՆԼ Ղ'նուվա-
ցւոց հասեալ անդ՝ վանեցին զնոսա անտի և տիրեցին
'ի 1266 : Իսկ յետ մահուան մեծին Սլատիմեայ՝ թ
Սլատիմէր պատերազմեալ ընդ Ղ'նուվացւոց տի-
րեաց շրջակայ վայրաց , և կալեալ զզօրապետն եդ 'ի
բանտի , առեալ 'ի նմանէ զոսկի գօտին և զխոյրն աւա-
նակապ : Սակայն անդէն զօրացան Ղ'նուվացիք և
վանեալ զթնամիս՝ ամրացուցին զքաղաքն շինելով
յլբերդն առ ափն ծովու առ երի հին թափողոսիայ քա-
ղաքին Յունաց : Սւրանօր բազում շինութիւնս արա-
րեալ ծաղկեցուցին կենցաղօգուտ բարեկարգութիւնք :
Սնէին մեծ հիւպատոս իբր կուսակալ . զոր յամենայն
երիս ամս փոխէին . յորս երեւելի եղև Պօղոս հիւպա-
տոս ընդարձակ իշխանութեամբ . որպէս յայտ է 'ի
թղթայն գրելոյ առ ի Եղիսէոս հայրապետ հռով-
մայ : Բնչափ ճոխացաւ Վրէժէ 'ի նմին ժամանակի ,
մինչև կոչեցաւ շտեմարան բարեաց Պոնտոսի և Բա-
խու : Օր յետոյ թափաբք կոչեցին Վրէժէ կրճա-
տեալ 'ի բառէս Վրէժի , իմ անհաւատ :

498 . 'ի 1296 Սնէտկեցիք տիրեցին Վրէժէի
առաջնորդութեամբ Սօբերանցօ իշխանին , որ եկեալ
25 նաւուք տիրեաց : Բայց զկնի միոյ ամի ետուն
անդրէն Ղ'նուվացւոց , որք տիրեցին զամս 200 . և ան-
դադար ծաղկեցուցեալ մեծանուն հանդիսացուցին :
Բերդն Ղ'նուվացւոց շինեալ 'ի թափողոսիայ . յայ-
լազգեաց կոչեցաւ Փռնի հիւսար . իսկ վերին բարձրա-
հայեաց մասն կոչեցաւ Կապուկէս սակս անդ կառա-
րելոյ ազգովին զնամազս Պայրամից . որ և ամրա-
ցեալ էր մեծամեծ վիմօք բազմանկիւնի աշտարակօք և
մարտկոցօք : Երեւոյն աշտարակք այսր բերդի էին
12 . և դրունքն 7 . երկու դրունք էին 'ի ծովակողմն և
հինգն 'ի ցամաքակողմն , ընդ որս վինէր անցանել 'ի
մեծ բերդն . որ յերից կողմանց շրջապատեալ էր

զբերդիւ Ղ'ենովացւոց բաց 'ի ծովափանց, ուր միանայր ընդ մեծ բերդին:

Եւդ սկսեալ 'ի ստորին կողմանէ ծովեզերաց անդուռն Խնէէ գաբոսի կոչէր. յորոյ վերայ էր մեծ պալատ Ղ'ենովացւոց. ք ՄԵԼԸ գաբոս. ք ԹԱԽԼԸ համաճ գաբոս. ք ՖԷՆԻ հիսար գաբոս. ք ՍԵՐՆԷ գաբոս. ք ԼՄԱՍԿԷՆԿ գաբոս. ք ՎԻԼԷՆ գաբոս 'ի վերին ծայր ծովափանց. ուր էր նաւատեղին Ղ'ենովացւոց, և դոյր արտաքին պարիսպ ինչ, յորում փակէին զնաւս: ԼՄԻՍԻ սկսանի մեծ հրուանդանն հին ձգեալ 'ի ծով անդր յապահովութիւն նաւուց. որ այժմ քայքայեալ է: ԼՍԻՍԻՍՈՐ մի ծայր պարսպին Հայոց՝ դայր միանայր ընդ ՖԷՆԻՆԿ հիսարին. իսկ միւս ծայրն միանայր մերձ ԵԼԷԷ գաբոսի:

Օ այս քաղաք յաւէտ ճոխացուցին և մեծացուցին ԼՆԵՂԻՔ շինութեամբք և բազմամարդութիւն: ՎԵՆՂԻ յետ առման ԼՆԵՂ 'ի Ղարմաղանէ (103) մեծ հատուած ԼՆԵՂԵՂ փախուցեալ յԼԻՍԱՐԱՅԷ իբրև լուան զհամբաւ Ղ'ենովացւոց՝ ելին անտի միաբան, և պատերազմելով ընդ ԹԱԽԼԸ քաղաք եկին բնակեցան 'ի ՎԷՖԷ և 'ի շրջակայ վայրս: Ուրանոր այնչափ բազմացան և զօրացան, մինչև շինեցին 100 հազար տունս և 1001 եկեղեցիս, որպէս ունէին յԼՆԻ: Եւ առ մեծի շահեկանութեան վաճառաց, և դործոց հաւատարմութե եղեն սիրելի Ղ'ենովացի հիւպատոսաց. և կարգեցան ԼԻՍԱՐԱՐ, ՊԱՐՈՆ և ԻՂԻՍԱՆ յամի 1330:

499. ԵՄԼԹԱԹԱՐ խանք զօրանալով 'ի հիւսիսային կողմն ԵՐԻՄԻՆ, 'ի 1344 արշաւեցին 'ի ՍԵՐԱՊ. և այնուհետև ամբամէ առնուին տուրս 'ի Ղ'ենովացւոց. որք ստիպեցան ամրացուցանել զՍԵՐԱՊ ընդդէմ ՎԵՐԶԱԳԱՅ. և առին 'ի ձեռաց նոցա զՊԱՐԳԼԱՎ և զԹԱՄԱՆ: Եւ պախորհեալ Հայոց ընդ հիւպատոսին՝ կամեցան ընդարձակել զբերդն ՎԷՖԷԻ ծախիւք իւրեանց. որովհետև բազմացեալ էին տունք արտաքոյ բերդին: Ուստի 'ի մէջ առեալ զբերդն ՖԷՆԻՆԿ հիսար սկսան 'ի հարաւային կողմանէ ծովածոցոյն շրջապատել զամուր պարիսպս զլերամբք և հասանել մինչև ցհիւսիսային կողմն ծոցոյն. ուր էր դուռն ՎԵՆԷԷ գաբոս, և հասուցին մինչև ցԽԷԷԷ գաբոս: Եւ առ դիւրութեան որոշեցին զայս չափ Թուով քարինս առ

իւրաքանչիւր իշխան ըստ մեծութեան վիճակին : Եւ
'ի սահմանի շինութեան իւրաքանչիւրոց եղին 'ի պա-
րիսպս զյիշատակարանս անուան իւրեանց : Օ այս սու-
վորութիւն պահէին Վէֆէցի Հայք մինչև ցլետին
ժամանակս . որք 'ի տալն զտուրս դրէին զայսչափ քա-
րինս 'ի վերայ իւրեանց ըստ կարողութեան :

Եւս ամրակուռ բերդ Հայոց շինեցաւ 'ի կոփածոց
քարանց և 'ի մեծամեծ վիմայ հանդերձ բազում աշ-
տարակօք 'ի ձև գոթացի . իւրաքանչիւր աշտարակք
հեռի էին 'ի միմեանց 20 , 40 , և 60 կանգնաւ : Ի վե-
րայ պարսպին կային արձանագիրք Հայոց . որպէս և
'ի վերայ պարսպի Ֆռէնկհիսարին կային նշանք Ղենու-
վացւոց . տեսաք 'ի թանգարանի զարձանագիր Յուս-
տինիանոսի հիւպատոսին . և այլուր զարձան սրբոյն
Ղէորդայ , որ եգեալ էր 'ի վերայ Եթլը գաբուին :

Եւրդ՝ դրունք մեծի բերդին էին 9 . զկնի Խակելէ
գաբուին՝ ա գուռն կոչէր Պալլէ գաբու . թ Պոյաճի գա-
բու . չ () Ելա գաբու . չ Վիւլիւ գաբու . սորա էին 'ի
ծովակողմն . ստորին ծայրն կոչէր Լ ծնա , ուր երեւին
ցարդ աշտարակք և պահարանք , այլովքն հանդերձ .
ուր էր և կամուրջ 'ի վերայ մեծի խրամին . և Ե գուռն
կոչէր Ղաուլէ գաբու . չ Լաղուպ գաբու . Է Լոյարա եռու-
սուֆ գաբու . թ Ելանճի գաբու . թ Սիւրսանէ գաբու :
Եւ որով էր Չոհա Խէլէսի . ուր բերդն միացեալ
ընդ Ֆռէնկհիսարին շարունակէր ապա պարիսպ նորա
գեալ 'ի Ելակելէ գաբու : Բաց 'ի սոցանէ կային աստ
և անդ փոքրիկ դրունք կամ անցք հեղեղատացի կոչե-
ցեալք Սէլ գաբու :

Հայտ է յասացելոցս թէ քաղաքն Վէֆէ ունէր
երկուս բերդս . առաջինն էր Բերդ Հայոց . և երկ-
րորդն էր Ֆռէնկհիսար : Սի ծայրն Հայոց բերդին
էր Ղուլէ գաբու ամրացեալ զանազան ամրաշէն և
բարձր աշտարակօք , որպէս երեւին մնացորդք . որ և
մղոնաչափ երկայնութեամբ ձգեալ ընդ լեռուն և ընդ
ծովեզր՝ հասանէր ցմիւս ծայրն ցվերջին աշտարակ ,
որ կայ կանգուն հանդերձ պարսպօք 'ի ծայր արգելա-
նոցին (528) : Եւս մեծագործ պարիսպ ունէր նոյն-
պէս մեծագործ խրամ բոլորովին քարաշէն և լայն 25
քայլ : Եւ թիկամբք մերձ 'ի պարիսպն տեսաք զաւե-
րակս Եր Յարութի եկեղեցւոյն . անդ 'ի հիմն մեծի

պարսպին տեսաք եղեալ 'ի խորութեան քանի մի մեծահատոր պատուանդանս . յորս ագուցեալ էին մարդաչափ խաչքարինք և արձանագիրք . զորս փոխադրեցին 'ի Բէդրպուրկ : Ս'երձ է անդ բոլորաձև մեծագոյն աշտարակն քայքայեալ . նոյնպէս և դուռն խաւաեուսուֆ գաբուսի : Արտաքոյ այսր դրան տեսաք զպարիսպս սբ Սիմաւոն եկեղեցւոյն , և 'ի ներքոյ դրան էր եկեղեցի Սուսաւորչին . առ տեղեալս բժիշկ ոմն յօրինեալ է պարտեղ : Դստորև բնակին Հրէայք , որք եկեալ են աստ 'ի ժամանակս Ղենովացւոց , որպէս ասեն . և ունին քարաշէն սինակոկայ հին . որոյ երկու սիւնք են մարմարիոնեայ : Սնին սինակոկայ և Վարայիմ Հրէայք , որոց վաղեմի գերեզմանք ցուցանեն թէ 'ի վաղ ժամանակաց բնակեալ են աստ :

Փէէէ հիւսիս համարի ներքնաբերդ՝ շինուած Ղենովացւոց . յորում միայն ()ամանեանք բնակէին . որոյ մի մասն պարսպին դեռ կանգուն կայ . յոր տեսաք զնշան Ղենովացւոց խաչաձև , և (498) : Վաւաշէն էր մասն վերնոյն ամրաշէն և բարձրագիր . որոյ զարմանադործ անկիւնաւոր աշտարակք դեռ կանգուն կան 'ի բարձրաւանդակի անդ , որ տիրէ 'ի վերայ նաւահանգստին . ուր այժմ կանգնեալ են քանի մի աշտարակաձև հողմաղացս : Արեւին աստ և անդ զանազան աւերակք մեծագործ շինուածոց : Օթանձրութիւն լեռնակողմեան դրան չափեցաք 10 քայլ . տեսաք յերկուս կողմունս կամարի դրան կրկին պատուհանս , յորս նկարեալ էին պատկերք սրբոց : Իսկ արտաքոյ դրան տեսաք զհիմն հին կոթողին , որ հասանէր ցբարձրութիւն մեծի պարսպին . թուի թէ 'ի հնումն արձան ինչ եղեալ կայր 'ի վերայ այսր կոթողի . առ որով գոյր նաև աղբիւր քարաշէն , որ կոչէր Հաճէնոն :

500 . Օայնու ժամանակաւ մեծանուն հանդիսացաւ ազգ մեր ոչ միայն 'ի Խրիմ , այլ և 'ի բազում տեղիս . մինչ զի համբաւ մեծագործութեան նոցա ձգեցաւ ընդ բոլոր Եւրոպիա : Յամի տն 1318 . Վէֆէյի Հայք միաբանեցան ընդ լատինացւոց՝ հաստատելով առաջի լատին եպիսկոպոսի , թէ մեք ևս եմք որդիք ընդհանուր սուրբ Եկեղեցւոյ . զոր հաստատեաց կոնդակաւ սրբազան հայրապետն Հովմայ Յովհաննէս ին . որ ասէ . * Բաւեմք և յորդորեմք 'ի տր զհա-

մօրէն եղբայրունի ձեր՝ գթութիւնն նոյ մերոյ պաղատելով
պահել զայս աւանդ ॥ :

Իսկ ապա Եւթիմէոս հայրապետ հրաման արար
հայ եպիսկոպոսին Վէֆէի, զի ունիցի զամենայն պա-
տիւ եպիսկոպոսութեան . և համարձակ պաշտեսցէ
զամենայն եկեղեցական հանդէս : Ի 1437 . Սարգիս
վարդապետ նստէր ՚ի Վէֆէ, և էր փոխանորդ Կոս-
տանդին կաթողիկոսի . որում գրեաց դեսպանս ա-
ռաքել ՚ի ժողովն Փլորենտիոյ առ ՚ի միաբանիւ ընդ
Լատինացւոց ազգովին . իսկ կաթողիկոսն հրաման
արար նմա, զի ինքն երթիցէ ընդ այլոց վարդապե-
տաց . կոնդակն սկսանի այսպէս . * Կոստանդին ծա-
ռայ ծառայից նոն մերոյ յոի քնի . ողորմութեամբ
նոյ Կաթողիկոս վաղարշապատու ॥ . և այլն : Համի
նոն 1403 Հակոբ վարդապետ Երիմեցի ծաղկեցաւ .
որ յօրինեաց զուծմունս մարդակազմութե . գրեաց
զազգագրութիւն , ևս և զմեկնութիւն տումարի , և
զոտանաւորս ինչ :

501. Ի 1399. Ընտոնիոս Սաւինի հիւպատոս Ղե-
նովացւոց՝ գեղեցիկ կառավարէր ՚ի Վէֆէ . բայց զօ-
րացան այնուհետեւ թաթարք , և ոչ թողուն զնոսա
՚ի հանգստեան . մինչ զի առնուն հարկս յամ վայրաց
Ղենովացւոց : Իսկ ՚ի 1434 զօրացաւ ցեղն Վերէյի .
և նստաւ հաճի քերէյ խան ՚ի Պաղքեսերայ : Ի 1475 .
Թաթար խանն միաբանեալ ընդ ()ամանեանց՝ պաշա-
րեցին Վէֆէ ընդ ծով և ընդ ցամաք : Հուսկ յե-
տոյ առին կողոպտեցին զմեծութիւն նորա . ուր Կե-
տիկ Բժմէտ փաշայն զամենայն իշխանս և զազնուա-
կանս հայոց ՚ի միում աւուր կոտորեաց . որպէս ահա
յուցանէ հետեւեալ պատմութիւնս , զոր գտաք ՚ի մա-
ղաղաթեայ հին յայտմաւորս գրեալ ՚ի Վէֆէ և տա-
րեալ ՚ի Լախիջլեան . և այժմ է ՚ի գիւղն Լեւիւտայ ,
որ զինի վկայաբանութեան սրբոյն Սարգսի յարէ .

Պատմութիւն Լեւիւտայ Վէֆէի :

502. * Դարձեալ և զայս ո՛վ բարեմիտ ունկնդիրք
» ՚ի յիշումն ածցուք ինչ ինչ ՚ի կարճահաւաք յորա-
» կութեց տարաբաղդ և հայրենազուրկ թշուառա-
» կենցաղ ազգիս հայոց . զորս ՚ի մերոցն նախնեաց և

„ զորս 'ի յետնորդացս 'ի մէնջ, և աղբերահոս արտա-
 „ սուօք վարսաքրքիր գլխով յերկիր անկեալ՝ անխըն-
 „ դաց կենօք լացցուք. թէ և ոչ հաւասարի զանմխի-
 „ թար սուգն մեր՝ ընդ տանջանացն բազմաչարչար և
 „ կենցաղազուրկ նահատակացն մերոց նախնեաց, որք
 „ 'ի Վաֆայ կատարեցան 'ի ձեռն անօրէն Վէտիկ Լճ-
 „ մէտ փաշային. հեղին զարիւնս իւրեանց վասն ա-
 „ նուանն Վրիստոսի և վասն սուրբ եկեղեցւոյ՝ իբրև
 „ զվտակս գետոց: Բայց ոչ պատե՛հ գոլոյն զգանձնա-
 „ ռութի պատճառի զրկման մեր և նախնեաց մերոց
 „ 'ի բնիկ հայրենեաց և պանդխտութե մերում. և մա-
 „ նաւանդ ոչ յուստեքէ գոլն զյիշատակարան վասն
 „ անցից մերոց պատմագրեալ, հարկեցաք նաև իւրա-
 „ քանչիւր ամենայն յիշատակօրէն պատմաբանել, զորս
 „ 'ի կենդանութեան նախնեաց մերոց՝ և զորս յայժմ
 „ 'ի մեզ, հանդերձ մարտիրոսական կատարմանցն ոչ
 „ անյիշատակ առնել, և ոչ զկարս ըստ գիտութեան
 „ մերում առ 'ի յօրինել, թէ որոց էր. և է զմեր
 „ ներկայ բնակ մեծ կղզիս զայս զուիմ. կամ թէ ուր
 „ կամ յորում գաւառի, կամ տան, կամ գահոյ էր՝
 „ զսեպուհ ընակութիւն մեր. ուրեմն ո՞վ աստուածա-
 „ սէր հաւատացեալք և Վրիստոսի արեամբ գնեալք,
 „ և 'ի գոմն նորին հօտակութեալք, ուշադիր լերուք
 „ առ այս, զհարկս հասարակաց յիշատակողիս խընդ-
 „ ըոյ. զի մեծ կղզիս զայս զուիմ յորում բնակիմք, էր
 „ 'ի յառաջին ժամանակսն բնակութիւն յունաց. որ
 „ յետ համբարձման Վրիստոսի փրկչին մերոյ՝ եկն
 „ մինն 'ի յեօթանասնից քարոզեաց զնոսա, որ և դար-
 „ ձոյց 'ի հաւատս քրիստոնէական, որք էին պարա-
 „ պօղք այդեաց և նաւավարութեց. և բնակութիւն
 „ նոցա լինիւր 'ի ծովեղերս, 'ի քարանձաւս, գղեակս,
 „ որք կան այնպէս նաև մինչև ցայսօր: Եւ յետ ժա-
 „ մանակաց նոյն (1042) ամին, ել 'ի պարսկական
 „ զնդէն զբչախ կօչեցեալ ազգ մի՝ այլալեզու՝ մահ-
 „ մէտական կրօնիւք, գայ տիրէ զբոլոր զուիմն: Եւ
 „ յետ սակաւուց ժամանակաց՝ լատինք եկեալ ցան-
 „ կան տեղոյն Վաֆայու. որ և ասի Ֆէօդօսիայ: Եւ
 „ սիրով ուխտ եղեալ խնդրեն 'ի զբչախէն, և տայ
 „ նոցա հրաման, և շինեն զՅռանկհիսար 'ի ծովա-
 „ հայեաց սեղն, 'ի ստորոտ լերին, ուստի ըղխին ա-

„ կունք քաղցրահամ ջրոցն զանազան աղբերց . այս
 „ քան վասն ներկաբնակ ղռիմակղզոյս բաւեսցուք :
 „ 503. Եւ դարձցուք առ այնմ որ 'ի վեր անդր ասա-
 „ ցաք, թէ ո՛ւր կամ յորո՞ւմ գաւառի էր զսեպուհ բնա-
 „ կութիւն մեր . զի մեք եմք սերունդք պաշտօնականաց,
 „ 'ի մեծ թագաւորանիստ քաղաքէն յԱլեոյ . որ է գա-
 „ ւառին շիրակվանու, տանն շարայեան, գահոյն բազ-
 „ րատունեանց . զի մեծ թագաւորանիստ քաղաքն մեր
 „ Լ'նի իշխանաց և աղնուականաց էր բնակութիւն . և
 „ զի ոչ կարեմք ներ սահմանի արկանելով պատմել
 „ զանսահման և զանհուն հարստութենէ յիշխանացն
 „ աղնուականացն մինչև ցգռեհիկս . և բաց 'ի զանա-
 „ զան ոսկէզօծ պալատից իւրաքանչիւրոցս ունէաքնաւ
 „ 'ի նմա հազար և մէկ եկեղեցիս . բայց վերջապէս
 „ զհոգի և զմարմին մեր, ոչ արդարութի գտանեցաւ
 „ 'ի մեզ, և ոչ զղջումն առ 'ի զերծուցանել զգրաւետ
 „ հոգի և զմարմին մեր, բարկացաւ տէր 'ի վերայ
 „ մեր : Եւ յետ սակաւուց ժամանակաց՝ չարմաղան
 „ խանն (Ը)աթարի . առաքեալ դեսպանս 'ի քաղաքն
 „ յանի . զի զբնակիչս նորին հնազանդիցէին ինքեան .
 „ զի զլիաւորքն ոչինչ պատասխանի ետուն նոցա . իսկ
 „ ամբօխ քաղաքին և ռամիկքն սպանին զդեսպանս,
 „ և զայն տեսեալ զօրքն այլազգեաց 'ի բարկութիւն
 „ դրդեցան և զքաղաքն շուրջ պաշարեալ անթիւ զօ-
 „ րօք առին և սուր ածեալ առ հասարակ անողորմա-
 „ բար կոտորեցին, զսակաւ կանայս և զմանկունս թո-
 „ ղեալ : Կողոպտեցին զինչս և զստացուածս . աւերե-
 „ ցին զբոլոր եկեղեցիան . քանդեցին զքաղաքն, եղ-
 „ ծին և ապականեցին զփառս վայելչութեան նորա :
 „ Լ'նդ էր տեսանել տեսիլ ողորմագին . որ ծնօղք և
 „ ծնունդք 'ի միասին կոտորեցեալք և դիզացեալք 'ի
 „ վերայ միմեանց իբրև զդերբուկս քարանց կուտա-
 „ կեալք . քահանայք և պաշտօնեայք ցիրեցան ան-
 „ կեալ ընդ երեսս դաշտացն . արբեալ երկիր յարե-
 „ նէ և 'ի ճարպոյ վիրաւորացն ... ապա բազումք թող-
 „ լով զոսկէզօծ պալատս և զծաղկաւետ դաշտս զվա-
 „ նորայս և զեկեղեցիս աւեր, չուեալ եկին որպէս
 „ փախստական 'ի յախսարայ, որ է 'ի մէջ հաշտար-
 „ խանու և զաղանու . ոմանք զնացին 'ի ճուղայ, ո-
 „ մանք 'ի վան, և այլք 'ի սիս :

„ 504. Եւ որք յախսարայ եկին, հրաման առեալ
 „ ՚ի Թաթար խանէն բնակեցան անդ ոչ բազում
 „ ժամանակս, որ էր զայս չիւր (1299) Թուին. վասն
 „ զի մինչ նեղեալ եղէն ՚ի Թաթարացն դեսպան յղեն
 „ ՚ի Ղաիմ առ իշխանն ջինսիւիզաց. որ բնակէր ՚ի
 „ մէջ Ֆռանկհիսարին Ֆէօդօսիու. ուխտ դնեն ընդ
 „ իշխանին Ֆէօդօսիու. ելեալ ՚ի յախսարայէ իշ-
 „ խանք և ազնիւք և հասարակ ժողովուրդք վառելք
 „ զինու պատերազմելով ընդ Թաթարացն ճեխքեալ
 „ գան ՚ի Ղաիմ. և բնակին ՚ի Ֆէօդօսիա, ՚ի կաղա-
 „ րաթ, և ՚ի սուրխաթ և ՚ի կողմանս սոցա. այս է.
 „ զև չիւթ (1330) Թուին.

505. „ Յայնժամ զօրացաք մեք և բազմացաք՝ և
 „ շինեցաք զգիւղս և զգաւառս իշխանք և ազնուա-
 „ կանք ՚ի զարապազարէն սկսեալ մինչև ՚ի սուրխաթ
 „ և ՚ի Ֆէօդօսիա, ՚ի լերինս և ՚ի դաշտս լի արարին
 „ վանօրէիւք և եկեղեցեօք մինչև ՚ի սուրխաթ : Եւ
 „ շինեցաք տունք հարիւր հազար, և զեկեղեցիս հա-
 „ զար. և ՚ի ահէ հոնականաց պարսպեցին ՚ի քաղաքն
 „ Ֆէօդօսիա : Իսկ այն (1391) Թուին գայ մեծ խանն
 „ Թաթարի պատերազմեալ հալածէ զղբչախ պարսից.
 „ և տիրէ զբոլոր Ղաիմ ՚ի ձեռաց նորա. բայց ոչ զ
 „ բելոյն առնուլ զՖէօդօսիա՝ ակամայ բարեկամաւ
 „ ցեալ զերթևիկութիս առնելին ընդ իշխանին ջինսի-
 „ւիզաց. զի յոյժ սիրով էին ուխտիւք և պայմանօք
 „ մինչև ջիւ (1468) Թուին. ապա խանն էառ ըզ-
 „ դուատրն շիրին իշխանին ՚ի կնուծի որդւոյ իւրոյ.
 „ և յետ խնամենալոյն հրաւիրեաց շիրին իշխանն ըզ-
 „ փեսայն իւր ՚ի յինքն. բայց կռուարկուք միախոր-
 „ հուրդ լեալք այնքան խառնակութիւնս արարին առ
 „ խանն ասելով թէ շիրինն զորդի քոյ կոչեաց ՚ի խոր
 „ հուրդ՝ հալածելով զքեզ, նստուցանել յաթոռ քո.
 „ և առ շիրինն թէ եկեալ է փեսայն քո առ քեզ, զի
 „ զքեզ հալածեալ կորուսցէ. և այլ բազում բանիւք.
 „ մինչ զի՝ պարոն Շիրինին հաւատացեալ ըմբռնեաց
 „ զփեսայն իւր ետ ՚ի պահեստ լատին իշխանին :

506. „ Ինդ որս օխացեալ խանն դեսպան առաքէ
 „ առ սուլթանն Թուրքաց դալ ՚ի յօգնութիւն ենթ
 „ պայմանիս այսորիկ՝ ասելով թէ քաղաքն ձեզ լիցի
 „ և զօրդին իմ ինձ. իսկ Թուրքն գժնաւօք ընդ ծու

„ վուլ և ինքն ընդ ցամաքիւ պաշարեցին զՅէօդօսիա .
 „ յայնժամ ընդդիմացան իշխանքն և ազնուականքն
 „ մեր և ոչ ետուն զբերդն : Այա թուրքքն ուխտ ե-
 „ դեալ ընդ Հայոց չմեղանչել եթէ հնազանդեսցեն ,
 „ այլ ազատութիւն տալ : Տեսեալ իշխանաց մերոց և
 „ ազնուականաց զթուլութի իշխանին ջինխիզաց և
 „ զօրացն նոցին . մանաւանդ թէ իշխանն փախուստ
 „ էառ , անձար մնացեալ 'ի սովու , առին զերդումն և
 „ զքաղաքն ետուն թուրքաց . զայս եղև ջիդ (1475)
 „ թուին :

„ Իսկ թուրքքն զկնի սուղ ինչ ժամանակաց ստե-
 „ ցին երդմանց և պայմանին իւրեանց՝ հանապազ հար-
 „ կադրէին իշխանաց մերոց և ազնուականաց՝ դառ-
 „ նալ 'ի կրօնս մահմէտական . զի դիւրաւ նուաճել
 „ զմնացեալ գուեհիկս : Բազումս Ալէտիկ Ա՛հմէտ զա-
 „ բիտան փաշայն բռնադատէր և բազմիցս 'ի ճաշ և
 „ 'ի ընթրիս հրաւիրեալ զպատասխանս խնդրէր դառ-
 „ նալ 'ի հաւատոց . և իշխանքն մեր պատասխանեն՝
 „ թէ եթէ բռնութեւ և կամ սրով կոտորես զմեզ ,
 „ մեք յօժար եմք փոխել զկենցաղս զայս ընդ յաւի-
 „ տենականի , քան թէ զքրիստոնէական կրօնն ընդ
 „ մահմէտականի . զի մեք չեմք վաճառօղ կամ փոխօղ
 „ հաւատ ընդ հաւատոյ . այլ սէր ընդ բարեկամի , և
 „ բարեկամ ընդ սիրոյ : Այլ յետ բազում հարցմանց
 „ և պատասխանատուութեց կրկին կեղծեալ բարե-
 „ կամացան . բազմիցս իբրև զսէր ցուցանէր իշխանաց
 „ և ազնուականաց մերոց , և ասէր այսուհետև ոչ է
 „ պատեհ ձեզ զսուր ընդ մէջ կապեալ առ իս դալ 'ի
 „ ճաշ , կամ ընթրիս . այլ առանց սրոյ , և այլ բա-
 „ զում բանիւ :

507 . „ Հաւուր միում հաւատացեալ իշխանաց մե-
 „ րոց՝ բանիցն փաշային և մանաւանդ անձար մնա-
 „ ցեալ՝ ըստ հրամանի նորին գնացին առանց սրոյ 'ի
 „ ճաշ առ փաշայն . զի էր բնակութիւն նորա իսկէլէ
 „ զաբուսին 'ի վերայ չորրորդ դատիկոնի պալատին .
 „ յետ ճաշելոյ նոցին 'ի յիջանէն 'ի ձիգ ձիգ աստի-
 „ ճանսն պալատին՝ դահլիճն ըստ հրամանի փաշային՝
 „ մի մի կոտորեալ արկին 'ի ծով : Այսպէս իշխանա-
 „ զունք մեր և ազնիւք կատարեցան 'ի Վրիստոս . ա-
 „ պա հրամայեաց թուրքաց և թաթարաց կոտորել

„ զամ ազգս Հայոց , որք 'ի նմին աւուր բազմամարդ
 „ քաղաքն Ֆէօդօսիա սակաւաբնակ արարին . զի ըզ-
 „ ծերս և զտղայս , զարս և զկանայս սրոյ ճարակ ե-
 „ տուն և զարիւնսնոցա յերկիր հեղեալ իբրև զվտակս
 „ գետոց ընթանայր 'ի փողոցսն . անթիւ աղջիկք և
 „ մանկունք և մատաղ տղայք գերեալ առաքեցին 'ի
 „ Պօլիս առ սուլթանն . զսոյնս արարին 'ի կազարաթ
 „ և 'ի սուրխաթ : Ըստպէս բազում յիշխանաց և ազ-
 „ նուականաց և հասարակ ժողովրդոց մեր՝ յոմանս
 „ առ ան կատարեցան և յոմանս գերի վարեցան վս
 „ հաւատոյն և վասն անուան Յօի Վօի :

„ Բայց անօրէն խանն զւիմոյն և դժնաբարոյն
 „ և ծարաւին անմիջ արեանց , և պատճառն կոտոր-
 „ ման աղգիս մերոյ , ինքն ևս մնաց ամօթալի , որ ոչ
 „ միայն ոչ ետ զաբիտան փաշայն զորդին խանին ըստ
 „ պայմանին . այլ տարաւ 'ի Պօլիս առ սուլթանն ,
 „ և նա հնազանդեցուցանելով ինքեան զմանուկն օս-
 „ ման ամրափակ նզովիւք , առաքէ 'ի Ղուիմ , զհայրն
 „ սպանեալ նստուցանէ յաթոռ խանութն : Յորմէ
 „ մինչև ցայսօր խանն թաթարի՝ նստի ըստ հրամանի
 „ սուլթանին թուրքաց . և մնացեալ զազգս հայոց մին
 „ չև ցայսօր բնակիմք 'ի ձեռս թաթար խանին , հար-
 „ կատուողական պայմանիւ :

508 . „ Բայց նախ քան զայսոսիկ 'ի ժամանակս
 „ պարսպաշինուէ Ֆէօդօսիայ , կայր տէր Սաղաբիա
 „ անուն աւագ երէց մի՝ որ ընդ պապու եղբօր թուոյն
 „ իւրոյ պետրոսի շինեցին զբերդն 'ի չափ ԵՃ կարտի .
 „ որոց զանուանս մինչև ցայսօր գրեալ կայ 'ի վերայ
 „ սէլ զաբուսոյն , յետկոյս սուրբ լուսաւորչայ եկեղե-
 „ ցւոյն : Իսկ յետ կատարման պարսպաշինութե՝ նոր
 „ մաղաբիայն ընդ պապու եղբօր թուոյն պետրոսի
 „ ելեալ 'ի Ղուիմոյ գնացին 'ի յաղթամարայ առ յօ-
 „ հաննէս վարդապետն , որ էր պապու եղբօրորդի նոր
 „ Սաղաբիային . և եղբայր Պետրոսի հօրն անա-
 „ նիային . որք էին որդիք իվանայ 'ի տոհմէն պալշա-
 „ ւունեանց . 'ի գաւառէն որոտնայ , 'ի քաղաքէն վա-
 „ նանդու . զի պետրոսս այս ծնաւ 'ի նախիջևան քա-
 „ ղաքի գդաւիթ . դաւիթ զսեդրակ . սեդրակ զմար-
 „ դար . մարդար զսագի . սագի զաբրահամ . որ այս
 „ աբրահամս ռճա թուին 'ի յաւերեւն ջլելալին գեր-

„ կիրն պարսից , բազումք 'ի յաղդէ մերմէ չուեալ
 „ անտի գան 'ի Վ ռիմ , 'ի Ֆէօդօսիա , 'ի զարապա-
 „ զար , 'ի պաղջասարայ և 'ի կէօղլով . և այլք գերի
 „ վարեցան . յորոց միջի այս արքաճամս միայն ընդ քե-
 „ ռորդւոյն Պետրոսին բազրատինայ 'ի գերի վարին
 „ սպանեալ զչորեսին պաճապանսն 'ի գերէվարացն 'ի
 „ ննջէն նոցին . և փախեալ եկին 'ի Վ ռիմ 'ի Ֆէօ-
 „ դօսիա քաղաք . և անդ էր ազնիւ մարգարն մուղա-
 „ լենց (որդի թորոսի , Լիորի՝ Վանիէլի՝ Սուրատի՝
 „ թաւթթօրայ նախարարին . որ ըստ հրամանի Շիրին
 „ իշխանին ջինիվիդաց բնակէր զօրօք 'ի վերայ ջրոյն
 „ կազարաթի , որ զգետն այն կոչեցաւ մուղալէօզէն
 „ 'ի թաթար լեզուէ .) սա 'ի տեսանելն արքաճամին
 „ պալճաւունենց և պետրոսին բազրատունենց պար-
 „ գեւեաց նոցա բազում ինչս և զստացուածս , և պա-
 „ լատ մի 'ի բնակութի , 'ի պատիւ տոճմի նոցին . բայց
 „ պետրոսն բազրատունենց յետ ոչ բազում ժամա-
 „ նակաց առ ԽԺ փոխեցաւ ռկէ (1618) թուին :

509 . „ Իսկ արքաճամս պալճաւունենց ողորմութեն
 „ նոյ և օգնականութե՞ ազնիւ մարգարին մուղալենց
 „ և աւագ պարոն մուրատին դարեջենենց որդւոցն
 „ Սատթէի , Ովինի , Սամուիլի , Սարգսի , Յովսե-
 „ փու , առաջին նախարարին (Ֆէօդօսիու) , և ազ-
 „ նիւ թաւթթին աղամալենց (որդոյն սերօբին , յա-
 „ ռութիւնին , Բարթողին , Սինասին , Սեսրոպին ,
 „ չորրորդ դնդապետին Ֆէօդօսիու) և այլոց մուղա-
 „ լեանց եկեալ զարգացաւ և հարստացաւ , և էառ
 „ զդուստրն ազնիւ Վէորգին մուղալեանց . և եղև 'ի
 „ նմանէ զդուստր մի Լննա և զորդի մի դրդատ . և
 „ այս դուստրն Լննա և դրդատ որդին Լքրաճամին՝
 „ շինեցին 'ի Ֆէօդօսիա քաղաքին , 'ի վերայ բարձր
 „ լեռան միոյ եկեղեցի մի սուրբ Նիկողայոս , և զա-
 „ նուանս իւրեանց և ծնողացն իւրոց գրեցին 'ի վերայ
 „ արտաքին դրան եկեղեցւոյ , և զայս մեկնութիս վս
 „ անցից յազգիս մեր ետուն գծագրել 'ի յայսմաւու-
 „ ռով , և զծառս ազգաճամարութեան իւրաքանչիւրոց
 „ յետնոյս օրինեցին , և պարտաւորեցին յետնորդացն
 „ յետ մահուան իւրաքանչիւրոց հարց՝ աճեցուցանել
 „ զարական ճիւղս իւրեանց 'ի վերայ ծառոցն . առ 'ի
 „ յիշատակ տոճմին իւրեանց . և վասն վերոյ յիշեալ

„ յիշխանաց՝ պառօնաց՝ և ազնուականաց և նոցին
 „ յետնորդացն . նաև պարտաւորեցին իւրաքանչիւր
 „ ամի վասն Ծբ. նահատակայն մերոց առնել ՚ի սոյն ե-
 „ կեղեցւոյ զտօնախմբուի, և յիշել ՚ի սուրբ աղօթս
 „ ձեր և զյիշատակօղս սորին զտրդատն և զքոյրն՝ Լն
 „ նայ դշխոյն, և զհանգուցեալ հայրն զԼբրահամ, և
 „ զմայրն Թագուհի դշխոյն, զհանգուցեալ պետրոսն
 „ բազրատենց . դարձեալ զկենդանի աւագ պառօն .
 „ Սուրատն դարիջանենց՝ զմարգար՝ զԼկօր մուղա-
 „ լեանց և զՌաթէ աղամալեանց . և դուք յիշեալ
 „ լիջիք ահեղ ատենին քսի ։

510 . Հայտ է ՚ի վերոյ գրեալ պատմութենէս Վէ-
 ֆիցոյ , Թէ բոլոր ցամաք կղզին Սրիմու անկաւ ընդ
 իշխանութեամբ Ռաթարաց . բայց Վէֆէ միշտ մնաց
 ՚ի ձեռս () սմանեանց , որպէս և այլ բերդորայք . որով
 և Թաթար խաֆն եղև ընդ պաշտպանութեամբ նոցա .
 որ իբրև նիզակակից պարտապան էր գնալ ՚ի պատե-
 րազմ և օգնել () սմանեանց : Լնուհետև դարձեալ
 մատնեցան Լնեցիք ՚ի ձեռս գերչաց իւրեանց , մինչ
 զի բազումք գունդ կազմեալ փախչէին և աղատէին ՚ի
 Լհհաստան սիւռեալք յԵլով , ՚ի Կամենից ՚ի Ելազ-
 լովցա : Իսկ մնացեալքն օր ըստ օրէ հարստահարեալ
 նուազեցան . այնպէս զի յորժամ Սուրբ մտին ՚ի Վէ-
 ֆէ հազիւ մնացեալ էին ՚ի Սրիմ 3000 տունք հայոց :
 Համի տն 1567 . Լոյս պարոն պատանին կատարեցաւ
 վասն ՚ի Վս հաւատոցն , և ծաղկեցաւ գերեզման նո-
 րա սքանչելեօք , զոր տեսաք ՚ի ձախակողմն տաճարին
 սրբոյն Լնայի : Օ վկայաբանուի սորա գտաք ՚ի հին
 յայսմաւուրս Պաղջէսէրայի և () ռի , որ այսպէս գնէ :

Պարսուի պարոն լոյս նոր նահապարհին :

511 . * Ի ժամանակս Թագաւորութեն սուլթան
 „ սէլիմին . . . բարի մանուկ մի երևեցաւ պարոն լոյս
 „ անուռ յաշխարհն հոնաց ՚ի քաղաքն Կաֆայ . . . ՚ի
 „ ձմեռնացեալ ժամանակի անուշահոտ վարդ երևե-
 „ ցաւ ՚ի մէջ աշխարհի . վառեցաւ որպէս հուր ՚ի սէրն
 „ Վսի . ՚ի Թուականուէս հայոց ռթգ ամի . ՚ի հինգ
 „ յունվար յաւուր ճրագալուցի յայտնութեն տն մե-
 „ րոյ Հսի Վսի : Հանկարծակի շրջապատեցին զնա

„ անօրէնքն և ըմբռնեցին զ՞նք նահատակն պարոն լոյս
 „ որ էր ամաց ժրից մանուկ տիօք, տեսլեամբ գեղեցիկ
 „ հասակաւն վայելուչ . լեզուաւն ճարտար, անծային
 „ շնորհօքն զարդարեալ . 'ի մէջ առին զնա այլազգիքն
 „ և ասացին թէ դու 'ի Ահօգլէվ տաճկացեալ ես . . .
 „ յայնժամ ՞նք պարոն լոյս լցաւ հոգւով սրբով, հո-
 „ գւոց եհան և հառաչելով հայեցաւ 'ի վեր յերկինս
 „ և յիշեաց 'ի սրտի իւրում զԲՅ կենդանին . և ա-
 „ պաւինեցաւ յաղօթս ՞նք հօրն մերոյ գրիգորի լուսա-
 „ լորցին, պինտ և սերտ հաւատով պատասխանի ետ
 „ նոցա և ասաց . ես հաւատովս քրիստոնեայ եմ . և
 „ հաւատամ զհայր և զորդի և զ՞նք հոգին . և զքս ան-
 „ հաւատամ . ես ոչ տաճիկ եղեալ եմ և ոչ կուլի-
 „ նիմ : Յայնժամ գրոհ տուեալ անօրինացն ժողովե-
 „ ցան 'ի միասին և առեալ տարան զնա առաջի դա-
 „ տաւորին . . . Յայնժամ պայծառացաւ երեսն ՞նք նա-
 „ հատակին և ՞նք հոգւովն զօրացեալ եբաց զբերան
 „ իւր 'ի մէջ առնին . պատասխանի ետ դատաւորին
 „ և ամենեցուն որ կային յատենին, թէ ես քրիստո-
 „ նեայ եմ . քնի ծառայ և քրիստոնեայ ծնողաց զա-
 „ ւակ . ես չեմ ուրանար զքնի հաւատն և չեմ հա-
 „ լատար ձեր օրինացն . ինչպէս կուզէք այնպէս ա-
 „ ընէք . եթէ սպանանէք և եթէ կրակով այրէք ես
 „ զքս ան- չեմ ուրանար . . . Յորժամ ոչ կարացին
 „ յաղթել նմա և դարձուցանել 'ի սիրոյն քնի . . . այ-
 „ լազգիքն . 'ի յունվարի ամսոյ հինգէն մինչև 'ի մայի-
 „ սի 15 հանապազ նեղէին զնա և չարչարէին բանտիւ
 „ և կապանօք և պէսպէս կտտանօք, և ոչ կարացին հա-
 „ լանեցուցանել : Եւ ՞նք մանուկն պարոն լոյս ևս քան
 „ զևս զօրանայր ՞նք հոգւովն և հաստատուն կայր 'ի
 „ սէրն քնի : Եւ 'ի տեսլեան երևեցաւ նմա ՞նք հայրն
 „ մեր Գրիգոր լուսաւորին և քաջալերեալ մխիթա-
 „ րեաց զնա . . . Յայնժամ տեսեալ իշխանն եթէ ոչ
 „ դառնայ, հրամայեաց գլխատել զնա . . . Եւ ՞նք տեղ
 „ փոխեցին՝ մի թէ երկնյի, և ոչ երկեաւ . և դահիճն
 „ առեալ զսուրն ՞նք անգամ և ասէ . ահա գլխատեմ
 „ զքեզ եթէ ոչ դառնաս . և սքն ասէ . բազում ան-
 „ դամ ասացի ձեզ թէ ես քրիստոնեայ եմ, և ձեր օ-
 „ ընէքն ոչ ընդունիմ . և ապա գլխատեաց զերանելի
 „ մանուկն : Յայնժամ աւանդեաց զհոգի իւր երանե-

„ լի՛նք նահատակն 'ի ձեռս անյ, և հոտ անոյշ բուրեաց
 „ 'ի՛նք մարմնոյն .. և 'ի մէջ գիշերի լոյս պայծառ ծա-
 „ դեաց 'ի վերայ ան շշխարացն ... և առեալ տարան 'ի
 „ վանքն ան յովակիմայ և աննայի և անդրէն հանգու-
 „ ցին զսուրբ նշխարքն ... Եւ անպիտան Սրթանէս
 „ տրուպս վարդապետաց ... ակնատես եղէ ... և ան-
 „ մաքուր բազկաւ գրկեցի և եգի 'ի տապանի : . . և
 „ գրեցի զպատմութիս ॥ :

ՆՈՐ ՔԻՓԻ

512. **Յ**ետ մտանելոյ Ռուսաց 'ի Վիֆէ յամի
 1772. յունիսի 29. և յետ վարելոյ անտի 1200 տունս
 հայոց 'ի Ռուսաստան՝ գլխովին այլափոխեցաւ քա-
 ղաքն . մինչև 'ի դէպ գալ բանիս կոչել զայն Նոր Վե-
 ֆէ . ուր ոչ մնաց քար 'ի քարի վերայ , որ ոչ քակտե-
 ցաւ : Իբրև զի՝ ոչ միայն մեծատարած պարիսպք մե-
 ծի բերդին հայոց ընդ ֆռնկհիսարին և ընդ ներք-
 նաբերդին հիմնայատակ եղէն , այլ նաև գրեթէ ամե-
 նայն տունք , խանութք և եկեղեցիք ընդ վանորէից
 կերպարանափոխ եղին :

Հայք 'ի նմին ժամանակի ունէին 24 եկեղեցիս .
 գլխաւորքն էին Սբ Սարգիս , հրեշտակապետ , Լճա-
 ծին , Սբ Յարութիւն , Լուսաւորիչ , Սբ Վառա-
 սուհք , Սբ Լիկողայոս , Սբ Յովհաննէս , Սբ Լննա , Սբ
 Լհարոն , ին : Լուսնորդարանն էր արտաքոյ բերդին
 վանք յանուն ան Լճաճին . ուր կարգաւ կառուցեալ
 էին շուրջ զպարսպաւ ան Սինաս , ան համբարձումն ,
 ան թաորոս , ան Վեորգ , ին :

Ըստ սմին օրինակի լատինացի Ղենովացիք ունէին
 զերևելի եկեղեցիս՝ երբ մեկնեցան անտի . զոմանս
 քանդեցին թաթարք , զոմանս 'ի մզկիթ փոխեցին ,
 և զայլս թողին 'ի ձեռս հայոց : 'Ի կողմն արգելանո-
 ցին 'ի Սանխանս պառնի գոյր եկեղեցի լատինացոց
 յանուն սրբոյն Լննայի . յորոյ անուն և տեղին այս-
 պէս կոչեցաւ . ուր գոյր և եկեղեցի Յունաց Լյան
 անուն , ան ան Յոհաննէս . յայս անուն տեղին կոչեցաւ
 Լյան պառնի : Թող զայլ հրապարակական երևելի շի-
 նուածս եպիսկոպոսարանս և իջևանս՝ այլովքն հան-
 դերձ :

513. ԲՆԱ մեք զոր տեսաք զարդիս նորաշէնս և
 հնաշէնս ստորագրեսցուք 'ի կարգիս : ԲՆԺմեան քա-
 ղաք է գեղեցկանիստ և բարետեսիլ շինեալ յեզերս
 ծովու սկսեալ 'ի Վուլէ գաբուէ մինչև ցվերին ծայր .
 բայց լեռնակողմն բոլորովին աւերակ է : Փողոցք քա-
 ղաքիս են ըստ մեծի մասին զուգահեռականք . և ե-
 րեւելի պալատք բարձրադիրք կառուցեալ կան աստ և
 անդ , որպէս և 'ի ծովեզերս վերուստ 'ի վայր լցեալս
 աւերակօք քաղաքիս շինեալ են իջւանք և շուկայ եր-
 կայնաձիգ : Ի ստորին ծայր քաղաքին դեռ կանգուն
 կայ մի մասն մեծի աշտարակին , որ կոչի Վուլէ գա-
 բու : Աւրանօր Ֆէնշ երեւելի զօրապետ կառոյց զըն-
 դարձակ բնակարան զօրաց . անդ է և երեւելի պալատ
 քաղաքական պաշտօնատեարց : Օսառաջեալ առ ծո-
 վեզերք շինեցին յաւուրս մեր արքունի պարտեզ եր-
 կայնաձիգ և բարձրադիր 'ի զքօսանս քաղաքացեօց :
 Ի վերին ծայրն է բուն մեծ նաւատեղին , ուր մեր-
 ձենան նաւակք . զոր յերկուց կողմանց վայելուչ զար-
 դարեաց մեծամեծ շինուածովք բարձրահայեաց իջե-
 ւանօք և բազում քարուկիր շտեմարանօք բազմա-
 դիւն և անուանի վաճառականն առաջին կարգի՝ Բ-
 զայ Ստեփան Բմպարեան Տրապիզոնցի :

Բմենայն գլխաւոր շինուածք քաղաքիս են 'ի ձև եւ-
 րոպեան . եթէ է այսու ձևով շինեսցին ամենայն տեղիք ,
 լինի մի 'ի գեղեցիկ քաղաքաց եւրոպիոյ . նոյնպէս լի-
 նէր երեւելի վաճառատեղի սակս դրից գեղեցիկ նա-
 ւահանգստին՝ եթէ չէր նուազեալ վաճառականութի
 քաղաքիս . որով անշքացեալ կայ ըստ ամենայնի :

Տեսաք 'ի հրապարակի անդ զմեծ մզկիթն բոլորչի
 երկայն 17 կանգուն , և լայն 14 . զարմանալի էր զըմ-
 բէթն շրջապատեալ 'ի 11 փոքրագունից , զորոյ եր-
 կայնաձիգ մինարէ արկեալ 'ի վայր քանդեցին , և 'ի
 վերայ հիման եդին զհիմն զանգակատան , այլ մնաց
 անկատար : Եւրոպէս քանդեցին զմեծագործ գմբէթն
 զայն առ 'ի շինել կաթուղիկէ ըստ ձևոյ Ռուսաց և
 առնել ազգային եկեղեցի . սակայն կայ ցայսօր ան-
 դործ և անյարկ : ԲՆԺ մզկիթ էր ասին մայր եկեղեցի
 Ղենուլացոց : Բւրնթեր սորին է մեծագործ քաղա-
 նիք , որ ասի լինել ուսումնարան Ղենուլացոց . ուր
 տեսաք յարեւմտեան վերին կողմն փորադրեալ գառն

այս վաղեմի շինուածէ երկայնաձև քառակուսի որոշեալ յերկուս մեծամեծ սենեակս գմբէթաւորս . տրամագիծ գմբէթին է 30 ոտն . ունէին յամենայն կողմանց երկու պատուհանս , և կրկին դռունս ընդ արևելս :

Օայս փառաւոր շինուած () սմանեանք փոխեցին 'ի բաղանիս , յաւելեալ 12 փոքրիկ սենեակս գմբէթաւորս , որպէս տեսաք : Սակայն այժմ կայ մնայ անգործ :

514. Յետ սորա մեծագործ է եկեղեցին Սաթուրիկաց կառուցեալ 'ի վերին ծայր հրապարակին քառակուսի գմբէթայարկ . որ էր մզկիթ Սիւֆի ճափ ձայնեալ . տրամագիծ գմբէթին է 32 ոտն . ունի շուրջանակի 16 լուսամուտս . նոյնպէս և յորմունս եկեղեցւոյն դռն 11 լուսամուտք :

Օայս մզկիթ լատին եպիսկոպոսն էօծ յեկեղեցի յետ մոից Սուսաց 'ի Վէֆէ՝ յանուն վերափոխման իճաճնին . որ է շինուած բարձրագմբէթ և գեղեցիկ . իսկ 'ի վերայ մինարէին եգին զանգակս եկեղեցւոյն , և զդամբարան կամարաշէն գերեզմանին շինողին կարգեցին բնակարան Վահանայից : Վրտաքոյ շինեալ է աղբուր քարաշէն . որ այժմ կայ լքեալ :

Եւ ինքն Սիւֆտի շինեաց մերձ 'ի ծովս մեծ իջևան յեկամուտ սորա . առ երի փոքր դրանն տեսաք մարմարիոն վէմ և արձանագիր նորոգութեան . որ սկսանի

۱۰۳۰ سنه ... رفت موسی افندی ... ۱۰۳۰ سنه ...

«էնէ 1030. որ է 217 ամաց : Վաւերեր սմին տեսաք մարմարիոնեայ վերնախարիսիս հին :

Վա տեղեալս բազում շինութիւն գոյր և բազում էին աղբուրք . որոց ջուր գոյր 'ի լեւնէ անտի 'ի բարձրութենէ 550 ոտն : Երևելի է կամարաշէն ջրշիղջն ընդարձակ 'ի վերին ծայր քաղաքին բաժանեալ 'ի զանազան ընդունարանս կամարաշէնս . ուր հաւաքէր պատուական ջուր 'ի լեւնէ անտի բաւական բազում նաւուց : Օր 'ի յետին ժամանակս կամելով առնել շտեմարան՝ լցին զյատակն , այլ ոչ կարացին արգելուլ զջուրն , որպէս տեսաք : Վոն 'ի լեւուն անդ բազմապատիկ ջրանցք և ագուգայք :

ՀԱՆԴԻՍԱՐԱՆ ՀԵՈՒԹԵԱՆՑ

515. **Ի** ձախակողմեան մերձակայ վայր հրապարակին է քառակուսի մղկիթն քարաշէն, որ սակա հաստատութեան կարգեցաւ պահարան հնութեանց Խորհմուն: Ուրանօր տեսաք յերկոսին կողմունս արտաքոյ դրան ղերկու սպիտակ կճեայ առիւծս մեծամեծս. որք են մնացորդք Սէնէտկեցւոց՝ կանգնեալք առ դրան բերդին Սէրշի. զորս յետոյ փոխադրեցին աստ: Բայ մտեալ ՚ի ներքս տեսաք զհետեւեալ հնութիւնս: Սէծ վէմ 9 թզաչափ՝ փորագրեալ ՚ի վերայ Սէֆօլէ կենդանին առիւծանման թեաւոր՝ բերեալ ՚ի Սէրշէ. որ էր նշան Սիհրդատայ և թագաւորաց Սոփորի: Վառակուսի խաչքար ազնիւ յասպիս փռադրեալ ՚ի վերայ 3 խաչք. և ՚ի մէջ պատուանդանի մեծի խաչին գրեալ կայ * Բարեխաւս է որ նշանքս գրիգորին և իւր զաւակին ||: Ի վերին կողմն է թուականն նշգ. որ է 804. ամաց: Թուի թէ զայս վէմ բերեալ են աստ յԲնոյ և եղեալ յեկեղեցի ինչ:

Սէծ վէմ յընաիր մարմարինէ փորագրեալ ՚ի վերայ 5 նշան Տօռիայի Ղենովացւոց և երկժանի հին նշան Վէֆէի. զոր հանեալ ՚ի պարսպէ բերդին եղեալ են աստ:

Բրձանաքար հին լատին գրով Սարկիոնի կիմ Լուկուլոսի առ Սիկերոնի:

Սէծ վէմ իբր պատուանդան գրեալ ՚ի վերայ վերտառուն յոյն գրով յառաջ քան զմեծն Բղէքսանդր. որ ՚ի հնումն եղեալ էր ՚ի պարտիզի, և ՚ի վերայ նորագոյր այլ քար:

Բրձան հովուի փորագրեալ ՚ի մարմարինի, որ էր հին թագաւոր Լզիպտոսի, կարծեցեալ է յովսէփ նահապետ, զոր ՚ի հնումն բերեալ են անտի:

ԲՄԼ արձան հովուի, որ հայի յերկինս՝ զննել զաստեղս և զժամանակն՝ բերեալ յեգիպտոսէ:

Բրձան Խիս չմծուհւոյն հանդերձ իւր տիտղոսիւք գրեալ նշանագրովք Լզիպտոսի:

Հին փոքրիկ արձան, որ է գլուխ Բքիւլեայ:

Բրձան Բղէքսանդր փառնասիոսի, փորագրեալ ՚ի մարմարինի ձիաւոր, և ծառայն առաջի երկվարին:

ի վերն այլ արձան, և ՚ի միւս կողմն մամիայք փորագրեալք :

516. Արձանաքար առաջին Հիւպատոսի Վեֆէին, որ կոչէր Պաթիսիւս Առաքիւնի :

Այլ յիշատակագիր լատիներէն գրեալ յամի MCCCXI. (1321) :

Այժմ փորագրեալ ՚ի վերայ երկու արծիւ միագլխաւնի և խաչ :

Սարմարիոնեայ սիւն, որ կանգնեալ էր ՚ի վերայ դերեզմանի ուրումն կուսի յոյն արձանագրութեամբս .

ΕΝΘΑΔΕ ΚΑΤΟΙΗΤΕ Η ΔΟΤΛΗ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΕΛΕΝΗ . Այս է լատեալ աղախին աչ Կեղինէ :

517. Արկայնաձև անօթ, որ կոչի Այլոս Սառաթիս, ընծայեալ գից առ Միհրդատաւ . զոր գտեալ ՚ի Սերշ բերին աստ :

Անծ ոսկր ազդեր Սոմաս կենդանւոյ, զոր անդէտք կարծեն լինել մարդոյ :

Այժմ մարմարիոնեայ՝ փորագրեալ ՚ի վերայ կրկին սրտաձև նշանք հանդերձ 3 պսակօք :

Օ անազան վէմք Շէնովացւոյ հանդերձ սրտաձև նշանք և ՚ի մէջն խաչ :

518. Արկայնաձև փղերիկ անօթք արտասուաց, զորս հեթանոսք հաւաքէին յայսպիսի անօթս և դնէին առ դիակունս մեռելոց իբր ՚ի պատիւ :

Իրամք Հռոմուլոսի, մեծին Միհրդատայ, Փիլիպպոսի մակեդոնացւոյ և այլոց : Տեսաք այլուր ըզգրամ մեծին Սողոմոնի տպեալ ՚ի մի կողմն Միհրդատի սիւլէյմանի և գիր հրէարէն * Շէլօճօ պէն Կալէթ մէլէի յիսրայէլ || Իմ Սողոմոն որդի դաւթի թագաւոր իսրայելի : Եւ ՚ի միւս կողմն * Հէվէլ ալալիս հաթօլ պիւրաշալայիս || . Իմ Ամենայն ինչ ընդունայն է, և ես թըշւառագոյն յերուսաղէմի :

Իսկ վէմք արձանագրութեանց Հայոց, զորս եղեալ էին ՚ի պարիսպս բերդին առ երի սք Յարութիւն եկեղեցւոյն և այլուր՝ փոխադրեցան ՚ի Վեդդպուրկ, և կան ցարդ յարքունական պարտիզի անդ (499) :

Վոն ՚ի սմին քաղաքի եկեղեցիք Ուսսաց և Յունաց նորաշէնք . նոյնպէս և մկկիթ յառանձին թաղի թաթարաց :

519. **Ն**այոց եկեղեցիք են վաղեմի շինեալք՝ ի նախնեաց անտի . յորոց կարի սակաւք կանգուն կան ըստ առաջին շինութեանց . յորս կատարին նաճարին պաշտամունք . իսկ շատք քայքայեալ կան , և են որք իսպառ անհետ եղեալ են :

ՍՈՒՐԲ ՍԱՐԳԻՍ

520. **Լ** մայր եկեղեցի կամարաշէն կառուցեալ ի վերոյ քան զմեծ հրապարակ քաղաքին . որ ունի կրկին գաւիթս : Բուն ներքին տաճարն է քառակուսի և փոքրագիր . ունի երիս խորանս . կողմնակի խորանքն են սրբոց առաքելոցն Պետրոսի և Պօղոսի : Իսկ առաջի մեծի խորանին սրբոյն Սարգսի գոն երկու պղնձաձոյլ աշտանակք . նաև ունի երիս դուռնս : Բըւմը տեան դուռն է երկփեղկեայ ընկուզի փորագրեալ խաչազարդ : Ի միում փեղկի փորագրեալ կայ . * Բյս դուռս է նք տաճարի . որ է յանուն նք սարգսի զաւրա
 || և ի միւսումն * Յիշ . արդեանց թորոսիս . յիշատակ իւր . և իւր զարմի . ի թվիս ԶԿԹ || (1530) : Ուր կողմնակի փորագրեալ է մանրագիր յիշատակարան . ի միումն * նոր մամիկոնեանց ի թվին պԺե (1366) մարտի իժ : Իսկ գիր միւս փեղկին եղծեալ է . հազիւ որոշեցաք այսչափ . * Սակեդո աճա մարդոյ . Բաղդոմեան առաջին դուռն տաճարին է նորաշէն . տեսաք զՏին դուռն փոխագրեալ յեկեղեցի հրեշտակապետին : Իսկ երկրորդ դուռն է նոյնպէս խաչազարդ քանդակեալ հանդերձ յիշատակագրաւ . * Բրգեամբ կիր ալէքսին յիշատակ իւր եւ ծնողաց իւրոց : Ի վերայ միւս փեղկին գրեալ է . * Բջս դրան սրբոյ սարգսի զաւրաւարին եղեւ
 || :

Բըւմտեան գաւիթն է ընդարձակ քարաշէն . ունի վերնատուն վասն կանանց , և երկու խորանս : Ուրանոր տեսաք զանազան խաչքարինս . գոյ յորմն խաչքար փորագրեալ . * Յիշ . թաթոսին թվ իւն || (1581) :

Բարաքին դուռն այսր դաւթի է փառաւոր կա-
մարաշէն և սիւնազարդ՝ առ որով տեսաք խաչքար
այսպէս փորագրեալ. * Սքնանքս բարեխաւս է թա-
ն գէոսին եւ կողակցին թվին նիղը ॥ (1449) : Ուր դոյ
այլ խաչքար այսպէս գրեալ. * Սքնանքս ջիհանին
ն իւր օրդւոյն և ծնողացն թվ. ջիսն ॥ (1496) :

Շուրջ զեկեղեցեաւս է չափաւոր բակ, փոքրիկ վա-
նաատուն, և դպրոց մանկանց հանդերձ կրկին դրամբ,
հարաւային դուռն նորոգեցաւ ՚ի յետին ժամանակս.
և ունի ՚ի ճակատն արձանագիր. * Հրամանաւ թա-
գաւորին եւ վերակացու թի մահտեսի մերկեան խո-
ճային վերըստին նորոգեցաւ նք սարգիսի դուռն.
Թիւ. իւրի ॥ :

Սնատունն է աււրն թեր եկեղեցւոյն աղքատա-
շէն. թուի թէ ՚ի հնումն գոյր ընդարձակ բնակարան
աստ. ուր միանձուք անպակաս կային : Տեսաք զաւե-
տարան գրեալ աստանօր ձեռամբ Օաքարիայ. որ
ասէ. * Վրեցաւ նք աւետարանս . . . ՚ի թվաբերու-
ն թեանս . . . ուհը (1629). յաշխարհին հոնաց. և ՚ի
ն յերկիրս խրիմի ՚ի հոյակապ և ՚ի հաւակաւոր քա-
ն զաքիս որ կոչի Սաֆա խաթ. ընդ հովանեաւ սըր-
ն բոյ սարգսի զաւրովարին ॥ :

ՀՐԵՇՏԱԿԱՊԵՏ

521. Եւ հին եկեղեցի փառաւոր և կամարաշէն
հանդերձ բարձր կաթուղիկէիւ. ունի երիս խորանս.
սուրբ հրեշտակապետ, սուրբ կարապետ, և սուրբ
լուսաւորիչ. նաև արտաքոյ դասին զերկու փոքրիկ
խորանս : Չե տաճարին է համեմատ քառակուսի՝ եր-
կայն և լայն 17 քայլ : Ուր տեսաք խաչքար սուրբ
հարութեան եկեղեցւոյն հանդերձ յիշատակագրաւ
* Բարեխաւս է նք նշանքս ճերմակ խաչիկ պապաքին
և ծնող շահապի փաշ խթ. և զից ॥ թուականն է ՚ի
վերն. թվ. ջի (1511) : Եւ ՚ի վերայ ձախակողմեան
կամարին գոյ փոքր խաչքար այսու յիշատակագրաւ
* Սքնանքս բարեխաւս է թումային, մանուշակ պի-
ն քէին, եւ մուրաաին թվ. ջիէ ॥ (1478) :

Երկայնս ՚ի վերայ աջակողմեան կամարին գոյ այլ
յիշատակագիր. * Յիշատակ է նք խաւս նր լուսիկ

երիցու . եւ իւր հոգւոյն . եւ իւր մաւրն եւ իւր արեւուն եւ իւր կողակցին ॥ :

Վ ձախակողմն տաճարին է փոքրիկ մատուռն քաւառէն իբր աւանդատուն . ունի խորան , անդ տեսաք գերեզման նահատակի . ուր կան խաչքարինք . 'ի վերայ միոյն գրեալ կայ . * Տարեխաւս 'նք խաչս յուսեւ , փին եւ աւագ խաթունին եւ զաւակացն զաքարէին , սուլթանշաին . Թվին ԶԼԳ ॥ (1488) :

Բնկուզի դուռն տաճարիս է քանդակեալ խաչազարդ եւ ծաղկազարդ , երկայն 9 Թղաչաի , եւ լայն 3 , երկփեղկեայ . 'ի միում փեղկի գոյ յիշատակագիր * Լ յիշատակ վասն ամենի , 'ի յուլի հարիւր եւ 'ի Թվի (1371) գործեալ ձեռամբ շնոփոր շահի ॥ . եւ 'ի միւս փեղկի . * Ստաբրեցաւ դուռն տաճարի , սրբոյն սարգսի զաւրավարի , արդար արդեամբք ժողովրդի ॥ : Օայս դուռն , որպէս ասացաք , 'ի միւս տաճարէ աստ փոխադրեալ են նորոգութեամբ իմն , ի սրում ցուցանէ կողմնական գրուածն սակս նորոգութեան :

Ղաւիթ տաճարիս է ընդարձակ . եւ ունի վերնատուն վասն կանանց . առ որով գոյ լուսաղբիւր կամաւառէն , այլ անջուր : Ուր տեսաք խաչքար այսպէս փորագրեալ . * Սք անձաճին . յիշատակ է տաճարս մեղտեսի ախաճանին . Թվին ԸԽԸ ॥ (1599) : Բրտաքոյ եկեղեցւոյն գոյ փոքրիկ բակ եւ բնակարան պարսպապատ , ուրանօր տեսաք տապան փորագրեալ . * ԸՅՍ , է տապան հանգստեան իշխանապետի մհմտի ասվաւ , տուրին . որ փոխեցաւ առ քն Թվ . ԸՃՀէ ին ॥ (1728) :

ՍՈՒՐԲ ԳԷՈՐԳ

522 . Լ հին եկեղեցի կամ վանք կառուցեալ արտաքոյ պարսպին 'ի կողմն Ղուլէ գաբուին բարձրագիւր եւ կամարառէն . այլ փոքրիկ եւ անշուք . ուր գնան յուխտ , եւ երբեմն պատարագեն քահանայք :

Սեծ խաչքար եղեալ կայ 'ի խարիսխս կամարին փորագրեալ 'ի Թվ . ԸՃԷ (1686) :

Վ հիւսիսակողմն գաւթին 'ի վերայ որմոյ փորագրեալ կայ 'ի վերայ սպիտակ վիմի մեծ խաչ եւ գիր * Տարեխաւս է 'նք նշանքս նահատակ կրանաւորացն

„ զազարին եւ թաթէսին թվին պղա ॥ (1442) : Լ՝ՅԼ քար մարմարիոնեայ՝ փորագրեալ ՚ի վերայ 3 խաչք եւ գիր . * Սք նշանքս բարեխաւս են մեղիքին յոնանին մեծ պարոնեան թվին ջիւ ॥ (1479) : Լ՝ՅԼ մարմարիոնեայ մեծ խաչքար անուամբ երանուհեայ յուստիանեայ աւագին սահակին թվ. ջիւ (1499) :

Հիշատակարան փորագրեալ ՚ի վերայ մեծի վիմի ՚ի հիւսիսային արտաքին որմն եղեալ է այսպիսի արձանագրաւ . * Հրամանաւ թագաւորին եւ վերակացու . թք մհտսի մերկեանին եւ յառաջնորդութեան տէր . սիմէոնին կառուցաւ փոքրիկ մատուռս յիշատակ . հանգուցեալ վարդապետաց . թվին չմի ॥ (1771) :

Տեսաք մաշտոց բոլորգիր, ՚ի յիշատակարանին դնի . * Լ՝դք դրեցաւ սա ՚ի մայրաքաղաքս կաֆային . . . ՚ի վայելումն քբ գէորգին , որ կոչի քաշոտք . թվ. հա . յոց չլզ (1587) . մայիսի ամսեանն լ ॥ : Ընդարձակ է բակն առեալ ՚ի մշջ պարսպի , ուր է գերեզմանատուն Հայոց :

ՍՈՒՐԲ ԹՈՐՈՍ

523. Լ՝ եկեղեցի կամարաշէն արտաքոյ պարսպին մերձ ՚ի սուրբ Ղէորգ . երկայն 15 քայլ եւ լայն 8 . ունի ընդարձակ դաւիթ եւ երկու դուռնս : Լ՝ երի արեւմրտեան դրան գոյ խաչքար գրեալ . * Սք նշանքս բարեխաւս յոհաննեսի եւ եղբ . սիմէոնին . թվին ջիւ ॥ (1459) :

Լ՝ վերայ հիւսիսային դրան գոյ փորագրեալ արձանս սրբոյն թահոգորոսի հանգերձ վիշապաւն :

Լ՝ ներքոյ գաւթին գոյ ներքնատուն քարաշէն եւ կամարակապ . տեսաք յորմն զայս տապանագիր * Լ՝ յս է տապան հանգստեան ագսէնտին թվին չ ॥ (1551) :

Լ՝ յս եկեղեցի այժմ անխնամ կայ ՚ի ձեռս օտարաց : Ղտաք զայլ խաչքար փորագրեալ այսպէս . * Սք նշ . յիշէ . սիմէոնին . վարդանին , կուլաֆէաին . թվ. ջիւ ॥ (1458) :

Լսողութեան :

524. Լ՝ հին եկեղեցի կամարակապ կիսաւերակ 'ի հարաւային ծայր լերին . ունի ընդարձակ դաւիթ , որ առաւել հաստատուն է : Դ՝ վերայ աջակողմեան կամարին փորագրեալ կայ յիշատակագիր նորոգութեան եղծեալ 'ի տեղիս տեղիս . * Ս՝ երստին հիմնարկեցաւ ժամատունս վերա ային մէջ յովանէ եւ գաւառիս յութե տէ մինա առաջնորդութե անը ॥ :

Դ՝ Թիկունս խորանին տեսաք 'ի պարիսպն խաչքար գրեալ . * Բարեխաւսք է 'սբ նշանքս . . . Թվ . պղբ ॥ (1413) : Բ՝ որով գոյ այլ խաչքար . * Բարեխաւսք , է 'սբ նշ . պր գորգին վարդերին երանուհէ ոսկէհա . , տին մինասէ Թվ . ջիա ॥ (1472) :

Հանդէպ այսր եկեղեցւոյ էր մեծաշէն տաճարն Լ՝ բրորդութեան բարձր և պայծառ մնացեալ 'ի Ղ՝ նովացւոց անտի . ուր արգելեալ էր Հայոց զնալ 'ի յետին ժամանակս : Իբր զի երբեմն յանցանէն անտի փաշային՝ լսէ զձայն ժամասացութեան Հայոց , անդէն հրամայէ 'ի մզկիթ փոխադրել . այլ յանկանիւն փութով յերկվարէն արագահասս պատուհասիւ , այնուհետեւ մնայ այնպէս խափանեալ :

Չար խափան :

525. Լ՝ եկեղեցի Ղ՝ նովացւոց արտաքոյ բերդին շինեալ յանուն Բ՝ ծածնի . որոյ որմունք քայքայեալք գոն տակաւին : Տեսաք խաչ 'ի վերայ աւետարանի 'ի մի կողմն գրեալ . * Յիշատակ է 'սբ խաչս այտինին հո . , գւոյն և իւր ծնաւզացն 'ի դուռն չարխափան 'սբ , անծածնի Թվին ռղղ և մայիսի ան ॥ : Դ՝ միւս կողմն * Յիշատակ է 'սբ խաչս փիլիպոսին . . . Թվին ռհէ ॥ (1628) : Տեսաք նաև զաւետարան այսր եկեղեցւոյ . դնի 'ի յիշատակարանին . * Բ՝ դէ ետ գրել զփիլիպ . , պոսն և եդ յիշատակ 'ի դրունս չարխափան 'սբ անծածնին ॥ :

Այնչ կարի հեռի էր անտի եկեղեցին Ղ՝ նովացւոց Ղ՝ անիւն . զ'սբ Բ՝ նտոն . իսկ Ս՝ ան Բէդդո մերձ 'սբ Յա . րութիւն եկեղեցւոյն էր 'ի ձեռս Տօմինիկեան կրօ .

րաւորաց, ուր երևելին և վաղեմի տապանք հայ գրով :
Ճենովացիք ունեին և զայլ եկեղեցի 'ի Ֆռէնկ հի-
սարի անդ. Ֆէրդուսի անուամբ. թուի թէ շինեալ են
զայն 'ի ժամանակս շինութեան բերդին :

Սորբի Միս :

526. **Լ**՛ւր վաղեմի եկեղեցի կամարակապ երկայ-
նաձև անկանոն, ըստ որում ցուցանէ աւերակն. յեր-
կուց կողմանց յորմունս երևին 6 կամարք ցածագոյնք,
որք թուին լինել տեղիք պատկերաց. ուր թաղեցաւ
Լոյս պարոն նահատակն. նմին իրի ցարդ յաճախեն
անդր ուխտաւորք 'իտօնի սրբոյն Միսայի պատարա-
գելով, թէպէտ անյարկ և քայքայեալ է : Մտաքոյ
եկեղեցւոյն տեսաք զաւերակս և զհիմունս պարսպաց
զաւթին այլովքն հանդերձ (511) :

Սահրորդի Ին :

527. **Մ**ի 'ի գլուխ լերին յաւուրս մեր պեղեալ
գտին ստորերկրեայ ճանապարհ, կամ ջրանցս, ուստի
ելին կրկին անօթք. մին էր փողաւոր յորում տեսաք
ցորեան և գարի, ճետ, ոսկր, և կտուց թռչնոյ. որք են
նշանք որսորդութեան և երկրագործութե : Մստու-
րոտով լերին կառուցեալ կայ մեծ աղբիւր կամարա-
շէն բարեջուր և մշտահոս. 'ի ճակատն ընթերցաք
զարձանագիրդ 'ի վերայ մարմարիոնի, որ ասէ. * { շտկ
,, է աղբիւրս խճի ծատուրին եւ իւր կողակցին պիքա-
,, չային եւ իւր զաւակացն մայրամ խաթունին ուլու
,, պիքային եւ իւր ծնողացն պիաթային եւ մայրայ
,, խաթուն եւ իւր պապուն քեպանաքին իւր վարպե-
,, տին անձատրին. թվին ԽԼԷ ॥ (1588) : Մս աղբիւր
կոչի Վեթեհի լէշեհի : Մս որով էր այլ անուանի աղ-
բիւր Սահի լէշեհի բարեջուր, շինեալ 'ի Սուսիկ իշխա-
նէն հայոց. զոր քանդեալ այժմ փոխեցին զտեղին, և
ստորե կառուցին :

Լ՝ ր 4 Ե Լ անոյ :

528. Լ՝ ընդարձակ վայր փակեալ 'ի մէջ երկուց
 չին պարսպաց քաղաքին, որ բաժանի յայլևայլ մա-
 սունս հանդերձ երևելի շինուածովք. զորս կառուցին
 Սոււսք 'ի պահպանութիւն քաղաքին 'ի ժանդամահէ :
 Սուրանօր բաց 'ի մեծամեծ շինուածոց սակս ուղեորաց
 և վաճառելեաց՝ տեսաք նաև զՉին եկեղեցիս ամրա-
 շէնս, այլ լքեալ :

529. Սուրբ Յովնանէս Պրոփէ է քարաշէն բարձր ե-
 կեղեցի բոլորաձև գեղեցիկ՝ հանդերձ հնաշէն կաթու-
 դիկէիւ. որ յառաջագոյն ունէր և վանատուն. որպէս
 ցուցանեն յիշատակարանքս. * Լ՝ ր 4 գրեցաւ սա յամի
 ,, թըւաբերուէ հայկազեան սեռի իշղ (1641) աւգոս-
 ,, տոս ամսոյ ԺԵ . . . եղև գծագրութի մատենագիր
 ,, յիշատակարանիս 'ի մեծ և 'ի հոյակապ մայրաքա-
 ,, ղաքս 'ի կաֆայ ընդ հովանեաւ սրբոյն յովանէս
 ,, մկրտչին ॥ լւծ : * Օնորոգօղ տաճարիս այս երկ-
 ,, նանման յամրորդւոյն յոհաննու վիճակեալ անուն
 ,, զխոճա մըսրի որդի զպարոն տէրպապայն յիշեալիք .
 ,, որ ըստ յաբեթանոյս շրջաբերութեան հաղար հա-
 ,, րիւր տասնին ॥ լւծ (1661) :

530. Սուրբ Սրբէփանոս է այլ եկեղեցի բարձրագիր
 կամարաշէն. առ որով գոյ աղբիւր բարեջուր. 'ի ճա-
 կատն ընթերցաք 'ի վերայ մարմարինի զայս արձա-
 նագիր. * Յիշող է աղբիւրս վարդերեսին եւ կողակ-
 ,, ցին նուր մէլիքին. թվին ջին ॥ (1491) : Լ՝ ստորև այլ
 յիշատակարան նորոգութեան. * Ս երստին նորոգեաց
 տօնբիւ մհնտի յակոբն թվին իշղ ին ॥ (1643) : Լ՝ ր
 որով գոյ փորագրեալ գառն իյ : Սուրբ Յովնանէս աւե-
 րարանի է նոյնպէս քարաշէն եկեղեցի կամարակապ .
 այլ կայ անխնամ, և յայլ պէտս կարգեալ. որպէս և
 Սուրբ Ուրբէմ. ուր յառաջագոյն Յոյնք պատարա-
 գէին :

Լ՝ սեամս ներքին դրան արգելանոցին տեսաք տա-
 պան ըստ մասին անկեալ ընդ որմով. ուր այսչափ ինչ
 վերծանի. * նգրստեան խճ. հայր անտոն երեսփո-
 խանին. թվ. իշղ ॥ (1586) :

531. **Լ** գեղեցիկ զարդ Վեֆէի լի պողալից ծառովք յօրինեալ ըստ եւրոպեան ձեռքի 'ի բլրի անդհանդէպ ծովածոցոյն մերձ 'ի ծով՝ սահաւ հեռի 'ի քաղաքէն : Աւրանօր Շահին քերէյ խանն կառուցեալ էր մեծ պալատ, և առ նմին փողերանոց : Ենդ նստեալ նորա առ ժամանակ մի եհատ զգրամս . զոր Առսք հիմնայատակ արարին : Բաւջի դրան պարտիզին կանդնեալ կան երկու մեծամեծ կճեայ առիւծք . զոր կանդնեալ էին Սէնէտկեցիք 'ի ծովեղերս (Խամանու . այլ 'ի վերջոյ աստ փոխադրեցան (544) :

Բստանօր եղերի նաւահանգիստն Վեֆէի . նմին իրի զննեալ տեսաք , զի բազում տեղիք ծանծաղ են : Աւր անպակաս են ձկունք և ոստրէք . յորս գտանին բազում անգամ և մարգարիտք անողորկք և մանրահատք . 'ի միումն գտանի երբեմն 20 և մինչև 30 :

532. Սերձ 'ի բերան նաւահանգստին յաջակողմեան ծովեղերս գոյ փոքրիկ կղզի , որ իբրև սար պատըսպարէ զնաւահանգիստն . և կոչի Կէիէ աւլամսի : Իբր զի եղնիկ մի ասեն փախուցեալ յորսորդաց՝ դահաւէժ անկեալ է 'ի լեռնէ անտի յայս կղզի : 'Ի հանդիպակողմն նաւահանգստին գոյ այլ սար Շաւէիս պոռնի կոչեցեալ , որ է արևելեան քիթ նաւահանգըստին Վեֆէի : Բստի մինչև ցԿէիկ աթլամասի հաշուեն 36 մղոն օսմ . նոյնչափ դնեն մինչև ցՊարտեզն (531) :

Օննեալ տեսաք 'ի բարձրագոյն լեռնէ անտի զծոց և զբազուկ Կէիկ աթլամասի սարին , որ իբրև երկայնաձիգ հրուանդան խոնարհի ընդ արևելս , և զծոցն ապահով առնէ 'ի հարաւային և յարևմտեան հողմոց : Երևի թէ այն կղզի էր ծայր նոյն իսկ սարին , և ապա բաժանեալ անտի երկրաշարժութեամբ : Սմա յաջորդէ միւս սարն փոքրիկ Սանդանա պոռնի . 'ի վերայ լեռին տեսաք զեկեղեցին Յունաց Բիլէս , նորոգեալ յետոյ : Եւ սմա յաջորդէ այլ փոքրիկ քիթ Բան պոռնի մերձ յարգելանոցն 'ի ծոցամիջի անդ (512) : Տեսաք 'ի լեռնէ անտի մթնագոյն մեծ լեռն Գաւապաղ . որ երկայնեալ ձգի 'ի ծով անդր մերձ 'ի Խօզ : (482) :

533. Սնայ մեզ այսուհետև շրջիլ և ստորագրել զայլ մասն արևելեան, որ սկսեալ 'ի Վէֆէյէ հասանէ մինչև ցՍասրիս ծովակ և ց()ու գաբու. որով բռնորի ցամաք կղզիս խրիմն :

ԿԻՐՃ, կամ ԿԻՐԸ

534. Սյուսու անուամբ կոչի ոչ միայն մասնաւոր բերդաքաղաքն, այլև բոլոր երկիրն որ իբրև գլուխ կամ մեծ հրուանդան երկայնեալ է 'ի ծով անդր յարևելս. զոր կամք եղեն մեզ կոչել թերակղզի. 'ի հն. Սիպերիս : Երգ՝ ցամաք Կերճի շրջապատեալ է 'ի հարաւոյ 'ի Սեաւ ծովէ. յարևելից 'ի նեղուցէն (Թաւմանու, և 'ի հիւսիսոյ յՂախ ծովէ : Սենի պարանոց, որ սկսեալ 'ի ծոցէն Վէֆէի գնայ դէպ ուղիղ յՂապատ ցժամն 4. զոր 'ի հնուքն կամեցան բանալ. այլ խիթացեալ 'ի բարձրութեանէ Ղախ ծովու յետս կասեցան :

Երկայնութիւն ցամաքի Կերճին ձգի ժամն 12. 'ի տեղիս տեղիս երբեմն երևէին հետք հին պարսպին, որ ձգէր ծովէ 'ի ծով, սկսեալ 'ի Շիպան գեղջէ անցանէր ընդ գիւղն (Թիւրէկ դէպ 'ի Սարկէօլ ուր յառաջագոյն երևէին բոլորչի աւերակք աշտարակաց, և հասանէր ապա 'ի ծոցն Վէֆէի. զոր և յիշէ Սորաբոն. որպէս և Սասնդր կանգնեալ էր պարիսպ օակս պաշտպանութեան իւրոյ. Պիւրգ է :

Հարաւային ծովեզերք Կերճի սկսանին 'ի ծոցոյ Վէֆէի 'ի սարէն Ղեալ Խա պոռնի. զոր և կոչեն Սալէի պոռնի որում յաջորդէ Չալալիէօլ, ապա Սըր Խոյեալ. ապա Չոխտուր Խոյեալ. ուր է լիճ և ծայր խրամին. որոյ հանդէպ անկանի կղզին Ելէէն Խայա. որում հետևի Ելէիս Լեառն. առ որով և աղբիւր պատուական ջրոյ. յետ որոյ Սալալիէ. ապա Պախլը մեծ սար հարաւային բերանոյ Սոփորոսի :

Եւ յժմ աւերակք պարսպիս անհետ եղեալ են վասն բաւնալոյ անտի զքարինս և շինելոյ զայլ տեղիս : Տեսաք յայսմ ցամաքի զընդարձակ դաշտս և բարեբեր գիւղօրէս (Թաթարաց. երկիրն է կաւուտ և աղի :

նորին աղագաւ ոչ աճին այնչափ խոտք և ոչ երեւին ծառք, սակայն օգտակար է խոտն յոյժ անասնոց, մանաւանդ ոչխարաց, որոց ոչ միայն միսն է համեղ, այլև մորթն է փայլուն և գեղեցիկ, մանաւանդ մանուշակագոյնն. որ յաճախ է աստ որպէս և 'ի Կէօզէվ: Թաթարք տեղւոյս չեն նման Վարջագաց. զի սոքա լի մեծի մասին սերեալ են 'ի Չերքէզաց, որպէս և համեմատ գծագրութիւնք դիմացն յայտ առնեն:

535. 'Ի հնունձ տէրութիւն Վերսոնացւոց հասաւ նէր մինչև ցայս վայր. բայց գլխաւոր տիրողքն էին Թագաւորք Սոսիորի: Աստի 30 վերստ տարակաց 'ի Կերճ քաղաքէ տեսաք զհին սահման այսոցիկ տէրութեանց, որ է երկայն խրամ ձգեալ 'ի հիւսիսոյ ընդ հարաւ. սկսեալ յԱղախ ծովէ երթայ յաղէհանն մերձ 'ի բերան ծոցոյն Վէֆէի, և վերջանայ հանդէպ Լէլէքէն գայային (548):

Օլայնութիւն խրամին չափեցաք 25 քայլ. այլ այժմ՝ լցեալ է փոքր ինչ խորութիւնն. 'ի միջավայրին ունէր մարտոց, 100 ոտն տրամագծիւ իբրև դուռն: Տեսաք առ ճանապարհին զմեծամեծ քարինս, մնացորդք դրան կամ աշտարակին, զոր բերէ Կոստանդին Պէրփեռութէն, նաև Ստրաբոն 'ի ցուցանել զգօրութի Պիմմերացւոց: Ընդր քան զգիւղն Լ'փէօլ սկսանի երկիրն բարձրանալ լի տարածուի 26 վերստից. ապա այնուհետև գան յերևան բլուրք Կերճի:

536. Տեսաք 'ի տեղիս տեղիս հրաբուղիս մանաւանդ մերձ 'ի Կերճ, և 'ի Թաման: 'Ի գիւղն Շ'եալէթա գոյ բլուր մի բարձր ()պա ձայնեալ 'ի նոցանէ, ունի 'ի գլուխն հրաբուղիս, որ երբեմն հոսէ զնիւթ ինչ, և 'ի գիշերի երևեցուցանէ ծուխ և բոց. և յաճախ ձայն լսի 'ի ներքուստ: Տեսաք մերձ 'ի Կերճ քաղմութիւ բլրակս. զոր տեղացիք կոչեն Լ'ապ օպա. ընդ որովք են քարաշէն գերեզմանք նախնեաց, որպէս տեսաք զմեծամեծ քարինս: Ս'երձ յարբուռնի ճանապարհն տեսաք զնմանօրինակ բլրակ և 'ի միջավայրի մուտ. ընդ որ իջեալ տեսաք սենեակ ինչ կամ ներքնատուն երկայն 12 քայլ. բարձր 3 կանգուն, բոլորովին վիմափոր. 'ի մի կողմն մարգակերպ ուրուական և 'ի միւս կողմն Թռնաձև ուրուական. իսկ 'ի տեղիս տեղիս կարմրա գոյն ներկեալ զարդք կամ նշանագիրք: Հաջմէ և յա

հեկէ կամարին փորեալ կան յապառաժի անդ երկու ննջարանք . յորս երեւին կմախք և ոսկերք մեռելոց . յորս ընդ մերձին 'ի փոշի լուծանին : 'Եւ մի կողմն ապառաժին գոյ անձուկ մուտ , և 'ի ներքս նոյնօրինակ վիմափոր սենեակ և տեղիք ոսկերոտեաց : 'Եւս անդ 1830 տարւոյն , մերձ 'ի քաղաք անդր բացաւ բլուր մի մեծ քարաշէն . յորում եղեալ կայր մարմին վաղեմի ինքնակալի ուրուք . ուր դտան լը ոսկերաց զանազան ձևով ոսկի զարդք փոքրիկք մարդաձեւք , ծաղկաձեւք ևն . նաև պէսպէս վաղեմի ուրուականք . ոնչ և տեսաք իսկ . յորոց ազնուագոյնք քանի մի օխայ ծանրութիւն առաքեցան յարքունիս 'ի Վեդրպուրկ :

537 . Սերձ է Սալեէէ բլուրն դեղնագոյն . յորում բազում ինչ կարծի լինել . որ է տեղի հանքային . առ որով գոյ և ընդարձակ բերան և ստորերկրեայ ճանապարհ , զոր բացեալ են սակս հանքաց : Պատմեցին լիաթարք թէ 'ի Վաւասէն գիւղն բացեալ եղև բերան , և թորթորեաց զկղկղանս տղմալիս . որպէս և 'ի բազում տեղիս գտանին . այս նիւթ բաղադրեալ է 'ի հողոյ , 'ի բիւրեղէ , և 'ի ծծմբախառն երկաթոյ : Ընդր քան զլլամիշ պուռնի գոն քանի մի դուբք հանքային իւղոյ . ուր յերեսս ջուրց հաւաքի կանաչագոյն ձեթ գիւրավառ և բարկ . զոր հաւաքեալ լիաթարք վառեն 'ի գիշերի , և կոչեն լէր եաղի : Եւսպէս և 'ի տեղիս ինչ ցամաք կղզւոյս բացեալ եղեն այսպիսի գուրք հանքային իւղոյ :

ԿԻՐՃ ՔԱՂԱՔ ԿԱՄ ԲԱՆԴԻԳԱՓԵՈՆ

538 . Եւ հռչակաւոր թագաւորանիստ քաղաք կառուցեալ 'ի նախնի 'Յունաց հանդէպ թերակղզոյն լիամանու 'ի ծայր մեծի հրուանդանին որ է 'ի մէջ Կէրճի և Լէնի գաւէի . զորմէ ասէ Ընաքարսիս . * Ընք իմ ոչ յագէին 'ի հային յայս քաղաք և 'ի « նկատելն զնաւարանն , զնաւահանգիստն , զնաւս , « զձեռագործս , զշուկայս և զծառատունկս » : Հր . Բ . 41 . 1 : Ըստմ ամենայն մեծագործութիւնք ակաւ նաւոր քաղաքիս քանդեալ և աւերեալ են . մինչ զի հազիւ նշմարեցաք զհետս աւերակաց : Սակայն գեղե-

ցիկ է յոյժ դիրքն և վայելուչ ծոցն յաջակողմն քաղաքին, ուր գոյ 'ի բերանն կոյս Սեաւ ծովու սար լինողուն, որ սլափսպարէ զնաւահանգիստն : 'Եղնպէս 'ի ձախակողմն բերդին գոյ այլ ծոց կի՞նաւահանգիստ խոր 15 կանգուն, ուր մերձենան նաւք :

Լ. յժմեան բերդն Սէրճի շինեալ է 'ի մէջ երկուց ծոցից 'ի վերայ փոքրիկ լեռակղզւոյ, գեղեցկագիր կրկնապարիսպ. այլ զուրկ յամրութենէ, և 'ի նախնի մեծագործութեանց : Սւրանօր ոչ տեսաք զայլ ինչ շինութիւն, բաց 'ի հնաշէն և վայելուչ եկեղեցւոյն : Յունաց կառուցելոյ առնթեր ծովակողմեան խրամին 'ի վերայ 4 մխրագոյն մարմարիոն սեանց կամարաշէն և բարձրագմբէթ յանուն սրբոյն Յովհաննու. բարձրութիւնն է 30 ոտնաչափ .

Լ. յս եկեղեցի յառաջագոյն փոքր էր. այլ յետոյ ընդարձակեցին. ունէր արձանագիր մարմարիոնեայ, զոր փոխադրեցին 'ի Ռէդրպուրկ. յորոյ վերայ փորագրեալ կայ այսպիսի յիշատակարան. Ο ΑΥΤΟΣ ΘΕΙΟΣ ΝΑΟΣ ΣΟΚΟΛΟ ΜΗΘΗΤΕΛΕΙΩΣ ΕΝ ΕΤΕΙ ΣΩΤΗΡΙΩΔΕΙ ΤΡΙΑΚΟΣΙΩ ΕΚΤΟΣ ΚΑΜΠΑΝΑΡΙ ΟΤ ΚΑΙ ΜΕΡΟΣ ΤΙ ΕΚΕΙΝΟΥ ΠΟΤΗΔ ΩΚΟΔΩΜΗΘΗ ΚΑΙ ΟΛΟΣ ΕΥΤΡΕΠΕΙΘΕΙ. Լ. յս տաւր զառաջը շինեցաւ ըստ Բուրբին յափ քրիտաւեան երեւելարեւորդի առանց զանգաքարան և այլոց շինութեաց. որով ալ զարդարեցաւ անկերի : 'Ի հիւսիսակողմն որմոյն այսր եկեղեցւոյ արտաքուստ տեսաք մարմարիոն վէմ, և 'ի վերայ գիր ΘΕΩΝΑΤΙΕ ΔΙΟΝΤΕΙΟΝ ΑΜΑΣΤΡΙΑΝΕ ΧΑΙΡΕ. * [Թեոնայէ 'Ղիոնիսիոս ամասարիացի խնդա] ॥ Լ. առնթեր սորին գոյ այլ մարմարիոն փորագրեալ 'ի վերայ արձան. առ որով և գիր. ΠΟΝΑΙΤΙΚΟΣ ΑΧΑΙ : Ստորե փորագրեալ կայ կին նստեալ յաթոռի. որոյ հանդէպ և զօրական մի եղեալ է զմերկ բազուկ իւր 'ի վերայ յենարանի. առ որով գոյ սեղան, և ընդ նմին երկու մանկունք. իսկ մերձ առ կինն կանգուն կայ աղջիկ մի : 'Ի ներքին կողմն այլ վէմ մարմարիոնեայ, և 'ի վերայ հետք ոտից մարդոյ մնացեալ 'ի նախնեաց :

539. 'Ի մէջ բերդին տեսաք մեծ արձան արուեստագործ յընտիր մարմարիոնէ անգլուխ. յորոյ զգեստուց գուշակի լինել արձան լսկղէպիոսի (Շէմ. 667) : Օ այս արձան հանեալ են 'ի փոսէ անտի ծովափանց. առ որում գոյ վերնախարիսխ և սլատուանդան մար-

մարինեայ : Բյս կուռք ունէր աստ և տաճար . զոր յիշէ Ստրաբոն (543) :

Տեսաք նաև առաջի բերդին 'ի մէջ ծովու գմեծաւ գործ ամբարտակն շինեալ 'ի նախնի ժողովրդենէ սակս ապահովութեան նաւուց՝ երկայն 250 քայլ : Բ. Մ ջուրն քայքայեալ է զարտաքին քարինս . ամբողջ կայ յատակն 'ի մէջ ծովուն :

Հանդէպ բերդին է մշտահոս աղբիւր բարեջուր , և առ նմին պալատ քաղաքապետին : Բնտի սկսանի շուկայն և այժմեան քաղաքն Ալէք՝ միակարգ երկայնեալ դէպ 'ի դաշտն մեծ . ուր յերկուց կողմանց շինեալ են տունք և օթեանք . անդ է և եկեղեցին Առուսաց : Բ. բերդին գոյր Հին շինուած և գեղեցիկ արձան հիւպատոսի տեղւոյն : Բազում արձանք խարխալք և սեղանք մնացորդք նախնի շինութեանց եղան 'ի Հիմն եկեղեցւոյն : Սունաց . որպէս և յայլ շինուածս : Վտաւ երբեմն մարմարիոն վեմ երկայն երկու կանգուն և լայն մի . փորագրեալ էր 'ի վերայ յիշատակագիր . ΑΤΑΘΗΤΤΥΧΗ . զոր հանեալ 'ի յատակէ աւազանին Հին աղբեր եղեալ էին 'ի միում տան :

Բյս վեմ 7 թզաչափ ցուցանէ սեղան ինչ կոչեցեալ 'ի նախնեաց Trichinium . որ 'ի հն . էր 'ի սրահի՝ ուր կային 3 թիկնաւոր բազմոցք . յորս նստէին յաւուրս տօնից : Վտաւ յայս քաղաք ագնիւ քար մի մեծ , յորոյ վերայ փորագրեալ էր զոհագործութիւն ինչ հեթանոսաց առաջի տաճարի միոյ . որոյ 4 սիւնք երևին , և 'ի ճակատ անդր քանդակեալ կայ գլուխ մարդոյ , և յերկուս կողմունս երկու դլբինք :

Վ գաւթի անդ երևի եզն մի պսակազարդ և առաջի նորա սիւն հատեալ և առ նմին 6 զոհարարք զգետաւորեալք , առաջինն ունի 'ի գլուխն դաբնիդեայ պսակ , և յաջոյ ձեռին այլ պսակ . իսկ 'ի ձախն սուր երկայրի : Ս'երձ առ նմին պատանի պսակաւոր ունի 'ի ձեռին անօթ հրալիւ , ուր գոյ այլ զոհարար՝ լախտ 'ի ձեռին . 'ի միջավայրին կայ քուրմն մօրուսաւոր ծեր ծածկեալ գլխով . և առաջի իւր այր զօրաւոր՝ լախտ 'ի ձեռին . իսկ զինի քրմին կայ քրմուհի մատուցանող զոհին :

540 . Վ վերոյ աջակողմեանն աւազանգոստին է լեառն գեղեցիկագիր . յորոյ վերայ երևին մահարձանք ռուս

զօրապետաց։ Լնտի ելեալ 'ի ծայր լերին տեսաք զապառաժ բոլորածե բարձրացեալ և յերկոսին կողմանս փորագրեալ յապառաժի նստարանք նման գահի։ Լւանդի թէ մեծն Սիհրդատ ետ կոփել զայս գահ ապառաժեայ, ուր նստեալ հայեր 'ի ծովն։ Իսկ 'ի միւս կողմանէ կոփեալ է ապառաժն սանդիսաձե, ուստի ելանէր 'ի վերայ բլրակին դիտել զշրջակայս։ յորմէ տեսաք ոչ միայն զամենայն վայրս Կերճի, այլև զԹաւման, զՂրզրլգաշ և զԼնափա։ 'Ի վերայ լերինս երեւին տեղիք ինչ բնակութեան։

Բազումք համարին թէ աստ է գերեզման Սիհրդատայ։ նմին իրի փորեալ են յապառաժն անդ, այլ ոչ գտեալ ինչ։ Իբր զի Սիհրդատ վտանգեալ եղև յԼսիա երբ որդին իւր Փառնակ մատնեաց զնա 'ի ձեռս հռովմայեցւոց։ մինչ զի անձարացեալ նորա էառ թոյն, նախ ետ երկուց գտերացն Լիսսայի, որ խօսեալ էր արքային Կիպրոսի, և Սիհրդատիսի, որ խօսեցեալ էր արքային Լգիպոտոսի։ Բայց իբրև ետես եթէ թոյնն ոչ ինչ ազդէ յինքն՝ անկաւ 'ի վերայ սրոյ իւրոյ և մեռաւ, և զմարմինն ածին յԼմիսոն, և անտի 'ի Սինոր 'ի գերեզմանս նախնեաց իւրոց (Պնո. 80)։ Սմանք կարծեցին թէ մոխիր մարմնոյն Սիհրդատայ իցէ 'ի բլրակն կոչեցեալ Լնտն օղա 4 վերստ հեռի։ Թերևս իցէ ք Սիհրդատայ. ուր յառաջ դոյր որմ, որ տրամանկիւնաբար եզերէր 'ի մի կողմն թերակղզւոյն։ Սիհրդատ բազում մեծագործութիւնս և քաջութիւնս արար յայտոսիկ կողմանս, մինչ զի մերձակայ լեառն մինչև ցայժմ նորին անուամբ կոչի Սիւրիփառ փաղէ։

541. Բանդիփափէոն հին մայրաքաղաք որպէս թուի՝ նուիրեալ անուան Բան չնայ՝ եղև կառուցեալ 'ի գիւրի 4 վերստ հեռի յԼէնիգալէէ։ ըստ որում երեւին հետք ինչ շինուածոց։ 'Ի բազում տեղեաց ելանեն 'ի հողոյ մնացորդք հնութեանց. տեսաք հին անօթս ազնուանիւթս զանազան ձևով, որք ընծայեալ էին կռոց։ Բնդ որս կային նեղափող անօթք արտասուաց, զորս ընծայէին մեռելոց և երբեմն կռոց (518)։

Հեռի 'ի Կերճէ 3 վերստ 'ի կողմն Լէնի գալէի յաւուրս մեր շինեցաւ ընդարձակ արգելանոց քաղաքին բաժանեալ 'ի զանազան վայրս և 'ի սենեակս, ուր յա

Ճախեն նաւք 'ի ծաղկեցուցանել զվաճառականութի տեղւոյս :

Յամի օրն 1820 արտաքոյ քաղաքին փորեալ զբլրակ մի՝ գտին տասպան միակտուր , որ էր դուռն գերեզմանի , յոր մտեալ տեսին անօթ դատարկ և ննջարան յանփուտ փայտէ , պատեալ 'ի տեղիս տեղիս ոսկի թիթ զամբ , և 'ի վերայ և խարսխաց և ոսկի արձանք մանունք . իսկ 'ի մէջ ննջարանին ոսկի պսակ օձապատ կրկին շրջանակօք . այս էր գերեզման հին թագաւորաց Սոսիւրի : Վարձեալ գտաւ յայլ բլրի ոսկի խաչ և ոսկի շղթայ , զորս տարեալ 'ի Ռէդրպուրկ եղին յարքունի գանձատան : Թողում յիշել զայլ հնութիւնս , որք անպակաս ելանեն 'ի հողոյ . և զորս տեսաք 'ի Ռէֆէ (515) :

ՎՈՍՓՈՐՈՍ ԳԻՄՄԷՐԵԱՆ

542. Եւ անուանի նեղուց 'ի մէջ Ռսիոյ և Լաւոպիոյ , կամ 'ի մէջ Կէրձի և Թամանու . որոյ հարաւային բերան 'ի կողմն Սեաւ ծովու բացեալ լինի առաջի Վզըլգաշին , և անձկացեալ առաջի Լէնիգալէին երթայ ցհիւսիսային բերանն յԱզախ ծով : Ուրանօր տեսաք 'ի տեղիս տեղիս աւազուտս պատճառեալս 'ի տղմոց Կուպանին , մանաւանդ 'ի կողմն ասիական , ուր ծանծաղ է յոյժ ծովն և վտանգաւոր նաւուց : Լըկայնութիւն նեղուցիս 'ի հարաւոյ 'ի հիւսիս դնի 40 վերստ . իսկ Լայնութիւնն է անհաւասար . 'ի Կէրձէ մինչև ց(թ)աման է 28 վերստ : Սեւ ծոց նորա տարածի դէպ 'ի Թէմուք իբր 40 վերստ . բայց առաջի Լէնիգալէին 7 . և երբեմն և մինչև ցասիական ցամաք լեզուն , որ ասի Սէվէռնայա քօսսա : Ռյս երկայնաձիգ ցամաքք են պատճառեալք 'ի գետոց անտի (Պսս . 8) : Հոսումն այսր նեղուցի միշտ է երևելի 'ի մակերեւոյթն , և գնալով դէպ 'ի բերանն անձուկ՝ ձեւաւ նայ երիզ ինչ յերեսս ջուրց . ուր հանդիպի գեղնորակ ջուր Բախու՝ երկնագոյն աղի ջուրց նեղուցին : Ռաւել խորին տեղին է 17 ոտն , 'ի հեռաւորութեան միոյ վերստի 'ի բերդէն . ուստի անցեալ 'ի ծովն Բախու պակասի մինչև ց14 ոտն : Ուր յաճախ են պատուական մեծամեծ ձկունք . մանաւանդ Սուրինա

կամ թուխու կարի մեծ ձուկն . զոր հանեալ 'ի մարտի գործեն Չիլի, և տանին յամենայն աշխարհ : Քանզի այս ձուկն ձմերէ 'ի խոր տեղիս 'ի ծովու լճպագայի, և 'ի գարնան խմբովին գնայ յԼճախ ծով թափել զձուս յեղեգնուտս Տօնաւիս գետոյ :

543. Յամաք կղզին թամանու երկայնեալ 'ի ծով անդր դէպ 'ի Խամիշ պուռնի առաւել մերձ էր յառաջ յերոպեան ցամաք Կէրճի . այլ զինի երկրաշարժութեան մեծ մասն անյայտ եղև ասեն : Գոյ փոքրիկ կղզի մերձ 'ի Խամիշ պուռնի, որ յառաջ կցեալ էր ընդ ցամաք 10 վերստ հեռի 'ի Կէրճի : Սաստիկ է յոյժ ցուրտն Սոսփորոսի 'ի ձմերան . մինչ զի յաճախ սառի ողջոյն նեղուցն, և ոտիւք անցանեն յայնկոյս . որպէս եղև յառուրս մեր 'ի 1825 : Պատմի թէ Սիհրդատ մեծ յաղթութիւն արար 'ի վերայ սառուցից նեղուցին ցամաքային զօրօք : Յիշէ Ստրաբոն, թէ զօրապետքն թողեալ զնաւախումբն յամարայնի, պատերազմեցան 'ի ձմերան ընդ գիմմէրացւոց որք էին ձիաւորք . Գիլք է :

Պատմէ նա ինքն թէ * Լքրատոսթէն աւանդեաց « մեզ յիշատակարան ինչ գրեալ 'ի վերայ պղնձի անօ-
 « թոյ եղելոյ 'ի տաճարն Լսկղէպիոսի 'ի Քանդիգա-
 « փէոն : Լյս անօթ բեկեալ էր (ասէ) 'ի ցրտոյ, և
 « յիշատակարանն էր այս ինչ . Լքթէ իցէ ոք որ ան-
 « հաւան գտցի սաստկութեան ցրտոյ որ առ մեզ, հա-
 « մոգեսցի 'ի տեսանելն զայս անօթ . զոր քուրմն Ստրա-
 « տիոս եդ աստ ոչ իբր ընծայ արժանավայել աս-
 « տուծոյն, այլ որպէս յիշատակ ինչ սաստկասառոյց
 « ցրտոյ ॥ : Գտաւ ընդ հողով և արձանաբար, որ ցու-
 « ցանէր զչափ լայնութեան նեղուցին . զոր առեալ էին
 « չուանաւ, յորժամսառուցեալ էր ծովն :

ԹԱՄԱՆ ԿԱՄ ՓԱՆԱԿՕՐԻԱ

544. Լ ցամաք կղզի յայնկոյս վոսփորեան կրճի յԼսիա, բարեբեր և վայելչագիր պարագրեալ 'ի հա-
 « րաւոյ 'ի Սեաւ ծովէ . յարևելից 'ի Կուպան գետոյ,
 « 'ի հիւսիսոյ յԼճախ ծովէ, և յարևմտից 'ի Սոսփո-
 « րէ : Սա գոլով մասն Սոսփորեան թագաւորութեան,

ունէր 'ի հնումն արքայանիստ հռչակաւոր քաղաք Ֆա-
նախօրիա անուամբ կառուցեալ 'ի հին Յունաց . որ յե-
տոյ կոչեցաւ թագաւորաշան, որում տիրէին խազարք :
ԼՆԼ յամի ԹՆ 965 Ռուս մեծ իշխանն Սվեաթու-
լավ Իդորէվիչ յաղթանակեալ էառ 'ի նոցանէ զայս
երկիր : Եւ ԹՆ Սվաթիմիր 'ի բաժանել զժառան-
գութիւն որդւոց իւրոց ետ թաման եօթներորդ որ-
դւոյն Սլոթիսլավայ . որոյ յաղթեալ մերձակայ իշ-
խանաց՝ հաստատեաց զիշխանութի թամանայ և զայն
քաղաք արար իշխանանիստ . ուր հետզհետէ տիրէին
Ռուս իշխանք մինչև ցժամանակս թագարաց :

'Ի վերջին ժամանակս գտաւ ընդ հողով հին բեր-
դին տապան երկայնաձև Պլեպ իշխանին փորագրեալ
յամի ԹՆ 1068 . որ տիրէր անդ յամի 1064 . այլ 'ի
նմին ամի հալածական եղև 'ի թագաւոր իշխանէ .
բայց զկնի մահու նորա անդէն տիրեաց թամանայ .
ապա յետ 4 ամաց չափեաց զկիրճն՝ որպէս գրի 'ի վե-
րայ այնր տապանի այսպէս . „ Յամի 6576 (ԹՆ 1068)
ինտիքդիոնի 6 . Պլեպ իշխան չափեաց զծովն 'ի վերայ
սառուցից 'ի թամանէ մինչև ցկէրճ 8054 սաժէն
(եռանգնաչափ) „ :

ԼՆժմեան թաման է բերդաքաղաք քարաշէն ամ-
րացեալ ընդդէմ 'ի Էրքէղից . ուր է պալատ մեծ զօ-
րապետին թէ իշխանութեան խազարաց թագաւորի (382).
նաև բնակութիւնք զինուորաց առ ծովեզեր , որպէս
տեսաք :

Ուրանօր 'ի հնումն եղեալ էին երկու առիւծք վե-
նէտկեցւոց . տեսաք և քանի մի գրամս (531) :

Յառաջագոյն կային 'ի սմա բազում ամրոցք և
բնակութիւնք . այլ այժմ չիք : 'Ի մեջ աւերակաց հին
թամանու արտաքոյ ամրոցին գոյր մեծ աւազան սա-
լաքար հին ճարտարապետական ձևով և արձանադիր
յունարէն : Ուր յառաջ կային մեծամեծ պարտէզք
և այգիք . ամենայն ուրեք երևէին մնացորդք հնու-
թեանց , կիսարձանք և սիւնք ընդ վերնախարսիսաց 'ի
սպիտակ մարմարիոնէ :

ԼՆժ երկիր 'ի հն . թագի կոչեցեալ . է եռանկիւ-
նաձև բաժանեալ իբր յերիս ցամաք կղզիս 'ի թաման
'ի թէմուր և յԼժտա . զոր տէրութիւն Ռուսաց ետ
'ի բնակութիւն և 'ի պահպանութիւն Օպիսուսքի

խաղախաց, որք այժմ մերձ գոլով սեաւ ծովու կոչեցան թէոսօֆոսի խաղախք (582) :

Թաւան է հարաւային ցամաք կղզի շրջապատեալ յարեւելից և 'ի հարաւոյ 'ի Կուպանէ, յարեւմտից 'ի Սոփորոսէ, և 'ի հիւսիսոյ 'ի ծոցոյ Լտային : Ուրա նօր այժմ շինեցաւ առ ծովեղերին երեւելի աւան. ունի բազում շինուածս, քարաշէն եկեղեցի, որ երբեմն էր մզկիթ. և 6 բարեջուր աղբիւրս : Շուրջանակի դոն գիւղօրէք, պարտէզք և սակաւ այգիք. ուր գոյ և ընտիր աղէհան. աղն է համեղ և սպիտակ, որպէս տեսաք : Լալ երկիրն է անհաւասար և աւազուտ. զի հողմն յափշտակեալ զաւազս աստ և անդ բլրակս գործէ : Բարի են օդն և ջուրն. իսկ երկիրն այնպէս բարեբեր, զի բուսուցանէ զամենայն. անուանի է մեղրապոպ տեղւոյս :

Բերդ Թամանու սակաւ հեռի յաւանէն մերձ 'ի ծովն կառուցաւ լայնանիստ, երկու վերստ ընդ երկայն, զինեալ ամենայն ամրութեամբ. ուր գոն 80 թնդանօթք և բազում մեծամեծ շինուածք. թէպէտ հողաբերդ է, բայց մեծագործ է և զօրաւոր. կրկին դրունս ունի քարաշէնս և ամուրս :

'Ի բազում տեղիս գոն հրաբուղիք. յաւուրս մեր երեւեցան երկու. յայտ է թէ 'ի ծոց հողոյ հանքային ածուխն խառն ընդ ծծմբոյ ստէպ վառի՝ և արտաշնէ, ըստ որում երեւի տարտամ ծուխ ինչ 'ի վերայ երկրին երբ հանդարտ է հողմն. յորմէ հանէ Թաւ թարն զանուսն Թաման կամ Թուաման. քի մէք : Ընդ երկայնութի կուպանին սկսեալ 'ի Սեաւ ծովէ կարգաւ եղեալ կան մարտկոցք. ուր սպասեն ամենայն արթնութեամբ խաղախ պահապանք. որովհետեւ 'ի միւս կողմն գետոյն են շէրքէզք աւազակք, որք երբեմն արշաւեալ յայսկոյս՝ կողոպտեն՝ և գերի վարեն զքրիստոնեայս : Հասարակ մարտկոցք կոչին Պէթէ. յորս 3 կամ 5 պահապանք հսկեն : 'Ի տեղիս տեղիս գոն հրաբերդք ձայնեալք Պախաբէ. յորս գոն 40 և մինչև 60 պահապանք : Վոն և Կապուս, յորս լինին 100 պահապանք : Ը երի մարտկոցաց տնկեալ կան բարձրաբերձ ձողք. 'ի գլուխս նստարանք Սիլա ձայնեալք, յորս գէտք անքուն դիտեն զթշնամիս. առ որովք գոն այլ ձողք և 'ի վերայ վառելիք. 'ի լինել հարկի վա-

ուեալ անդ առնեն 'ի հեռաւոր վայրս 'ի ձեռն բոցոյ 'ի վայրկենի :

Լառ է ցամաքակղզի աղեղնաձև 'ի հիւսիսակողմն (Սաւմանու . յորմէ բաժանի 'ի ձեռն ծոցոյ ինչ Սոսփորոսի , և կցի ընդ այն նեղ պարանոցաւ ընդ արևելեան ծայրին մերձ 'ի լիճն Լառէնի . որ և երկայնեալ ընդ արևմուտս մերձենայ յԱլէնիգալէ . ուր 'ի գլխոյ անտի շարունակի աւազուտ 'ի ծովամիջի իբրև քիթ խողի սրածայր դէպ 'ի լիճն . զոր (Սաւթարք կոչեն Սոլա . քի խող : Օայս երկիր պատէ 'ի հիւսիսոյ և յարևելից ծով Լաւիսու . յորում գոն երկու գիւղօրէք մին (Սաւթարաց և միւսն խաղախաց : Երկայնութիւն ծոցոյն է 18 վերստ սկսեալ յարևմտեան ծայրէ մինչև ցալարանոցն . իսկ միջին լայնութիւն 3 : Երկայնութիւն ցամաքին (Սաւմանու մինչև ցալարանոցն :

Լաւի սկսանի պարանոցն Փերէի . որ է աւազուտ նեղ և երկայն 8 վերստ . յաջակողմն է լիճն , զոր (Սաւթարք ձայնեն Լառէնի . և 'ի ձախակողմն է ծով Լաւիսու : 'Ի սկիզբն պարանոցին կառուցեալ կայ կաւմուրջ փայտաշէն մեծ , առ որով անցանէ ջուր լճին և հոսի 'ի ծով անդր : Լաւի 15 վերստ անդր է վայրն կոչեցեալ Սոս (Սաւմուրի , որ է հեղեղատ լճին երկայն 7 վերստ . յերկուց կողմանց գոյ եղեգնուտ , ուրանոր միանայ ջուր լճին և Լաւիսու . Է որ անցանէն ուղևորք : Սակայն ջուր հեղեղատին 'ի տեղիս տեղիս գոլով խոր՝ կառուցեալ կան 8 կամուրջք . յետինն է մեծագոյն , ընդ որով հոսի ջուր լճին մերձ : Լաւի մինչև յԼաւ 'ի ծովեզերս են մեծամեծ ձկնարանք :

Լառէնի է լիճ երկայնաձև պտուտաւոր , որ անկանի ընդ մէջ Սուպանին և պարանոցին . ընդ արևելեան ծայրին հոսի ջուր լճին 'ի Սուպանէ և լճացեալ գնայ ընդ երկայնութիւն երկրին (Սաւմանու 60 վերստ և հոսի 'ի ծով Լաւիսու : Լնցք ընդ որ հոսի ջուր լճին կոչի Սապիթու . այսինքն Սատաուուած : ջուր լճին է քաղցրահամ և առողջ . կարծեն ոմանք թէ այս լիճ իցէ ծոց Լաւիսու յետոյ բաժանեալ 'ի ծովէ անտի 'ի ձեռն աւազուտին (444) :

(Լառէնի) է գիւղ առ լճին իբրև 'ի միջավայրի . ուր գոն 200 տունք խաղախաց հանդերձ քարաշէն եկեղեցեալ : Լաւ երի գեղջ գոյ լեռն , յորոյ 'ի կա-

տար երևի ինքնազանգ բլուր տղմոյ բոլորչի բարձր
երեք մարդաչափ. 'ի միջավայրն է երևելի բերան ինք-
նաբուզիս Պալա ձայնեալ, յորմէ բղխի տիղմ թոյլ
և ցուրտ յոյժ. տրամագիծն է երկկանգնաչափ: Որ
երբեմն երբեմն սաստիկ ցայտէ ձայնիւ մեծաւ. և
տիղմն՝ է զի մարդաչափ, և է զի կանգնաչափ բարձրա-
նայ: Ունի զերկու մեծ ցայտս 'ի կողմն արևելեան
միտանաչափ տրամագծիւ և զերկու փոքունս 'ի կողմն
արևմտեան: Եւ զի մին և է զի միւսն ցայտէ. է զի
մեծաձայն, և է զի մեղմաձայն: Եւ տիղմն հանքա-
յին հոսի 'ի վայր միշտ յարևմտեան կողմանէ, և ցա-
մաքեալ առ սակաւ սակաւ լինի իբր կաւ մոխրագոյն.
'ի սկզբան անդ ցոլանայ փայլեալ յարեգգէմ: Հո-
սումն տղմոյն բաժանի 'ի զանազան ձիւղս գնալով
իբրև 300 քայլ հեռի: Բայց յամենայն ընթացս միշտ
հոսի ընդ արևմուտս և ոչ երբեք դառնայ յարևելս:
Բնութիւն այսր տղմոյ կարի իմն սեղմիչ և ցուրտ
է. մինչ զի ոմն 'ի մէջ եղ զմատն 'ի տիղմ անդր, իս-
կոյն ցամաքեալ տղմոյն՝ սկսաւ սեղմել զմատն, մինչև
դժուարաւ շարժիլ յօգուածոյ մատին. ապա սկսաւ
ցրտութիւնն տարածիլ 'ի ձեռն, անտի 'ի բազուկն և
ընդ բոլոր մարմինն. 'ի շարժել բռնի զմատն, սկսաւ
ափն ցաւիլ: Իսկ արտաքուստ բոլորովին սառուցեալ
էր ձեռն. ևս և բազուկն: Եւ իբրև մաքրեաց զմատն
'ի տղմոյ անտի՝ սկսաւ թմրիլ: Օ կնի բազում առուրց
իբրև փորձեցաք զցամաքեալ կաւն՝ տակաւին պահէր
զսեղմիչ զօրութիւնն և զհոտն ծծմբային, այլ կորու-
սեալ էր զցրտացուցիչ զօրութիւնն: Դառն է յոյժ
համն. զոր և մերձեցուցեալ 'ի ծայր լեզուին, ցերկար
ժամս աղգէր համն:

Փոքր ինչ ստորև գոյ այլ բերան, բայց փոքրիկ իբր
կանգնաչափ. սակաւ ցայտէ տիղմն ըստ մեծութեան
աչաց, և հոսի նոյնպէս ընդ արևմուտս: Սակայն 'ի
հոսիլ անդ փոխէ զընթացս՝ բաժանեալ 'ի բազում
ձիւղս: Իսկ թէ ընդ առաջ ելանէն հակակրական
նիւթք ինչ: Ինդ տիղմն գտանին և դեղնագոյն կամ
սպիտակագոյն քարինք թքեալք 'ի բերանոյ անտի՝ թող
զայն զի ջերմութիւն արևու պնդացուցանէ զտիղմն
ծանրակշիռ. զոր լուծեալ, և եղեալ 'ի նմին զմատն՝
ցաւ ձգողութեան ընթացաւ:

'Ի վեր անդր երկու երևելի թեք Կուպանին բա-
ժանեալք անկանին յԼճու և կոչին Չերնայա Ռոբոտայ,
և Գաղաշէյ եերէք. ուր գոն և աղէհանք. միոյն շրջա-
պատն է 4 վերստ :

ԹԵՄՐՈՒՔ

545. Եւ փոքրիկ աւան բարձրագիր և բարեշէն,
օդն է բարի և ջուրն առողջարար. բնակիչք են ջեռ-
նամուսքի խաղախք, ունին քարաշէն եկեղեցի : Շուր-
ջանակի գոն բազում գիւղօրէք. որոց բարեբեր դաշտք
լի են անասնովք և մասամբ ամենայն բարեաց : 'Ի
տեղիս տեղիս երևին աւերակք հին դղեկաց և մարտ
կոցաց : Պուլպա հեռի է աստի 16 վերստ. իսկ լայ-
նութիւն երկրին է 12 : 'Ի լիւսմութէ գնալով ընդ
արևելս 20 վերստ՝ եզերի ճանապարհ ծովեզեր. աստի
և անդր դառնայ ուղին 'ի ծովէ դէպ 'ի Կուպան և
գնացեալ 60 վերստ՝ հանդիպի Խաթէ հին քաղաքին
Թաթարաց, որ թարգմանի դռնաւոր. զի աստի իբրև
ընդ դուռն հոսի երևելի թեք Կուպանին, և անցեալ
ընդ Լճու՝ թափի 'ի ծով Լճախու, ընդ որ անցանեն
լաստափայտի. զոր լիւսթարք կոչեն Խաթաղաղան և
Խաղախք Փաթաթ. քի հոսումն :

Լստի գնալով ընդ երկայնութիւն Կուպանին 100
վերստ՝ հանդիպի Վաթարէնաթար նոր գլխաւոր քաղա-
քին ջեռնամուսքի խաղախաց. ուր գոն 1000 տունք
հանդերձ քարաշէն եկեղեցեալ. ուրանօր լինի տօնա-
վաճառ : Լստ յառաջագոյն էր անտառ. զոր հատեալ
խաղախք շինեցին քաղաք : Գլխապետ նոցա Վոշ-
էօյի կոչեցեալ. որ է ճէնհուալ մայօր, նստի 'ի լիւս-
ման (544) :

Լստի մինչև ցլապա քաղաք ընդ երկայնութիւն
Կուպանին է 40 վերստ. և անտի մինչև ցլաօրցկա
մայրաքաղաք է 260 վերստ (608) :

ԿՈՒՊԱՆ ԿԱՄ ԱՆԹԻՉԻԹԻՍ

546. Եւ երևելի գետ հոսեալ 'ի կողմանց Կովկա-
սու յապառաժէ անտի ձայնելոյ Լապէնս գայա 250
վերստ հեռի. ուր է սահման կառավարութե Կով-

կատու : Բայ գետ բաժանէ զՂերբէզաստան 'ի թաւմանէ . յորմէ պատճառին լճակք և հեղեղատք թէ յերկիրն թաւմանու , և թէ Բնափայի : Բազում անգամ բազուկք նորա ողողանեն զերկիրն . յորում դտանին և կղզիք ինչ : ջուր գետոյն է բարեհամ օգտակար և թեթև , այլ դեղնագոյն պղտոր . որ ընդ բերանն Վրդլդաշ Թափի 'ի Սեաւ ծով 12 վերստ հեռի 'ի թաւմանէ :

Բերան Կուպանին | իմա՛ ձայնեալ՝ հաղորդի ընդ Սեաւ ծովու 'ի ձեռն կրճին փակելոյ 'ի մեջ երկուց լեզուաց , որ կոչի Պողալ . որ է Վրդլդաշ . որում հաղորդի այլ | իման . պատմեն թաւարք , թէ այս | իման երբեմն էր աղէհան իբր որոշեալ լիճ . այլ մարդիկ բազմացեալ բացին . կամ Կուպան ողողեալ անկաւ 'ի նմին . և 'ի ձեռն փոքրիկ վտակին հաղորդի նմին : Բնդ բերան Կուպանին լաստիւ անցեալ գնան ընդ երկայն աւազուտ Բնափայի . ուրանօր գոն և աղէհանք :

Բատի մինչև ցԲնափա բերդ՝ է 36 վերստ . ուր նստի փաշա () սմանեանց և փոյթ մեծ ունի դարձուցանել զծառապաշտ Ղերբէզս և Բպաղայս 'ի դէն իւր : Տէս 'ի Պոնտոս . 179 :

547 . 'ի կողմն Վրդլդաշին 'ի հնումն գոյր հասարակապետութի ինչ Սինդէացւոց . քաղաք նոցա կոչէր Կօրիէիէ : Տեսաք զգրամ նոցին , 'ի մի կողմն գլուխ Բպողոնի , և 'ի միւսն գիր ΓΟΡΓΙΠΠΕΩΝ . այսինքն Կորկիփէացւոց և 'ի վերայ այլ գրամոյ տեսաք գլուխ նաւու . որ է նշան թէ ունէին նաւս և երթեկութիւնս նաւուց :

Ի ԱՄԻՆ ՊՈՒՌՆԻ

548 . | Երևելի հրուանդան Սոփորոսի այսինքն քիթ 'ի հարաւային բերան կրճին վերստիւ հեռի 'ի Կերճէ հանդէպ թաւմանու 'ի կողմն Լլրոպեան . առ որով է գեղեցիկ ծոց մտել 'ի ցամաք Կերճի . որ երևի իբր պատառուած ինչ ծովու . ուր ապահովանան նաւք 'ի ձմերայնի . իսկ յամարան անդ արգելանին նաւք մաքրիլ 'ի ժանտախտէ : Տերութի Սուսաց տեսեալ զապահովութիւն նաւահանգստիս և զպիտանութիւն տեղւոյն՝ կառոյց արգելանոց մարտկոց աստղաձև 'ի

պաշտպանութի Վոսփորոսին նաև մեծամեծ շտեմա-
բանս սակս արքունի պիտոյից և նաւուց . խորհի ևս
առնել քաղաք վաճառականութեան զԿերճ հաստա-
տելով անդ և մաքսատուն : Սերճ է աստ երեւելի ա-
ղէհանն Չօրթապաշ, ևս և Շահնաւէ . թէպէտ աղն չէ
այնչափ յարդի :

Ի կողմն Սեաւ ծովու հանդէպ լին (535) մերձ
'ի ցամաք երևի 'ի ծովամիջի ապառաժն Լէւքէն գոյա .
որք իբր առաքատ նաւու երևին 'ի հեռուստ . բայց է
կղզի եռագլուխ, մեծ մասն ծածկեալ ընդ ջրով : Հա-
րաւային մասն Կերճի կողի 'ի թաթարաց Վախըւ . ուր
'ի հնումն էին այգեստանեայք 'ի բերան Սեաւ ծովու .
բազում անգամ ալիք ծովու 'ի դարէ անտի հանեն
զմեծամեծ կարասս, որք թաղեալ էին անդ 'ի հնումն :

ԱԳՈՒԱ և ՍԻԴԻՍ

549 . Սոքա էին 'ի հնումն երեւելի բերդաքաղաքք
Վոսփորոսի մերձ 'ի Կերճ . Ղառա թարգմանի սար որ
է քիթ, 35 վերստ հեռի 'ի Կերճէ 'ի հարաւակողմն, լը
որում զնէ և Ստրաբոն, որ է բուն եւրոպեան քիթ
Վոսփորոսի հանդէպ Վըզըլդաշին : Լեւրակք այսր
բերդի . որպէս և տրապիզեան ձեն ցուցանեն զամ-
բուծիւն նորա . որոյ երկոքին կողմունք ամրացեալ
էին կրկնապարիսպ աշտարակօք . առ որում գոյր և
ներքնաբերդ քառակուսի :

Իսկ Սիդէս էր հզօր բերդ Վոսփորոսի, կառուցեալ
50 ամօք յառաջ քան զքն, ըստ որում պատմէ Սքի-
լաքս : Եւ որպէս ցուցանէ հիմն՝ է երկայնաձև կիսա-
բոլոր . 'ի տեղիս տեղիս երևին հետք աշտարակաց և
դրանց, և 'ի մի ծայրն գոյ աւերակ կրկնապարիսպ
ամրոցի :

ԵԷՆԻԳԱԼԷ ԿԱՎԱՅԱ

550 . Յետ այսորիկ անցեալ մեր 'ի հիւսիսակողմն
Կերճի առ 'ի զննել զբերան Ղախու, տեսաք 'ի ճահա-
պարհի զբազում բլուրս, որք էին գերեզմանք նախ-
նեաց . տեսաք 'ի միումն զմեծամեծ հատորս վիմաց .
թող զոր բացին ալիք : Յայս գեղեցիկ վայր, որ է

Հանդէպ բերանոյ նեղուցին, տեսաք զՀիմն մեծի աշտարակին, զոր այժմ կոչեն Վալդուլէ. որոյ տրամագիծ է 12 կանգուն. որ կառուցեալ էր մեծահատոր վիմօք կապելովք կապարաւ: Սա էր քիթ ձախակողմեան նաւահանգստին Վերձի. որում յաջորդէ քիթն Վարապոստան, որ երթայ միանայ ընդ սարին Լէնիգալէի: Ետ և անդ յայտնեցան 50 գերեզմանք նախնեաց: Յառաջագոյն ցայս վայր հասանէր տարածուի Հին Բանդիգափէնի, ուր էր և խրամ. ուստի ելին բազում անօթք կռատանց և մնացորդք նախնի շինուածոց: Եւ այժմ առ տեղեաւս են այդիք. այլ առ պակասութե ինամոց գինին չէ 'ի համարի:

Երգ՝ Լէնիգալէ հեռի է 'ի Վերձէ 11 վերստ, կառուցեալ 'ի հիւսիսային անկեան թերակղզւոյն Վերձի, և 'ի բերան ծովուն Բախու: Եւ ամրաշէն բերդ է գործ ()սմանեանց շինեալ 'ի վերայ բարձրադիր ժայռի: Եւ կողմանէ ծովուն երեւի բազմանկիւնի անկանոն պաշտպանեալ 'ի քարաշէն պատնշաց հանդերձ մեծամեծ թնդանօթիւք: Վուռն բերդին է 'ի հարաւակողմն. առ որով է մշտահոս աղբիւր բարեջուր, որ հոսի յերկոսին կճեայ աւազանս. որք էին հին գերեզմանք նախնեաց բերեալք 'ի (Թամանէ: Եւ հիւսիսակողմն այսր բերդի 'ի հնումն գոյր մարտկոց և հին քաղաք. որպէս և 'ի հանդիպակաց ցամաքն (Թամանուկային 12 գղեակք (Պատ. 187):

Վաղաքն Լէնիգալէի է մերձ 'ի ծովն երկայնանիստ, որպէս և շուկայն. այլ շինուածքն են անշուք և բնակիչք: Յոյնք ձկնավաճառք. որպէս և բնակիչք Վերձի: Պալատ բերդակալ իշխանին ցուցանէ զմնացուածս ինչ հնութեանց. ուր գոյր վէմ երկայն 6 թղաչափ, և լայն 2. նաև այլ վէմ 4 թղաչափ: Ետ և անդ կային գեղեցիկ սիւնք և աղբերակունք. ջուր միոյն էր ձիթախառն:

Յառաջագոյն կային աստ և հայք, և ունէին եկեցի յանուն սրբոյն Յակովբայ, որպէս տեսաք զտեղին 'ի քաղաքամիջի անդ. ընթերցաք այլուր զյիշատակարան 'ի վերայ խաչին, որ ասէ. * Յիշատակ է սուրբ « խաչ 'ի գուռն Լէնիկղալէի »-ը Յակոբին. թվին « Լմիգ »: Եւ այեւադիր է եկեղեցին Յունաց կառուցեալ 'ի բարձր կայի յանուն ննջման Բժաճնին, կա-

մարաշէն և պայծառ : Ունի գեղեցիկ կաթուղիկէ 'ի վերայ սեանց . զոր մզկիթ արարեալ էին թաթարք . առ որում գոյ դպրոց վասն յոյն մանկանց :

ԹԱԳԱՒՈՐԻ ՎՈՍՓՈՐՈՍԻ

551. Սորա թէպէտ տիրէին մեծագոյն մասին Պոնտոսի , և իշխանութի նոցա սկսեալ 'ի Վիմերեան Սոսփորոսէ ձգէր մինչև ց՝ Սոփոր բիւզանդեան . սակայն թագաւորանիստ քաղաքք էին Ռանդիգափէոն և Ֆանախորիա : Իշխանութի նոցա 'ի սկզբան անդ . չէր ընդարձակ , սկսեալ 'ի լերանց Վովկասու հազիւ հասանէր 'ի ծոց Վէֆէի : Ուրանօր Սաւրօմադ արար պաւտերազմ ընդ Վերսոնացոց . իսկ ապա միւս Սաւրօմադ ոչ հաճեալ ընդ որոշումն սահմանաց՝ յարոյց պաւտերազմ . այլ 'ի պարտութի մատնեցաւ : Որով ստիպեցան վոսփորացիք յետս ընկրկել զսահման տէրութե իւրեանց մինչև ց՝ իպէրնիզոս 40 մղոնաւ հեռի 'ի Սոփորէ :

Եւստ պատմութեան Վիոդորոսի առաջին բնակիչք Սոփորի եղեն հին յոյնք Սիլեսացիք , և առաջին թագաւոր իւրեանց կոչեցաւ Լարիմաքի . այսինքն առաջին զլուխ , որ նստաւ թագաւոր 480 ամօք յառաջ քան զքր . որում յաջորդեաց ք Լարիմաքի . և ապա՝ ն Սպարապոս յամի հռովմայ իբր 309 թագաւորեաց զամս 7 :

Սեկէոս տիրեաց զամս 4 :

Ք Սպարապոս թագաւորեաց զամս 20 : Սորա ընդարձակեցին զտէրութիւնն մինչև ց՝ Պոնտոս : Սեկէոս թաթիօն տիրեաց զամս 14 . և հաստատեաց զթագաւորութի իւր . և այնչափ ծաղկեցոյց , զի Սոփորացիք յետ մահուան նորա պաշտէին զարձան իւր՝ կոչելով զնա փրկիչ : Սա պաշարեաց զԹէոդոսիա . այլ ոչ կարաց առնուլ . գոյ առ մեզ դրամ սորա պղնձի (1) :

Եւստ որդի Սթիրոսի թաթիօնի յաջորդեաց հօրն 393 ամօք յառաջ քան զքր և 40 ամս թագաւորեաց քաջութեամբ և խոհեմութեամբ . էառ զԹէոդոսիա , և եհան անտի 2 միլիոն և 100 հազար չափ ցորենոյ : Սակաւ թագաւորք հաւասարեցին մեծութեան և արդարութեան սորա :

ճ. Սպարապետ յաջորդեաց վերջնոյն և թագաւորեաց ամս 5 :

ն. Պէրիւլաթ թագաւորեաց ամս 38 . գոյ դրամն (2) . 'ի սմին ժամանակի մեծն Ղեքսանդր տիրեաց երկոյ մասանց աշխարհի . յայնժամ երեքին որդիք Պէրիւլաթի յաջորդեցին միմեանց Լաւդոս, Սաւառ, և Պրիպանիս . ապա 304 ամօք յառաջ քան զքն ճ. Սպարապետ պայազատեաց ամս 20 . այլ յետ սորա պակասեցաւ յաջորդութիւն յերեսաց խռովուեց ամս 170 . ապա՛ թ Պէրիւլաթ և Լաւաթ յաջորդեցին . այլ ոչ կարելով ինքնին իշխել՝ յանձն եղև տէրութիւն Սիհրդատայ :

552 . Վանդի 120 ամօք յառաջ քան զքն Հասարակապետութիւն քերսոնացւոց բազում միշտս կրեալ 'ի Սկիւթացւոց՝ խնդրեաց , զի թագաւորն Պոնտոսի մեծն Սիհրդատ պաշտպանեսցէ զգամաք կղզին Խորիմու : 'Ի Հասանիւն նորա անդ՝ դեսպանք Վերսոնի և Սոփորոսի ելին ընդառաջ նորա . սակայն Շիւորոս արքայն 50 կամ 80 որդւովք ընդգէմ եկաց Սիհրդատայ և յաղթեցաւ : Յետ այնորիկ Սիհրդատ արքայ միաւորեաց թագաւորութիւն Սոփորոսի ընդ Հասարակապետութե Վերսոնի (462) , որ և տիրեաց զամս 52 . զորոյ տեսաք զոսկի և զարծաթի դրամն : Վոյ առ մեզ գեղեցիկ դրամ՝ սորա պղնձի (3) :

Պառնապետ որդի Սիհրդատայ 64 ամօք յառաջ քան զքն մատնիչ եղեալ հօրն էարկ զտէրութիւն Սոփորի ընդ իշխանութե Հռովմայեցւոց , որով հաստատեցաւ և ինքն թագաւոր . այլ զինի 10 ամաց Սկիւթացիք տիրեցին Սոփորի : Վոյ սորա դրամն (4) :

Լաւաթ տիրեաց 48 ամօք յառաջ քան զքն . գոյ սորա ոսկի դրամն (5) :

Սպարապետ տիրեաց ամս 14 . իբր զի () գոստոս կայսր առաքեաց զնա լինել զօրապետ զօրաց Սոփորի . այլ նորա ամուսնացեալ ընդ Վինամիս թագուհւոյն վերջին թագաւորի՝ ջան եղ անկախ թագաւորել , անուանելով զինքն թոռն Սիհրդատայ . սակայն Սոփորացիք հուսկ յետոյ սպանին զնա :

553 . ն. Պրիւլաթ թագաւորեաց 12 ամօք յառաջ քան զքն հրամանաւ () գոստոս կայսեր . որ յՆտոնինոսէ կարգեալ էր թագաւոր Պոնտոսի : Բայց կալանաւորեցաւ 'ի Սկիւթացւոց , որք բռնացեալ էին յարևե-

լեան կողմն Մլախու . գտաւ 'ի վերայ սորա յունարէն գովեստ վաղեմի , և ոսկի դրամ (6) , որում յաջորդեաց Փէրէփէնս թագուհի իւր :

ւն . Սաւրճադ նստաւ ապա թագաւոր և բազում զօրութիս եցոյց . գոյ ոսկի դրամն (7) :

ւն . Ռիսփօրէս յաջորդեաց վերնոյն . ունիմք զդրամ սորա պղնձի որ ցուցանէ զմեծութի հոգւոյ նորա (8) :

թ . Պօլէմն յաջորդեաց յամի տն 38 , և տիրեաց զամս 26 . գոյ դրամն :

թ . Սիհրապ 'ի ցեղէ առաջնոյն համարեալ տիրեաց յամի տն 64 . զոր սպանին (10) :

ւն . Ղօդէս յաջորդեաց յամի տեառն 69 . գոյ ոսկի դրամն (11) :

թ . Ռիսփօրէս յաջորդեաց յամի տն 83 . գոյ դրամն . յետ սորա տիրեաց (9) :

թ . Սաւրճադ . ունիմք զդրամն . գտաւ այլ դրամ սորա հատեալ յամի հռովմայ 870 (14) :

554 . Համի տն 123 . Մարիանոս կայսր եղ թագաւոր Սոփորոսի թ . Ղօդէս . որոյ գտաւ ոսկի դրամն հատեալ յամի հռ . 884 : Սմա յաջորդեաց Ռէփրալէն . ապա Լաբարօր . որոյ գտաւ ոսկի դրամն հատեալ յամի հռ . 910 . որում յաջորդեաց

դ . Սաւրճադ որդի Ռիսփօրիսի . որ բազում պատերազմունս մղեաց ընդ Վերսոնացւոց , այլ ոչ կարաց յաղթել : 'ի պատճառս այսր հակառակութեան եհատ դրամ մի մեծ . 'ի մի կողմն է պսակեալ գլուխ և գիր ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΣΑΥΡΟΜΑΤΟΥ . և 'ի միւս կողմն ձիաւոր զաջ բազուկն ձգեալ 'ի լանջս ձիոյն՝ առ նմին և փոքրիկ գլուխ հատեալ մօրուսաւոր . որում յաջորդեաց

դ . Ռիսփօրէս . սորա ոսկի դրամն հատեալ է յամի հռ . 968 :

դ . Ղօդէս յաջորդեաց վերնոյն . ունի արծաթի դրամ յամի հռ . 986 . որում ապա յաջորդեաց Լիփրիփէլս . սորա արծաթի դրամն հատեալ է յամի հռ . 988 :

դ . Ռիսփօրէս յաջորդեաց վերնոյն . որոյ դրամն հատեալ է յամի հռ . 995 : Սմա յաջորդեաց Ղէրաւնէս . որոյ դրամ հատեալ է յամի հռ . 1029 . ապա .

Թօփօրէօս . որոյ գոյ դրամ հատեալ յամի հռ . 1050 . (20) :

Դ. Սաբոմադ պայազատեաց, այլ յաղթեալ 'ի քերսոնացւոց տեղի ետ. մինչ զի նոքա տիրեցին միոյ մասին թերակղզւոյն Վերձի յամի տն 292. որք և չորան յօգնութիւն մեծին Սոստանդիանոսի, և յաղթեցին Սկիւթացւոց մերձ 'ի Ղանուբ գետ. նաև 'ի պարգևի մասին ընկալան 'ի կայսերէ զոսկի արձան ծածկեալ կայսերական վերարկուաւ:

Ե. Սաբոմադ յաջորդեաց վերնոյն. ունիմք զպղնձի դրամ սորա, որպէս և նախորդին (18):

Բ. Րիսթօօրիս պայազատեաց. որ ունի դրամ հատեալ յամի հռ. 1073:

Զ. Սաբոմադ եղև վերջին թագաւոր Սոսիորոսի. քանզի յամի տն 376. Սարմատացիք զօրացեալ իսպառ տիրեցին, և 'ի վերջ հասուցին զթագաւորսւթի Սոսիորոսի:

Ղարաժ վոսփորոսեան ինքնակալութեան:

555. Տեսաք զբազմատեսակ դրամն այսր ինքնակալութե, որք հատեալ են յայլևայլ ժամանակս յանուն թագաւորաց և քաղաքաց. որք և գտանին առ մեզ, բայց շատք պակասին. և այլք 'ի յայտ գան հետ զհետէ. յորս յաճախ տեսանին և դէմք Սայսերաց հռովմայ. որք լէ ձեռամբ ունէին զՍոսիոր. զդրամս գլխաւորաց դիցուք 'ի կարգիս.

1. Ղարամ պղնձի մեծին Սոթիրոսի (Թասիոնի. յառաջին երեսն տպագրեալ կայ մեծադէմ գլուխ ծաղկապսակ երիտասարդի, և 'ի միւսն երիտասարդ կանգուն լախտ 'ի ձեռին և գիր ΗΡΑΚΛΕΥΣ ΣΩΤΗΡΟΣ ΘΑΛΩΝ. Իրադէս Սոթիրոս (Թասիոն):

2. Ղարամ Թ Պերիսատ արքայի. 'ի մի կողմն է դէմք անմօրուս՝ գլուխն բաց. 'ի միւս կողմն նստեալ այր սաղաւարտաւոր 'ի ձեռին փոքրիկ կուռք. առ որով եռաթանի և գիր կողմնակի. ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΠΑΙΡΙΣΑΤΟΥ. Իր (Թագաւորի Պերիսատի):

3. Ղարամ Թ Սիհրգատայ. 'ի մի կողմն գլուխ ահեղադէմ անմօրուս և հերապանծ. և 'ի միւս կողմն ծաղկեայ շրջանակ. 'ի միջոցին եղնիկ արածող 'ի վեր և 'ի

վայր գիր ΒΑΣΙΛΕΟΣ ΜΙΘΡΑΔΑΤΟΥ ΕΠΙΛΑΤΟΥΣ . քր (ձա-
փառքի Սիհրդատայ Լաֆաթորի : Գոն և այլ տեսակք
դրամոց սորա :

4 . Գրամ փարնակայ . 'ի մի կողմն փառաւոր դէմք
իւր անմօրուս . և 'ի միւսն Լ'պողոն նստեալ ոստ 'ի ձե-
ռին և գիր ΒΑΣΙΛΕΟΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΜΕΓΑΛΟΥ ΦΑΡΝΑΚΟΥ .
քր (ձափառքի Լափառայ Դէթի փարնակայ :

5 . Գրամ Լ'սանդրէի . 'ի մի կողմն գլուխ պատա-
նայ . և 'ի միւսն այր յոտին կանգնեալ (Թաւար՝ 'ի
ձեռս պսակ և արմաւենի . և գիր կողմնակի ΒΑΣΙΛΕΩΣ
ΑΣΑΝΔΡΟΥ . (ձափառքի սասնորի :

6 . Գրամ ան Պօլէմոնի . 'ի մի կողմն դէմք իւր և
գիր ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΠΟΛΕΜΩΝΟΣ . (ձափառքի Պօլէմոնի . և
'ի միւսն դէմք կայսեր և գիր լատ . IMP. CAISAR AVG. Լա-
ֆէռաթոն Լիսար () Գոսպոս :

7 . Գրամ ան Սաւրօմադի . 'ի մի կողմն փառաւոր
պատանի կայսերական զգեստուք , և երէզ 'ի գլուխն
կապեալ , և գիր TI . ΙΟΥΛΙΟΥ ΒΑΣΙΛΕΟΣ ΣΑΥΡΟΜΑΤΟΥ . քր
Լաւլեռ Վասիլէօս սաւրօմաթոն :

8 . Գրամ Րիսքօբօրիսի . 'ի մի կողմն դէմք իւր մօ-
րուսաւոր և գիր ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΡΗΣΚΟΤΠΟΡΙΣ . քր (ձափառ-
քի Րիսքօբօրիսի . և 'ի միւսն նոյնպէս գլուխ մօրուսաւոր .
յայս անուն քանի մի պղնձի դրամն ունիմք :

9 . Գրամ միւս Րիսքօբօրիսի . 'ի մի կողմն պսակա-
կապ գլուխ մօրուսաւոր և գիր ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΡΗΣΚΟΤΠΟ-
ΡΙΔΟΝ . 'ի միւս կողմն նոյնպէս գլուխ դաքնի պսակաւ
և գիր ΖΝΦ :

10 . Գրամ ք Սիհրդատայ . 'ի մի կողմն դէմք իւր
անմօրուս՝ երէզ կապեալ 'ի գլուխն , և գիր ΒΑΣΙΛΕΩΣ
ΜΙΘΡΑΔΑΤΟΥ . այսինքն (ձափառքի Սիհրդատայ . և 'ի
միւս կողմն քաղան եղեալ 'ի վերայ լախտի , և առ նմին
եռաժանի :

11 . Գրամ ան Գօդիսի . 'ի մի կողմն դէմք լերօնի ,
և 'ի միւսն գլուխ պսակաւոր անմօրուս : Իսկ ք Գօ-
դիսին 'ի մի կողմն է ծաղկեայ պսակ , և 'ի միւսն գլ-
ուխ անմօրուս , և գիր ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΚΟΤΤΟΣ . այսինքն
(ձափառքի Գօդիսի : Գոյ այլ դրամ , 'ի մի կողմն գլուխ
խոյրաւոր , եռաժանի , և անուն նորա . իսկ 'ի միւսն
հէծեալ սուր 'ի ձեռին :

12 . Գրամ Լաւբադորի . 'ի մի կողմն գլուխ մօրուսա-

ւոր, և գիր ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΕΥΠΑΤΟΡΟΣ . և 'ի միւսն գլուխ պսակաւոր, և տառքս ΒΝΤ :

13. Ղրամ Րէմիտալքօնին . 'ի մի կողմն գլուխ երիւ տասարդի խոյրաւոր, եռաժանի և գիր ΒΑΣΙΛΕΟΣ ΡΟΙΜΗΤΑΛΚΟΥ . և 'ի միւս կողմն պսակ յաղթութեան, 'ի մէջն տառքս ΜΗ :

14. Ղրամ ք Սաւրօմագին . 'ի մի կողմն գլուխ մօրուսաւոր անգիր . և 'ի միւսն նոյնպէս գլուխ մօրուսաւոր և գիր ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΣΑΥΡΟΜΑΤΟΥ . այսինքն թափառի Սաւրօմադի : Տեսաք սորա և զոսկի դրամն :

15. Ղրամ ք Վօդիսին . 'ի մի կողմն գլուխ մօրուսաւոր և գիր ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΚΟΥΤΟΣ . և 'ի միւսն գլուխ անմօրուս և գիր ΟΚΦ :

16. Ղտաք զայլ դրամ Րիսքօբօրիսի . 'ի մի կողմն գլուխ մօրուսաւոր և գիր ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΡΗΣΚΟΥΠΟΡΙΔΟΣ . և 'ի միւսն գլուխ խոյրաւոր ծածկեալ սաւանաւ յետուստ, և գիր ΚΑΡ : Ղոյ և այլ դրամ պղնձի . 'ի մի կողմն գլուխ մօրուսաւոր, և անուն նորա շուրջանակի . և 'ի միւս կողմն նոյնպիսի դէմք անգիր :

17. Ղտաք զգրամ Րիզիստրատօսին . 'ի մի կողմն գլուխ կայսեր անմօրուս . և 'ի միւսն այր կանգուն և գիր ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΠΙΣΙΣΤΡΑΤΟΥ :

18. Ղրամ ք . Ե Սաւրօմագի . 'ի մի կողմն պսակազարդ գլուխ մօրուսաւոր և գիր ΒΑΣΙΛΕΟΣ ΣΑΥΡΟΜΑΤΟΥ . և 'ի միւսն այր սպառազինեալ լախտ 'ի ձեռին և գիր Β : Ղտաք զանազան գեղեցիկ դրամս Սաւրօմագի : 'ի մի կողմն օսկէպղինձ դրամոյ՝ իւր գլուխն մօրուսաւոր պսակազարդ և գիր 'իշրջանակն ΒΑΣΙΛΕΟΣ ΣΑΥΡΟΜΑΤΟΥ . և 'ի միւսն Հերքիւլէս մերկ լախտ 'ի ձեռին . աստղ ընդ սրունիւք . նաև հրէշ կենդանի յընթացս . և գլուխ մարդոյ : Ղոյ այլ դրամ . 'ի մի կողմն դէմք և անուն նորա . և 'ի միւսն դէմք կայսերաց . մին մօրուսաւոր, և միւսն անմօրուս, և գիր ΕΡΤ :

19. Ղրամ ք Րիսքօբօրիսի . 'ի մի կողմն գլուխ նորա և գիր ΒΑΣΙΛΕΟΣ ΡΗΣΚΟΥΠΟ . և 'ի միւսն նոյնպէս գլուխ և նշանագիր Τ ΣΙΧ :

20. Ղրամ թ թօրէին . 'ի մի կողմն դէմք անմօրուս, և գիր ΒΑΣΙΛΕΟΣ ΘΘΘΡΕΟΥ . և 'ի միւսն նոյնպէս գլուխ և գիր ΗΘΦ :

21. Ղրամ Րատամէատիսի . 'ի մի կողմն գլուխ երիւ

տասարդի և գիր ΒΑΣΙΛΕΩΣ • ΡΑΔΑΜΕΑΔ • 'ի միւսն գլուխ
կայսեր, Թուի Կոստանդիանոսի, գաւազան, և Թուա-
կան Պոնտոսի ΖΧ (607) : Գտաւ սորա այլ գրամ 'ի
Կէրճ հատեալ 'ի ΕΙΧ (615) Թուականին . անունն ամ-
բողջ գրի ΡΑΔΑΜΕΑΔΙΣ • ցը Բարաւէարիս . որ և պատե-
րազմեցաւ ընդ քերսոնացւոց ըստ Կոստանդեայ Պէր-
փէւուժենի :

Ղրամք Սայրախաղախայ Սոստրոսի :

556. Տեսաք զգրամ Բանդիգափէոնի կմ Կէրճի .
'ի մի կողմն գլուխ Ղպողոնի, և 'ի միւսն կապարճ և
աղեղն և անուն քաղաքին ΠΑΝ • Բան . այսինքն Բան
դիգափէոն :

2. Ղրամ Եֆնր քաղաքի . 'ի մի կողմն եւոտանի . և
'ի միւսն մեծ աստղ 8 շառաւիղօք . յիւրաքանչիւրումն
մի մի տառ , որ յօդեն զանուն քաղաքին ΠΑΝΤΙΚΑΠ •
Բանդիգափ :

3. Ղրամ . 'ի մի կողմն գլուխ Բան չնյ , և 'ի միւսն
աղեղն և նետ . առ որով գիր ΠΑΝ • Բան :

4. Ղրամ . 'ի մի կողմն գլուխ նոյն չնյ . և 'ի միւսն
երկվար Թեաւոր նստեալ և երեք տառք ΠΑΝ :

5. Ղրամ . 'ի մի կողմն գլուխ կուոց , և 'ի միւսն ար-
ծուառիւծ և տառք ΠΑΝ :

6. Ղրամ . 'ի մի կողմն գլուխ Բան չնյ . և 'ի միւսն
գլուխ եզին և տառք ΠΑΝ :

7. Ղրամ . 'ի մի կողմն գլուխ Ղպողոնի և 'ի միւսն
կառք և գիր ΠΑΝΤΙΚΑΠΑΙΤΩΝ • ցը Բանդիգափէաղաղ :

8. Ղրամ . 'ի մի կողմն գլուխ Բան չնյ . և 'ի միւս
կողմն եղջիւր առատու թեան . և 'ի վերայ Եֆնր երկու
աստեղք և երկու գլխարկք և գիր ΠΑΝΤΙ :

9. Տեսաք դարձեալ գրամ Ֆանակօրիոյ կմ Թաւ-
մանու . 'ի մի կողմն գլուխ մօրուսաւոր , և 'ի միւսն ա-
ղեղն և նետ , առ որով գիր ΦΑ • Ֆա • ցը Ֆանակօրիա :

10. Ղրամ Եֆնր քաղաքի . 'ի մի կողմն գլուխ Ղպո-
ղոնի, և 'ի միւսն եղնիկ նստեալ . առ որով գիր ΦΑΝΑ-
ΓΟΡΗΤΩΝ • ցը Ֆանակօրիաղաղ :

11. Գտաք դարձեալ գեղեցիկ գրամ ոսկէպղինճ
Բանդիգափէոնի . 'ի մի կողմն գոյ ծեր մօրուսաւոր ,

ի գլուխն ծաղկեայ պսակ . և ՚ի միւսն արծուէնման
հրէշ կենդանի եղջիւրաւոր ՚ի բերանն տէգ , և առ ու
տիւք հասկ ցորենոյ և շուրջ 3 տառք ՍԱՆ :

12. Լ՝ՅԼ գրամ . ՚ի մի կողմն ծեր մօրուսաւոր , և ՚ի
միւսն գլուխ եզին և տառք ՍԱՆ :

13. Գտաք և զայլ գրամ պղնձի , ՚ի մի կողմն գլուխ
ծերոյ , և ՚ի միւսն աղեղն և նետ . առ որով և գիր
ՍԱՆ : Տեսաք և զոսկի գրամ փոքրիկ . ՚ի մի կողմն դէմք
ծերոյ մօրուսաւոր և պսակազարդ . և ՚ի միւսն գլուխ
խոյոյ և գիր ՍԱՆ :

ՀՅՈՒՄՈՒՆԻՆ ԾՈՎԱԿՈՂՄԻՆ ԽՐԻՄՈՒ

557. Սնայ մեզ այսուհետև ուղղել զընթացս դէպ
ի հիւսիսային ծովեզերս Խորմն , որք սկսեալ յԼէ-
նիգալէյէ երթան եզերին յ() ագաբու և ՚ի հիւսիսա-
յին կողմն Լճախու յ() զու Խըռ (566) : Լճդ՝ անցեալ
մեր ընդ ծովեզերս Լճախու հասաք ՚ի գեղեցիկ ծոցն
Գալանփի . ուր ՚ի հնունմն բազում էին երթևեկուիք
նաւուց : Օայս նաւահանգիստ պատասպարէ երևելի
հրուանդանն բարձր , որ միով անձուկ պարանոցաւ
կցեալ է ընդ ցամաք . ունի ՚ի վերայ ընդարձակ դաշտս
խոտաւէտս և արօտս խաշանց : Աւրանօր ՚ի հնունմն
գոյր շինութիւն և դղեակ , որպէս գուշակի յաւերա-
կաց . երևի և հիմն եկեղեցւոյ . առ որով գոյ եղէգ-
նուտ , և լիճ՝ Լճիկէլ անուամբ : Յայս ծոց բազում
նաւք կարեն պատասպարիլ . յաճախ ելանէ աստի ձուկն
տափակաձև (ժէկէօլ կոչեցեալ :

ԱՐԱՊԱՏ

558. Լ երևելի վայր ՚ի հարաւային ծոց Լճախու ,
ուր եզերի ծովն . որ ՚ի հնունմն կոչէր Լիւսէժն կամ
Լիւսէլի : Լստանօր թագաւորք Սոսիորի շինեցին
ամրոց և խրամ ընդդէմ հիւսիսային թշնամեաց . իսկ
այժմեան բերդն է շինեալ ՚ի (ժաթարաց ամրաշէն
քառակուսի ՚ի կոփածոյ քարանց , կարգաւորեալ պատ .
նշօք և քարաշէն խրամով լայն 20 քայլ : Գուռն է
երկաթապատ ՚ի կողմն արևելեան . ՚ի ներքս ոչ տեսաք
զերևելի ինչ , եթէ ոչ քարաշէն մզկիթ և տնակս ինչ :

Լսո բերդ շինեալ է 'ի միջավայրի մտից երկայնաձիգ ցամաքալեզուին Ղինիլիէի . յերկոսին կողմունս բերդին գոյր լայն խրամ և քարաշէն մարտկոցք յաջ և յահեակ 'ի բերդէ 'ի ծով . որպէս տեսաք զաւերակս : Լռ երի աջակողմեան մարտկոցին գոյր մեծ դուռն Ղինիլիէի . ընդ որ միայն մարթ էր անցանել 'ի ցամաք լեզուն , և կամ անտի մտանել 'ի Խրիմ :

'Ի իրք տեղւոյս է զարմանաքանչ գործ բնուէ . զի ծայր Լախու հասեալ կայ յաջակողմեան մարտկոցն , ուր տեսաք զաւաղն սպիտակագոյն և զջուր ծովուն դեղնախառն սպիտակ , և ոչ այնչափ աղի . Իբր զի Տօնաւիս և այլ գետք բարեխառնեն , մինչև անասնոց լինել ըմպելի . և բազում տեղիք լցեալ են տղմով . ուր տեսաք կանաչագոյն սէղ բուսեալ 'ի ծովի : Լստ ոչ գտանի որդն նաւուց , որպէս գտանի 'ի ծոցս Սեաւ ծովու :

559 . 'Ի ձախակողմն բերդին է ծոց բազմապըտոյտ և բազմախորշ Սասըխ ծովակին , որ կոչի Լադրի . այսինքն հոտեալ , զի միշտ հոտ բուրէ յեզերաց : Լսո ծոց ևս հասանէր 'ի ձախակողմեան մարտկոցն . որ երբեմն առատանայ և երբեմն նուազեալ յետս դառնայ . ընդ այս ծոց անցաք կառօք ընդ մղոնաւոր տեղի ցամաքեալ յամարայնի : Թուեցաւ մեզ թէ 'ի սկզբան անդ այս երկոքին ծովք մի էին . այլ յանցանել դարուց տիղմն գետոց և աւազք Տնեբերայ անջրբակտեցին 'ի ձեռն ցամաք լեզուին . որպէս ասացաւ (403) :

ՃԻՆԻՉԿԻ • ԶԻ ԲԱՐԱԿ

560 . Լս ցամաք լեզու ձգեալ երկայնեալ դէպ 'ի Սուսաստան ընդ հիւսիս 110 վերստ . որ այնչափ մեր ձենայ առ ցամաքն () զու խրուի , մինչև փոքրիկ բերան կամ անձուկ կիրճ լինի միջոցն , որով հաղորդի Լախ ծով ընդ Սասըխի : Լայնութիւն ցամաքալեզուին չէ հաւասար յամենայն տեղիս . սկիզբն է իբր նեղ բազուկ . ապա ընդլայնի և 'ի տեղիս ինչ անձկանայ , յորում գտանին խեցեմորթք և Ժժմակք ծովու : Երկիրն է աւազուտ , այլ խոտաւէտ . ջուրն է առատ . 'ի տեղիս ինչ գտանին պանդոկք , ևս և լճակք . անպակաս է անդ երթեկուծիւն ուղևորաց :

՚ի հիւսիսային ծայր լեզուիս գոն կրկին լաստափայտք կարգելք յարբունուստ, որք անցուցանեն յայն կոյս զուղեորս. ուր կապեալ կայ պարան ՚ի լեզուէն դէպ ՚ի ցամաք յապահովութիւն լաստափայտից:

Օայս ցամաք լեզու գիտեալ մեր յարեւելից և յարեւմտից տեսաք յերկուց կողմանց ուղղակի ձգեալ. չունի ոչ երեւելի ծոց ինչ կամ պտոյտ և խորշ, և ոչ ապառաժ ինչ, որով յապուշ կրթին միտք գիտողաց ընդ այս գործ բնութեան դէպ ուղիղ ձգեալ ընդ այն չափ երկայնութիւն յանջրպետ Սասըխ ծովակին: ՚ի հանդիպակողմն հիւսիսային ծայրի Ղինիչկէին գոյր յառաջագոյն բերդ ՚ի պաշտպանութիւն. որ կոչեր Լէնիցի. այժմ ՚ի տեղի նորա շինեալ կայ բնակարան պահապանաց, նաև շտեմարանք, կրպակք, եկեղեցի և տունք. ուստի եղև աւան, որ կոչի Ղաթա (571):

ՍԱՍՐԸԽ ԾՈՎԱԿ

561. Լ բազմապտոյտ և աղեղնաձև ծովակ Խրիմու, որ ձգեալ ընդ երկայն ՚ի հարաւոյ ընդ հիւսիս՝ պատէ զարեւելեան մասն ցամաք կղզւոյս մինչև ցերան Ղինիչկէի: Ուրանօր հանդիպակաց երկիրն հարուստ մի մտեալ ՚ի ծովակն մերձենայ ՚ի Խրիմ և կազմէ նեղուց. ընդ որ անցանեն նաւակաւ ուղևորք ընդ Դժնար (405): Լստուստ դառնայ ծովակն յարեւմուտս, և բազմաձև բազկօք երթայ յ()ուգաբու, և անտի յառաջ խաղացեալ ՚ի ցամաքն ()զու խրուի՝ եղերի վերջին ծոցն ՚ի տեղին Վէօյցիբաթի. որով պատէ նաև զհիւսիսային մասն Խրիմու. որպէս տեսանի յաշխարհացուցի մերում բազում խնամով քծագրելոյ:

Լս ծովակ կոչի Պիլէս, Բադրի, և Սիւա. զոր առ ՚ի քաջ քննել՝ չըլեցաք ՚ի ծովեզերս. ուր ոչ գոյ աւազ. այլ տղմալից է և գարշահոտ. նմին իրի դժուարին է մերձիլ ՚ի ծով անդր:

Լու երի Ղանդ Դէօյ տեսաք զԺովն միով մղոնաւ տեղի տուեալ յափանց. ուր բազում դժուարութեամբ մերձեցաք ՚ի տղմալից ափն: Վեղեցիկ են դաշտավայրք ծովեզերայն. երկիրն բաժանի յերկուս մասունս. առաջին և գլխաւորն կոչի Դժնար լի բարեբեր գիւղօրէիք և լճակօք աղէհանից (405). որ սկսեալ

յ()ուէ հասանէ մինչև ցմիջավայրն, ուր մերձեանան երկոքին ցամաքք, մինչև յամարայնի անցանել երիվա-
րաւ յայնկոյս յ()զու խրու :

562. Ըստանօր երկայն բազուկ ծովու մտեալ ընդ ցամաք հարուստ մի երկայնի . առ որով երկիրն յերկուց կողմանց իբրև բարակ լեզու ձգի 'ի ծովն . որոց այլ բազուկք յաջորդեն մինչև 'ի միջավայրն Ղինիչկէի : Ուր անձկացեալ ծովուն՝ ձևանայ նեղուց ինչ կամ պարանոց . որ կոչի 'ի թաթարաց Վամա . աստի դէպ 'ի հարաւ և երկիրն կոչի Վամախ . ուրանօր թափի նախ գետն խարասու , ապա անտի 'ի վայր Պուլկանաք , Լնտալ , խարակէօզ, ևն : 'ի տղմոյ գետոց աստի պատճառեալ են 'ի ծովակիս կղզիք . և անհնարին տղմուտք 'ի ջրի , մինչև աննաւարկելի լինել ծովակիս և անպէտ :

ԲԵՐԱՆ ԽԱՐԱՍՈՒԻ

563. Ի երան գետոյն խարասուի անկանի 'ի միջավայրն հանդէպ Ղինիչկէի . որ ելեալ յականց անտի մերձ 'ի քաղաքն խարասու (418) յետ ծախելոյ ժամս 5 գայ հանդիպի փոքր խարասու գետակին (484) . որ 'ի տեղին Սառսուկան անկեալ 'ի մեծ խարասու կորուսանէ զանունն : Իսկ խարասու յառաջեալ յընթացս իբր ժամս 2 , հանդիպի Սալըր գետոյն (428) . ուր աղեղնաձև եկեալ երկուց գետոց 'ի տես զարմանալի խառնին 'ի միմեանս 'ի տեղին , որ կոչի Սալուա . անդ տեսաք զի երկնագոյն ջուրն խարասուի և գեղնորակ ջուր Սալըրի հարուստ մի պահէին զգոյս :

Ըստանօր Սալըր կորուսանէ զանուն իւր իսպառ . իսկ խարասու ընթանայ դէպ 'ի Սասըխ ընդ հիւսիս . և յետ երից ժամուց անցեալ ընդ Շիլան կամրջաւ հասանէ 'ի գիւղն թէօղէն . անդ դարձեալ յերկուս բաժանեալ , և հոսեալ միով վերստիւ հեռի 'ի միմեանց յետ 3 ժամուց կրկին բերանովք երկոքին բազուկք թափին 'ի Սասըխ :

564. Չախակողմեան բազուկն է խարասու . որ միշտ պահեալ զանուն իւր՝ հոսի Է դաշտավայրս խարա թէօպէլի : Իսկ աջակողմեանն կոչի Լէ շըւան . զբացուած Լէի . պատմեցին մեզ թաթարք, թէ 'ի

յետին ժամանակս ոմն Լւի բացեալ է անդ առու . և
 Զուրն գտեալ անցս կիսով չափ բաժանի 'ի Սարասուէ
 և երթայ դէպ 'ի Ղանդ քէօյ . քի նոր գիւղ . և անտի
 դէպ ուղիղ զնայ թափի 'ի Սասըխ յետ ծախելոյ ընդ
 ամենայն ժամս 12 որպէս տեսաք :

ՀԻՆ ԵՒ ՆՈՐ ԱՆՈՒԱՆՔ ՏԵՂԵԱՅ ԻՆՉ ԽՐԻՄՈՒ ,

ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՅ ԾՈՎՈՒՑ ԵՒ ԳԵՏՈՑ

Նր .

Նի .

565. Խրիմ	Ղաւրիա :
Սեաւ ծով	Պոնտոս արքեւոս , Պոնտոս էւքսինոս . այսինքն Լն հիւրընկալ . հիւրընկալ . (Պիսիս 1) :
Լալս ծով	Թէմէրինտա 'ի մէջ Սկիւ թացւոց . Օպալաք , Լալս Սիօտիս :
Սասըխ ծով	Սիւլաշ . Պիլէս . Բուդրիս :
Սեւեալ ծով	Կարկինիդեան ծոց :
Կուպան գետ	Լնթիքիթիս , Լբանիս , Սաւտանուս :
Տօն գետ	Թանայիս :
Տնեբեր	Տանաբրիս , Լչիսէ , Պօրիս Թէն :
Պուկ գետ	Հիբբանիս :
Տնեսդէր , Թաոււլա	Թիրաս , Ղանասթրիս . Գիրէս :
()ա	Բէրէգօր . Ղաւրոս . Թաւ Փրէ :
Կէօղէվ	Եւբադորիս , Պօմպիլիպօ լիս . Կէսլէվէ :
Չոր Պաղջէսերայի	Ղալամիթա :
Լնքիրման	Գթէնոս . Տօւի . Թէօ տօւի :
Լաւառ . Չորլինա	Սաւստօբօլ . Բէրրօնիսօն . Բէրրօնէ Բէրսոնէ :
Լալէջիդ	Սիմֆէրօբօլ :

Սուտաղ	Սուհտայա . Սուճիրա . Սուտայա :
Պալըգլավա	Սաւրօս սէմպօլօ . Սիմպօլօն :
Լսկի խրիմ	Սօլղաթ . Սուրղաղ . Սօլաթ . Կարէա , Կարէօնպօլիս :
Վէֆէ	Լրտանտա . Սէվտօսիա . Ֆէօդօսիա :
Լրապատ	Իրասէօն :
Կերճ կամ Կերշ	Սիպերմիք :
Կերշ քաղաք	Լանդիգափէոն , Կարկասանա , Սօբօր . Սոսփորոս . Լսբրօմօնթէ :
Լէնի գալէ	Փարթէնիօն . Կարկացա . Սիւրմէքիօն :
Սաման	Ֆանակօրիա . Սօմի . Սաւմաթարշա . Սաթրիկա . Սամութարաքան :
Սայղան . Սանկարօք . Դանայիս . Դանա :	
Լգաղ	Լսկար . Լսկալի :

ՀԻՒՍԻՍԱՅԻՆ ՄԱՍՆ ԿՈՐ ՌՈՒՍԻՈՅ

566. Լս երկիր սկսեալ 'ի Տնեբէր գետոյ ձգի մինչև ցՏօնաւիս , որ փակէ զանապատն Լօղայ Սաւթարաց , ուր այժմ հաստատեցին զբազում գիւղօրէս և աւանս՝ անուանելով զայն ()դու խըտի : Լքրկիրն է բարեբեր և խոտաւէտ ծածկեալ անհամար անասնովք և խաշամբք . ընդարձակ դաշտորայք բերեն առատ ցորեան և զամենայն բարու թիւնս :

Լօղայ .

567. Ղլիսաւոր բնակիչք մեծամեծ դաշտորէիցս են Լօղայ թաթարք , որոց տահման է երկիրն 'ի մէջ Լգախու և Պարտա գետոյն : Սորա 'ի կողմանց Լնափայի վարեցան աստ երբ առաւ Լնափա 'ի Սուսաց , որք են զարմանալի փութաջան երկրագործք և արթուն խաշնարածք . տոկան ամենայն աշխատանաց .

պարկեշտ են և ճորտարամիտ : Եւ են սերունդք նախնի Սողոմայ, դէմք սոցա է տգեղ և անհամեմատ . երեսքն տափակաձեւ , աչքն մանր , և մորթն կնճռեալ : Բայց և այնպէս յամենայն գործողութիւն իւրեանց ցուցանեն զխոհեմութիւն . ոչ սիրեն զթեթեւութիւն և զխեղկատակութիւն :

Չունին սովորութիւն ուտելոյ զհաց , այլ զմիս , մաւնաւանդ զճարպ , զոր սիրեն : Եւ քան զամենայն ազնիւ կերակուր նոցա է միս ձիոյ , և պատուական ըմպելին է թթուաշ կաթ ձիոյն զոր նոքա Խեղ ձայնեն . և է առողջարար և զովացուցիչ . որպէս փորձեն բազումք : Ուր ուրեք գտանեն զառատ կերակուր՝ այնչափ ուտեն անյագ՝ զի կարիցեն տոկալ անսուաղ քանի մի աւուրս : Յամուսնանալն պարտին տալ հօրն աղջկան զանասունս՝ ի վարձ . ուստի որչափ որ շատ աղջկունս ունի , այնչափ առաւել փարթամ է : Հայրն ոչ տայ աղջկան զգլխարկ՝ եթէ ոչ յետ ծնանելոյ զանգրանիկն : Սոքա առաւել են քան զ30 հազարս : Յառաջագոյն թափառականք էին . այլ իբրեւ հրամայեցաւ սոցա ՚ի տէրութենէ շինել և հաստատել զգլուղօրէս՝ աճեցան և փարթամացան :

568. Յայտօսիկ կողմանս երեւին աստ և անդ բազում խոշորագործ հին արձանք ՚ի ձեւ մարդոյ կանգնեալք ՚ի վերայ գերեզմանաց նախնեաց : Վոն նոյնպէս բազում բլուրք , զոր նոքա () րա ձայնեն , յորս գտանին քարաշէն գերեզմանք և կամարք (374) : Սոքա յամարայնի յաճախ ժողովին ՚ի վերայ բլրոց . ուր ծերք խօսին առակս և խրատս բարոյականս ՚ի վերայ հիւրասիրութեան և բարեկամութեան : Եւ յնչափ է յարգ ծերոց առ նոսա , զի զոր միանգամ որոշեն ծերք և հրամայեն՝ ոչ որ կարող է ընդգիմանալ :

Սողայք ոչ միայն ճարտար են ասել ըստ տեղւոյն զառակս և զտանաւոր բանս , որպէս լուաք ՚ի նոցանէ , այլ և ունին բնական ծանօթութիւն ինչ աստղաբաշխութեան . գիտեն որոշել զծագումն և զգիրս աստեղաց , զհամաստեղութիւնս և զտանուտէր : Եւ վերայ մոլորակաց եդեալ են զայլեայլ անուանս . զ12 կենդանակերպս Սիւրէլ կոչեն , և զբւեռական աստղն՝ Սիւրիւր , զոր գիտելով առնեն ճանապարհ սակս ոչ փոփոխելոյն զտեղին . նաև յընթացից այլոց աստեղաց որոշեն զժամս և զԺմիս , () եօթնաստեղեան սայլն կո-

չեն Ղէթէն. ուստի ասեն յառակս . * Ղէթէմէն ճերկէ սանդըմայի ճէթիմ սանդա դան խայտա ॥ : ք
Սինչ չե է ուղղեալ սայլ եօթնաստեղեան զտուտն յեզերտին .

Ուստի քեզ ով որք հասցէ տեսանել զգեղ արշալուսին .
* Ղէթէմէն ճէթի երկտրզ ախ աթ պօզ աթ էքի երկտրզ , դէմիրխազըխ ճանդըզ երկտրզ : ॥

Եօթն աստղ ունի սայլն հիւսիսի ,

Ետեղք կրկին սպիտակ թուխ ձի .

Սիայնակ կայ աստղ բւեռի :

* Խօռալայտա ճափսա խօռայ դօլար , իւրքերտէ ճափսա ուռու դօլար ॥ :

Թիւ անձրեւէ յանկաստեղի՝

Ի խոտանոց խոտք զեղանին .

Թիւ տարափէ յեւաստեղին՝

Տօհմականօք համբարք ընանին :

Օ արուսեակն ջլէթան անուանեն . ըստ այնմ, Ղաւնաթը ջլէթան խոսկոտ . ք Ղըշալոյսն ծագեցաւ , արուսեակն ծնաւ : Իսկ զՂըլաստեղն Խարէր ձայնեն , որ ձագի ՚ի շէ մայիսի , զոր դիտեն բազում զգուշութիւն . ի գիշերի ծագմանն տանին փակեն զամենայն խաշինս ՚ի խորին տեղիս , զի մի տեսցեն զելս այսր համառ տեղութեան : Բանգի ոչ միայն չէ բարի ասեն որոց տեսանեն զելս նորա , այլ և գտանի ոչխար , որոյ մորթ թիկանց կարմրագոյն է , և բերանն ընդ ոտից սւազոյն . զոր և կոչեն Կերպալոտ : Եւս ոչխար ընդ տեսանելն յառաջին անդ գիշերի զառաջին ելս նոյն համաստեղութեան՝ այլայլեալ վազէ առ աստղն , այնչափ երթայ , մինչև ՚ի քիրտն համակեալ խոնջի և դառնայ անդրէն առ հօտն : Սակայն քիրտն ապականեալ թունաւորի . զոր ընդ տեսանելն հովուաց՝ սպանանեն . ապա թէ ոչ՝ եթէ միանգամ մտցէ ՚ի հօտ անդր՝ թունաւորէ ասեն զամենայն ոչխարս , յորս հալի . հուսկ յետոյ և ինքն սատակի :

Իսկ յորժամ այս համաստեղութիւն անյայտանայ՝ յայնժամ ձմեռնամուտ է առ Եօղայս : Սորա գիտեն որոշել զկարգս հին և նոր տօմարաց . զհինն անուանեն Իխանաթէ հիսապի . և զնորն՝ () սման խարայ հիսապի . զյետինն 12 աւուրքք յառաջ հաշուին , և զբազում գործողութիւնս յայս հաշիւ վերածեն սակա ճշգուհի :

Բազումք դիտելով զշարժմունս և զզուգընթացութիւն մոլորակաց՝ գուշակեն ոչ միայն զփոփոխութիւն օդոց, այլև զառատուի և զնուազուի տարւոյ, զջերմութիւն, զցրտութիւն և զչորութիւն այլովքն հանդերձ։ Բաջ են ՚ի պատասխանել և արագամիտ ՚ի գիւտ պատճառաց։ մինչ զի դժուարին է յաղթահարել զնոբանիւ։

569. Եւ մեծ իմաստութիւն համարի առ նոսա լծիւհամայութիւնն, որով գուշակեն զպապայոս։ Իբրև զի հանեալ զլծի գառանց՝ նկատեն ՚ի լոյս և զննեն զնշանս, զբիծս և զգիծս, որք յաճախ նկարեալ երևին։ յորոց գուշակեն զպապայոս դիպուածս տարւոյն զյաջողութիւն և զձախորդութիւն տեառն գառին, որ զգածի ասեն բնականաբար։ մանաւանդ երբ հանդերձեալ են լինել փոփոխութիւնք օդոց զուգընթացութեամբ աստեղաց, ինչ։

Ունին ծանօթութիւնս ինչ և բժշկական խոտոց, և փութով փարատեն զխոտս բնական դեղորեիւք և շիմամբ ձեռաց։ սակայն պարզ կեանք նոցա զոյգ ընդ աշխատասիրութեան է պատճառ առողջութեան, յոր վայելեն կարի իմն ամրութեամբ։ Լծող զի և խճլ ըմպելին պատրաստական զօրացուցանէ զնոսա յոյժ։ նմին իրի բազումք յիշխանաւոր Ռուսաց երթան առ նոսա ՚ի մայիսի ըմպել զայն՝ և զօրանան։ մանաւանդ երբ ՚ի վերայ անցեալ են աւուրք ինչ, և կաթն թթուաշմաքել զարիւն և զովացուցանէ։

Հիւրասէր են ամենեքեան, այլ չափաւոր յամենայնի։ տոկան անսուաղ աւուրս ինչ։ ոչ սիրեն զմաքրութիւն։ արհամարհեն զամենայն դժուարինս։ մինչ զի չիք վասն նոցա դժուարին ինչ յաշխարհի։ ունին և զայլ զարմանալի սովորութիւնս սեպհականս ինքեանց։ Սնան պահել զցեղս։ յորս նախամեծար են երեք գլխաւոր ցեղք։ Ա'էւսան, Ա'էւիւնիւ, Ա'էմայլուի, թող զայլ ստորին ցեղս։

Տախապոտի։

570. Եւ աղանդաւոր Ռուսք վարեալք ՚ի Ռուսաստանէ աստ ՚ի Պոդոս կայսերէ, որք բնակին յանապատի անդ մերձ ՚ի Վոնքա ՚ի զանազան գիւղորէս։ խաչնարած են և փարթամ։ առ որս ամենայն ինչ է

Հասարակաց, որք մատակարարեն իւրաքանչիւր գեր-
դաստանի զպիտոյս : Սոքա կոչին Տոխու-էյ . քի Հո-
գէմարտք . բայց գլխովին հեռացեալ են և ՚ի քրիստո-
նէութենէ և յանձնաշտութենէ, և կեան իւր անսփռք :
Սունին մկրտութի, ոչ եկեղեցիս և ոչ քահանայս, ար-
համարհեն զամենայն խորհուրդս և զկրօնս : Սիայն
արթուն են յարտաքին գործս, պատուեն զծերս, և
առաջի նոցա վճարեն զամենայն հարկաւոր գործս և
զդատս :

Հաւատարիմ են ՚ի բանս . ատելի է նոցա ստախո-
սութիւն և անիրաւութիւն . անլուր է առ նոսա հա-
կառակունի, արբեցութիւն, և այլ սոյնպիսիք : Ղգնին
միայն վարիլ առ արտաքս արդարութեամբ, զուրկ գո-
լով յամենայն քրիստոնէական բարեմասնութեանց և
բարեպաշտութեանց : Սյնչափ է առ նոսա աւելոր-
դապաշտութիւն և թանձր տգիտութիւն, զի ՚ի ժո-
ղովս իւրեանց նախագահ նստուցանեն զաղջիկ մի և մե-
ծարեն : Սաւ որպէս պատմի, ՚ի լինել ծանր հարկի
խորհուրդ հարցանեն՝ զպատուէրս նորա յարգեն իբրեւ
պատգամ բղխեալ յանմեղ սրտէ : Սոզում յիշել և
զայլ խայտառակութիւն մոլորելոցն . զորս ջան եդ Սո-
ղոս կայսր յուղղութիւն ածել, այլ չեղև հնար . նմին
իւրի վարեաց զնոսա այսր : Սն աստ և այլ բազում
գիւղորէք ուղղափառ և լուտերական Սերմանացոյ,
ևս և Սուսաց, որք ունին եկեղեցիս և քահանայս,
բաղմանան և փարթամանան հետզհետէ :

ԴՕԿԲԱ

571. **Ե** առաջին աւան () զու խըռի շինեալ ՚ի յե-
տին ժամանակս ՚ի վերայ նեղուցին հանդէպ Ղինիչիկի
(560) . ուր գոն բնակարանք և եկեղեցի Սուսաց, ևս
և կրպակաւոր Հայք : Յաճախ է աստ երթեկեկութի
անցաւորաց ՚ի պատճառս արքունի լաստափայտից,
որովք անցանեն ՚ի Ղինիչիկէ ցամաքալեզուն Խրիմու .
ունի նաւարան, ուր գան և գնան նաւակք Սուսաց :

Երբ Ղինիչիկի նեղ է աստ և ջուրն է միշտ ՚ի հոս-
ման . քանզի երբ հողմն է արեւելեան՝ ջուրն հոսի ՚ի
Սասըխ ծովակ . և ընդհակառակն երբ հողմն է արեւ-
մլտեան՝ ջուրն հոսի յԼազախ ծով : Բազում անգամ

ուղեորը սուսեալ մնան աստ՝ յորժամ՝ սաստկանայ
հողմն . յոր սակս կապեալ կայ պարան ցամաքէ՝ ի ցա-
մաք . որով գիւրին լինի անցանել յայնկոյս : Դ՝ սկզբան
անդ Սուսք շինեալ էին աստ կամուրջ ի վերայ նա-
ւակաց . այլ հոսանք ջուրցն ստիպեցին բառնալ զայնս :

Ետի սկսեալ հիւսիսային ծովեզերք Բախու Կա-
սանէն մինչև ցբերան Տօնաւիս գետոյ . ուր լի են բա-
զուկք ծովու մտեալք ի ցամաքն կոյս , և երկայնաձիգ
ցամաք լեզուք մտեալք ի ծով անդր . զոր օրինակ են՝
Խայալի լեզուն , Պօռապոյսն , իմ պարանոց գայլոյ .
Փէրէթլէի , և . սա ունի ընդարձակ ծոց Պալէսթինա
ձայնեալ . ուր վառեն ի գիշերի լապտեր սակսնաւուց :
Դ՝ մերձակայ գիւղօրէս բնակեն Պուճագ Թաթարք .
որք վարեցան աստ յԷգբիւրմանէ և յԱմայիլէ (371) :

ԱՊԻԹՕՇՆԱ

572. Դ՝ նորաշէն փոքրիկ քաղաք շինեալ յ() զու-
խըւի մերձ ի ծովն Բախու , զոր Սուսք անուանեն
Եղայօրօք . իմ քաղաք նօղայից . զի համարի քաղաք
գիւղօրէից նոցա . ուր յաճախեն նոքա սակս տուրև-
առութեան , և գնեն զպիտոյս իւրեանց . նմին իրի
անպակաս են անդ վաճառականք . և բնակիչքն են
Սուսք , և հայք 20 տունք եկեալք ի Կախիլեանէ .
գոն և բազում կրպակաւորք , որք և ունին զեկեղեցի
փայտաշէն յանուն սուրբ Եփեմի : Ետի անցանէ
գետն Եալանդաճ , որ գնայ Թափի ի ծով Բախու .
նոյնպէս ի մէջ Եփեմայի և Եպիթօնայի անցանէ
Սիւս գետն և հոսի ի ծով անդր :

ՄԱՐԻԱՄԲՈԼ

573. Դ՝ նորաշէն քաղաք Զունաց մերձ ի ծով Բա-
խու , ուր յաճախեն վաճառականք այլևայլ ազ-
գաց ի պատճառս Եղայից , որք սփռեալ կան յայտու-
սիկ կողմանս : Բնակիչք տեղւոյս են խրիմեցի Զոյնք .
զորս աստ փոխադրեաց տէրութիւն Սուսաց՝ տալով
նոցա ազատութիւնս : Ետ է հրաշագործ պատկեր
Եփեմիին , զոր բերին ընդ իւրեանս ի Սայրումէ
Պաղջէսէրայի (837) : Ետի անցանէ գետն Սիւս

և թափի 'ի ծով անդր : Լ՝յս վայր կոչեք 'ի լճաթա-
րաց Խան Գիւն :

ԹԱՅՂԱՆ

574. Լ՝ երևելի քաղաք վաճառականութեան շի-
նեալ 'ի վերայ Լ՝ջախու . ուր յառաջագոյն գոյր հին
քիչ Գլանախտաց : Լ՝յս քաղաք կոչի ևս լճախուրդ , որ
ելեալ է 'ի կրկին բառից Ուսաց , զի լճախն նշանակէ
եռոտանի , և Րօք եղջիւր . որովհետեւ 'ի հնումն անդ
դնէին լապտերս 'ի վերայ եռոտանի աշտարակի . ումկ-
կոչի լճանկարօք : Տերութիւն Ուսաց գեղեցիկ զար-
դարեաց զայս քաղաք երևելի շինուածովք և վաճա-
ռականութեամբ . ուր անպակաս են նաւք Լ՝ւրոպա-
ցւոց , որք անցեալ ընդ նեղուցն Սփորոսի՝ թափեն
աստ զվաճառս Լ՝ւրոպիոյ , և բառնան աստի զվա-
ճառս Ուսաստանու՝ զերկաթ , պարան , նաւթ , խա-
վեար , և մանաւանդ ցորեան :

Լ՝յս քաղաք է գլխաւոր նաւատեղի 'ի հիւսիսային
ափն Լ՝ջախու . ուր գոն 2000 տունք . 8000 բնակիչք
յայլեայլ ազգաց : Գտանին անդ վաճառականք ա-
մենայն ազգաց . յաճախեն անդ և հայ վաճառականք
'ի Նախիջևանէ : Լ՝մենայն փողոցք քաղաքիս են ուղ-
ղաձիգ և լայն . երևելի են եկեղեցիք Ուսաց և Լ՝ ա-
տինացւոց . գոն և մեծամեծ շտեմարանք վաճառաց
և պալատք մեծամեծաց : Իսկ հին բերդն է կարգեալ
այժմ 'ի բնակութիւն զօրաց : Լ՝ սմին քաղաքի վախ-
ճանեաց զկեանս իւր սակաւօրեայ հիւանդութեամբ
Սեծանուն Լ՝պսր Ուսաց և Լ՝ղէքսանդր Ռաւլո-
վի 'ի 19. նոյ . 1825 . թողեալ սուգ մեծ ոչ միայն այսր
քաղաքի , զոր ունէր ծաղկեցուցանել , այլև բոլոր աշ-
խարհի : () Դ տեղւոյս առողջ է և զով . զի հիւսիսային
լայնութիւնն է 47° . 4' . և երկայնութիւնն 56° . 38' :

ՆԱԽԻՋԵՒԱՆ

575. Լ՝ բարեշէն քաղաք Հայոց 10 մղոնաւ հեռի
Երզնիս ծովէ շինեալ յընդարձակ դաշտի յամի տն
1779-1780 : Բնակիչքն են խրիմեցի Հայք վարեալք
անդ յամի 1779 . օգոստ . 20 . որք էին 3000 տունք և

ունէին առաջնորդ զոմն Պետրոս վարդապետ . յորոց
 80 տունք յայնժամ մնացին 'ի Վատարինասլաւ , և շե-
 նեցին զայն քչք հանդերձ պարգեւագրով (576) : Բայց
 բազումք մեռան յայնժամ 'ի Վախիջեան վանն լինե-
 լոյ անսովոր օդոյն , որ այժմ էէ այնպէս մնասակար :
 Լսովեան բնակիչք Վախիջեանու լինին 2300 տունք .
 որք հետզհետէ բազմանան և ծաղկին վաճառակա-
 նութեամբ : Շինեցին երեւելի շինուածս և տունս ,
 նաև 6 եկեղեցիս . գլխաւոր մայր եկեղեցին կառու-
 ցեալ 'ի մէջ հրապարակին յանուն Լուսաւորչին՝ մեծ
 է և հոյակապ : Երրաշէն է եկեղեցի Ղաթմանիս պայ-
 ծառ և գեղեցիկ . փառաւոր են և եկեղեցիք համ-
 բարձման , սրբոյն Վեորգայ , և սրբոյն Սեդուրոսի .
 որում մերձ է սբ Խաչ վանքն շինեալ 'ի վերայ բլրոյ՝
 միով ժամաւ հեռի 'ի քաղաքէն . առ որով անցանէ
 վտակ : Իսկ դպրատունն է 'ի քաղաքամիջի հիմնեալ 'ի
 Յոհաննանէ ջուղայեցւոյ :

576. Լսս տեղի էր անապատ և վայրն կոչէր Վրե-
 Բոսսի Սասարով . քի բերդ Սաստովայ , որ կայ մինչև
 ցայժմ քառորդաւ ժամու հեռի 'ի քաղաքէն : Ի շինեին
 զայս քաղաք՝ անուանեցին Վախիջեան 'ի յիշատակ հին
 Վախիջեանու . զի և սա նկատմամբ նոցա եղև նախկին
 իջեան 'ի Սուսաստան : Սոքա ունին պարգեւագիր և
 առանձին դատարան հանդերձ ազատութեամբք , ևս
 և 32 հազար տէսէթին երկիր . զորս շնորհեաց նոցա
 ք Վատարինէ թագուհին՝ ազատ կացուցեալ զնոսա
 յամենայն հարկաց ամս 10 . ուր այսպէս սկսանի հո-
 վարտակն . * հաւատարմին մերոյ Սարկոսեան Պետ-
 „ րոս Սարդապետի և ամենից հասարակութեց Վախ-
 „ մու քրիստոնէիցն հայոց դաւանութիւնը որոմաճագու-
 „ նեղ բան ... 1779 . նոյեմբերի 14 և 'ի թագաւորուն
 մերմէ 18 ॥ :

Յեկեղեցի Լուսաւորչին եգեալ կայ քառանկիւ-
 նաձև վէմ՝ երկայն մի կանգնաչափ և կէս , և լայն մի
 կանգնաչափ , մնացեալ 'ի վաղ ժամանակաց : Ի վերայ
 այսր վիմի երեւին հետք երկուց ոտից իւրեւ 'ի կաւի
 դրոշմելոց . առ որով է յիշատակարան յունարէն
 այսպէս .

ΣΤΡΑΤΟΚΛΗΣ . ΥΠΕΡ . ΠΑΤΡΟΣ . ΤΟΥ . ΕΑΥΤΟΥ . ΔΕΙΝΟ-
ΣΤΡΑΤΟΥ . ΙΕΡΗΣΑΜΕΝΟΥ . ΑΠΟΛΛΩΝΙ . ΙΑΤΡΩ . ΑΝΕΘΗ-
ΚΕΝ . ΔΕΥΚΩΝΟΣ . ΑΡΧΟΝΤΟΥ . ΠΟΡΟΥ . ΚΑΙ . ΘΕΟΔΟΣΙΗΣ .
ΚΑΙ . ΒΑΣΙΛΕΥΟΝΤΟΣ . ΣΙΝΔΩΝ . ΤΟΡΕΤΕΩΝ . ΑΝΔΑΡΙΩΝ .
ΤΗΣΣΩΝ .

* Սերաբուլիս սակն հօր իւրոյ Տէնօսնուաթօնի խաչանային
Լ'պողոնի բժշկապետի հանգնեաց 'ի ժամանակս Լ Էրոնի պայա-
պարին Ս օսբօրի և (Ս)էօրօսիոյ, և Լաֆաաորողին 'ի Վերայ սին-
րօնի Լօռ-էլէօնի անորարիօնի յիսսօնի ॥ :

(Ս)ուրի թէ այս վէժ եղեալ էր 'ի հրապարակական
տեղւոջ կամ 'ի տաճար Լ'պողոնի 'ի Վէֆէ . բայց
թէ զիարդ անկեալ է 'ի ձեռս սոցա՝ մեզ անդիտելի .
թերևս 'ի Վէֆէէ տարեալ են անդ ընդ իւրեանս .
և բարեմասութիւն համարին զայն օծեալ 'ի սրբոյն
(Ս)ադէոսէ և բերեալ յԼ'նւոյ, առ որ գնան յուխտ և
երկիրպագանեն : Սակայն մարթ է ասել թէ 'ի ժա-
մանակի շինութեան բերդին գտեալ են զայն 'ի հի-
մունս կամ յաւերակս տաճարի իրիք, և պահեալ յե-
կեղեցւոյ . ուրանօր տեսեալ զայն յաճախ՝ համարե-
ցան սրբազան ինչ :

577 . Յեկեղեցիս Լախիջլանու բազում են զարդք
և արծաթեղէն անօթք տարեալք 'ի Խրիմէ : Լաց 'ի
զգեստեղինաց են անդ 20 ջահք և բազում կանթեղք .
թող զխաչս և զարծաթապատ աւետարանս ևս և
զգրչագիր մատենաս՝ այլովքն հանդերձ, յօրոց զբա-
զումս էառ Յովսէփ Կաթուղիկոս :

Յեկեղեցւոյ Լ ուսաւորչին գոյ աւետարան մագաղա-
թեայ գրչագիր . դնի 'ի յիշատակարանին . * Վրեցաւ
,, նք աւետարանս ձեռամբ ստեփաննոսի գրչի 'ի թուա-
,, կանիս հայոց չխզ (1297) . 'ի թիթուլեան հայոց
,, սմպատայ և 'ի հայրապետունէ տն գրիգորի ॥ :

Լ'պա պատմէ թէ Սիրսիրունն, որ է դռնապան ար-
քային հայոց Լ Էոնի՝ շնորհեաց զսա նք տաճարին
Լ'ծածնի՝ զոր ինքն վերստին շինեալ էր 'ի յատանոյ
խէչ խրտնվոյն, որ կոչի Լ'նհամբեր անծածին : Լ'պա
պատմէ թէ անօրէն նայիպն հալպայ Լ'լթուն Պու-
ղայն խաբեալ զարքայն հայոց՝ կողոպտեաց զերկիր
նորա, և գերի վարեցաւ նք աւետարանս 'ի հալպայ
ընդ այլ անօթս եկեղեցւոյն . զոր ազատեաց պարօն
Պետրոս Խպտենց դեսպան առ Լ'միրայն :

578. Որովհետև գիւղականք տեղւոյս էին 'ի գեղից Խարասուի, ուրանօր շինեալ էին և զեկեղեցիս, ըստ որում պատմեցաք (419). նմին իրի 'ի փոխադրել նոցա յայտ անապատ շինեցին զգիւղօրէս և զեկեղեցիս նովին անուամբք. զի են

ն. Թօփթի. երեւելի գիւղ բարեշէն. ուր գոն 300 տունք հայոց, որոց բազումք փարթամ են յոյժ և ունին յոլով անասունս և խաշինս: Եկեղեցի նոցա կոչի սուրբ Ուրբաթ, որպէս 'ի Խարասու (424):

թ. Տօրդալանի. ունի 200 տունս հայոց, և զեկեղեցի յանուն համբարձման (422):

դ. Սեծ սալա. ունի 150 տունս հայոց և զեկեղեցի յանուն Բճաճնին (425):

դ. Սողանի սալա. ունի նոյնպէս 150 տունս հայոց և զեկեղեցի յանուն սրբոյն Վեորգայ. փարթամ և աշխատասէր են գիւղականքն որպէս և այլոցն:

ե. Եւսէրա. ունի 50 տունս և զեկեղեցի յանուն սրբոյ Կարապետին՝ հանդերձ ժամատամբ, յորում պահի հին գրչագիր հայսմաւուրք, որ զինի վկայաբանութե սրբոյն Սարգսի պատմէ զանցս Խրիմու, Լնւոյ և Լնեցւոց. որպէս բերաք (502):

Համի տն 1817 բնակիչք 5 գիւղիցս էին 2815. իսկ բնակիչք Եախիջեանու 7868:

ԱԶԱԳ

579. Եւր 'ի հնումն հռչակաւոր բերդաքաղաք շինեալ յայնկոյս 'ի ձախակողմն Տօնաւիս գետոյ. որ կրեաց բազում անցս 'ի սկզբանէ անտի մինչև ցլերջին առումն 'ի Սուսաց, որք զարդարեալ զայն քաղաք՝ շինեցին 'ի նմին զեկեղեցի և բազում շինուածս ըստ եւրոպեան ձևոյ: Եւս քաղաք կոչի Եւֆ. որում տիրեցին 600 ամօք յառաջ Ղենովացիք, յետոյ տիրեցին Թաթարք և ապա Սուսք: Սուրանօր բնակէին բազումք 'ի հայկազանց, որք յետոյ ցրուեցան յայլևայլ կողմանս:

580. **Լ** զխաւոր քաղաք Տօնսքի խազախաց, զոր 'ի յետին ժամանակս բարեկարգեցին և ընդարձակեցին գեղեցիկ շինուածովք ը եւրոպեան ձեռն՝ պաշտպանեալ ամրութեամբ և զինուոր ընդդէմ Ղէրքեզաց: Յայս բերդաքաղաք անպակաս են վաճառականք այլևայլ ազգաց. ունի զամենայն պիտոյս՝ և բազում երթևեկուի: Ղախաւոր բնակիչքն են խազախք, որք հաւատարմութիւն պաշտպանեն զայս նահանգ յայնկոյս Տօնաւիս գետոյ ամրացեալք արթնութեամբ ընդդէմ թշնամեաց աւազակաբարոյ Ղէրքեզաց (Պատ. 182):

Լյս նահանգ կամ երկիր տուեալ է հասարակութեան նոցա, որք բազում ազատութեամբ տնօրինեն զիշխանութիւն իւրեանց: Լմենքեան են ձիաւոր զինուորք՝ արք պատերազմի և քաջութեան: Ի սոցանէ են, որք շուրջանակի պարառեալ 'ի ծովեզերս Խրիմու պահպանեն Լառաքան անուամբ (444):

ՏՕՆԱԻՒՄ ԳԵՏ

581. **Լ**յս հռչակաւոր գետ 'ի հնումն կոչեր թաւնայիս. որ ելեալ 'ի լճէն Սուսաստանու Լճան օղէր՝ հոսի ընդ հարաւ, և բաժանեալ զԵւրոպիա յԱսիոյ՝ Թափի յԼճախ ծով: Ջուր նորա կրային է և սղտոր. զի հանապազ բերէ զտիղմն և լցուցանէ զծովն. ուր լի են աւազաբլուրք և տղմութք. մինչ զի 'ի լինել ալէկուծութեան՝ յատակ ծովուն երևի. բազում են մեծամեծ ձկունք գետոյս, որպէս Սուռինա, Սերսին, Լայրն կամ Սօմ, Սիւրիւք, Ղէլէք. թող զմանունս, որպէս Ղուկէ, Ղափախ, Թառան, Լուէպէց. lix:

Ի գետոյ աստի մինչև ց Սարիցին քաղաք առ Լճիլ գետով կառուցեալ կայ պատուար կոչեցեալ Գիծ սարիցինայ. ուր մերձենան երկօրին գետք. նմին իրի մեծն Պետրոս կամէր հատանել իւրամ և միացուցանել զՏօնաւիս ընդ Լճիլ գետոյ: Ուր 'ի տեղիս տեղիս գոն 4 ամրոցք, որք կոչին Սեջոդնայա. Լարշե. ()սօփօր. և Տօնսքայա:

582. Սորբա են բուն Օ ափօւօսքի խաղախք, որ պէս ասացաք (382) . որոց յանձնեցաւ պահպանել զարեւելեան կողմն Տօնաւիս գետոյ և զերկիր թաւա նու մինչև ցկուպան գետ առ Սեաւ ծովու . յորոյ ա նուն կոչեցան Ս Էփօսօսօսի . քի Սեաւ ծովային : Սո քա ևս իբրև զայլս են հաւատարիմ պահպանք սահ մանացն ընդդէմ Լ պաղայից և Զերբեղաց (544) :

Լստանօր եզերի սահման Լոր Ուլսիոյ (374) մի անգամայն և պատմութիւն ուղեգնացութեան մերոյ ընդ նոր Ուլսիա : Լ պա այսուհետև անցանեմք 'ի թաթարստան և 'ի Ս րաստան ընդ Լովկաս :

ՄԼՄՆ ԵՐՐՈՐԴ

ՈՐ Է

ՅԵՒԵԼՈՒՆԾ ՊԵՏՄՈՒԹԵՆՆՍ

583. **Լ**ու 'ի բոլորեւ զայս մեր աշխարհադրական պատմութի 'ի ճահ դատեցաք ձգել անդր զընթացս բանիս մինչև ց (ժաթարստան և ց) րաստան 'ի խնդիր Հայկազանց բնակելոց յայլևայլ քաղաքս այնց կողմանց :

ՀԱՅԿԱԶՈՒՆԻ ԹԱԹԱՐՄՏԱՆՈՒ

584. **Տ**իրապէս (ժաթարստան համարի այն մասն Լսիոյ, որ սկսեալ 'ի նոր Ուուսիոյ ձգի մինչև ց Լժտէրխան, ց Սազան և ց Սիպիր : Լժ մեզ անկ է դեգեւրիւ յայն միջոց որ փակի 'ի մէջ Սեաւ և Կասպից ծովուց մինչև ց Վարբանդ, քերելով զկողմամբ Սրաստանու : Ուրանօր դիմեցին Լնեցիք 'ի ժամանակս Գարմաղանին և զկնի. նախ բնակեցան 'ի կողմանս Լժտէրխանու և յԼսասարայ, որ է 'ի մէջ Լժտէրխանու և Սազանի առ Ճանապարհաւ Րէնպուրիսի, 60 մղոնաւ հեռի յԼժտէրխանէ . ուր է Լեթօպայ առերի միոյ յառաջից Սօլկայի . այժմ չիք անդ հետք ինչ շինուածոց և ոչ բնակութիւն . միայն յամարայնի Սլեւեդ (ժաթարք դեգերին անդ :

585. **Լ**որդ՝ անունս (ժաթար նշանակէ սուր և թեթեւ . զոր ոմանք հանեն 'ի (ժաթա գետոյ, որ ոռոգանէ զերկիր նոցա : 'Ի հնումն առ Կասպից ծովու բնակէին 43 ցեղք խուժադուժ ազգաց . յորս գլխաւ որն կոչէր (ժաղարդ . յորմէ ելեալ համարի անունս (ժաթար : Սորբա չունէին բնաւ պաշտօն ինչ . միայն

կրէին 'ի վերայ իւրեանց պատկերս Թաղեայս . զարմանային ընդ գերազանցութիւն արեգականն, համարելով զայն զօրութիւն ինչ անթային . զայլ ինչ ոչ գիտէին : Բայա մտաւորքն 'ի նոսա առեալ զծանօթութիւն ինչ կրօնի յայլեայլ ազգաց՝ եղին զօրէնս, բայց այսպիսի իմն առասպելաբանութեամբ : Ըսկէփետուր արծուի մի ասէն երևեալ իբրև հրեշտակ՝ ձայնեաց զգլխաւորն նոցա՝ Անիլը և ետ նմա զօրէնս այլ Լաւախ կոչեցեալ . ա Սիրել զմիմեանս . ի մի շնալ . ի մի գողանալ . ի մի սուտ վկայել . ե մի մատնել զոր . ի պատուել զծերս . և զաղքատս . ե որ ոչ պահէ զայսոսիկ օրէնս՝ մեռցի : Բայա կոչեաց զանուն գլխաւորին՝ Այան . և աներևոյթ եղև :

586 . Յետ տիրելոյ Նինկիզխանին բազում աշխարհաց և ազգաց՝ Թաթարք ուսան զկռապաշտութիւն . ապա մերձենալով առ () սմանեանս եղեն մահմէտական . սակայն լի են աւելորդապաշտութեամբ . որք և 'ի բազում ցեղս բաժանին և յայլեայլ աշխարհս բնակին : Ե մասն Լօղայ Թաթարաց բնակի յանապատին Թատերխանու յարևելեան կողմն Լաթիլ գիւղին ընդ հպատակութեամբ Աուսաց , ունին զօրապետս Սերէ անուամբ . ոմանք Թափառական շրջին և զբռնակարանսն շրջեցուցանեն ընդ իւրեանս . հիւրասէր են համանման Լօղայից () զու խըռի . յորս գտանին և յունադաւան քրիստոնեայք :

587 . Սալմախ են Վերկիդ Թաթարք , որք սփռել կանառ Լաթիլ գետով և են հեթանոսք . պաշտեն զմարդակերպ դրօշեալ Պարխան անուամբ . նաև զառիւծ մի դրօշեալ 'ի փայտէ . զոր յաճախ օծանեն կողով և կաթամբ . երբեմն քան հարկանեն երբ ոչ յաջողի գործ իւրեանց : Վոն որք պաշտեն զարև և զլուսին , նաև զհուր . ուտեն զմուկն և զազրալի կենդանիս . ոչ Թաղեն զմեռեալս , այլ արկանեն 'ի բացի : () Թիւ նոց զնեն 50 հազար յորոց բազումք մկրտեալ բնակին 'ի Սրաբօլ քաղաք :

Թաթարք յիշել զայլեայլ ազգս Թաթարաց՝ կէս մի կռապարիշտ , կէս մի մահմէտական և կէս մի քրիստոնեայ . որպիսի են Սէբեփա , Պալէբեան , ևս և Սալմախ ինքնագլուխ աւագակք . որոց լեզու գլխովին տարբեր է . ինչ Սիւն Վադ . ուր քնաս . Հինգէհոսի :

Օրինչ անուռն է քո . հոգստան զօր . Լճրբ ունիս գնալ .
 ևն . (613) .

588 . Լսողանի էկեդանաէրդից համ Տանտարեբայ (Թաթարաց
 սկսեալ յափ հիճրէնին 1239 .

ա . Սելան .	Սուկն .	է . Լբւմի .	Չի .
թ . Սելեր .	Լզն .	ը . Խոյին .	Խոյ .
գ . Փառաւ .	Լնձ .	թ . Սէջին .	Կապիկ .
դ . Գաւառն .	Լապաստակ .	ժ . Գաւառն .	Սարի .
է . Շէլ .	Կողորդիլոս .	ժա . Լտ .	Շուկ .
զ . Շէլան .	()ձ .	ժբ . Շուղա .	Խոզ .

ԱԺՏԵՐԻՍԱՆ

589 . Լ գլխաւոր և մեծանուն քաղաք (Թաթար-
 ստանու . և աթոռ կուսակալ իշխանին այսր նահան-
 գի . Սեծ է և բազմամարդ , լի վաճառականօք ամե-
 նայն ազգաց և ամենայն աշխարհաց . իսկ այս անուն
 ելեալ է յանուանէ մեծի իշխանին (Թաթարաց հաճի
 Բերիան .

Լյս մեծահոգի քաղաք կառուցեալ կայ 'ի Սէյլայ
 կղզի , զոր գործէ Ս օլկա կամ Լ թիլ գետ , որոյ գլու-
 խաւոր առաջք լայն իբր 2200 ոտն , հոսեալ 'ի հիւսի-
 սոյ , և անցեալ ընդ Բալդու վանս սրբոյն (Թաթարացի
 գնայ դէպ 'ի հարաւ և թափի 'ի ծովն Կասպից հեռի
 իբր 46 մղոնաւ . Լս սովին քաղաքաւ անցանէ և Կու-
 տում գետ , որ յարեմտից կողմանէ Ս օլկային աղեղ-
 նաձև հոսի դէպ 'ի հարաւ . յոր թափի և վտակն ան-
 ցեալ ընդ քաղաքամէջս . ընդ որ շրջեալ նաւակաց՝ բե-
 րեն զամենայն պիտոյս քաղաքին . Երկոքին եզերք սորա
 գոլով տախտակամած՝ են գեղեցիկ ձմարան քաղա-
 քացեաց . Խորամ այսր վտակի բաժանէ զքաղաքն յեր-
 կուս մեծամեծ թաղս . մին կուի Լճաճնի , և միւսն
 Պետրոսի և Պօղոսի՝ յանուն եկեղեցեացն .

590 . Լյս ընդարձակ քաղաք յառաջագոյն ունէր
 յարեմտեան կողմն դղեակ և ամրոց շրջապատեալ
 փայտակերտ պատնշօք . զոր քանդեալ այժմ ուղղեցին
 զփողոցս և լցին զարդարեցին աղիւսակերտ մեծամեծ
 շինուածովք , 'ի մեծագոյն փողոցի անդ կառուցեալ

կան կարգաւ եռայարկ պանդոկք և բնակարանք :
 Թող զերեւելի պալատս մեծամեծաց , զիջւանս , զվա-
 ճառանոցս և զայլ մեծամեծ շինութիւնս : Բնակիչք
 քաղաքիս են յամենայն ազգաց , ուր ամենայն քրիս-
 տոնեայք ունին եկեղեցիս . գտանին անդ և հնդկա-
 ստանցի կռապարիշտք , որք ունին զմեհեան կոոց 'ի
 պանդոկի իւրեանց :

Բթուանիստ եկեղեցին Ռուսաց մեծ է բարձր և
 ընդարձակ՝ կառուցեալ 'ի վերայ բլրոյ յանուն սուրբ
 Բժածնին մերձ յԵթիւ գետ , 'ի Սամսոն Սետրապօլ-
 տէ , յամի ֆն 1696 . և կոչի Սպաս . քաւաք եկեղե-
 ցի : 'Ի շինութեան անդ տաճարին բազում դրամս
 ծախեաց Սպասուհիքով Ռուս վաճառական . միջին
 դուռն խորանին համակ արծաթապատ է : Երեսն
 արծաթապատ է մեծ պատկեր Բժածնին , որոյ վասն
 ծախեցան 20 հազար ռուբլիք . ուր հնգեքին բարձր
 կաթուղիկէք եկեղեցւոյն երեւին յամենայն կողմանց
 քաղաքին : Բա սովին եկեղեցեաւ են ապարանք բնա-
 կութեան Բրքեպիսկոպոսին Ռուսաց , որք և ունին
 երկու մենաստանս կուսանաց և 25 եկեղեցիս :

591 . Հայք 'ի սմին քաղաքի են տունք 1200 . և ու-
 նին 3 եկեղեցիս . մայր եկեղեցին է յանուն սուրբ
 Բժածնին մեծակառոյց և փառաւոր լի բազում ար-
 ծաթեղէն անօթովք և ոսկեթել զգեստուք : Օայս
 գմբէթաւոր և սիւնազարդ եկեղեցի գեղազարդեցին
 'ի յետին ժամանակս ոսկեզօծ նկարուք : Բա որով կա-
 ռուցեալ կայ առաջնորդարանն մեծաշէն և եռայարկ ,
 որ հայի 'ի հրապարակն : 'Ի ստորին և 'ի միջին յարկս
 են նկուղք և կրպակք . իսկ 'ի վերին յարկն է արքե-
 պիսկոպոսարանն 'ի հիւսիսակողմն բաժանեալ 'ի 10
 սենեակս : Եւ 'ի հարաւակողմն է դպրոցն Հայոց , ուր
 մարզին մանկունք 'ի լեզու Հայոց և Ռուսաց : Բնդ
 է և տպագրատունն անգործ , որ ամբոստ ամէ տպագրէ
 միայն զօրացոյցս : Բայ առաջնորդարան վայելուչ կա-
 ռուցաւ յառաջնորդութեան հեզահոգի Յովհաննու
 Բրքեպիսկոպոսին Հայոց բոլոր Ռուսաստանու . զի
 յառաջ էր փայտաշէն և անշուք :

Սուրբ Պետրոս Պողոս նոյնպէս է փառաւոր և հոյա-
 կապ եկեղեցի Հայոց կրկին գմբէթիւք և ծաղկանկար
 զարդարեալ 'ի ներքուստ . ունի զմեծագին անօթս ,
 զգեստս և այլ զարդս :

Յերկոսին եկեղեցիս գտանին 150 ծանրադին շուրջառք, արծաթապատ սաղաւարտք, բազում քաջք և կանթեղք, բուրվառք և խաչք: Արծաթապատ պատկեր Տիրամօրն երկայն 5 ոտն եղեալ կայ 'ի խորանի անդ:

Եկեղեցի սրբոյն Աստարինեայ փոքր է, շինեալ 'ի հանգստարանի արտաքոյ քաղաքին 'ի հարաւակողմն կէս մղոնաւ հեռի 'ի մայր եկեղեցւոյն. որ կոչի Հին հանգստարանի: Իսկ եկեղեցին սուրբ Յարութեան կոչեցեալ Աոր հանգստարանի է 'ի հիւսիսակողմեան հանգստարանի 3 մղոնաւ հեռի 'ի քաղաքէն: Բաց 'ի սոցանէ գոյ և եկեղեցի յանուն Ա երափոխման Հուլմէական հայոց նորաշէն և գեղեցիկ. զգեստատունն է յետկոյս, և ունի կրկին զանգակատունս: Իսկ վանատունն է յարեմտեան կողմն աղիւսակերտ և կրկնաւ յարկ, ունի 8 սենեակս և սեղանատուն: Հանդէպ եկեղեցւոյն է այլ կրկնայարկ շինուած. ստորին յարկն է դպրոց մանկանց: Ունին և զայլ եկեղեցի յանուն Վաբրիէլի հրեշտակապետին արտաքոյ քաղաքին 'ի հանգստարանի անդ իւրեանց. ուր գոն և կրպակաւոր վաճառականք. ընդ ամենայն լինին 300 անձինք, և ունին ժովովորդապետ. գոն նաւ 50 եւրոպացիք. թող զլուտերականս, որք և ունին եկեղեցի:

Եղու հայոց մաքուր է աստ քան յայլ տեղիս, և մերձաւոր քրաբառին. յառաջադոյն բազում էին աստ հայք, բայց բազումք չոքան 'ի Սասունթ 12 ժամաւ հեռի. ուր տեսանին հին գերեզմանք և հետք հին շինուածոց:

592. հայք ունին պարզեւագիր 'ի Պօղոս կայսերէն հանգերձ բազում արտօնութեամբք. որոց մասնակցէ և զհայս Վ զլարի և Սօղտօգի, օրինակ զայս.

* Հաւատարմագունից մեզ հայկազուն քրիստոնէս, ահան օրինի հասարակութե բնակեցելոցն 'ի կայսեր, բուէ մերում 'ի քաղաքն Ստրախան, Վ զլար, և 'ի Սօղտօգ. ամ կերպի կողմանց ամենեցուն ընդհանրաբար և ամենիցն յատկապէս՝ մերս կայսերական ողորմածագոյն բան. . . . Յամի ծննդեան փրկչին 1799. և 'ի 28 ին հոկտեմբերի: Եւ 'ի Թագաւոր, բուէ մերոյ յերրորդում ամի: Ստորագրեցեալ իւրոյ կայսերական իսկական ձեռամբն Պաւէլ:

593. 'Ի սմին քաղաքի գոյ ծովային զինարան կամ ամրոց պարսպապատ, առ որով է վաճառանոցն (ժաթարաց, որ ձեանայ իբր արուարձան: (ժող զվաճառանոցն Հայոց 'ի Սիեանովա արուարձանի, ուր վաճառին բերք Պարսից: 'Կոն և արուարձանք Սիպերիոյ, Խաչանայ, և ժաթարաց: 'Ի 1746 շինեցաւ նոր արուարձան 'ի հարաւակողմն քաղաքին, ուր ըստ մեծի մասին բնակին Հայք: Ընդ մէջ այսր արուարձանի և քաղաքին է վերոյասացեալ վտակն կիսրամն, որ անցեալ ընդ լիճն աղի՝ միացուցանէ զՎուտում գետն լճի լի. ուրանոր նաւք խարխիս արկանեն:

Եւս մեծանուն քաղաք կարի յարմար է վաճառականութեան, զոր մարթ է կոչել քանձարան վաճառաց Պարսից, Հնդկաց, Պուխարացւոց, Ռուսաց, Հայոց և ժաթարաց. ուստի սիւսին վաճառք ընդ ամենայն աշխարհ: Ըստ ոմանց գտանին աստ 3000 վաճառականք, յորս գլխաւորքն ունին նաւս 'ի ծովն Կասպից և յլճիլ գետ: Եւս աստ զանազան գործարանք կաշւոյ, բամբակի և մետաքսեայ կերպասուց, եւ:

Եւ ամին Կուտում գետոյ է այգի Վնեազ Լաուֆովի. ուր գոյ նշանաւոր ծառ տնկեալ 'ի մեծէն Պետրոսէ յամի տն 1722. 'ի դարձի անդ իւրում 'ի Պարսկաստանէ. ուր հանդէպ ծառոյն եղեալ կայ պատկեր նորին. առ որով և յիշատակարան ռուսէրէն օրինակ զայս.

Императоръ Петръ Великій 1722 года въ сентябрѣ мѣсяцѣ на возвращеніи пуши Своемъ изъ Персіи удостоилъ городъ Астраханъ Своимъ въ немъ пребываніемъ; и сажалъ собственными своими руками сіе дерево. Пруды и дѣянія столь великаго и всею Европою почишаемаго человѣка достойны быть сохраняемы въ памяти нашей.

* Սէջն Պէրուս Լեւոնաւալ 'ի դարձի անդ իւրում 'ի Պարսկաստանէ պարսպապատեայ զլճիլ քաղաքին հաղաք գաւառեամբ իւրում 'ի նմա. ուր և ամենեայ զայս ծառ յարումէ չեւօք իւրով: Սասարաւի և գործի այնպիսի մեծի ասան ամենեւոյ ընդ բոլոր Եւրոպիա՝ արժանի էն յաւերժանալ 'ի յիշողութեան մերում ॥ :

Եւս 'ի 1819. մայ. 10. զայս ծառ հատեալ տարաւ ընդ իւր 'ի Սոսկով տէր այգւոյն. և այժմ յարմատոյ

անտի վերընձիւղեալ է բարունակ հանդէպ յիշատակարանին :

Նշակայս գոն բազում մեղաբեր պարտէզք և այգիք . թող զբաղմատեսակ բանջարեղէնս և առատ ձկունս , որք ելանեն 'ի ջուրց անտի :

594 . Յայս քաղաք 'ի հնումն նստէին խանք լճաթարաց , որք բազում անգամ արշաւեալ 'ի Ռուսաստան աղարտ վարեցին : Բայց 'ի 1544 Չար Ռուսաց Իւան լճաթիւն վիւ յաղթահարեալ նուաճեաց զլճաթարս և տիրեաց մինչև 'ի ծովն Վասպից . այնուհետև եղև լճաթիւսան առանձին կուսակալութիւն կի՛մ ' Վահանգ Ռուսաց : Վնմին ժամանակի հին լճաթիւսան քաղաքն էր 'ի Սելեուքիոյ դա՛ւթ . ուր այժմ մաքրեն և պատրաստեն բորակ վասն վառօդոյ :

595 . Լճաթիւս կամ Լճաթ 30 մղոնաւ հեռի աստի 'ի կողմն Լճաթիւսի՝ թուի լինել հին քաղաք . ուր գտանին ընդ հողով վէմք մնացորդք հին շինուածոց , զորս մուծին 'ի շինուածս ապարանից և դղեկին լճաթիւսանու : Վտանին յայտոսիկ կողմանս և վաղեմի աղիւսակերտ դամբարանք ը հողաբլրով , յորոց ելին մեծամեծ ոսկերք . մին 'ի սրունից էր 3 կանգնաչափ երկայն , և կէս կանգնաչափ լծանձր . զոր փոխադրեցին 'ի Բեդրպուրկ յարքունիս :

ԴԶԱՐ

596 . Վաթիւն քաղաք 470 և կէս մղոնաւ հեռի լճաթիւսանէ , շինեալ 'ի 1735 կէս մի աղիւսակերտ , և մեծ մասն փայտակերտ . որ շրջապատեալ 'ի լճերք և 'ի Ղարասու գետոց՝ ձկանայ կղզի ըստ նմանութե լճաթիւսանու : Լճաթիկ գետք զառաջինն անբաժան հոսին 'ի լերանց լիւկասու յարեմտից կուսէ . և 7 մղոնաւ հեռի 'ի Ղ զլարէ՝ յերկուս առաջս բաժանին . որոց մին լճաթիւսանու մէջնայ ընդ արևելս և անկաշի 'ի լիւր գետ , և նովաւ հանդերձ 'ի ծովն Վասպից . իսկ միւսն Ղարասու անուամբ հարուստ մի ընթանայ ընդ հիւսիս . ապա խոտորեալ յարևելս՝ թափի 'ի նոյն ծով Վասպից 41 մղոնաւ հեռի 'ի քաղաքէն առ լճերքի քաղաքաւ :

Վերայ երկուց գետոց եղեալ կան տախտակա-

մած նաւակք իբրեւ կամուրջ . 'ի մի կողմն ունելով գերան . իսկ յերկոսին եզերս գետոց աստի և անտի վարսեալ կան գերանք, և կապեալ պարան, զոր ուղեորք ձգեն ձեռամբ և անցանեն յայնկոյս : Ընդ Վարասու գետ գնան նաւակք ընդ հիւսիս յԱթերխան, և ընդ արեւմուտս 'ի Սօզտօզ և 'ի Լաւկօրցկա . այլ ընդ Սօզք գետ գնան ընդ հարաւ 'ի Վարբանդ, 'ի Տաղստան, և 'ի գիւղն Ընդրէա (601) :

597 . 'ի Վ զլար են զանազան ազգք, և ամենայն քրիստոնեայք ունին եկեղեցիս : Տունք Հայոց աւելի են քան զհաղար, և ունին 3 եկեղեցիս . յորս են բազում արծաթեղէն անօթք, ջահք, կանթեղք, բուր վառք և խաչք, թոյլ զկերպասեայ զգեստեղէնս : Ընդ շինն է աւագ եկեղեցի յանուն Սերափօսման՝ փայտաշէն, բայց փառաւոր . ունի 12 քահանայս : Երկրորդն է քարաշէն մեծագիր և հրաշակաւոյց յանուն Լուսաւորչին . յորոյ վերայ ցարդ ծախեցան բազում գումարք դրամոց, և տակաւին չէ կատարեալ . ունի 6 քահանայս : Երրորդն է փայտակերտ և փոքրագիր յանուն սրբոյն Վէորգայ կառուցեալ 'ի հանդըստարանի միով մշոնաւ հեռի 'ի քաղաքէն :

Եւ 'ի սմին քաղաքի երկու վաճառանոցք . մին բռնորաձեւ՝ յերկուս կարգս բաժանեալ, ուր վաճառեն զկերպասս և զկտաւեղէնս՝ այլովքն հանդերձ : Իսկ միւսն երկայնաձեւ վաճառատեղի միգեղինաց, ընդեղինաց, ապակեղինաց և պղնձեաց : 'ի քաղաքի աստ գտանին յարմարաւոր անձինք ուսման և վաճառակահուծէ : Ըստի է ուսումնասէր Տէր Կարապետ Տօստանեան ճարտարագիր Ըտենադպիր Յովհաննու Բրքեպիսկոպոսին Հայոց :

598 . Ընդ մէջ քաղաքին անցանէ վտակ Սօզք գետոյ ընդ արեւելս և ուղղանէ պատուական այգիս թուով 2000 . որոց մին բերէ երբեմն մինչև 500 նաւ 800 տակաւ գինւոյ (ուր իւրաքանչիւր տակաւ է 400 հօխայ) . յորմէ հանեալ ցքի՝ տանին 'ի Ուսաստան : Բարեբեր է յոյժ քաղաքս, առատ են անդ ամենայն տեսակք արմտեաց, ցորեան, դարի, կորեակ և մանաւանդ որիզ պատուական և առատագոյն : Թոյլ զազգի ազգի պտուղս ծառոց և պատուական բանջարեղէնս . ևս և մետաքս և բամբակ առատ : Բազում առատութի է

անդ ձկանց . յորս աղնուադոյն է Շահմարի ձուկն պա-
րարտ և պատուական, որ չիք յայլ ուրեք . միայն աստ
եւանէ , և այն 'ի ձմերայնի . մեծագոյնն է կէս կանգնա-
շափ . զոր տանին յընծայ 'ի հեռաւոր տեղիս :

Ըրտաբոյ քաղաքիս դոյ բերդ հողապարիսպ շինեալ
յընդարձակ դաշտի հանդերձ լայն և ջրալից խրամով .
ունի 3 դրունս . և առաջի դրանցն տախտակամած և
շարժական կամուրջս, զորս 'ի գիշերի բառնան 'ի վեր
շղթայիւք : Հեռի աստի միով ասպարիզաւ գոյ անտառ-
առ ավն (ձ)երք գետոյն . ուրանօր յաւազակոյտ վայ-
րի գոյ խնձորենի . առ որով և պատկեր սրբոյն Գեոր-
գայ , ուր յաճախեն ուխտաւորք յամենայն աղագայ ,
և զենուն գաւինս և հաւս, համարելով քտանել ան-
տի զբշկուծի ախտաժեստաց :

ԲԵՔԵԹԵ , ՄՕԼԼԱԽԱԼԻ , ՂԱՐԱԶԱԼԻ

599 . Են բարեշէն գիւղօրէք 25 մղոնաւ հեռի 'ի
Ղզլարէ 'ի հիւսիսակողմն : Բնակիչք առաջնոյն են
Ղարբանդեցի Հայք 70 տունք . որք ունին զեկեղեցի
փայտաշէն յանուն Լւննափրկչին : Բնակիչք երկրոր-
դին են գիւղականք Ղարբանդու , զորս վարեաց աստ
Ռուսն , 'ի 1797 . ուր գոն 100 տունք Հայոց . որք
ունին զեկեղեցի Լստուածածնին : Բնակիչք երրոր-
դին են նոյնպէս գիւղականք Ղարբանդու 150 տունք ,
ունին զեկեղեցի Լստուածածնի . որք առ հասարակ
են այգէպանք և հողագործք . զի իւրաքանչիւր գիւ-
ղական ունի 30 տէսէթին երկիր՝ տուեալ նոցին պար-
գեւագրով, որ սկսանի .

600 . * Հաւատարմագունից մեզ հայկազուն քրիս-
տոնէական օրինի հասարակութեանն Ղերբենդու և
„ Սուսկուրու ամ կերպի կողմանց ամենեցուն ընդ-
„ հանրաբար և ամենից յատկապէս մերս կայսերական
„ ողորմածագոյն բան ... Յամի ծննդեան փրկչին 1799
„ և 'ի 28ին հոկտեմբերի : Եւ թագաւորութե մերոյ
„ յերրորդում ամի : Ստորագրեցեալ իւրոյ կայսերա-
„ կան իսկական ձեռամբն Սլաւէլ :

601. **Լ**աջինն է գիւղ յարեմտեան կողմն. ուր
դոն 60 տունք Հայոց և եկեղեցի յանուն սուրբ **Լ**ս-
տուածածնին: Իսկ երկրորդն է նոյնպէս գիւղ թա-
թարաց 'ի հարաւակողմն **Վ**լլարի՝ մի և կէսօրեայ ճա-
նապարհաւ հեռի անտի. որ անկանի 'ի մէջ Սուլայ
և Լքսայ գետոց՝ ամրացեալ բարձրաբերձ լերամբ և
անտառօք: Ուր դոն 10 տունք Հայոց և 60 կրպակք
Թիֆլիզեցի և Վարբանդեցի վաճառականաց Հայոց.
ունին զեկեղեցի յանուն **Լ**ստուածածնին:

ԴԱՐԲԱՆԴ

602. **Լ**անուանի քաղաք վեցօրեայ ճանապարհաւ
հեռի 'ի **Վ**լլարէ ընդ հարաւակողմն, որ ունի յա-
րեւելից զծովն Կասպից, յարեմտից զլեռն մեծ, 'ի
հիւսիսոյ և 'ի հարաւոյ զհռչակաւոր ամուր պարիսպն
չնաշխարհիկ, որ կառուցեալ է կրկին անհնարին մե-
ծահատոր քարամբք և եթ. զոր ասէն շինեալ 'ի մեծէն
Լղէքսանդրէ: **Լ**սոքիկ պարիսպք ունին կրկին դը-
րունս. մին ընդ հարաւ, ընդ որ դնան յաշխարհն Պար-
սից, և միւսն ընդ հիւսիս, որ է դուռն Պորայ, ընդ
որ դնան 'ի **Վ**լլար և յ**Լ**ժտէրխան ընդ ցամաք:

603. **Լ**յԼ գիտելի է, զի պարսկական անունս **Տէր-**
պէն նշանակէ դունակապ. որովհետեւ այս բերդ շի-
նեալ է 'ի կիրճս ձորամիջի իբր դուռն. որ կոչեցաւ
'ի տաճկաց **Տէրպէն**: Ուր լայնութիւն ձորամիջի է
իբր կէս մղոն, և երկայնութիւնն յարեւելից յարե-
մուտս իբր 3 մղոն. որ յարեւելից կուսէ 'ի ստորոտս ապառաժ
լերանց: Պարիսպք քաղաքին բարձր են յոյժ և թանձր
3 կանգնաչափ. զոր ոմանք համարին թէ շինեալ իցէ
'ի կրոյ և 'ի ծովային խեցեաց լոսելոյ. զոր երկարու-
թիւն ժամանակաց երեւեցուցանէ վէմ ինչ միաստա-
նի: Ուր այլք համարին միահատոր վէմն, յորս երեւին
տառք ինչ **Լ**սորուոց և **Լ**քաբացուոց, կամ անծանօթ
նշանագիրք ինչ:

604. Վրեաթիպ չէլէսին այսպէս խօսի 'ի վերայ
պարսպաց Վարբանդի. * Լըկու պարիսպք են (ասէ)

„ի ստորոտս բոլորակաձև լերին կառուցեալք . ՚ի մի-
 „ջոցէն հոսի աղբիւր բարեհամ : Արեւայնուի պարբա-
 „պիս 10500 կանգուն, և լայնութիւնն 550 . ունի 70
 „բրգունս ... պարիսպն ներքոյ և արտաքոյ է ՚ի սրբա-
 „տաշ քարանց , յորս են քարինք մեծամեծք չորեք-
 „կանգնաչափք յերկայն և ՚ի լայն ... ասեն թէ պա-
 „րիսպ սորա մտեալ է ՚ի ծով անդր իբրև մղոնս 2 . ॥
 „Իսկ ՚ի պատմութիւս Խողով թաթարաց գնի , թէ պա-
 „րիսպն սորա շինեալ են վեցոտնաչափ թանձր ՚ի մաս-
 „նաւոր նիւթոյ զանգեւոյ ՚ի խեցեմորթից և ՚ի գայլա-
 „խազ քարանց լոսեւոց ՚ի միասին , որ կարծրագոյն է
 „քան զվէմս : Բնդ մէջ ծովուն և լերին գոյ ընդարձա-
 „կութիւն քառորդի միոյ փարսափի . ուր 400 ոտնա-
 „չափ պարիսպ կառուցեալք թուին երկու մեծամեծ
 „վէմք հիմնեալք ՚ի ժայռս լերանց , և ձգեալք ՚ի լեւ-
 „նէ մինչև ցծով այնպիսի ամրութեամբ , զի հարկ է
 „ընդ երկաթի դրունսն անցանել :

605. Բայ քաղաք կոչի Շէկերխան . այսինքն քա-
 ղաք Զունայ . ըստ որում շինեալ յԱղէքսանդրէ մե-
 ծէ . ընդարձակութիւնն , զոր պատասպարեն պարիսպք ,
 է երրորդ մասն քաղաքին . իսկ բուն երկայնութիւն
 քաղաքին է քառորդ փարսափի . զորմէ ասեն Պար-
 սիկք թէ աւերեալ կայր . զոր մեծն Խոսրով նորոգեաց
 առ Զուստինիանոսիւ :

Վոյ անդ նաւահանգիստ փակեալ չղթայիւք , որք
 ձգին յերկուց ամրոցաց , և ոչ թոյլ տան նաւուց ա-
 ռանց հրամանի մտանել ՚ի ներքս : Օրոս պաշտպանէ
 բերդն , որ ՚ի գլուխ լերին : Բաբերդիւ երևին աւե-
 րակք երկայնածիգ պարսպի , որ սկսեալ ՚ի Կասպից
 ծովէ հասանէր ասեն մինչև ցՍեաւ ծով առաւել քան
 150 մղոնս . զորմէ այսպէս խօսի Լեվեսք . * Բայ գործ
 „կարէ միայն համեմատիլ ընդ մեծի պարսպին Չի-
 „նաց , և յանդիման առնել այժմ զգօրութիւն և
 „զճարտարութի նախնի բնակչաց այսօրիկ կողմանց ॥
 Պարս . Ուստ :

606 . Բնակիչք քաղաքիս են Պարսիկք և այլազ-
 դիք . ուր այժմ գտանին 50 տունք հայոց , և ունին
 զեկեղեցի յանուն Բմենափրկչին : Բստանօր գոյ և
 վանք վաղնջական սրբոյն Վրիգորիսի . որոյ եկեղեցին
 մեծ է և ընդարձակ համակ ՚ի մեծահատոր վիմաց .

նոյնպէս և զմբէթն է վիմաշէն կանգնեալ 'ի վերայ
80 սեանց 'ի չորս կարգս զետեղելոց ընդ երկայն . եր-
կոքին կարգք կցորդեալ կան յերկսին որմունս, և եր-
կուքն 'ի միջի հանդէպ միմեանց կարգաւորեալք ընդ
երկայն : Ըստ մեծագործ եկեղեցի ունի ընդարձակ
բակ, և շուրջանակի պարսպապատ օթեանս և աղ-
բիւրս : Ըսլ այժմ գոլով 'ի ձեռս Պարսից' 'ի մզկիթ
փոխադրեալ են . թէպէտ քաղաքն է ընդ տէրութիւն
Ռուսաց . ուրնստի քաղաքապետ :

Վերք քաղաքիս յարեւմտից կուսէ է զառ 'ի վայր
կառուցեալ յոտս անտառախիտ լերին . 'ի վերին մասն
բնակին Պարսիկք, և 'ի ստորինն Հայք : Վոն արտա-
քոյ քաղաքին պարտէզք և այգիք պատուական խաղճ-
ղոյ . այլ գինին չէ զօրաւոր : Ուրանօր երեւին բա-
զում հին կիսաբոլոր դամբարանք հսկայից . երկայ-
նութիւն տապանացն հասանէ մինչև ցհինգ կանգուն :
'ի սոցանէ ասեն կանգնեցան այն սոսկալի պարիսպք
առ ժամանակաւ մեծին Ընկթսանդրի : Ուրանօր գոյ
և մեծ տապան ուրումն հռչակաւոր հսկայի . զօրմէ բա-
զում ինչ առասպելաբանեն Պարսիկք (Պահ . 172) :

ՀԱՅԿԱԶՈՒՆԻ ԿՈՎԿԱՍՈՒ ԵՒ ՎԵՐԱՍՏԱՆՈՒ

607. Ըստ կուսակալութիւն սկսեալ 'ի Կուպան գե-
տոյ (250) ձգի մինչև ցլ ըստտան՝ պարադրեալ ըստ
մեծի մասին զահագին և զգլուարակոխ լեռնն Կով-
կաս . որում տիրեալ Ռուսաց՝ անուանեցին Կուսակա-
լութիւն Կովկասու . որոյ գլխաւոր քաղաքք են Լա-
կօրցկա, Ստաւրօք, Սօզտօգ, Ընկթսանդրով, ևն .
յոր ապա յաւելաւ և Վ զլար, զոր մեք ստորագրեցաք
'ի կուսակալութեան Ըստերխանու (596) :

ԵԱԿՕՐՑԿԱ

608. Լ գլխաւոր քաղաք կուսակալութեան Կով-
կասու, ընդարձակ և բարեշէն . ուր լինին բազում եր-
թեկեղիք յայլեայլ կողմանց . որովհետեւ ամօք յա-
ռաջ աստ նստէր կուսակալ իշխան Ռուսաց, որ տիրէ
կողմանցն Կովկասու և լեռնաբնակ ազգաց :

Վլխաւոր բնակիւք քաղաքիս են Ռուսք . բայց գոն

անդ և 15 տունք Հայոց . որք ունին առանձին եկեղեցի : Ըրտաբոյ քաղաքին մերձ յարուարձանս են բուրաձև և սիւնաղարդ կրպակք թուով իբր 80 հայ վաճառականաց Կախիջեանցոց և Թիֆլիզեցոց . Էմէջ կրպակացս է ընդարձակ հրապարակ , որ ունի կրկին դրունս . զորս փակեն 'ի գիշերի : Ուրանօր յարևմտեան անկեան գոյ փոքրիկ եկեղեցի փայտաշէն յանուն սրբոյն Վեորգայ . յիւրաքանչիւր եօթնեկի լինի անդ տօնավաճառ ագանեւեաց և ուտեւեաց այլովքն հանդերձ :

Վատանին աստ և անդ ջերմուկք և աղբիւրք թթուահամ ջուրց 'ի վերայ սրածայր լեռանց 40 մղոնաւ հեռի 'ի քաղաքէն . որպէս տեսանին և յանցս ճանապարհին , որ գոլով դժուարակոխ իբր կիրճ իմն ձևացեալ է զկողմամբք երկուց բարձրաբերձ լեռանց սեւ պացելոց դէմ ընդդէմ միմեանց . որոց ընդ մէջ անցանէ Թիւրք գետ , որ ելեալ 'ի լեռանց աստի բաժանի յերկուս առաջս , մին անկանի 'ի Կուր գետ , և միւսն 'ի ծովն Կասպից . որպէս ասացաւ (596) :

Բազմութիւն Ուսսաց և այլոց ազգաց 'ի հեռաւոր վայրաց յաճախեն 'ի մայիսի յայտոսիկ ջերմուկս և բնակին զամսօրեայ ժամանակ 'ի պատրաստական իջեանս , որք շինեալ են սակս ախտաժետաց , և գտանեն զառողջութիւն :

ՄԱՃԱՌ

609. Ի երեւելի գիւղ 60 մղոնաւ հեռի 'ի քաղաքէն ընդ Նիւսիս . ուր գոն 60 տունք Հայոց և եկեղեցի փայտաշէն յանուն սր Ըստուածածնի : Բնակիչք առ հասարակ են հողագործք , և երկիրն է արգաւանդ , որ բերէ զընդեղէնս ընտիրս և առատս :

Ի մերձակայ վայրս երեւին բազում աւերակք վաղէմի անձև շինուածոց . զորս հետզհետէ քանդեալ դնեն 'ի նոր շինուածս : Ուր գոն և հին գերեզմանք հսկայից ծածկեալք ընդ հողով . երկայնութիւն տապանաց է 5 կանգնաչափ , և լայնութիւն 2 . յորոց վերայ երեւին անծանօթ ձևք տառից՝ փորագրեալք 'ի միջավայրի անդ ընդ երկայն , որ բարձր է քան զըջանակն քառանկիւնաձև :

Ըստ էր արդեօք հին երևելի քաղաքն Սաճիար շինեալ 'ի նախնի Սկիւթացոց : Ուրանօր զառաջինն զտեղի առին հիւսիսային թաթարք յարշաւել անդ իւրեանց յարեմուտս . յորմէ ասէն կալան զանուն այժմեան Սաճառք սերունդք նոցա (324) :

ԱԼԷԿՍԱՆՏՐՈՎ

610. Եւփոքրիկ քաղաք ոչինչ կարի հեռի 'ի Սաճառէ . ուր գոլով զանազան ազգաց՝ լինի և երթաւել կութիւն անցաւորաց և վաճառականաց : Հայք աստ չունին բնակութիւն . այլ են կրպակաւորք անպակաս 'ի Լախիջեանցոց և 'ի Սօգտօգցոց :

ՍՏԱՒՐՈՐՈՒ

611. Եւ անուանի այժմեան մայրաքաղաք այսր նա հանգի՝ մեծատարած և գեղեցկաշէն հեռի 'ի Լախօրցկայէ 168 մղոն . ունի բազում վիմակերտ շինուածս և փողոցս ուղղաձիգս : Երկիր նորա է արգաւանդ . օդն և ջուրն առողջ, անտառք և գիւղօրէք բազում . մինչ զի ունի զամենայն պիտանիս :

Եւս քաղաք շինեալ է 'ի բարձրաւանդակի . ուր գոն իբր 20 տունք Հայոց , և 30 կրպակաւոր օտարականք : Ունին զեկեղեցի յանուն սուրբ Լուսաւորին կառուցեալ 'ի կանգնաչափ վիմատաշ քարանց . բայց գմբէթն է անկատար : Ուրանօր յիւրաքանչիւր եօթնեկի լինի տօնավաճառ . այլ յամին երկցս լինի մեծ . ուր ժողովին հազարաւոր անձինք յայլեայլ կողմանց :

Եւ յամ աստ փոխադրեցաւ 'ի Լախօրցկայէ գաւառական կառավարութի, եղեալ իշխանանիստ , որով օրըստօրէ ծաղկի և մեծանայ երևելի շինուածութի :

ՄՕՁՏՕԳ

612. Եւ բարեշէն քաղաք 115 մղոնաւ հեռի 'ի Լախօրցկայէ : 184 'ի Վ զլարէ . և 398 և կէս 'ի թիֆլիզէ . ուր գտանին զանազան ազգք՝ Ռուսք, Հայք, Վրք, Չերքէզք, և ()ք : Տունք Հայոց են 250, ունին և 3 եկեղեցիս . սուրբ Եստուածածին և սուրբ

Ստեփաննոս են 'ի քաղաքի անդ . իսկ սուրբ Վեորդարտաբոյ քաղաքին 'ի հանգստարանի :

Երևելի է վաճառանոց քաղաքին բաժանեալ յերկուս կարգս բոլորաձևս դէմ ընդդէմ միմեանց իբր Պէզաղիստան . ուր վաճառին կերպասք և կտաւէղէնք : Վոն աստ և Հայկազն հռովմէականք իբր 15 տունք , որք ունին առանձին եկեղեցի նորաշէն յանուն սրբոյն Պետրոսի , առ երիւկ վանատուն : Բնդ այս քաղաք ունին անցանել ամ ուղևորք 'ի գնալն 'ի Թիֆլիզ , ուղևորեալ ընդ երիւկ բերդս Կովկասու շինեալս 'ի վերայ ճանապարհին 'ի պաշտպանութի . յորս նստին բերդակալ իշխանք հանդերձ զօրօք Ռուսաց : 'Ի վերջին ժամանակս շինեցաւ 'ի Սօզոմօ գեղեցիկ արգելանոց բարեկարգ . ուր պարտին սպասել զաւուրս 4 . ամենայն ուղևորք , որք եկելք 'ի Սրաստանէ անցանէն ընդ բերդս :

613 . Բայտքիկ բերդորայք կոչին Բալուշալախ , Լիւդէլ , Սլապիւսախ , որ է 'ի մուտս լերանց Կովկասու : Սան զի երեքօրեայ ճանապարհ մեծի լերին Կովկասու մինչև ց Սօզոմօ կարի վտանգաւոր է սակս աւաղակաց ամրացելոց մանաւանդ յանտառի անդ առ Բալուշալախաւ . ուր դարանեալ կան շաչանք մահ մէտականք նման շէքէզաց , արք արեանարբուք , որոց լեզու տարբեր է (587) :

Որքա բազում անգամ ելեալք 'ի դարանէ՝ յեղակարծում ժամու յառնեն 'ի վերայ անցաւորաց և կորուսանեն : Եմին իրի բերդակալն տայ ուղևորաց սուրհանգակ զօրս . որք բազում պատրաստութեամբ ելանեն 'ի ճանապարհ : Յամենայն եօթնեկի արքունի սուրհանգակն կազմէ զկարաւան հարիւրաւոր զինուորօք և 3 թնդանօթովք տանի զթուղթս 'ի Սլատիկաւկաս , և անտի 'ի Թիֆլիզ :

614 . 'Ի Սլատիկաւկասէ մինչև ց Ստեփան ծմին տայ են վերամբարձ և ձիւնապատ լերինք անուանելք Եսլախ . 'ի գլուխ լերանց երևին վանք կառուցեալք 'ի նախնի Սրաց : Յայս միջոց լերանց բնակին ()^ս լեռնականք , որք են աւաղակք ծառապաշտք . բայց սպտուեն և զկատու և զկով՝ զարդարելով զեղջիւրսն թանձրամիտ սնապաշտութի :

'Ի Ստեփան ծմինտայէ , որ է վանք Սրաց յանուն

սրբոյն Ստեփաննոսի, մինչև ց(ծ)իՖլիզ են վայրենի
լեռնական ազգք Սլրաց կոչեցեալք թառելի :

ԹԻՖԼԻՉ

615. Լ մայրաքաղաք կուսակալութեան Սլրա-
ստանու, և երբեմն թագաւորանիստ վաղեմի քաղաք
Սլրաց . որ յարեւմտից ընդ հարաւ պատեալ է ապա-
ռաժ լեռամբք . յարեւելից ունի Ղլուր գետ հոսեալ
'ի հիւսիսոյ ընդ հարաւ : Յայնկոյս գետոյն է լեռան
Հաւլապար . յորոյ վերայ է ընդարձակ դաշտ, ուր բնաւ
կին գիւղականք Լջմիածնի, զորս վարեաց աստ մեծ
կուսակալն Սիւսաց Յիցիանով 'ի վերջին պատերազ-
մին ընդ Պարսից : Ուրանօր սկսան շինել բնակութիս
և ընդարձակել զքաղաքն :

Լյս մեծահռչակ քաղաք կառուցեալ է 'ի զառ 'ի
վեր լեւին սկսեալ յեզերաց անտի Սլուր գետոյն, և
ունի պարիսպ կաւակերտ խճախաւն : Ընդ քան զկա-
մուրջն 'ի հարաւակողմն ընդ արեւելս են 5 քաղանիք
բնական ջերմաջերմ ջուրք . որք շինեալ են բազում կա-
մարօք և մեծագործութեամբ, ունելով զանազան քա-
րուկիր աւազանս խորինս : Ի ճախակողմն բաղանեաց
է ճանապարհ Պարսկաստանու . իսկ յայսկոյս կամրո-
ջին բաղանեաց է բարձր աշտարակ Կարեփալէ ձայ-
նեալ . ուր պահեն զէնս և կարասիս պատերազմի :

616. Ի հիւսիսակողմն արտաքոյ քաղաքին գոյ դաշտ
տափարակ . ուրա՞նօր է արուարձան, որ է ծայր մեծի
թաղին կոչեցելոյ Տափեալ : Ընդ մերձ 'ի գետն է
Սլանք հայոց, կամ Լաւջնորդարան արքեպիսկոպո-
սանիստ . հնաշէն եկեղեցին Սաթուղիէ անուամբ հիմ-
նեալ է 'ի 600 թուականին տն . որ ունի 3 սեղանս
միակարգս և 5 կաթուղիկէս, նկարեալ 'ի ներքուստ
զանազան պատկերօք :

Երեւելի է ուսումնարանն նորաշէն կանգնեալ 'ի
մեծանուն Երեսիսէ Լքեպիսկոպոսէ հայոց Սլրա-
ստանու, յորում մարդին մանկունք հայկազնեայք 'ի
լեզու հայ, Սիւս, Պարսիկ, ընդ վերակացութեամբ
խոհական Յարութիւն վարդապետի Լլամդարեանց :
Ընակիչք մեծի քաղաքիս են զանազան ազգք . ընդ ա-
մենայն հաշուին քսան հազար տունք . իսկ տունք հայոց

են 5000, որք յառաջագոյն ունէին շէ եկեղեցիս. այլ յառնուլ Սէհէմէտ խանին զայս քաղաք՝ շատք քանդեցան: Այժմեան եկեղեցիք Հայոց բաց 'ի վանաց են 10. զորս նոքա կոչեն ան Սորբ Կլանի Ժողով. Եւ Նիւ պաշէն. Դ Ռեմեհէթ. Դ Սեթ Բերդի. Ե Փոր Բերդի. Ե Սորբ Գեորգայ. Ե Սորբ Սարգսի. որ է արտաքոյ քաղաքին մերձ 'ի վանս. Ե Լիւեղեյի Լոճէն, որ 'ի Հալլա պարն. Ե Սորբ Սարգսի մերձ 'ի բաղանիս. Ե Սորբ Կարապետի յայնկոյս գետոյն:

617. Ասպարհն Կոստանայ է մենաստան Հայկազն միանձնուհեաց, որք կրօնաւորին 'ի վաղուց հետէ ընդ Հպատակութեամբ արքայուհեաց:

Այն է մայր եկեղեցի Սրաց Թագաւորաշէն գմբէթայարկ և բարձրագոյն հանդերձ բարձր զանգակատամբ, կառուցեալ յայն Կուր գետոյ. որ ընդարձակ է և մեծագործ՝ նկարեալ 'ի ներքուստ բոլոր պատմութիւն Միջնայի: Կոյնպէս մեծաշէն է եպիսկոպոսարանն Սուսաց: Գոն 'ի Թիֆլիզ և Հայկազն հռովմէականք իբր 40 տունք. ունին քարաշէն եկեղեցի յանուն սուրբ Միքայէլին հիմնեալ 'ի 1803. ընդ նմին և վանատուն, յորում բնակեալ Ատին քահանայից՝ հովուեն զժողովուրդն: Սրանոր գոն և Յոյնք եկեղեց յայլևայլ կողմանց: Տունք մեծամեծաց են կրկնաշարիք և աղիւսակերտք. միջակայնոց՝ միայարկ. իսկ հասարակ ժողովուրդեան՝ կաւաշէն խճախառն. որոց տանիք կոչին Վարդաս: Փողոցք քաղաքիս նեղ են և անկանոն. տունք այնպէս խճողեալ են առ միմեամբք, զի տեղիք ինչ և ոչ փողոցս ունին:

Այժմ սկսան 'ի Տափիթաղի շինել տունս ձեւաւորս 'ի վերայ լայնաձիգ և ուղիղ փողոցաց ըստ եւրոպեան կարգի. ուրանոր կառուցեալ կայ մեծ պալատ կուսակալին. առ որով և զարգարուն պարտէզ արքունի, կանոնաւոր կրպակք, և պալատք մեծամեծաց:

Ի Թիկանց Տափիթաղին ընդ արեւմուտս են այգիք և գեղեցիկ պարտէզք. այնպէս զի 'ի նկատել 'ի բարձանց անտի կարի իմն զուարճալի երեւի դիրք և տեսիլ մեծի քաղաքիս՝ ունելով 'ի միջի զգեղեցկահոս և զբարեբեր Կուր գետ: Յերկոսին ծայրս քաղաքին շինեալ են կրկին արգելանոցք. մին սակս եկաւորելոյ 'ի Պարսկաստանէ, և միւսն 'ի Կովկասէ:

618. Լուսնի (Ժ)փֆլիզին կառուցեալ կայ լայնա-
նիստ կամուրջ փայտաշէն ձգեալ 'ի լեառն Հավլա-
պար : Ուրանօր աստ և անդ հաստատեալ կան 'ի գետ
անդր 10 շարժական ջրաղացք, որք հոլովեալ 'ի հոսա-
նաց գետոյն՝ միտակարարեն զալիւր քաղաքին . այլ եր-
բեմն յափշտակեալ 'ի բռնութենէ ջուրց՝ աստ և անդ
տարուբերին :

Լյա անուանի գետ կոչի հասարակօրէն Վիւա . որ
ելեալ կրկին վտակօք 'ի լերանց Լյոտահանայ և 'ի լճէ
Շափէթի՝ գայ միանայ յԼյուխպաշ . ապա անցեալ
ընդ կիրճն Պէրտէի և լճի (Ժ)փֆլիզ՝ ընդունի 7 երե-
ւելի վտակս : Հուսկ յետոյ մերձ 'ի Ղէվատ խառնեալ
յԼյրասիս գետ՝ նուաւ հանդերձ թափի 'ի ծովն Լյաս-
պից :

'ի Կուր գետոյ յաճախ ելանեն բազմատեսակ
ձկունք . մանաւանդ ձուկն ()բաիւլ պարարտ յոյժ,
և Սէրիւն, զոր նոքա կոչեն Սոուէլ . յորմէ հանեալ
խափեար բազում մերձ 'ի Կէնճէ, առաքեն այլուր :
Վտանի 'ի նմա և ջրչուն . այլ չէ այնչափ յաճախ
մերձ 'ի (Ժ)փֆլիզ :

Կուր գետ 'ի ստորին ծայր (Ժ)փֆլիզի յերկու թևս
բաժանեալ, և 'ի մղոնաչափ հեռաւորութե անդրէն
միաւորեալ կազմէ երկայնաձև գեղեցիկ կղզի, որ կոչի
()բաճալա . ուր են վայելուչ պարտէզք և բարեբեր
ծառատունկք :

619. Սթլաէ է վտակ, որ հոսեալ 'ի գլխոյ լերին՝ ան-
կանի յաւազանն առ ստորոտով լերին . յորմէ բաշ-
խեալ ոռոգանէ զայգիս : 'ի վերայ այսր լերին գոյ ե-
կեղեցի Սրաց (Ժ)աճմիսայ կոչեցեալ . քիչ լեառն,
ուր բոկոտն յաճախեն ուխտաւորք յիւրաքանչիւր
եօթնեկի յաւուրս հինգշաբաթուց :

Լյաիւն և (Ժ)էլա են անուանի գիւղօրէք սակս ազ-
նիւ գինւոյն . զի կողմանքս են լեռնայինք, յորս բա-
զում են այգիք և առատ գինին, զորս վաճառեն 'ի
կրկին շուկայս երկայնաձիգս . ուր սնունդ ամենեցուն
մանկանց և ծերոց է գինի, զոր ըմպեն փոխանակ ջրոյ :
Լիւթիւն է անդ ամենայն բարեաց և պտղոց : Լե-
րեն ընդ գետ զամենայն պիտոյս, և յաճախեն անդ
յամենայն կողմանց վաճառականք ամենայն ազգաց :

Չիւթայ է ահագին լայնարձակ եկեղեցի Սրաց կա-

մարակապ գմբեթաւոր կառուցեալ 'ի մեծ գիւղն միով
աւուրբ հեռի 'ի Թիֆլիզէ . ուր գոյ մեծ կամուրջ
փայտաշէն : Իւրաքանչիւր անցաւոր պարտի տալ այսմ
եկեղեցւոյ 2 Լպպասի առ մի բեռն :

ԳԱՆՁԱԿ

620 . Լայն քաղաք սովորաբար կոչի Կէնձէ . այլ
յետ անցանելոյ առ Ռուսս կոչեցաւ Լախա-Լէթօլ .
որ էր երեւելի բերդաքաղաք ամրացեալ երբեմն յ() ա
մանեանց : Իայց 'ի վերջին պատերազմի պաշարեաց
Յիցիանով քաջ զօրապետ Ռուսաց, և կարի իմն արկ
'ի նեղ . մինչև խաբեբայ Պարսից ուխտել նմա
երդմամբ անձնատուր լինել : Ռուստի բացին զգրունս
քաղաքին , և խորամանկ քաղցր բանիւք յորդորեցին
շնա գնալ 'ի կոչունս Պարսիկ խանին . որ ընդ մտա-
նէն քանի մի զօրօք 'ի քաղաք անդր՝ փակեցին զգրունս ,
և սուր եղեալ 'ի վերայ կոտորեցին զամենեսեան : Յո-
րոց անդէն եհան զվրէժս տերութիւն Ռուսաց չարա-
չար կոտորելով զբնակիչսն ընդ Խանին : Ի Վանձակէ
տանին ընդ գետն 'ի Թիֆլիզ զապխտեալ ձկունս և
զայլ ուտելիս :

ԿՈՐԻ

621 . Լ գիւղաքաղաք Սրաց կառուցեալ 'ի դաշ-
տի 2 աւուրբբ հեռի 'ի Թիֆլիզէ . ուր գոն զանազան
ազգք . բայց տունք Հայոց են 150 . և ունին զեկեղեցի
քարաշէն . որք թէպէտ անգիտակ են հայկական լե-
զուի , զի առ հասարակ խօսին վրացերէն , սակայն
գրասէր են և ընդունակք ուսման : Վոն անդ և հռով-
մեական հայկազունք . ունին նորաշէն եկեղեցի և վա-
նատուն քահանայի :

Լա թիկամբք քաղաքիս է մի ծայր Կովկասու , ընդ
որ իջանէ մոխրագոյն գետն Լախա , և անցեալ Ը քա-
ղաքն անկանի 'ի Կուր գետ միով ժամաւ հեռի : Այնչ
կարի հեռի գտանի աստի մեծագործ կամուրջն երեք-
կամարեան քարաշէն և ահագին , որոյ մի ծայրն հաս-
տատեալ կայ 'ի Լեւոն բարձր . ընդ որով անցեալ գնայ
Կուր :

622. **Ի** հռչակաւոր վանք 2 աւուրբք հեռի 'ի (ժ)իֆլիզէ ընդ հարաւ . որոյ արեւելեան կողմն է անտառախիտ շրջապատեալ 'ի լերանց անտի . 'ի հիւսիսային կողմն է ձորն աղօրեաց վանաց . իսկ յարեւմտեան կողմն է անապատ և այգեստանեայք մինչև ց] օռի . ուր գետն հոսեալ 'ի հարաւոյ ընդ հիւսիս՝ խոտորի ապա յարեւմուտս : Հաղբատայ լեառն ունի մի և եթ ճանապարհ, որ ձգի մի ժամ ընդ զառ 'ի վեր՝ այնչափ դժուարակիտ, զի պատմեն [Թէ] էնկ[Թէմուր չկարաց զօրով Թեամբ իւրով ելանել 'ի վեր՝ անդր :

Ի մէջ ընդարձակ հովտին յարեւելեան կողմն կառուցեալ կայ վանքն Հաղբատայ սուրբ Ղշան պարբսպապատ և ամրաչէն : Եկեղեցին է 'ի միջակետի անդ ընդարձակ և հոյակապ՝ համակ 'ի վիմատաշ քարանց . առ որով են կրկնայարկ շինուածք քարաշէնք 'ի բնակու[Թիւն միաբանից : Յարեւելեան կողմն գոյ դուռն և այլ եկեղեցի կցորդեալ նմին : Մոյնպէս 'ի հիւսիսաւ կողմն գոյ այլ եկեղեցի յանուն Համազասպայ՝ ընդարձակ և գմբեթայարկ . բայց գմբեթն է անլրացեալ :

Սիրակոս պատմիչ յիշէ կրկին եկեղեցիս , մեծ և փոքր , և յարէ , թէ Համազասպ եպիսկոպոս * Շիւնեաց եկեղեցի 'ի տեղին հրաշալի , և զանգակատուն , և ժամատուն մեծ և սքանչելի ॥ :

623. **Բ**յսոքիկ երեքին տաճարք միակցորդք են կրկնայարկք . թէ 'ի վերին և թէ 'ի ստորին յարկս գոն ընդ ամենայն կ'ի խորանք , և սեղանք , զանազան դրուագք , քարաշէն և սիւնազարդ դրունք , այլովքն հանդերձ : Ուրանօր լուսամուտք շրջանակաւորք և փառաւոր բարձրահայեաց կաթուղիկէք կամ գմբեթք հրաշալի երեւին 'ի հեռուստ :

Ի հիւսիսակողմն ամփոփեալ կան մարմինք Թաղաւորաց մերոց Ղշոտի և Սմբատայ , որք երբեմն փախուցեալք յերեսաց [Թշնամեաց՝ ամրացան յանմատչելի լեառն և յանտառախիտ մայրս , զորս ապա ետուն հատանել և առնել հովիտ գեղեցիկ : Ինդ շինեցին զայս մեծահռչակ վանս . ուր հին պատմիչք միանգամայն յիշեն զվանս Հաղբատայ և Սանահնի . ըստ որոյ և մեք եղաք 'ի սկիզբն մատենիս (17) : Սակայն

Թուի Թէ Սանահին 'ի վաղուց շինեալ էր . ոմանք
աւանդութեամբ ասէն , Թէ Տիմնեալ է այն 'ի սրբոյ
Լուսաւորէն : Ուր 'ի Ժ դարուն կրօնաւորք փախու-
ցեալք 'ի Հռոմոց շինեցին զեկեղեցի : Ըստ այսմ
բերէ և Սարգան յասելն * Շինեցին և զեկեղեցի
„ մի յանուն սր լծածնին 'ի վանքն որ կոչի Սանահին
„ 'ի սահմանս Լուէ քաղաքին ։

Բայց որպէս ասացաք , զայս վանս և զՀաղբատ նո-
րոգ Տիմնարկեալ կանգնեաց Խոսրովանոյշ Թագուհին
Ընտոյ Թիւրի ողորմածի . զոր յիշէ Սարգան Է այլոց
յասելն . * Թագուհին սր շինեաց զՀաղբատ և զսա-
„ նահին զհաշակաւոր վանորայս 'ի Թվին դճԺ (961) ։

Հաղբատ 'ի Ժմ դարուն եղև եպիսկոպոսանիստ 'ի
ձեռն Աիւրիկէ արքային . ուր ըստ պատմելոյ Աիւրա-
կոսի՝ Յովհաննէս եպիսկոպոս * Օգաւիթն փոքրա-
„ գոյն քակեաց , որ 'ի զուռն կաթուղիկէին Հաղբա-
„ տայ , և շինեաց մեծ և գեղեցիկ շինուածս , որ զար-
„ մացուցանէ գտեսօղս հիացմամբ ։

Կարձեալ նա ինքն ասէ վասն միւս Յովհաննու եղ-
բորորդւոյ առաջնոյն . * Շինեաց բերդ մի ամրագոյն
„ պարսպօք 'ի մէջ Հաղբատայ և սանահնի . վասն որոյ
„ գԺտութիւն ընդ երկուս մեծամեծ վանորայս եղև .
„ որպէս Թէ 'ի հոգոյ սանահնին իցէ . և վրէժխնդիր
„ եղև իշխանն շահնշահ որդին զաքարէ սանահնին . . .
„ զի Հաղբատ 'ի վրաց Թագաւորին հաշուին էր յայսմ
„ ժամանակի . իբրև մեռաւ ենկսն յովհաննէս՝ քակե-
„ ցին և զպարսպս բերդին հրամանաւ Թաթարին ։

624 . Ոմն իբրև ականատես պատմեաց , Թէ բա-
ղումամբ յառաջ կային յանկեան եկեղեցւոյն Հաղ-
բատայ բազում գրչագիր մատեանք գրեալք հին գրով ,
զորս ապա փոխադրեցին 'ի Թիֆլիզ , և անտի ցրուե-
ցան աստ և անդ 'ի պատերազմին : Ըստ տեղեւու էր
գերեզմանատուն վարդապետաց , զոր յիշէ և Աի-
րակոս յասելն սակս Թորոս վարդապետին . * Կայ
„ Թաղեալ 'ի հաշականուն վանքն Հաղբատ 'ի գլուխ
„ վանացն 'ի գերեզմանս եպիսկոպոսացն և վարդապե-
„ տացն ։ Տէս և 'ի կարգս Յիշատակարանաց զգե-
րեզմանս նախնեաց այլովքն հանդերձ (126) : Ի
հնումն առ ոտս լերին կային գիւղօրէք Ասմախաթ ,
Խէշէ , և Խնջորագիւղ :

ՅԱՆԿ ՄԱՏԵՆԻՍ

ՀԱՅ ԿԱՐԳԻ ԱՅԲՈՒԲԵՆԻՑ

Ա

Առաջ արթայ .	16	Անի քաղաք .	1
Ագեառ .	451	Անուանք ամսոց թաթարաց .	588
Ագխայա .	420	Անցք Դաւրոյ .	388
Ագմէջիդ .	428	Անցք հայկազն Կաթողիկաց	
Ագուա , Սիդէա .	549	Խարասուի .	411
Ագբերման .	373	Անօմք արտասուաց	518 . 541
Ագագ .	579	Անօմք վաղէմիք .	541
Ագտաթ .	484	Աշոտ երկաթ .	14 . 15
Ագտառութիւնք Իլվովցոց .	193	Աշոտ իշխան .	8
Ագտառւիք հայոց Կամենիցի .	245	Աշոտ մահեր .	4
Աժտերխան .	589	Աշոտ ողորմած .	18
Աէէնի .	383	Աշոտ Սմբատեան իմ թագաւոր .	9
Աէքսանտրով .	610	Աշոտ վերջին .	29
Աիճըռզան ,	564	Ապիթօշնա .	572
Ալմա գետ .	432	Ապրուտ	337
Ալուշդա .	473	Առաջին առումն Անւոյ .	63
Ալխալան .	74	Բ . Առումն Անւոյ .	73
Ախդիւպա .	595	Գ . Առումն Անւոյ .	83
Ախովկազախ .	613	Դ . Առումն Անւոյ .	89
Ախուրեան գետ . Արփա չայ .	11	Ե . Առումն Անւոյ .	96
Ախարայ .	131	Զ . Առումն Անւոյ .	100
Ախտէնիդ .	544	Առաջին հիւպատոս Բէքէի .	516
Ահարոն օրէնսդիր բժիշկ .	488	Առումն Բէքէի .	501 . 506
Ազարովչէառն .	486	Ասուգ .	7
Աղօթագիրք Անեցւոց .	143	Աճածին .	524
Ամիր խարաչայ .	100	Ատա .	544
Այսապ .	471	Ատեանք Անեցւոց 'ի Մաճառա .	329
Այխսար .	474	Արապատ .	558
Այլ մասն արեւելեան .	533	Արարատեան աշխարհ .	1
Այլ մասն արեւմտեան .	450	Արգելանոց .	528
Այլ տեղիք հարաւային կողման .	482	Արգելանոց Սեաստօբօլի .	460
Այնուտ .	336	Արեւելեան կողմն խրիմու .	483
Այու տաղի ,	472	Արեւմտեան կողմն խրիմու .	442
Այսալա .	481	Արձանագիրք հին շինուածոց .	114
Այսերէդ .	479	Արձան անարատ յղութեան .	212
Այսոս .	360	Արձան Ասկղէպիոսի .	539
Այֆօքա .	477	Արմանուքի պաշար .	405
Այապատ կուսանաց .	617	Արուարձանք Աժտերխանու .	593
Անափա ,	546	Արքեպիսկոպոսուի Իլվովայ .	176
Անդրէա .	601	Աւազուտ .	383
Անեցիք . Տէ . Հայկազունք .		Աւետման տաճար .	237
		Աւերակ Բերսնի .	465

Բ		Դաւրիա .	384
Բաղանիք Թիֆլիզի .	615	Դաւրիկեցիք .	385 . 387
Բանդիդափեռն .	541	Դեգուշ .	350
Բարձուն տէրուն խանից .	404	Դմրշվար .	342
Բարսեղ կաթուղիկոս .	85 . 86	Դըռնօվա .	364
Բացարարութիւն Հրովարտակին .	275	Դիւմինից .	200
Բերան խարատուի .	563	Դղեակ Պալզլավայի .	468
Բերդ Հայոց .	499	Դնազ գետ , և գիւղ .	408 . 474
Բերդ Պալզլավայի .	468	Դուզլա .	443
Բերդ Սուտաղի .	479	Դունա գետ .	151
Բերք Ղլարի .	598	Դուռն Ճինիկէի .	558
Բէդրպուրի .	541	Դուռն Ճորայ .	602
Բէդրօվարատին .	340	Դպրատուն իշխովայ .	160
Բէքէթէ .	599	Դպրատուն խարատուի .	414
Բրուտ գետ .	201 . 204 . 317	Դպրատուն Կամենիցի .	243
Գ		Դպրեկանք .	16
Գագիկ առաջին .	24	Դռնօվա գետ .	325
Գագիկ վերջին .	40 . 44	Դրամ Սողոմոնի .	518
Գաղանտիպի .	557	Դրամք մայրաքաղաքաց վ. օս. բորի .	556
Գալաճ .	354	Դրամք Վօսթորոսեան ինքնա կալութեան .	555
Գահ Մինդրատայ .	540	Դրանտիւլանիա .	332
Գանձակ կամ Ելիսավէթօբօլ .	620	Դրվիլիզ .	151
Գարայիմ Հրէայք .	438 . 447	Դօնքա .	571
Գարատաղ .	482	Ե	
Գեզտի վաշարհէլ .	338	Եազլովցա .	207
Գեանաշարժուի յԱնի .	65 . 96 . 109	Եալթա .	472
Գերեզմանք թագաւորաց .	126 . 623	Եալփուզ լեւոն	614
Գերեզմանք Հակայից .	609	Եակօրցկա .	608
Գերեզմանք վրդպեաց .	126 . 624	Եանպէօնիկ թաթարք .	308
Գըլզ գուլէ .	480	Եաշ .	349
Գըղզլ գաշ .	546	Եաուրդաճ .	449
Գըլ պուռուռն .	449	Եէլքէն գայա .	548
Գիմմերացիք .	384 . 385	Եէնի գալէ .	550
Գիւղօրէք խարատուի .	419	Եէտիզան թաթարք .	398
Գիւղօրէք Նախիջևանու .	578	Եէր Էաղի .	537
Գորգէ .	96	Եէրկէյ .	356
Գորգի թագաւոր վ. րաց .	32 . 34	Ելտկուզ .	97
Գուլթեր .	204	Եկեղեցի Աճաճնին .	232
Գրիգորիպօլիս .	307	Եկեղեցի իշխովայ .	171
Գրիգոր Դաւիթանու .	123	Եկեղեցի Լուսաւորլին .	412
Գրիգոր Կաթուղիկոս .	90	Եկեղեցիք Աճաճիւնու .	591
Գրիգոր Մագիստրոս .	23 . 47	Եկեղեցիք Թիֆլիզի .	616
Գրիգոր Նարեկացի .	20	Եկեղեցիք Ղլարի .	597
Գրիգոր Վկայասէր .	85	Եկեղեցիք Քէֆէի .	519
Դ		Եղիսարէթուպօլիս .	325
Դամախ .	562	Եպիսկոպոսարան իշխովայ .	165
Դայղան .	574	Երզման ձև .	278
Դաշանց պատկեր .	211	Երրորդութեան տաճար .	524
Դատաստանագիրք .	246	Զ	
Դատարան խարատուի .	411 . 415	Զամոսցա .	203
Դատարան Կամենիցի .	244	Զախոռօպի խաղախք .	382
Դատաւորութիւն իշխովցոց .	189		
Դարբանդ .	602		

Չաքարէ .	102	Իջէլ .	471
Չիւշէ .	427	Խամայիլ .	371
Չուանչա .	209	Իւանէ .	102
Չուանփա գետակ .	210	Իւսքիւթ .	474
Չպուռչ գետակ .	209		

Ի

Իթիլ գետ .	589	Լանպատ .	473
Իլմաս Շահին քերէյի .	475	Լասիի .	471
Իսիլ Եուրո .	439	Լեզու Անեցւոց .	142
Իսիլ խրիմ .	487	Լեոն կայսր .	12
Իսիլ սէրայ .	429	Լէնկ թէմուր .	438
Իսիլ ֆօռօզ .	449	Լիման ծոց .	381
Իսրէնէ .	368	Լիցցա .	198
Իօթիւփէլ լիճ .	557	Լուպիանա .	151
		Լուպլին .	203

Թ

Թադաւորու թիւն Աշոտոյ .	10	Լուսաւորչին եկեղեցի .	241
Թադաւորք Անուոյ .	7	Լօրի .	129 . 622

+

Թադաւորք Վօրթրի .	551	Խ	
Թաթագետ .	585	Խայա .	420
Թաթար .	585	Խամիշ պուռնի .	548
Թաթարխանք .	392	Խան ճամի .	446
Թաթար պաղարի .	366	Խանսէրայ .	434
Թաթք .	471	Խաչակիր .	88
Թաթմիստա .	619	Խաչիկ կաթուղի կոս .	23
Թաթան . Փանակօրիա .	544	Խաչ Կունեայ .	87
Թայլան .	574	Խաչի սու .	440
Թարախդաշ .	478	Խարաթէփէ .	444
Թարգմանու թիւնք իլվովցոց .	142	Խարակէօզ .	496
Թարխան .	449	Խարասու գետ .	408
Թեքք և Ղարասու .	596	Խարասու պաշի .	418
Թէմուք .	545	Խարասու քաղաք .	407
Թէնթրէ ատասի .	449	Խաիրսիօր .	475
Թէոդոսիա .	497	Խըզըլասլան .	101
Թէոդոր դուքս .	134	Խըզըլեառ .	443
Թիահանյու թիւն .	569	Խմըզ կամ ձիոյ .	569
Թիքաս .	373	Խոսրովանոյշ .	17
Թիֆլիզ .	615	Խոսրով վարդապետ .	20
Թուէլ լեռնականք .	614	Խու թլախ .	477
Թուշի խան .	392	Խուովու թիւնք Խանից .	400
Թուղթ Յովհաննու արքային .	35	Խրամ Կէրճի .	535
Թօգաթմիշ խանի .	438	Խօզ .	482
Թօգլուխ .	482	Խօթուն .	315
Թօպուր .	423	Խօճապէշ .	376

Ժ

Ժողովրդապետութի իլվոյ .	147	Խօշափանք .	112
		Խօփսէլ .	482

Ի

Իլեախ գետ .	621	Ծաղկոցաձոր .	22
Իլվով .	157	Ծառաքար .	100 . 101
Իլվովցի Հայք .	162	Ծառ Կայսեր Պետրոսի .	593
Ինճիստան խույու .	486	Ծոցք Ագետուի .	854
Ինտալ .	485	Կ	
Ինքերման .	456	Կազարաթ .	494
Իսրայիլ .	370	Կաթուղիկէ .	115

+

+

+	վալանաւորութիւն գաղկայ .	56	— վալաբէրոյ և Մոլտավիոյ .	346
	վալիցիա .	155	Հայկակ արքայ .	7
	վամենից .	213	Հայտէր խան .	394
	վամսարականք .	1	Հանդէս Դաւրիկեցւոց .	387
	վանտիկոսարան .	168	Հարաւային կողմն խրեմի .	470
	վառաօն .	444	Հաւապար .	615
	վատարինասլաւ .	374 . 411	Հեբրայ .	353
	վատարմիտէ թագուհի .	25	Հին արձանք .	568
	վարդ մըռ-զայից .	402	Հին և նոր անուանք .	565
	վարմիր Ռուսական .	155	Հիւանդանոց Հայոց .	175
	վերկինս հին քաղաք .	354	Հիւսիսային ծովակողմն խրեմի .	557
	վէսլա .	332	Հիւսիսային մասն նոր Ռուսիոյ .	566
	վէլի ավթամասի .	532	Հիւսիսային ցամաքակողմն խրեմի .	403
	վէսճ կամ վէրջ .	534 . 538	Հնէսթ .	313
	վէօզէվ .	445	Հրդէհ Վամենիցի .	248
	վէօկթէփէ .	482	Հրդէհ Վամենիցի .	521
	վըմպէլէյ .	613	Հրդէհ Վամենիցի .	353
	վիլակոս մասնից .	36 . 37	Հօգնայ .	202
	վիրճ ճինիլիէի .	571	Հօգնոնքա .	202
	վիւմիւլճինէ .	367	Ձէթ հանքային .	537
	վոստանդին կայսր .	15 . 36	Ձիւթ .	619
	վովկաս .	612	Ղ	
	վոտորած Մնեցւոց .	784	Ղաղա սուլթան .	428
	վոտորումն իշխանաց .	507	Ղալմուխ .	587
	վորի .	621	Ղարաջալի .	599
	վուսան գետ .	546	Ղաւչան .	312
	վուսգուլի .	472	Ղաւչան .	502
	վուսարան .	169	Ղաւչան .	596
	վուսարամ գետ .	589	Ղաւչար .	
	վուր գետ .	618	Ճ	
	վուրիօլէ նշան Միհրդատայ .	515	Ճարտարմոտութիւն Նօղայից .	569
	վրաց .	151	Ճեպլէթա գեղ .	536
	վօլփա .	415	Ճեպլէթա պուռնի .	532
	վօկաշ .	470	Ճենովացիք .	391 . 497
	վօրկիփիէ .	547	Ճենովացիք .	560
	Հ		Ճինիլի խան .	392 . 585
	Հալիւ .	195	Ճուրճով .	333
	Հալբատ .	17 . 622	Մ	
	Հալբատու նք՝ Նշան .	119 . 121 . 123	Մալթիփէ .	537
	Հալբատու .	323	Մահ Գաղկայ .	69 . 71
	Հալբատու .	393	Մաճառ .	609
	Հալբատու .	122	Մաճառու .	324
	Համադաստ .		Մայրու .	437
	Հայկազունք կմ Մնեցիք Դաւրիոյ .	383	Մանգու .	441
	— թաթարստանու .	584	Մանուէ .	83
	— լէհաստանու .	156	Մապուլ .	591
	— վամենիցի .	214	Մապուլ .	37
	— վովկասու և վրաստանու .	607	Մապուլ .	57
	— Մաճառստանու .	324	Մապուլ .	51
	— Նոր Ռուսիոյ .	376	Մապուլ .	417
	— Պոլսոյ .	316	Մապուլ .	573
	— լէհաստանու 'ի բաժնին Ռուսաց .	206	Մարկուս Մեթրապօլիտ .	70
			Մարմարաշէն .	116 . 118

Մաքսամ ամիրապետ .	9	Հասուհ .	4
Մեծութիւն Անոյ .	5	Հարայ .	2
Մետորա .	151	Հէհերիւնան .	605
Մէլքիսէդ Վաթուղիկոս .	181	Հիրակ գաւառ .	3
Մէլք շահ .	84	Հէյիւէր .	449
Մէրտիվէն պաղի .	471	Հումի .	358
Միսրանուծիւն Իլվովցոյ .	181	Ո	
Միսրանուծիւն Քէֆէցոյ .	500	Ուխտ Հառիճայի .	128
Միսացիք .	591	Ուղեորուէ ընդ նոր Ռուսիա .	374
Միխայէլ կայսր .	37	Ուսումնարան Խարասուի .	414
Միհրգաս .	540. 552	2	
Միւֆաի ճամի .	514	Չաշանք .	613
Մնացորդք Անոյ և Հիրակայ .	110	Չատրր տաղի .	431
Մնացորդք ինչ .	527	Չարխախան .	525
Մոլաավա գետ .	351	Չարմաղան .	103. 107
Մոլով .	249	Չէօրիւպաշ աղէհան .	548
Մուր գետ .	151	Չորնա .	307
Մօզադ .	512	Չուխա խկէլէսի .	482
Մօլխախի .	599	Չուխուռչա .	427
Մօմուս կենդանի .	517	Չուրուք սու .	433
Մօռավիա .	154	Չուֆուտ գալէ .	438
Մօրուշ վաշարհէլ .	339	Չօնդար .	405. 561
Յ		Չօլան գուլէ .	476
Յարգիկ գեղը եկեղեցի .	128	Չօւլու .	367
Յաւելուած .	583	Պ	
Յիշատակարան Աճածնին .	233	Պաթու խան .	392
Յիշատակարան Աւսումն .	238	Պաշա խանին . Տէ՛ խանսէրայ .	
Յիշատակարան սբ Նիկողայոսի .	220	Պալիուժ Արքեպիսկոպոսայ .	178
Յիսէ ոստիկան .	10	Պահարան հնութեանց .	515
Յովհաննէս արքայ .	29	Պարջէսէրայ .	433
Յովհաննէս նահատակ .	319	Պայտար օվա .	470
Յովհաննէս Պլուզ .	126	Պաշալալով .	323
Յովսէփ Բրիտտօթօրովիչ .	250	Պասա տաղի .	362
Կ		Պատկեր Աստուածածնին .	215
Կարուգոգոնօսոր .	7	Պատկեր Լուսաւորի .	172
Կախիլէան .	575	Պատկերազմ Անեցւոյ .	136
Կախիլիւան .	495	Պատմութիւն Անեցւոյ .	522
Կամազկեաճ .	498	Պատմութիւն լոյս պարոնին .	511
Կայտոյ .	340	Պատմութիւն ուղեգնացութե .	150
Կարեկայ վանք .	16	Պարանոց Օւռի .	403
Կաւահանգիստ սուտաղի .	479	Պարգեւագիր Աժտէրխանու .	592
Կիկօլ եպիսկոպոս .	181	Պարգեւագիր Գրիգորիպօլսոյ .	308
Կիբօլայիֆ .	380	Պարգեւագիր Դարբանդեցւոյ .	600
Կիգօնիուժ քաղաք .	373	Պարգեւագիր Էսկի խրիսի .	487
Կոր Ռուսիա .	374	Պարգեւագիր Խարասուի .	415. 416
Կոր Քէֆէ .	512	Պարգեւագիր Կախիլէանու .	576
Կօղայ թաւարք .	398. 567	Պարգեւագիր Ռաշքօվայ .	254
Ը		Պարխսպ Դարբանդու .	604
Հահաբաս .	148	Պարաւէլ .	531
Հահի արմէն .	18	Պեարոս Վաթուղիկոս .	27. 35
Հահին քերէյ .	400	Պեարոս կայսր .	397. 399
Հահ մուզա .	486	Պէլ .	444. 448
Համբաս և Բադարաս .	7	Պէլպէկ .	440

Պէնտեր .	311	Սիւրճանի .	452
Պէշտրէք .	417- 427	Սիւտ դէտ .	572
Պէշքիլիս .	113	Սիոն .	617
Պէսարապիա .	309	Սիւլ-Թացիք .	386
Պէրէժան .	199	Սմբատ իշխան .	4
Պըլց .	314	Սմբատ խոստովանող .	8
Պիւրով .	329	Սմբատ տիեզերակալ .	21- 22
Պուրկանաք .	432- 484	Սմոգրիչ գետակ .	213
Պուրլարիա .	355	Սնեադին .	201
Պուկ դէտ .	380	Սուլովա .	319
Պուճադ Թաթարք .	371	Սուպաշի .	495
Պուռղաղ .	361	Սուտադ լիման .	479
Պուքրէշ .	347	Սուտաղ .	478
Պուշուղ .	345	Սուրբ Աննա .	526
Պոլին քաղաք .	154	Սուրբ Գէորգ .	466
Պոյնախ .	447	Սուրբ Գէորգ Գէ. Գի. Գի. .	522
Պոռուշայ .	426	Սուրբ Թորոս .	523
		Սուրբ Խաչ .	489
Ջերմուկք Կովկասու .	608	Սուրբ Զովհաննէս .	529
Ջէռնուլից .	317	Սուրբ Նիկողայոս .	215
Ջէռնոմովսի Խաղալք .	582	Սուրբ Ուրբաթ .	424
Ջէրմուշ գետ .	201- 205	Սուրբ Սարգիս .	520
		Սուրբ Սիմէոն .	321
Ռազդատ .	357	Սուրբ Ստեփաննոս .	530
Ռաստով .	576	Սուրբ Ստեփաննոս վանք .	493
Ռացք .	340	Սուրբ Ստեփաննոս Վիենայի .	152
Ռուբէն .	85	Սուրբ Փրկիչ .	114
Ռուսլուխ .	356	Սուրբ Փրկիչ վանք .	421
Ռոզինաւ .	426	Սուրբ Օգոսէնտ .	409
Ռօման .	351	Սուրբ Օգոսէնտ վանք .	322
		Սուրբ Սիմէոն .	488
Ս		Ստանիսլաւ .	195
Սալայ և Խամբլի .	425	Ստաւրօօլ .	611
Սալթըր գետ .	427- 563	Ստեփան Ծմիւնտայ .	614
Սաճմանք պարգևագրին .	259	Սքանչելիք Աճաճնին .	198- 216- 250
Սանաճին .	17- 623	Սքանչելիք Ղաւաւորին .	172
Սասրիս լիճ .	444	Սևաստօրօլ .	453
Սասրիս ծովակ .	559- 561	Սօպլայ .	430
Սաս սէպէշ .	344	Սօֆեա .	367
Սավա գետ .	151		
Սարափան .	601	Վ	
Սարգիս կաթողիկոս .	27	Վաղօ մուսլիմ .	517
Սարգիս Վէտ .	42- 44	Վաղարիս, Մոլտավիա .	346
Սարըպուլդ .	449	Վախճան Բագրատունի արք .	
Սարսու .	408- 426	Քալից .	84
Սարկաւազ Սոփեստ .	126	Վաճրամ .	23- 42- 66
Սաքովից .	209	Վաղարշակ .	7
Սենեքերիմ .	28	Վաղարշապատ .	1- 3
Սէյլայ կղզի .	589	Վաճառաշահութի Անեցուց .	137
Սէրատ .	318	Վանք Հայոց 'ի Վիենա .	153
Սէրվիզ .	334	Վանք Հայոց յԵւլով .	164
Սիլիսարէ .	359	Վանք սրբոյն Գրիգորիսի .	606
Սինգուրն .	467	Վանք սրբոյն Ղաղարու .	151
Սիպի .	343	Վանք վաղեմի .	461

վառնա .	369	Փերէզօք .	404
վասակ Պաշաւունի .	23	Փիլիպպոս Վաթուղիկոս .	184
վարսավիա .	208	Փոքր Խարասու .	848
վերջին կործանումն Անույ .	108	Փրկչաբար .	421
վէնէտիկ .	151	Փօգուշան .	352
վէնէտիկցիք .	498		
վիէնա .	152	Քարանձաւաքաղաք .	457
վիժնիցա .	205	Քերտն .	38
վիճաբանութիւն Գագկայ .	59	Քերտնացիք .	38
վիճակ Անեցւոց .	130	Քերտն վաղէմի .	46
վիմալոր տաճար .	485	Քէքէնիւ .	472
վլատիկաւիտ .	613	Քէֆէ .	497
վլատիմէր դուքս .	463	Քիլի .	372
վոյժ և ժք դատաւորք . 138.	192.	Քիւման .	580
	277	Քուէնիխա .	380
վօկա .	589		
վօւն .	470	Օգսէնա վարդապետ .	251
վօրորացիք .	590	Օգօք .	205. 209
վօրորոս Գիմէրեան .	542	Օզու .	381
		Օզու խրուի .	566
S		Օժու .	482
Տաճար Անհօտայ .	466	Օժուլ .	154
Տաճար Ասկղէպիտի .	543	Օլմից .	380
Տափիթաղ .	616	Օլմի .	544
Տէմիր դարու .	603	Օխտանիղիւլքա .	127
Տէսէթին չափ .	308	Օղուղի դէղձ եկեղեցի .	536. 568
Տէվա .	335	Օպա .	341
Տէֆինա լիճ .	380	Օռատիա .	404
Տիմէթօքայ .	363	Օռ դարու .	313
Տներեր , կամ Նիբրա .	381	Օռհէյ .	139
Տնեպեր , կամ Թուռլա . 195.	210	Օռմեանի դաշտ .	614
Տուխապօք .	570	Օսք .	376
Տումպօվիցա գետ .	347	Օտեսա .	376
Տպարան Խլովայ .	167	Օտէսու .	422
Տրապիզոն .	34. 132	Օրդալանի .	618
Տրափա գետ .	151	Օրդաճալա .	466
Տրոփոս Ա. քիլէոս .	449	Օրէպէնոն կուռք .	285
Տումպասար .	310	Օրինակ դատաստանի .	277. 331
Տոնախ գետ .	581	Օրինակ ընտրութեան .	301
Տոն դաւրապօլիսեան .	385	Օրինակ կտակի .	300
Տոնդուղլա .	448	Օրինակ հարանեաց .	301
		Օրինակ հոգեբաժնի .	
Յ		Օրինակ հրապարակին Պաշ .	331
Յամաքակղզի Թամանու .	543	պալովի .	
Յամաքակղզի Խրիմի .	384		
Յամաքառեղիք Խրիմի .	406	Փ	
Յեղ Բագրատունեաց .	8	Փանակօրիա .	544
		Փիլիպպէ .	365
Փ		Փունտուգի .	427
Փաղարձրի .	363	Փուէնի հիսար .	498
Փաշաթէփէսի .	496	Փօգլան .	348
Փաշուէն ամիրայ .	91		

- 1 Anapa
- 2 Kiziltchak
- 3 Saman
- 4 Temirchuk
- 5 Bosphore
- 6 Yenikale
- 7 Kertch
- 8 Kamich-leurcum
- 9 Kofe
- 10 Ancien sepe
- 11 Kazan dibi
- 12 Caffa
- 13 Akabat
- 14 Igmidghe
- 15 Laki krim
- 16 Karapoul-bazar
- 17 Soudagh
- 18 Tchadys Daghs
- 19 Kouchta
- 20 Shmetchet
- 21 Salghiz R
- 22 Karapoul R
- 23 Bahtche sarai
- 24 Mancoup
- 25 Ayou-Daghi
- 26 Baïdar eva
- 27 Spa
- 28 Balyklava
- 29 S. George
- 30 Sevastopol
- 31 Inkerman
- 32 Belbek R
- 33 Catchi R
- 34 Alma R
- 35 Beulganah R
- 36 Lac de Sale
- 37 Lac de Gnile
- 38 Kertch
- 39 L. Tenkoustar
- 40 Tarkhan
- 41 Villages
- 42 Samakh
- 43 Lacs sales
- 44 Tchonghar
- 45 Sivach
- 46 Amenski bazar
- 47 Or capi
- 48 Chemin de Taganrog
- 49 Chemin de Ruzsie
- 50 Kalantchak
- 51 Culu donzi
- 52 Dromes Achillees
- 53 Tondre
- 54 Stechki
- 55 Cherven
- 56 Bouches du Dniéper
- 57 Ferme leuine

Աղբյուր համայն 10 4 5 մետր աստիճանի Վեստե և Ռուսիո 10 4 5 մետր աստիճանի